

e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό Δημοσίου Δικαίου

Τεύχος 12 • Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2024

Παρεμβάσεις

- Η Μεταπολίτευση και το Σύνταγμα, επέτειοι 50 ετών

Συνταγματικό-Κοινοβουλευτικό Χρονικό

- Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2024

Βιβλιοκρισίες

- Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή

Σχόλια Νομολογίας

- Αίτηση αναθεώρησης και ne bis in idem Μεταξύ κύρους του δεδικασμένου και ασφάλειας του δικαίου
- Σχολιασμός της απόφασης ΕΔΔΑ, Rasquinelli κ.ά. κατά Αγίου Μαρίνου, αρ. 24622/22, 29.08.2024
- ΑΠΔΠΧ 32/2024. Επιβολή προστίμου 150.000 ευρώ στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη

Αφιέρωμα: Η στιγμή της Μεταπολίτευσης (Ιούλιος 1974-Αύγουστος 1975)

- Τα συνταγματικά γεγονότα της πρώτης Μεταπολίτευσης
- Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας, 1974
- Η σύνθετη αρχιτεκτονική της μετάβασης στη Δημοκρατία
- Το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974
- Από τη συνταγματική στιγμή της Μεταπολίτευσης στον ηγεμονικό πρωθυπουργισμό
- Ψηφίδες δημοκρατικής νομιμοποίησης μετά τη Δικτατορία: Η κάθαρση στο δικαστικό σώμα
- Οι μεταπολιτευτικές ποινικές διαδικασίες για εσχάτη προδοσία. Η δίκη των πρωταιτίων της χούντας και το «στιγμαίο»
- Επιλογές και προκλήσεις της «στιγμής της Μεταπολίτευσης»
- Η στιγμή του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Από τη μετάβαση στη Δημοκρατία στην ένταξη στην Ένωση

E-journal title: e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Issue: November 2024

Copyright © 2024 Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation

ISSN: 2732-9666

This intellectual property work is protected according to the provisions of Greek legislation (L. 2121/1993, as amended and in force today) as well as by international conventions on intellectual property. Copying, photocopying, reproduction, translation, adaptation, retransmission in any form, as well as the exploitation of all or parts of this work without written permission is prohibited in any way or by any means.

Contact:

Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation
43, Akadimias str., 106 72, Athens, Greece | tel: 210 3623506, int. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

The quarterly, open-access peer-reviewed e-journal “e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ” was founded in 2021 and is funded by the Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation.

The Journal publishes articles in the field of Public Law, introducing innovations, such as free access to the full content of the Journal, cutting edge digital standards and double-blind peer review.

The Journal is managed by a board of Public Law Professors in collaboration with the Board of Advisors and the Editorial Committee.

The Journal publishes:

- Articles (length: 4.000 to 12.000 words). In exceptional cases, papers exceeding 12.000 words may be accepted for publication. The journal uses double-blind anonymous peer review. (Peer reviewers include the members of the Board of Advisors)
- Trending topics/commentary (advanced publication on the Journal’s website and subsequently integrated into the Journal’s content).
- Case Comments (length: not exceeding 3.000 words).
- Book Reviews (length: 1.000 και 3.000 words).
- Varia/Comparative Constitutional Law (foreign case law comments, translations, and re-posts from international law – blogs, conference papers).
- Constitutional-Parliamentary chronicle.

Submitted papers must include a short Greek/English abstract. Indexes of papers, authors and case-law Indexes of entries, authors and court decisions shall be included in the year end issue.

CO-EDITORS IN CHIEF

Contiades Xenophon, Professor, Panteion University

Gogos Constantinos, Professor, AUTH

Remelis Constantinos, Professor, DUTH

Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA

Tassopoulos Yannis, Professor, NKUA

Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA

BOARD OF ACADEMIC ADVISORS

Aimilianides Achilleus, Professor, UNIC

Chrysofonos Constantinos, Professor, AUTH

Contiades Xenophon, Professor, Panteion University

Dellis Georgios, Professor, NKUA

Eleftheriades Pavlos, Professor, University of Oxford

Fortsakis Theodoros, Professor, NKUA

Foutedaki Penelope, Professor, Panteion University

Gogos Constantinos, Professor, AUTH

Gortsos Christos, Professor, NKUA

Iliadou Katerina, Associate Professor, NKUA

Kamtsidou Ifigeneia, Associate Professor, AUTH

Kanellopoulou-Malouchou Maria-Neda, Associate Professor, Panteion University

Koutromanos Athanasios, President NCRTV, Honorary President of the Supreme Court

Ktistaki Stavroula, Professor, Panteion University

Ktistakis Ioannis, Judge ECHR

Kyritsis Dimitris, Associate Professor, University of Essex

Lazaratos Panos, Professor, NKUA

Letsas Giorgos, Professor, UCL

Menoudakos Constantinos, President HDPA and Honorary President of the Council of State

Mitrou Lilian, Professor, University of the Aegean

Moustakas Meletis, Professor, Panteion University

Mouzouraki Paraskevi, Associate Professor, NKUA

Papaioannou Thanos, President ASEP

Papaspyrou Nikos, Associate Professor, NKUA

Papastylianos Christos, Associate Professor, UNIC

Pikramenos Michael, Professor, AUTH and Vice-President of the Council of State

Pottakis Andreas, Greek Ombudsman

Prevedourou Eugenia, Professor, AUTH

Raikos Demetrios, Associate Professor, DUTH

Ramos Christos, President ADAE and Honorary Vice-President of the Council of State

Rantos Athanasios, Advocate General EU Court of Justice

Remelis Constantinos, Professor, DUTH

Sarmas Ioannis, President, HCA

Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA

Stavropoulos Giorgos, President of the Secretariat General for Legal and Parliamentary Affairs, former minister, and Honorary Vice-President of the Council of State

Stratilatis Constantinos, Associate Professor, UNIC

Tassopoulos Yannis, Professor, NKUA

Tsevas Thanassis, Associate Professor, NKUA

Tsiliotis Charalambos, Associate Professor, UoP

Tsimaras Costas, Associate Professor, European University Cyprus

Venizelos Evangelos, Professor, AUTH

Vilaras Michalis, Judge CJEU

Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA

Xiros Thanassis, Associate Professor, HAA

Yannakourou Georgia, Professor, NKUA

EDITORIAL COMMITTEE

Christou Vassiliki, Assistant Professor, NKUA

Fotiadou Alkmene, PhD in Constitutional Law

Karavokyris Giorgos, Assistant Professor, AUTH

Panagopoulou Fereniki, Assistant Professor, Panteion University

Papanikolaou Kyriakos, Lecturer, DUTH

THEMISTOKLES AND DIMITRIS TSATSOS FOUNDATION

Τίτλος ηλεκτρονικού περιοδικού: e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Τεύχος: Νοέμβριος 2024

Copyright © 2024 Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

ISSN: 2732-9666

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοαντιτύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

Επικοινωνία:

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου
Ακαδημίας 43, Τ.Κ. 10672, Αθήνα, Ελλάδα | τηλ: 210 3623506, εσωτ. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

Το τριμηνιαίο, ηλεκτρονικό περιοδικό ελεύθερης πρόσβασης «e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ» ιδρύθηκε το 2021 και χρηματοδοτείται από το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου.

Στο περιοδικό δημοσιεύονται μελέτες στο πεδίο του Δημοσίου Δικαίου, εισφέροντας ορισμένα νέα στοιχεία, όπως ιδίως η ελεύθερη πρόσβαση στην ύλη του περιοδικού, η ηλεκτρονική κυκλοφορία με υψηλές τεχνικές προδιαγραφές και η ανώνυμη αξιολόγηση των κειμένων από κριτές.

Το περιοδικό διευθύνεται από επιτροπή Καθηγητών Δημοσίου Δικαίου, σε συνεργασία με επιστημονική και συντακτική επιτροπή.

Το περιοδικό δημοσιεύει:

- Άρθρα από 4.000 έως 12.000 λέξεις. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις θα δημοσιεύονται μελέτες άνω των 12.000 λέξεων. Τα άρθρα του περιοδικού θα δημοσιεύονται μετά από ανώνυμη αξιολόγηση (peer review), την οποία θα αναλαμβάνουν τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του περιοδικού.
- Επίκαιρα θέματα/Παρεμβάσεις, τα οποία θα προδημοσιεύονται στην ιστοσελίδα και θα ενσωματώνονται στην ύλη του περιοδικού.
- Νομολογία: Τα σχολία Νομολογίας δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 3.000 λέξεις.
- Βιβλιοκρισίες, οι οποίες θα πρέπει να κυμαίνονται μεταξύ 1.000 και 3.000 λέξεων.
- Varia/Συγκριτικό συνταγματικό (αποφάσεις ξένων δικαστηρίων, μεταφράσεις κειμένων, αναδημοσιεύσεις από ξένα blogs, ανακοινώσεις για συνέδρια και εκδηλώσεις).
- Συνταγματικό/Κοινοβουλευτικό Χρονικό.
Κάθε κείμενο θα πρέπει να συνοδεύεται από περίληψη στα ελληνικά και στα αγγλικά. Στο τελευταίο τεύχος κάθε έτους θα περιλαμβάνονται ευρετήρια λημμάτων, συγγραφέων και δικαστικών αποφάσεων.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ
Κοντιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου
Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ
Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αμιλιανίδης Αχιλλέας, Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Βενιζέλος Ευάγγελος, Καθηγητής ΑΠΘ
Βηλαράς Μιχάλης, Δικαστής στο ΔΕΕ
Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γιαννακούρου Γεωργία, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Γκόρτσος Χρυστός, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ
Δελλής Γεώργιος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Ελευθεριάδης Παύλος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Οξφόρδης
Ηλιάδου Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Κατσιώτου Ιφιγένεια, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΑΠΘ
Κανελλόπουλου-Μαλούκου Μαρία-Νέδα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
Κοντιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου
Κουτρομάνος Αθανάσιος, Πρόεδρος ΕΣΡ, Επίτιμος Πρόεδρος ΑΠ
Κτιστάκη Σταυρούλα, Καθηγήτρια Παντείου
Κτιστάκης Ιωάννης, Δικαστής ΕΔΔΑ
Κυρίσης Δημήτρης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Essex
Λαζαράτος Πάνος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Λέτσας Γιώργος, Καθηγητής UCL
Μενουδάκος Κωνσταντίνος, Πρόεδρος ΑΠΔΠΧ και Επίτιμος Πρόεδρος ΣτΕ
Μίτρου Λίλιαν, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Μουζουράκη Παρασκευή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Μουστάκας Μελέτης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
Ξηρός Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων

Παπαϊωάννου Θάνος, Πρόεδρος ΑΣΕΠ
Παπασπύρου Νίκος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
Παπαστυλιανός Χρήστος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Πικραμένος Μιχαήλ, Καθηγητής ΑΠΘ και Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Ποττάκης Ανδρέας, Συνήγορος του Πολίτη
Πρεβεδούρου Ευγενία, Καθηγήτρια ΑΠΘ
Ράικος Δημήτριος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΔΠΘ
Ράμμος Χρήστος, Πρόεδρος ΑΔΑΕ, Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Ράντος Αθανάσιος, Γενικός Εισαγγελέας στο ΔΕΕ
Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ
Σαρμάς Ιωάννης, Πρόεδρος Ελεγκτικού Συνεδρίου
Σταυρόπουλος Γιώργος, Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Κωδικοποίησης, π. Υπουργός και Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Στρατηλάτης Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τσεβάς Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τσιλιώτης Χαράλαμπος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Τσιμάρας Κώστας, Αναπληρωτής Καθηγητής European University Cyprus
Φορτσάκης Θεόδωρος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Φουντεδάκη Πηνελόπη, Καθηγήτρια Παντείου
Χρυσόγονος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καραβόκρη Γιώργος, Επίκουρος Καθηγητής ΑΠΘ
Παναγοπούλου Φερενίκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου
Παπανικολάου Κυριάκος, Λέκτωρ ΔΠΘ
Φωτιάδου Αλκμήνη, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου
Χρήστου Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ 12

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....477

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

• Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, ΕΠΕΤΕΙΟΙ 50 ΕΤΩΝ.....478
Ιωάννης Σαρμάς

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: Η ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ (ΙΟΥΛΙΟΣ 1974-ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1975)

• ΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ 484
Ξενοφών Κοντιάδης

• Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ, 1974.....489
Ευάνθης Χατζηβασιλείου

• Η ΣΥΝΘΕΤΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.....497
Βασιλική Χρήστου

• ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ ΤΗΣ 8ης ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1974 515
Χαράλαμπος Κουρουνδής

• ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ
ΣΤΟΝ ΗΓΕΜΟΝΙΚΟ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΙΣΜΟ.....538
Γ. Α. Τασόπουλος

• ΨΗΦΙΔΕΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ:
Η ΚΑΘΑΡΣΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΣΤΙΚΟ ΣΩΜΑ 556
Κυριάκος Π. Παπανικολάου

• ΟΙ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΕΣ ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΕΣΧΑΤΗ ΠΡΟΔΟΣΙΑ.
Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΑΙΤΩΝ ΤΗΣ ΧΟΥΝΤΑΣ ΚΑΙ ΤΟ «ΣΤΙΓΜΙΑΙΟ».....565
Αλέξανδρος Η. Δημάκης

• ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ «ΣΤΙΓΜΗΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ» 605
Κώστας Μποτόπουλος

• Η ΣΤΙΓΜΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ. ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ
ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΣΤΗΝ ΕΝΩΣΗ 612
Δημήτρης Χαραλάμπης

• ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ (ΙΟΥΛΙΟΣ-ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2024).....627
Θανάσης Γ. Ξηρός

ΣΧΟΛΙΑ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

• ΑΙΤΗΣΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΝΕ BIS IN IDEM
ΜΕΤΑΞΥ ΚΥΡΟΥΣ ΤΟΥ ΔΕΔΙΚΑΣΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ 641
Ιωάννης Σ. Αγγέλου

• ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ ΕΔΔΑ, PASQUINELLI Κ.Α. ΚΑΤΑ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΙΝΟΥ,
ΑΡ. 24622/22, 29.08.2024.....656
Αναστασία Παναγιωτοπούλου

• ΑΠΔΠΧ 32/2024. ΕΠΙΒΟΛΗ ΠΡΟΣΤΙΜΟΥ 150.000 ΕΥΡΩ ΣΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ.....664
Αναστάσιος Γκατζούφας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

• ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΙ ΣΚΟΠΟΙ. ΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ ΣΕ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΣΤΡΟΦΗ.....677
Μιχάλης Ν. Πικραμένος

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Στο δωδέκατο τεύχος του e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ προτάσσεται Παρέμβαση του Ι. Σαρμά με αφορμή τα 50 χρόνια της Μεταπολίτευσης. Το τεύχος περιλαμβάνει ένα σημαντικό Αφιέρωμα στην πρώτη Μεταπολίτευση, το οποίο βασίζεται σε εισηγήσεις του Συνεδρίου «Η στιγμή της Μεταπολίτευσης (Ιούλιος 1974-Αύγουστος 1975). Τα κρίσιμα συνταγματικοπολιτικά ζητήματα», που διοργάνωσε το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου στις 8 Οκτωβρίου 2024, με αφορμή την επέτειο των πενήντα χρόνων από την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Μετά τη γενική εισαγωγή του Ξ. Κοντιάδη με τίτλο «Τα συνταγματικά γεγονότα της πρώτης Μεταπολίτευσης», ακολουθούν οι μελέτες του Ε. Χατζηβασιλείου με θέμα την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του 1974, της Β. Χρήστου για την αρχιτεκτονική της μετάβασης στη δημοκρατία, του Χ. Κουρουνδή για το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974, του Γ. Τασόπουλου για το έργο της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, του Κ. Παπανικολάου για την πορεία της κάθαρσης στο δικαστικό σώμα και του Α. Δημάκη για τις δίκες των πρωταιτών της χούντας κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο. Το αφιέρωμα ολοκληρώνεται με τις συμπερασματικές παρατηρήσεις του Κ. Μποτόπουλου, που σταχυολογεί τις προκλήσεις της «στιγμής της Μεταπολίτευσης» και του Δ. Χαραλάμπη για τον ρόλο του Κωνσταντίνου Καραμανλή στη μετάβαση της χώρας στη δημοκρατία και στην ενωμένη Ευρώπη.

Στη σχολιασμένη Νομολογία ο Ι. Αγγέλλου αναλύει τις αποφάσεις του ΣτΕ για την αίτηση αναθεώρησης και την αρχή *ne bis in idem*, η Α. Παναγιωτοπούλου παρουσιάζει την απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου *Rasquinelli κ.ά. κατά Αγίου Μαρίνου* για τα περιοριστικά μέτρα που επιβλήθηκαν σε ανεμβολίαστους εργαζόμενους στον τομέα της υγείας κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19, και ο Α. Γκατζούφας την απόφαση της ΑΠΔΠΧ σχετικά με την επιβολή προστίμου στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, με αφορμή την έκδοση των νέου τύπου δελτίων ταυτότητας.

Στις Βιβλιοκρισίες ο Πρόεδρος Συμβουλίου της Επικρατείας Μ. Πικραμένος γράφει για τη μονογραφία του Γ. Καραβοκύρη με τίτλο «Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή» (e-book ελεύθερης πρόσβασης από το eroliteia.gr, 2024, 502 σελ.).

Στο τεύχος θα βρείτε, όπως πάντα, το Συνταγματικό και Κοινοβουλευτικό μας Χρονικό από τον Θ. Ξηρό. Ευχαριστούμε θερμά τους συγγραφείς και αναμένουμε τις συμβολές σας για το επόμενο τεύχος Ιανουαρίου-Μαρτίου μέχρι τις 10 Ιανουαρίου 2025.

Καλή ανάγνωση!

Η Συντακτική Επιτροπή

Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, ΕΠΕΤΕΙΟΙ 50 ΕΤΩΝ¹

Ιωάννης Σαρμάς

επίτιμος Πρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου
τέως υπηρεσιακός Πρωθυπουργός

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Θα μοιραστώ μαζί σας τις σκέψεις μου γι' αυτό που είναι για μένα η Μεταπολίτευση και για ό,τι αντιπροσωπεύει στη συνείδησή μου το Σύνταγμα του 1975.

Δύο ημερομηνίες-ορόσημα: 24 Ιουλίου 1974 και 11 Ιουλίου 1975· δύο θέματα: Μεταπολίτευση και Σύνταγμα.

Και δύο ενότητες στην ομιλία μου:

Η Μεταπολίτευση, πρώτη ενότητα, μας προσκαλεί σε μία δυναμική προσέγγιση μέσα στον χρόνο για να δούμε τις τέσσερις στιγμές της, όπως θα εξηγήσω, στιγμές που σήμαναν η καθεμία μια περαιτέρω ενσωμάτωση του λαού στο δημοκρατικό μας πολίτευμα.

Η δεύτερη ενότητα, το Σύνταγμα, ως το κείμενο που συνοδεύει και πραγματώνει τη Μεταπολίτευση, μας προσκαλεί να σταθούμε στο περιεχόμενό του για να ανακαλύψουμε σε αυτό, σαν στον πιο παραστατικό καθρέφτη, την απτή, συναινετική μας ταυτότητα ως λαού των Ελλήνων του σήμερα.

Ι. Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΩΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΣΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ

Στις 23 Ιουλίου 1974, οι φήμες προηγούνταν των γεγονότων.

Από το απόγευμα ήδη εκείνης της ημέρας κυκλοφορούσαν φήμες ότι ο Καραμανλής επιστρέφει μαζί με τη δημοκρατία. Από ό,τι μάθαμε μετά, δεν ήταν κάτι που είχε αποφασιστεί το απόγευμα της 23ης Ιουλίου, αλλά αργότερα τη νύχτα, ίσως και εντός των πρώτων λεπτών της 24ης.

Όμως οι φήμες αντιπροσώπευαν μια αίσθηση του αναγκαίου, της μόνης λύσης που προσφερόταν αναπόδραστα εκείνη τη στιγμή. Αυτή η αίσθηση του αναπόδραστου, της αδυναμίας άλλης επιλογής, συνόδεψε τις μεταβολές που επακολούθησαν.

Η αίσθηση μέσα στην κοινωνία, όπως εκφραζόταν από τον ελεύθερο πλέον Τύπο των πρώτων ημερών της αλλαγής, από το ξέσπασμα αυθόρμητων συ-

¹ Ομιλία στο σωματείο φοιτητών της Νομικής Σχολής «Ο Παλμός», Αίθουσα ΔΣΑ, 02.12.2024

ζητήσεων μεταξύ αγνώστων στα λεωφορεία ή στα πεζοδρόμια, ήταν τέτοια που γεννούσε μία ακαταμάχητη δυναμική προς τη δημοκρατία, την οποία οι νομοθετικές εξελίξεις απλώς αποτύπωναν. Η χούντα ήταν ακόμη βαθιά μέσα στο Κράτος, αλλά οι συνωμότες έβλεπαν ότι, αν αντιδρούσαν, θα είχαν να κάνουν με το αίμα του ελληνικού λαού, τον πατριωτισμό των Ελλήνων.

1. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, αφού είχε ήδη από τον Αύγουστο επαναφέρει σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952, χωρίς τη βασιλεία, πήρε, στα τέλη Σεπτεμβρίου, την ιστορική απόφαση να νομιμοποιήσει το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, κάτι αδιανόητο λίγες μόλις εβδομάδες πριν. Πραγματικός εθνάρχης, σηματοδότησε με την απόφασή του αυτή μια πραγματική ρήξη, μια αλλαγή πολιτεύματος σε σχέση με αυτό που ίσχυε πριν από τη δικτατορία. Ήταν η πρώτη βαθιά αλλαγή, η πρώτη στιγμή της πραγματικής μεταπολίτευσης. Σήμαινε την αυτοπεποίθηση και την αισιοδοξία του λαού ότι μπορούσαν επιτέλους να συνυπάρξουν στο ίδιο πολίτευμα αριστεροί και δεξιοί, ξεχνώντας το εμφυλιοπολεμικό παρελθόν, τις εκτοπίσεις και τα κοινωνικά φρονήματα, τον διαχωρισμό των Ελλήνων σε εθνικόφρονες και προδότες.

Σήμαινε την καταδίκη πολιτικών που πήγαιναν 50 χρόνια πίσω, που ίσχυαν ως παρασύνταγμα, στη σκιά μιας φαινομενικά μόνο φιλελεύθερης δημοκρατίας. Ήταν η ιδέα ότι δεν συμβιβάζεται με τη δημοκρατία να απαγορεύονται πολιτικά κόμματα για πολιτικούς λόγους. Αυτή η ιδέα παρέμεινε το ίδιο δυνατή όταν λίγους μήνες αργότερα, στο σχέδιο της κυβέρνησης με το υπό κατάρτιση Σύνταγμα, διατηρούνταν η δυνατότητα απαγόρευσης, υπό προϋποθέσεις, πολιτικών κομμάτων μέσω δικαστικής απόφασης. Σύσσωμη η αντιπολίτευση στην Αναθεωρητική Βουλή, αλλά και το Συμβούλιο της Επικρατείας ομόφωνο στη σχετική γνωμοδότησή του, καταδίκασαν την προτεινόμενη ρύθμιση. Στο άρθρο 29 του Συντάγματος, όπως ψηφίστηκε, η πλειοψηφία υποχώρησε, χωρίς να αφεθούν περιθώρια στο νέο πολίτευμα να απαγορεύονται πολιτικά κόμματα για πολιτικούς λόγους.

2. Η άνοδος στην εξουσία ενός ριζοσπαστικού κόμματος, τον Οκτώβριο του 1981, του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος, σήμανε μια νέα στιγμή στη Μεταπολίτευση, μια νέα μεταπολιτευτική ρήξη: την ομαλή εναλλαγή πολιτικών κομμάτων στην εξουσία.

Το ΠΑΣΟΚ δεν ήταν ένα κοινό αστικό κόμμα, αν μπορούσε κανείς να το αποκαλέσει καν αστικό. Ήταν ένα λαϊκό κίνημα που απορρόφησε μεν τον βενιζελισμό, είχε όμως έντονες μαρξιστικές επιρροές, και αναφορές καθαρά εκθρικές προς τους παραδοσιακούς δυτικούς δεσμούς της Ελλάδας.

Τα εμπρηστικά συνθήματά του ηκούσαν απειλητικά για την ισχύουσα τότε συνταγματική τάξη. Κι όμως, το βράδυ της ιστορικής του νίκης, ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο νέος μεγάλος ηγέτης, εμφανίστηκε στην τηλεόραση ανήσυχος μήπως οι πανηγυρισμοί των οπαδών του εκτραπούν σε διώξεις πολιτικών τους αντιπάλων.

Με έναν σταυρό πίσω του, πάνω στο τζάκι του σπιτιού του, κάλεσε τους οπαδούς του σε αυτοσυγκράτηση. Η αίσθηση ευθύνης ηρυτάνευσε εκείνο το βράδυ, όπως και στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ που ακολούθησε. Το ριζοσπαστικό λαϊκό κίνημα εντάχθηκε στις πολιτικές και στους θεσμούς της νεαρής τότε δημοκρατίας.

3. Μέχρι που το 1985, όταν οι πολιτικές συνθήκες το επέτρεψαν, μπόρεσε να τροποποιήσει το Σύνταγμα σύμφωνα με τις δικές του πολιτικές αντιλήψεις. Εντοπίζω τότε, στη συνταγματική αναθεώρηση του 1986, την τρίτη στιγμή της Μεταπολίτευσης, την πλέον σημαντική, κατά τη γνώμη μου, ρήξη. Δύο μεγάλες θεσμικές αλλαγές επήλθαν με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986.

Η πρώτη ήταν συμβολική και παραμένει τέτοια, ευτυχώς. Αντικατέστησε, όμως, αθόρυβα τον έσχατο θεματοφύλακα της κυριαρχίας στο δημοκρατικό μας πολίτευμα με τη μεταμόρφωση του άρθρου 48 του Συντάγματος περί κηρύξεως κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Ρύθμιση που, σύμφωνα με ορισμένους θεωρητικούς, δείχνει ότι ο κυρίαρχος σε μία πολιτεία είναι όποιος, κατά το Σύνταγμα, δικαιούται να πάρει μία τέτοια απόφαση. Κι έτσι, έπαψε να είναι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, η εκτελεστική εξουσία, και κατέστη η Βουλή, έκφραση του λαού, στην οποία ο συνταγματικός νομοθέτης εναπόθετε την εμπιστοσύνη του.

Η δεύτερη αλλαγή, πολύ πιο πρακτική όπως αποδείχθηκε, ήταν ο καθορισμός του ρόλου του Προέδρου της Δημοκρατίας ως ρυθμιστή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Υπό τις αρχικές συνταγματικές ρυθμίσεις, ο πρωθυπουργός, για να παραμείνει στην εξουσία, έπρεπε να έχει την εμπιστοσύνη όχι μόνο της Βουλής αλλά και του Προέδρου της Δημοκρατίας. Η αναθεώρηση του 1986 κατέστησε τον Πρόεδρο ρυθμιστή του πολιτεύματος, με τις ρυθμιστικές του αρμοδιότητες σχεδόν πλήρως ορισμένες στο Σύνταγμα, δηλαδή χωρίς ουσιαστικές ρυθμιστικές αρμοδιότητες πέραν αυτών που οιονεί μηχανικώς όφειλε να ασκεί.

Αρχικά, η αλλαγή αυτή φάνηκε ως μεταχρονολογημένη αντίδραση στα γεγονότα του καλοκαιριού του 1965, όταν ο βασιλιάς μπορούσε, σε περιόδους πολιτικής κρίσης, να επιβάλει τον πρωθυπουργό στη Βουλή. Όμως η αλλαγή του 1986 εμφάνισε τη σπουδαιότητά της όταν, 25 περίπου χρόνια μετά, υπό συνθήκες οικονομικής κρίσης, με το πολιτικό σύστημα διαλυμένο και τα λεγόμενα τότε αντισυστημικά κόμματα να κυριαρχούν, χρειάστηκε, μετά τις εκλογές του Μαΐου του 2012, να παρέμβει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Αν δεν υπήρχε η αναθεωρημένη ρύθμιση του Συντάγματος, που επέβαλε στον Πρόεδρο μια απολύτως ορισμένη ρυθμιστική του πολιτεύματος συμπεριφορά, αν δηλαδή αφηνόταν στον Πρόεδρο η διακριτική ευχέρεια να επιλέξει, ή έστω να δύναται να επιλέξει πρωθυπουργό, είναι άκρως αμφίβολο αν θα άντεχε το Σύνταγμα, το πολίτευμα και ίσως η δημοκρατία να διέλθει ήρεμα τη μοναδική κρίση που ξεπεράσαμε επιτυχώς. Τα αντισυστημικά κόμματα, χωρίς περιθώρια ελιγμών, υποτάχθηκαν στην αντικειμενική, απρόσωπη ρυθμιστική λογική του Συντάγματος, και η πολιτική τάξη επανήλθε.

4. Και έτσι, τρία χρόνια μετά, τον Ιανουάριο του 2015, αναδείχθηκε πρώτο κόμμα στις εκλογές και σχημάτισε κυβέρνηση ένα κόμμα με μαρξιστική ταυτότητα, εντός μιας Βουλής που κατά πλειοψηφία δεν ορκίστηκε για πρώτη φορά στο Ευαγγέλιο.

Τότε, στις προγραμματικές δηλώσεις εκείνης της κυβέρνησης, ακούσαμε με έκπληξη αλλά και ανακούφιση, θα πρόσθετα, τον νεαρό της πρωθυπουργό, μέχρι τότε κορυφαία μορφή της αντισυστημικής ατζέντας, να αποκαλεί το Σύνταγμα –αυτό το Σύνταγμα που είχε ταυτιστεί με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και που είχε στις βασικές του οργανωτικές ρυθμίσεις αλλάξει ριζικά ο Ανδρέας Παπανδρέου, το Σύνταγμα της συναινετικής Αναθεώρησης Κώστα Σημίτη

και Κώστα Καραμανλή, ή Ευάγγελου Βενιζέλου και Προκόπη Παυλόπουλου– αυτό, λοιπόν, το Σύνταγμα, ακούσαμε τον Αλέξη Τσίπρα να το αποκαλεί, με συγκίνηση μάλιστα, «σάρκα εκ της σαρκός» του λαού μας.

Και αυτή ήταν, πιστεύω, η τέταρτη στιγμή της Μεταπολίτευσης: η στιγμή που σήμαινε ρήξη, αλλά την πλήρη συμφιλίωση όλου του λαού των Ελλήνων με το πολίτευμα που καθίδρυσε το 1974-1975 ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, οραματιζόμενος τη στιγμή που αριστεροί και μαρξιστές, όπως δεξιοί και αστοί, όλοι οι Έλληνες, θα δουν στο Σύνταγμα μια ιερότητα που το μεταβάλλει στην εθνική μας συνισταμένη.

II. ΤΟ ΙΣΧΥΟΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΑΠΤΗ, ΣΥΝΑΙΝΕΤΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΜΑΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Και έρχομαι τώρα στη δεύτερη ενότητα της ομιλίας μου, στο Σύνταγμα της 11ης Ιουνίου 1975, όπως έχει διαμορφωθεί μέχρι σήμερα: το κείμενο-καθρέφτης της εθνικής μας ταυτότητας.

Το ισχύον Σύνταγμα αποτυπώνει τη διαχρονική μας προσήλωση στη δημοκρατία, την ελευθερία, την ισότητα. Αποτυπώνει τις ιστορικές μας καταβολές και εμπειρίες, την αναζήτηση μιας δικαιότερης κοινωνίας, ενός αποτελεσματικότερου κράτους. Δεν θα βρούμε τίποτα πιο απτό, τίποτα πιο συναινετικό, για να εκφράσει την εθνική μας ταυτότητα από το Σύνταγμα.

1. Το κείμενο που υιοθέτησε στις 9 Ιουνίου του 1975 η Ε' Αναθεωρητική Βουλή και που δύο ημέρες μετά άρχισε να ισχύει θα ήταν, σε κάποιον χωρίς ιδέα για την αναθεωρητική διαδικασία που προηγήθηκε, αμέσως αναγνωρίσιμο ως το Σύνταγμα της ελληνικής πολιτείας. 150 χρόνια και πλέον συνταγματικής ιστορίας πριν από αυτό ήταν αποτυπωμένα στο κείμενό του.

Δεν προήλθε εκ του μηδενός το Σύνταγμα. Ήταν, το 1975, η κατάληξη μιας διαδρομής. Ολόκληρες διατάξεις από τα πρώτα συνταγματικά κείμενα της επαναστατημένης Ελλάδας, όπως αυτές περί επικρατούσας θρησκείας, ισότητας των Ελλήνων και ελευθεριών παντός προσώπου, επιβίωσαν στο ισχύον Σύνταγμα, το οποίο, συγκριτικά με τα προηγούμενα, εμπλουτίστηκε, καταγράφοντας τις σημαντικές εμπειρίες της πολιτικής μας ιστορίας.

Κάθε Σύνταγμα από το 1844 μέχρι σήμερα είναι η αποτύπωση της πολιτικής ιστορίας που είχε προηγηθεί, και είναι αδύνατη η κατανόηση των αλλαγών που το καθένα επιφέρει σε σχέση με το προηγούμενο χωρίς τη γνώση των γεγονότων που είχαν διαδραματιστεί στο μεταξύ στην πολιτική μας ζωή.

2. Θα θυμίσω, υπαινικτικά μόνο, μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις, ανάδρομα:

Η αλλαγή στον τρόπο εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας, που επέφερε η τελευταία αναθεώρηση του 2019, μας παραπέμπει σε κάθε διάλυση της Βουλής που επήλθε, αναστατώνοντας την πολιτική ζωή, λόγω αδυναμίας της να εκλέξει Πρόεδρο με ενισχυμένη πλειοψηφία.

Η διαπίστωση της αδυναμίας του πρωθυπουργού να ασκήσει τα καθήκοντά του, διαδικασία που εισήχθη με την αναθεώρηση του 2001, μας παραπέμπει στα λεπτά ζητήματα πολιτικής αβρότητας που είχαν εμφανιστεί λίγα χρόνια πριν από την αναθεώρηση, όταν ασθένησε σοβαρά ο πρωθυπουργός.

Στην αναθεώρηση του 1986, με τον δραστικό περιορισμό των εξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας να ορίσει τον πρωθυπουργό της Χώρας, αναφερθήκαμε ήδη, όπως αναφερθήκαμε και στη διάταξη του Συντάγματος του 1975 να μην είναι δυνατή η απαγόρευση πολιτικού κόμματος για πολιτικούς λόγους.

Η απαγόρευση διάλυσης της Βουλής δύο συνεχόμενες φορές για τον ίδιο λόγο, που βρίσκουμε στο Σύνταγμα του 1927, μας παραπέμπει στη διαφωνία Βενιζέλου-Κωνσταντίνου και στον εθνικό διχασμό.

Το εκλογοδικείο, ο θεσμός της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, η πρόβλεψη Συμβουλίου της Επικρατείας, θεσμοί που εισήχθησαν με το Σύνταγμα του 1911, μας παραπέμπουν στις περιόδους φαυλοκρατίας και δημαγωγίας των χρόνων της βασιλείας του Γεωργίου Α'.

Το Σύνταγμα του 1864 ήταν ολόκληρο μία αντίδραση στη μοναρχική αρχή ως πηγή των εξουσιών που καθιέρωνε το Σύνταγμα του 1844.

Η διάταξη του Συντάγματος του 1844 περί συστάσεως Εκκλησίας της Ελλάδος παραπέμπει στη δυσπιστία προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, εγκατεστημένο στην οθωμανική πρωτεύουσα.

3. Μπορεί η γλώσσα μας να είναι το κατεξοχήν στοιχείο της εθνικής μας ταυτότητας, κατ' άλλους η ορθόδοξη πίστη του λαού μας, για άλλους ακόμη η ιστορία μας. Και τα τρία, όμως, αυτά στοιχεία αποτυπώνονται στο ισχύον Σύνταγμα.

Η γλώσσα, η καθομιλουμένη πλέον, στην οποία μεταφέρθηκε το αρχικό κείμενο του Συντάγματος του 1975 επίσημα μετά την αναθεώρηση του 2001, στη ζωντανή γλώσσα του λαού ύστερα από όσες περιπέτειες γνώρισε, η οποία ήδη, ακόμα και σε σχέση με ορισμένους τύπους της, έχει από το 2001 μέχρι σήμερα εξελιχθεί.

Ως προς το θρήσκευμα, αρκούν, πιστεύω, οι αναφορές του ισχύοντος Συντάγματος στον Τριαδικό Θεό, στην ορθοδοξία ως επικρατούσα θρησκεία, στην αναφορά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, στο Άγιο Όρος, στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης.

Και ως προς την ιστορία, το ίδιο το Σύνταγμα είναι η αποτύπωση των 200 ετών της νεότερης ελληνικής ιστορίας, με διατάξεις που δείχνουν επίσης τον σεβασμό μας στις βυζαντινές και τις αρχαίες μας ρίζες, όπως η αναφορά στην Κωνσταντινούπολη, έδρα της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, στα ελληνόφωνα Πατριαρχεία του Γένους, από όπου διαδόθηκαν τα γραμμένα στα ελληνικά Ευαγγέλια, ή η προστασία των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων που θεσπίζεται στο Σύνταγμα.

4. Το ισχύον Σύνταγμα, πέραν αυτού που είναι ως νομικός κανόνας, είναι συγχρόνως ο καθρέφτης των αξιών, των εμπειριών και των προσδοκιών μας. Στις απαρχές του κράτους, στο πρώτο επίσημο κείμενό του, την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας του, βρίσκεται η αναφορά στον Τριαδικό Θεό: η πίστη των επαναστατών που τους έκανε να ελπίζουν ότι το παράτολμο σχέδιό τους ήταν πραγματοποιήσιμο. Και σε όλα τα Συντάγματα που ίσχυσαν στον τόπο μας, εκτός από το προοίμιο, η αναφορά στην ορθόδοξη πίστη ως επικρατούσα στην Ελλάδα θρησκεία παρέμεινε βασική συνταγματική διάταξη.

Το πρώτο Σύνταγμα των Εθνικών Συνελεύσεων της Επιδάουρου και του Άστρους, με τη σοφή

διάταξη των εξουσιών που προέβλεψε, οδήγησε ένα κατακερματισμένο γένος, που τότε συνειδητοποιούσε την εθνική του ύπαρξη, να ενωθεί. Και έτσι, Πελοποννήσιοι, Ρουμελιώτες, νησιώτες, κοτζαμπάσηδες και στρατιωτικοί, κλήρος και λαϊκοί, παρά τις διαφορές και τις αιματηρές συγκρούσεις τους, μπορούσαν τελικά να μονιάσουν υπό το ισχύον τότε Σύνταγμα· όπως κι εμείς σήμερα, υπό ένα Σύνταγμα που μας εκφράζει όλους. Γιατί ήδη από το Σύνταγμα της Τροιζήνας το 1827, το Έθνος ολοκλήρωσε τη συνταγματική του ταυτότητα, δημοκρατική και φιλελεύθερη, ταυτότητα που διατηρήθηκε αναλλοίωτη έκτοτε εντός της ελληνικής κοινωνίας ως απαίτηση και διεκδίκηση ελευθερίας.

Ούτε ο Καποδίστριας ούτε ο Όθωνας μπόρεσαν να εμποδίσουν τα πολιτικά κόμματα να υπάρχουν, και ο λαός, ακόμη και στις σκοτεινότερες περιόδους αυταρχισμού, δεν έπαψε να θεωρεί ότι δικό του θεμελιώδες δικαίωμα είναι το ποιος και πώς θα τον κυβερνά.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στη σύγχρονη Ελλάδα, 50 χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση του 1974, σχεδόν 50 χρόνια μετά την ισχύ του Συντάγματος του 1975, μία εθνική ταυτότητα έχει αναδειχθεί που μας ενώνει σε ένα κείμενο: το Σύνταγμα. Ένα κείμενο των συναινετικών μας αξιών, των κοινών μας εμπειριών, των προσδοκιών μας.

Όπως στις μετόπες, στη ζωφόρο και στα αετώματα του Παρθενώνα περιγράφεται η ιστορία της πόλης των Αθηνών, μαζί με τους θεούς της, έτσι και στο ισχύον Σύνταγμα καταγράφεται η ιστορία της Ελλάδας από την Επανάσταση και μετά, μαζί με αυτό στο οποίο ο σύγχρονος Έλληνας προσδίδει ιερότητα.

Σε αυτό το κείμενο, κάθε Έλληνας που σέβεται τους συμπατριώτες του, μπορεί να βρει τα δικά του πιστεύω να συνυπάρχουν με τα πιστεύω των συμπατριωτών του.

Η δυναμική των εξελίξεων, οι νέες συνθήκες της κοινωνίας μας δεν αποκλείουν βεβαίως καθόλου τις αλλαγές. Όμως το άρθρο 110 του Συντάγματος, η διαδικασία της Αναθεώρησης του Συντάγματος, φρόντισε ώστε να είναι πάντα συναινετικές.

Αυτό είναι πιστεύω το βαθύ μήνυμα που θα μπορούσαμε να πάρουμε από τις δύο επετείους που γιορτάζουμε.

Η Μεταπολίτευση της 24ης Ιουλίου 1974 πραγματοποιήθηκε, μέχρι που το Σύνταγμα της 11ης Ιουλίου 1975 μπορεί να γίνει, στη συνείδηση όλων των Ελλήνων, η κοινή εθνική μας συνισταμένη: το κείμενο στο οποίο κάθε Έλληνας δημοκράτης μπορεί να βρει αυτό στο οποίο αναγνωρίζει την εθνική του ταυτότητα. □

Το αφιέρωμα αποτυπώνει τις εισηγήσεις στο Συνέδριο που διοργάνωσε το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου στις 8 Οκτωβρίου 2024, με θέμα **Η στιγμή της Μεταπολίτευσης (Ιούλιος 1974-Αύγουστος 1975): Τα κρίσιμα συνταγματικοπολιτικά ζητήματα**

ΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Ξενοφών Κοντιάδης

Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο
Πρόεδρος του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου

I

Τιμώντας την επέτειο των 50 χρόνων από την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου διοργάνωσε στις 8 Οκτωβρίου 2024 Συνέδριο με τίτλο «Η στιγμή της Μεταπολίτευσης», με σκοπό όχι μία συνολική αποτίμηση της Μεταπολίτευσης με την ευρεία έννοια που χρησιμοποιείται ο όρος, δηλαδή ως ολόκληρη η περίοδος της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, αλλά διερευνώντας συστηματικά και εις βάθος τα κρίσιμα συνταγματικά και θεσμικά γεγονότα κατά την πρώτη φάση μετάβασης από τη δικτατορία στη σταθεροποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Ορίσαμε αυτή την πρώτη φάση μετάβασης με αφετηρία την 24η Ιουλίου 1974, όταν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής σχηματίζει την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και καταλήγοντας τον Αύγουστο του 1975, όταν ολοκληρώνεται η δίκη των πρωταιτών της 21ης Απριλίου και ξεκινάει στο στρατοδικείο η δίκη των βασανιστών του ΕΑΤ-ΕΣΑ. Κατά την περίοδο αυτών των δώδεκα περίπου μηνών, που χαρακτηρίζεται από τον εξαιρετικά πυκνό ιστορικό και συνταγματικό χρόνο, τίθενται οι βάσεις για την ομαλή λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

Η δύσβατη αλλά και αποφασιστική μετάβαση στη δημοκρατία κατά την περίοδο που εξετάζουμε σηματοδοτείται κυρίως από τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ με την κατάργηση του ΑΝ 509/1947, από την κάθαρση στον στρατό, τη δικαιοσύνη, τα πανεπιστήμια και τη δημόσια διοίκηση, τις γενικές εκλογές της 17ης Νοεμβρίου, κατά τις οποίες αναδεικνύεται η Ε' Αναθεωρητική Βουλή, το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου στο οποίο επιλύεται οριστικά το πολιτειακό υπέρ της προεδρευόμενης δημοκρατίας, τις

δίκες των πρωταιτίων, των βασανιστών και των υπευθύνων για τη βίαιη καταστολή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και βέβαια από τη συζήτηση και την ψήφιση του νέου Συντάγματος.

Στα δύο τραπέζια του Συνεδρίου μας αναλύθηκαν από επιφανείς ακαδημαϊκούς, νομικούς και ιστορικούς, τα μεγάλα αυτά θεσμικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά την πρώτη Μεταπολίτευση και καθόρισαν την πορεία της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

II

Ως γνωστόν η δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 δεν ανατράπηκε βίαια, αλλά κατέρρευσε υπό την πίεση της κυπριακής τραγωδίας, εγκλωβισμένη τόσο στις εσωτερικές της αντιφάσεις όσο και στη διευρυνόμενη πολιτική και κοινωνική απονομιμοποίησή της. Στις 24 Ιουλίου ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ορκίζεται Πρωθυπουργός ενώπιον του στρατηγού Φαίδωνα Γκιζίκη, δηλαδή του διορισμένου από το δικτατορικό καθεστώς «Προέδρου της Δημοκρατίας». Μία από τις πρώτες, βαρύνουσας σημασίας νομικές πράξεις της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας υπογράφεται από τον δοτό Πρόεδρο του δικτατορικού καθεστώτος.

Πρόκειται για τη συντακτική πράξη της 1ης Αυγούστου 1974 «Περί αποκαταστάσεως της δημοκρατικής νομιμότητος και ρυθμίσεως θεμάτων του δημοσίου βίου μέχρι του οριστικού καθορισμού του πολιτεύματος και της καταρτίσεως του νέου Συντάγματος της χώρας». Η συντακτική αυτή πράξη, που σωστά αποκλήθηκε «καταστατική», αναφέρεται στο προοίμιό της στην «κατά την 23ην Ιουλίου 1974 επισυμβάσαν μεταβολήν και την διά ταύτης ανάθεση της πρωθυπουργίας εις τον Κ. Καραμανλήν», επισημαίνοντας επίσης στην «καθολικὴν και ομόφωνο συμπάραστασιν του ελληνικού λαού».

Στο άρθρο 1 της συντακτικής πράξης προβλέπεται ότι μέχρι την ψήφιση νέου Συντάγματος τίθεται σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952, εξαιρουμένων των διατάξεων που όριζαν τη μορφή του πολιτεύματος. Τα καθήκοντα του αρχηγού του κράτους θα συνέχιζε να ασκεί προσωρινά ο φερόμενος Πρόεδρος της Δημοκρατίας της δικτατορίας, μέχρι την εκλογή προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας στις 18 Δεκεμβρίου του επίτιμου Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας Μιχαήλ Στασινόπουλου, αφού δηλαδή δέκα ημέρες νωρίτερα είχε λυθεί το πολιτειακό με το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου.

Είναι αξιοσημείωτο ότι θα περάσουν σχεδόν έξι μήνες μέχρι την οριστική ρήξη με το δικτατορικό καθεστώς, με την ομόφωνη έγκριση από τη Βουλή του Ψηφίσματος της 18ης Ιανουαρίου 1975, στο οποίο η κατάλυση του πολιτεύματος την 21η Απριλίου χαρακτηρίζεται επισήμως ως πραξικόπημα και τις ίδιες ημέρες συλλαμβάνεται ο τέως δικτάτορας Δημήτριος Ιωαννίδης. Ένα μήνα αργότερα, στις 24 Φεβρουαρίου 1975, θα πραγματοποιηθεί απόπειρα πραξικοπήματος από χουντικούς αξιωματικούς, με αποτέλεσμα να προχωρήσει ταχύτερα η κάθαρση των ενόπλων δυνάμεων και η δίωξη των πρωταιτίων.

Επιστρέφοντας όμως στην καταστατική συντακτική πράξη της 1ης Αυγούστου 1974, σε αυτήν προβλέπονται δύο ακόμη σημαντικές ρυθμίσεις: Πρώτον, καταργούνται πανηγυρικά τα ψευδοσυνταγματικά κείμενα της δικτατορίας και προβλέπεται ότι μέχρι τη σύγκληση της Βουλής η νομοθετική εξουσία θα διενεργείται από το Υπουργικό Συμβούλιο και, δεύτερον, ορίζεται ότι οι διατάξεις

του Συντάγματος του 1952 τροποποιούνται και συμπληρώνονται από τις συντακτικές πράξεις.

Εξαιρετικά σημαντικά γεγονότα των πρώτων εβδομάδων της Μεταπολίτευσης αποτελούν επίσης η χορήγηση αμνηστίας στους πολιτικούς κρατούμενους στις 26 Ιουλίου, η συντακτική πράξη της 4ης Οκτωβρίου «περί προσφυγής εις την λαϊκής ετυμγορίαν προς ολοκλήρωσιν της νομιμότητος», στην οποία προβλέπεται και η διαδικασία παραγωγής νέου Συντάγματος, η ποινική δίωξη κατά των πρωταιτίων του πραξικοπήματος και η προκήρυξη εθνικών εκλογών.

Στη συντακτική πράξη της 4ης Οκτωβρίου προβλέφθηκε ότι η μορφή του πολιτεύματος θα αποφαιζόταν άμεσα από το εκλογικό σώμα με δημοψήφισμα και ότι η Βουλή που θα προέκυπτε από της εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974 θα αναλάμβανε την ψήφιση νέου Συντάγματος με βάση ολοκληρωμένο σχέδιο Συντάγματος που θα υπέβαλλε η Κυβέρνηση μετά τις εκλογές. Προβλέφθηκε επίσης η υποχρέωση της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής να ολοκληρώσει την ψήφιση του Συντάγματος μέσα σε τρεις μήνες από την κατάθεση του σχεδίου της Κυβέρνησης.

Στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας μετέχουν πολιτικοί από την ΕΡΕ και την Ένωση Κέντρου, καθώς και προσωπικότητες του αντιδικτατορικού αγώνα. Κατά τους τέσσερις μήνες του βίου αυτής της Κυβέρνησης, δηλαδή μέχρι τον διορισμό της πρώτης πολιτικής Κυβέρνησης Καραμανλή στις 21 Νοεμβρίου, θα προχωρήσει η διαδικασία της αποχουνοποίησης του κράτους, ενώ ταυτόχρονα συγκροτούνται τα νέα κόμματα που θα συγκροτήσουν τους πυλώνες του κομματικού συστήματος κατά τη Μεταπολίτευση.

Παρότι στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας δεν μετέχουν πολιτικοί προερχόμενοι από την ΕΔΑ, που προδικτατορικά αποτελούσε το τρίτο σε δύναμη κόμμα, ούτε από το ΠΑΚ και τα δύο κομμουνιστικά κόμματα, η νομιμοποίησή της δεν αμφισβητήθηκε. Σε ανακοίνωσή του το ΚΚΕ επεσήμανε ότι *«είμαστε έτοιμοι να αναγνωρίσουμε και θα αναγνωρίζουμε κάθε θετικό μέτρο της οποια Κυβέρνησης που οδηγεί στον πραγματικό εκδημοκρατισμό της εθνικής ζωής, στην εξασφάλιση και κατοχύρωση των δημοκρατικών δικαιωμάτων [...] Με βάση τις αρχές αυτές αναγνωρίσαμε ό,τι καλό έκανε η Κυβέρνηση του κυρίου Καραμανλή στο διάστημα των 70 ημερών που βρίσκεται στην εξουσία. Υπογραμμίσαμε όμως ότι ούτε αρκετά είναι αυτά που έκανε ούτε ικανοποιητικά»*. Το δε ΚΚΕ Εσ. σε απόφασή του τον Αύγουστο του 1974 ανέφερε ότι *«υποστηρίζουμε τη σημερινή Κυβέρνηση Καραμανλή παρά τη μη συμμετοχή της Αριστεράς σε αυτή, ασκώντας ταυτόχρονα κριτική στις αρνητικές πλευρές της πολιτικής της»*.

Στις 21 Ιουλίου 1975 ξεκινάει η δίκη των αξιωματικών που επιχείρησαν το πραξικόπημα της 24ης Φεβρουαρίου και στις 27 Ιουλίου η δίκη των πρωταιτίων της 21ης Απριλίου. Στις 7 Αυγούστου ξεκινάει η δίκη των βασανιστών του ΕΑΤ-ΕΣΑ. Στις 24 Αυγούστου κηρύσσεται η ενοχή για εσχάτη προδοσία και επιβάλλεται η ποινή του θανάτου στον Παπαδόπουλο, τον Παττακό και τον Μακαρέζο, η οποία μετατρέπεται σε ισόβια κάθειρξη μετά από πρόταση της Κυβέρνησης Καραμανλή. Σε άλλους οκτώ πρωταιτίους επιβάλλεται η ποινή της ισόβιας κάθειρξης.

Τα νομικά ζητήματα που τέθηκαν και στις τρεις μεγάλες δίκες, στις οποίες περιλαμβάνονται η δίκη των πρωταιτίων, η δίκη των βασανιστών και η δίκη για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν κατά την εξέγερση του Πολυτεχνείου, είναι σύνθετα και εξαιρετικά ενδιαφέροντα, από τη σκοπιά τόσο του συνταγματικού όσο και του ποινικού δικαίου. Σημειωτέον ότι στο διάταγμα της 26ης Ιουλίου 1974, με το οποίο αμνηστεύτηκαν όλα τα πολιτικά αδικήματα κατά της Χούντας και απελευθε-

ρώθηκαν οι πολιτικοί κρατούμενοι, φαινόταν να καλύπτονται από την αμνηστία και οι πρωταίτιοι του πραξικοπήματος, ενδεχομένως σκόπιμα ενόψει της εξαιρετικά επισφαλούς κατάστασης στην οποία βρισκόταν η χώρα τις πρώτες μέρες της Μεταπολίτευσης. Χρειάστηκε να περάσουν αρκετοί μήνες, μέχρι το Δ΄ Ψήφισμα της Βουλής της 18ης Ιανουαρίου 1975, για να διακηρυχθεί ότι «η δημοκρατία δικαίω ούδέποτε κατελύθη» και να χαρακτηριστούν οι Κυβερνήσεις της Χούντας ως Κυβερνήσεις βίας.

Ως προς την κάθαρση στον στρατό, τα σώματα ασφαλείας, τη δικαιοσύνη και τα πανεπιστήμια, στις μεν ένοπλες δυνάμεις οι αποστρατεύσεις έγιναν σταδιακά και με μεγάλη προσοχή για προφανείς λόγους, αφού προηγουμένως είχε διασφαλιστεί ο έλεγχος των ενόπλων δυνάμεων από την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και στη συνέχεια από την πρώτη πολιτική Κυβέρνηση Καραμανλή. Στη δικαιοσύνη οι διώξεις ήταν περιορισμένες και περιέλαβαν όσους αποδέχθηκαν υπουργικές θέσεις κατά την Επταετία και όσους συναίνεσαν σε απολύσεις δικαστικών λειτουργών. Επιπλέον, παραπέμφθηκαν στα πειθαρχικά όργανα όσοι δικαστές είχαν προαχθεί στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων. Αντίθετα, ευρύτερη ήταν η κάθαρση στα πανεπιστήμια, από τα οποία απολύθηκαν περίπου 40 καθηγητές και υφηγητές και επιβλήθηκε η ποινή της προσωρινής παύσης σε άλλους τόσους. Υφυπουργός Ανώτατης Εκπαίδευσης, με βασική αρμοδιότητα και την κάθαρση, είναι ο Δημήτρης Τσάτσος, με συνεργάτες τον Δημήτρη Μαρωνίτη και τον Δημήτρη Φατούρο.

III

Όλα τα προηγούμενα θεσμικά γεγονότα, μέσα σε περιορισμένο χρονικό διάστημα, δεν αποκαθιστούν μόνο το δημοκρατικό κράτος δικαίου στην Ελλάδα, αλλά ταυτόχρονα σφραγίζουν το τέλος του μετεμφυλιακού κράτους, του οποίου η δικτατορία υπήρξε η τελευταία φάση. Το νδ 59/23.9.1974 προβλέπει ότι επιτρέπεται ελεύθερα η σύσταση πολιτικών κομμάτων και η επαναλειτουργία όσων διαλύθηκαν με οποιονδήποτε τρόπο και ότι δεν υφίσταται κανένας περιορισμός για τη δράση πολιτικών κομμάτων στο πλαίσιο του πολιτεύματος. Πρόκειται για μία εξαιρετικά σημαντική στιγμή της Μεταπολίτευσης.

Η τελική πράξη αποκατάστασης του δημοκρατικού κράτους δικαίου είναι ασφαλώς η ψήφιση του Συντάγματος του 1975 και η θέση του σε ισχύ στις 11 Ιουνίου. Παρ' όλο που ο χαρακτηρισμός της ως αναθεωρητικής Βουλής αποσκοπούσε να θέσει όρια στο έργο της, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι επρόκειτο για την άσκηση συντακτικής εξουσίας. Η σύγκρουση μεταξύ της κυβερνητικής πλειοψηφίας και όλων των κομμάτων της αντιπολίτευσης, που αποχώρησαν από την τελική φάση της συζήτησης και την ψήφιση του Συντάγματος, οφειλόταν ιδίως στη διαφωνία για τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας. Το ζήτημα αυτό λύθηκε μια δεκαετία αργότερα με την αναθεώρηση του 1986 και έκτοτε ο συνταγματικοπολιτικός διάλογος συνεχίζει να αναζητάει αντίβαρο απέναντι στη δεσπόζουσα θέση του Πρωθυπουργού. Ωστόσο, παρά τις αστοχίες και τις αναγκαίες βελτιώσεις που χρήζει το Σύνταγμά μας, αυτό συνέβαλε ουσιαδώς στην ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος.

Αν ανατρέξει κανείς στις συζητήσεις που διεξήχθησαν στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή ανάμεσα στις μεγάλες πολιτικές προσωπικότητες εκείνης της περιόδου, τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, τον

Ανδρέα Παπανδρέου, τον Γεώργιο Μαύρο, τον Ηλία Ηλιού, αλλά και τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, τον Γεώργιο-Αλέξανδρο Μαγκάκη, τον Δημήτρη Τσάτσο, τον Κωνσταντίνο Παπακωνσταντίνου και πολλούς άλλους, θα διαπιστώσει ότι το Σύνταγμα του 1975 ήταν προϊόν μιας γόνιμης, συναρπαστικής συζήτησης.

Η λειτουργία των θεσμών στην Ελλάδα σήμερα δεν είναι ανέφελη. Ωστόσο οι παθογένειες και οι ανωμαλίες στον πολιτικό βίο, που είχαν ως αφετηρία τον Εθνικό Διχασμό το 1915, έκλεισαν οριστικά 60 χρόνια αργότερα με την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 και τις θεσμικές αποφάσεις που λήφθηκαν τους πρώτους δώδεκα μήνες της Μεταπολίτευσης.

Στο έργο αυτής της περιόδου οφείλουμε να επιστρέφουμε, αναδεικνύοντας τη σημασία του και τις γόνιμες πολιτικές και επιστημονικές συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν. Πρόκειται για μια περίοδο που χαρακτηρίστηκε επίσης από το ενεργό ενδιαφέρον, τη συμμετοχή και, ως ένα βαθμό, τη ριζοσπαστικοποίηση των πολιτών. Ίσως αυτό που λείπει περισσότερο σήμερα είναι αυτή η πολιτική συμμετοχή, ο ανθρωπότηπος του ενεργού πολίτη, που αποτελεί προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. □

Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ, 1974

Σε ένα πολιτικό σύστημα με διπολικό προσανατολισμό, όπως το ελληνικό, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, που διενήργησε ένα κρίσιμο μέρος της Μεταπολίτευσης το 1974, ήταν ένα ασυνήθιστο και σχετικά αναπάντεχο γεγονός. Στο άρθρο αυτό, θα γίνει μια απόπειρα αποτίμησης της δομής και λειτουργίας της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, της συμβολής, αλλά και των ορίων της. Θα αναζητηθεί επίσης η θέση της στη ροή της ελληνικής πολιτικής ιστορίας αλλά και στις συγκρίσιμες προσπάθειες συνεννόησης των μεγάλων κοινοβουλευτικών κομμάτων.

Ι. ΟΡΟΛΟΓΙΑ, ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΥΠΙΕΣ ΤΟΥ 1974

Από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, το ελληνικό πολιτικό σύστημα παρουσίασε έντονα διπολικά χαρακτηριστικά¹, τα οποία εντάθηκαν ακόμη περισσότερο (ακόμη και πέραν κάθε ορίου) κατά τον Εθνικό Διχασμό. Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο, η συγκρότηση μιας κυβέρνησης Μεγάλου Συνασπισμού –δηλαδή κυβέρνησης συνασπισμού των δύο μεγαλύτερων κοινοβουλευτικών κομμάτων– ή μιας «οικουμενικής» κυβέρνησης με τη συμμετοχή όλων των κοινοβουλευτικών δυνάμεων μπορούσε να αιτιολογηθεί μόνο στη βάση της ύπαρξης μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης.

Για τούτο, τα σχετικά ιστορικά προηγούμενα στον 20ό αιώνα δεν είναι πολλά². Η οικουμενική κυβέρνηση του 1926 υπό τον

¹ Πρέπει να σημειωθεί ότι ο διπολικός χαρακτήρας του ελληνικού πολιτικού συστήματος δεν οδηγούσε απαραίτητα (ή πάντοτε) και σε ένα δικομματικό σύστημα. Π.χ. κατά τον Μεσοπόλεμο, οι δύο παρατάξεις των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών συγκροτούνταν από διαφορετικά κόμματα η κάθε μία, τα οποία όμως, ειδικά κατά τη δεκαετία του 1930, δεν «περνούσαν» τη γραμμή για να συνεργαστούν με τον παραταξιακό αντίπαλο· με τέτοια ένταση, μάλιστα, ώστε το 1936 δεν μπορούσε καν να σχηματιστεί κυβέρνηση, κάτι που, με τρόπο ειρωνικό, έφερε στην εξουσία τον Ιωάννη Μεταξά, σε πρώτο στάδιο ως κοινοβουλευτικό πρωθυπουργό.

² Στην εξέταση αυτή δεν θα συμπεριληφθεί η οικουμενική κυβέρνηση υπό

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Καθηγητής Εθνικού
και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών,
Γεν. Γραμ. του Ιδρύματος
της Βουλής των Ελλήνων
για τον Κοινοβουλευτισμό
και τη Δημοκρατία

Αλέξανδρο Ζαΐμη (η οποία διατηρήθηκε ως τέτοια έως το 1927 οπότε και αποχώρησε το Λαϊκό Κόμμα) αιτιολογήθηκε στη βάση των αναγκών για διαχείριση της Μικρασιατικής Καταστροφής, συμπεριλαμβανόμενων της αποκατάστασης των προσφύγων και της αναμόρφωσης της διεθνούς οικονομικής θέσης της χώρας, αλλά και επειδή το πολιτικό σύστημα, μετά τη δικτατορία του Πάγκαλου που είχε προηγηθεί, αντιλαμβανόταν πως οι εντάσεις του Εθνικού Διχασμού απειλούσαν πλέον να αποσθάρωσουν τον έλεγχο που το ίδιο ασκούσε επί των εξελίξεων. Η Οικουμενική και η συνέχειά της το 1927-28 ήταν πάντως μια περίπτωση σχετικής επιτυχίας, καθώς έκανε σημαντικά βήματα για την επαναφορά της χώρας στο διεθνές οικονομικό σύστημα και για την αποκατάσταση των προσφύγων³.

Το δεύτερο ιστορικό προηγούμενο ήταν η κυβέρνηση «Εθνικής Ενώσεως» υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου το 1944, η οποία κλήθηκε να διαχειριστεί τις τεράστιες εντάσεις της απελευθέρωσης της χώρας από την κατοχή των δυνάμεων του Άξονα. Η ορολογία («Εθνικής Ενώσεως») ήταν ενδιαφέρουσα για πολλούς λόγους. Πρώτον επειδή επρόκειτο ξεκάθαρα για μια οικουμενική κυβέρνηση: απαρτιζόταν από όλες τις πολιτικές και τις αντιστασιακές δυνάμεις της χώρας. Δεύτερον, επειδή, αν και «Εθνικής Ενώσεως», κλήθηκε να διαχειριστεί έναν εμφύλιο πόλεμο εν εξελίξει από το 1943: η ορολογία αφορούσε, στην πράξη, έναν εξορκισμό, αλλά όχι την αποτύπωση μιας πραγματικής κατάστασης. Η κυβέρνηση Παπανδρέου προσομοίαζε με τους άλλους δυτικοευρωπαϊκούς μεγάλους αντιφασιστικούς συνασπισμούς (με τη συμμετοχή κομμουνιστικών κομμάτων) που διαχειρίστηκαν την απελευθέρωση, αλλά σε αντίθεση με εκείνους δεν διήρκεσε πολύ. Αν και η λήψη της απόφασης για τον σχηματισμό της έγινε στο συνέδριο του Λιβάνου τον Μάιο του 1944, συγκροτήθηκε πολύ αργότερα, μόλις στα τέλη του καλοκαιριού, όταν επιτέλους το ΕΑΜ όρισε τους υπουργούς του, και διαλύθηκε στις αρχές του Δεκεμβρίου με αφορμή την κρίση της αποστράτευσης που οδήγησε και στα Δεκεμβριανά⁴. Εξάλλου, υπό το κέλυφος της «εθνικής ένωσης», οι διάφορες πολιτικές δυνάμεις συγκάλυπταν στόχους θεμελιακά αντιτιθέμενους: το ΕΑΜ να διατηρήσει τον ΕΛΑΣ και τον στρατιωτικό έλεγχο της υπαίθρου· ο Παπανδρέου να καταφέρει το αστικό πολιτικό σύστημα να επανελέγξει το κράτος και να επιστρέψει σε μια χώρα που στην πράξη ήδη κατεχόταν από τις δυνάμεις του ΕΑΜ. Όπως έγραψε ο Παπανδρέου μόλις τον επόμενο χρόνο,

---

τον Ξενοφώντα Ζολώτα το 1989-90, και ο Μεγάλος Συνασπισμός υπό τον Λουκά Παπαδήμο το 2011-12 (ο οποίος πάντως είχε επίσης ιδιάζοντα χαρακτηριστικά), καθώς πρόκειται για κυβερνητικά σχήματα μεταγενέστερα του 1974. Επίσης, αυτονόητα δεν εκλαμβάνονται ως τέτοιες κυβερνήσεις οι κατά καιρούς υπηρεσιακές που είχαν εντελώς διαφορετική λειτουργία στο συνταγματικό/θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο, έστω και όταν απολάμβαναν ευρύτερης αποδοχής ή και είχαν λάβει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή (περίπτωση της κυβέρνησης Κ. Γεωργακόπουλου το 1958). Για τις ανάγκες της εξέτασης, στην κατηγορία αυτών των κυβερνήσεων δεν συμπεριλαμβάνεται και η τρίμηνης διάρκειας κυβέρνηση του Ιωάννη Παρασκευόπουλου τον Δεκέμβριο 1966-Απρίλιο 1967, την οποία στήριξαν τα δύο μεγάλα κόμματα αλλά δεν μετείχαν σε αυτήν.

³ Το βασικό έργο αναφοράς για την Οικουμενική και τις εξελίξεις του μεσοπολέμου παραμένει το Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, τ. Α', 1955, σελ. 349-370. Βλ. επίσης μεταξύ άλλων, Χρ. Αναστασίου, *Οικουμενική κυβέρνηση και διεθνείς σχέσεις (1926-1928)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, 2012· Κ. Κωστή, *Γεώργιος Καφαντάρης: νομισματική σταθεροποίηση και οικονομικές μεταρρυθμίσεις (1928)*, 2015· Μ. Κούμα, *Γεώργιος Καφαντάρης: πολιτική βιογραφία*, 2012, σελ. 116-133.

⁴ Βλ. ιδίως Α. Ζαούση, *Οι δύο όχθες, 1939-1945: μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση*, τ. ΒΙΙ, 1987· J.O. Iatrides, *Revolt in Athens: the Greek Communist «Second Round»*, 1972.

«... η πολιτική της Εθνικής Ενώσεως με την συμμετοχήν του ΕΑΜ εις την Κυβέρνησι μας ήνοιξε τας πύλας της Ελλάδος, εις τρόπον ώστε την 3 Δεκεμβρίου 1944, αντί να είμεθα ημείς εξόριστοι και το ΕΑΜ Κράτος, να είμεθα ημείς Κράτος και το ΕΑΜ Στάσις»⁵. Η «Εθνική Ένωση», όρος προσχηματικός, προέκυψε από εμφύλιο πόλεμο, ήταν ως εκ τούτου επισφαλής, και η κατάρρευση της κυβέρνησης οδήγησε σε ένα άλλο στάδιο εμφυλίου πολέμου, στα Δεκεμβριανά.

Η επόμενη περίπτωση ήταν οι κυβερνήσεις με τη συμμετοχή των Λαϊκών και των Φιλελευθέρων το 1947-50, όταν οι έκτακτες συνθήκες δημιουργούνταν από τον εμφύλιο πόλεμο. Σχηματίστηκαν κατόπιν αμερικανικής πίεσης (οι ΗΠΑ επιζητούσαν τη δημιουργία του ευρύτερου δυνατού κυβερνητικού συνασπισμού ως μια πανστρατιά στον εμφύλιο πόλεμο, καθώς και την αφαίρεση της πρωθυπουργίας από το Λαϊκό Κόμμα), ενώ στο πλαίσιό τους παραχωρήθηκε η πρωθυπουργία στο δεύτερο κόμμα (Φιλελεύθεροι) που είχε λάβει το 14,5% των ψήφων στις εκλογές, και όχι στο πρώτο, το Λαϊκό, που είχε λάβει το 55%. Εκείνες οι κυβερνήσεις, πρώτα υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη και κατόπιν υπό τον Αλέξανδρο Διομήδη, αφενός προσομοίαζαν στη δομή τους με αυτήν του 1974 (ήταν Μεγάλοι Συνασπισμοί, με τη συμμετοχή και μικρότερων δυνάμεων), αλλά αφετέρου είχαν από πολιτική άποψη αντίστροφο στόχο: να διαχειριστούν έναν εμφύλιο πόλεμο εναντίον μιας άλλης πολιτικής δύναμης, δηλαδή του ΚΚΕ. Επρόκειτο για τις κυβερνήσεις που έθεσαν εκτός νόμου το ΚΚΕ και υιοθέτησαν το μεγαλύτερο μέρος των Εκτάκτων Μέτρων του εμφυλίου πολέμου, ενώ νίκησαν σε αυτόν⁶. Αντίθετα, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του 1974 είχε ως στόχο την υπέρβαση τέτοιων παλαιότερων αντιπαλοτήτων.

Η κυβέρνηση του 1974, επομένως, ήταν ένα μεγάλο πείραμα για την ελληνική πολιτική και για τούτο χαρακτηριζόταν από μεγάλες ιδιοτυπίες, που τη διακρίνουν από τις προγενέστερες περιπτώσεις. Η νομιμοποίησή της προερχόταν, κατά βάση, από το εγχείρημα που αναλάμβανε. Δεν προερχόταν από εκλογές: η φύση της ως Μεγάλου Συνασπισμού εδραζόταν στο αποτέλεσμα των προηγούμενων εκλογών που είχαν γίνει δέκα χρόνια πριν, το 1964, και οι δύο κύριες συνιστώσες της –η παλαιά Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) και η Ένωση Κέντρου (ΕΚ)– απλώς τεκμαίρονταν το 1974 ως οι δύο μεγαλύτερες πολιτικές δυνάμεις της χώρας· δεν είχαν αναδειχθεί ως τέτοιες σε μια πρόσφατη εκλογική αναμέτρηση. Σίγουρα, δεν ήταν μια «οικουμενική» κυβέρνηση: σε αυτήν δεν μετείχαν ούτε το ΠΑΚ (άλλωστε, ο Ανδρέας Παπανδρέου αποκήρυξε, σε πρώτη φάση, την κυβέρνηση ως «αλλαγή ΝΑΤΟϊκής φρουράς», και δεν επέστρεψε για να μετάσχει σε αυτήν) ούτε τα κομμουνιστικά κόμματα. Ωστόσο, ο σχηματισμός της επίσης εδραζόταν και σε συζητήσεις –που ποτέ δεν είχαν φθάσει σε ιδιαίτερα ώριμο στάδιο– κατά τα προηγούμενα χρόνια, όταν οι αστικές πολιτικές δυνάμεις αναζητούσαν τρόπους απαλλαγής από τη δικτατορία μέσω της μεταξύ τους συνεργασίας. Σε μια τέτοια κυβέρνηση δεν εξετάστηκε το ενδεχόμενο συμμετοχής των κομμουνιστικών κομμάτων –κάτι τέτοιο θα ήταν ατελέσφορο στο κλίμα του Ψυχρού Πολέμου και θα προκαλούσε τη βίαιη αντίδραση των χουντικών.

⁵ Γ. Παπανδρέου, «Ο απολογισμός της κρίσης», στο: Π. Πετρίδης/Γ. Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου: ο πολιτικός λόγος*, 1995, σελ. 273-282.

⁶ Βλ. μεταξύ άλλων, Β. Κόντη, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το Ελληνικό Πρόβλημα, 1945-1949*, 1984.

II. Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ – ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Με αυτές τις αφετηρίες αποφασίστηκε η συγκρότηση τέτοιας κυβέρνησης –ενός Μεγάλου Συνασπισμού της ΕΡΕ και της ΕΚ– στη σύσκεψη των στρατιωτικών με πολιτικούς στις 23 Ιουλίου 1974. Της κυβέρνησης αυτής θα ηγείτο ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος με καθοριστικό επίσης τον ρόλο του Γεωργίου Μαύρου, δηλαδή οι ηγέτες των δύο μεγαλύτερων προδικτατορικών πολιτικών σχηματισμών. Από την αρχή είχε επομένως αποφασιστεί ότι δεν θα ήταν μια οικουμενική κυβέρνηση: δεν θα μετείχαν σε αυτήν είτε το ΠΑΚ είτε τα κομμουνιστικά κόμματα⁷. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κανελλόπουλος προκρίθηκε για την πρωθυπουργία ως ο ανατρεπτής την 21η Απριλίου 1967 πρωθυπουργός και όχι βέβαια ως ο ηγέτης του μεγαλύτερου κόμματος βάσει των εκλογών του 1964. Αλλά τυπικά τουλάχιστον, η ΕΚ ως εκείνη την ημέρα δεν είχε επίσημο ηγέτη: ο Μαύρος τεκμαιρόταν ως τέτοιος.

Πρέπει να τονιστεί ότι, με τη φυσιολογική πορεία των πραγμάτων, πρωθυπουργός αυτής της κυβέρνησης δεν θα ήταν ο Καραμανλής, αλλά ο Κανελλόπουλος. Όταν, κατά τη σύσκεψη της 23ης Ιουλίου, ο Αβέρωφ πρότεινε τον Καραμανλή, κανείς εκ των συμμετεχόντων στη σύσκεψη δεν ήθελε να εξετάσει την περίπτωση του –και για πρακτικούς λόγους ίσως (τη διαμονή του στο Παρίσι σε μια στιγμή κατά την οποία οι συγκοινωνίες είχαν διακοπεί) αλλά εμφανώς και επειδή ουδείς εκ των συμμετεχόντων ήθελε μια τόσο ισχυρή προσωπικότητα τη στιγμή εκείνη. Η απόφαση για την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κανελλόπουλο είχε ήδη ληφθεί, και λογικά αυτός έπρεπε να ορκιστεί και να αναλάβει αμέσως το αξίωμα. Αυτό που θα ανέμενε κανείς, θα ήταν να καλέσουν τον αρχιεπίσκοπο (ο «πρόεδρος της Δημοκρατίας», Φαίδων Γκιζίκης, ήταν παρών) και να ορκιστούν επί τόπου. Αλλά ο Κανελλόπουλος και ο Μαύρος δήλωσαν στο τέλος της σύσκεψης ότι έπρεπε να «διαβουλευθούν» για τον σχηματισμό της κυβέρνησης και αποχώρησαν για να το κάνουν⁸. Αυτό ήταν απογοητευτικό, μαζί και καθοριστικό. Τη στιγμή εκείνη το σύμπαν κατέρρευε, και οι πολιτικοί που είχε αποφασιστεί να αναλάβουν την ευθύνη έδειχναν ότι δεν είχαν καν την ισχύ για να σχηματίσουν κυβέρνηση: έπρεπε να ρωτήσουν και άλλα πρόσωπα των πολιτικών τους χώρων. Η αίσθηση αυτής της αδυναμίας έδωσε τη δυνατότητα στον Ευάγγελο Αβέρωφ-Τοσίτσα να παραμείνει πίσω προσποιούμενος αδιαθεσία, να κάνει την παρέμβασή του και να προκαλέσει την επιστροφή του Καραμανλή. Εκείνος, από την πλευρά του, δεν χρειάστηκε να ρωτήσει κανέναν. Έφτασε στο Ελληνικό στις 2.05' και ορκίστηκε μόνος ως πρωθυπουργός δύο ώρες αργότερα, μέσα στη νύχτα. Ήταν μια εντελώς διαφορετική αίσθηση της ηγεσίας. Η επιστροφή του, όμως, και η ανάληψη από μέρος του της ηγεσίας της κυβέρνησης προκλήθηκε από την απογοητευτική αδυναμία των Κανελλόπουλου και Μαύρου. Ο Καραμανλής δεν επέστρεψε επειδή στις 23 Ιουλίου «έλεγε» τις καταστάσεις. Εάν εκείνοι δεν είχαν δείξει αυτή την αδυναμία, δεν υπήρχε, στις 23 Ιουλίου 1974, τρόπος να επιστρέψει ο Καραμανλής.

Ο Καραμανλής, πάντως, εφάρμοσε την απόφαση της 23ης Ιουλίου. Η κυβέρνηση που σχηματίστηκε ήταν ένας συνασπισμός των προδικτατορικών κομμάτων της ΕΡΕ και της ΕΚ, με τη συμμετοχή και νέων αντιστασιακών –των Νέων Δυνάμεων– που είχαν διακριθεί κατά την Αντίσταση

⁷ Στ. Ψυχάρης, *Τα παρασκήνια της αλλαγής*, 1975, σελ. 166 επ.

⁸ *Ibidem*.

στη χούντα και εξέφραζαν έναν σοσιαλδημοκρατικό προσανατολισμό. Μπορεί, ωστόσο, με λελογισμένη βεβαιότητα, να διατυπωθεί η άποψη ότι επρόκειτο για μια κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας ριζικά διαφορετική από αυτήν που θα είχε σχηματιστεί από τους Κανελλόπουλο και Μαύρο: ήταν μια κυβέρνηση Καραμανλή και έφερε την προσωπική του σφραγίδα. Αυτό το στοιχείο θα πρέπει, ίσως, να εξηγηθεί κάπως λεπτομερέστερα.

Ο κύριος κορμός της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας –οι άνθρωποι που ανέλαβαν τα κρίσιμα υπουργεία της μετάβασης– ήταν παλαιοί συνεργάτες του Μακεδόνα πολιτικού από την εποχή της ΕΡΕ: Ξενοφών Ζολώτας (Συντονισμού), Αβέρωφ (Εθνικής Αμύνης), Γεώργιος Ράλλης (Εσωτερικών και κατόπιν παρά τω πρωθυπουργώ), Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου (Δικαιοσύνης), Σόλων Γκίκας (Δημοσίας Τάξεως), ενώ σε κρίσιμη θέση βρισκόταν ένα νέο πρόσωπο που ήταν κοντά στον ίδιο τον Καραμανλή, ο Παναγιώτης Λαμπριάς (υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ). Η παρουσία του Κωνσταντίνου Τσάτσου, έστω στο εκ πρώτης όψεως λιγότερο κρίσιμο Υπουργείο Πολιτισμού, και του Παναγή Παπαληγούρα στη διοίκηση της Τραπεζής της Ελλάδος εντασσόταν στην ίδια τάση. Από την ΕΚ και τις Νέες Δυνάμεις, ο Γεώργιος Μαύρος ανέλαβε το πράγματι κρίσιμο Υπουργείο Εξωτερικών και ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου το Οικονομικών, ενώ οι άλλοι εκπρόσωποι του Κέντρου θέσεις λιγότερο αποφασιστικές ως προς τη δημοκρατική μετάβαση καθαυτή: Χαράλαμπος Πρωτοπαππάς (Βιομηχανίας), Αθανάσιος Κανελλόπουλος (Εμπορίου)⁹, Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης (Δημοσίων Έργων), Γεώργιος Μυλωνάς (Μεταφορών), Ανδρέας Κοκκέβης (Κοινωνικών Υπηρεσιών). Η παρουσία στο Υπουργικό Συμβούλιο παλαιών στελεχών του Κέντρου που θα συντάσσονταν τώρα με τον Καραμανλή (Δημήτριος Παπασπύρου), παλαιότερων συνοδοιπόρων του αστικού ριζοσπαστισμού που συνδέονταν αρχικά με τον Κανελλόπουλο και κατόπιν με την ομάδα Καραμανλή (Νικόλαος Λούρος) ή στελεχών της Κεντροδεξιάς (π.χ. Κωνσταντίνος Λάσκαρης) μαζί με τον Ιωάννη Μηναιό από το Κίνημα του Ναυτικού του 1973 (που θα εκλεγεί με τη ΝΔ το 1974)¹⁰ τόνιζαν περισσότερο το ειδικό βάρος της Κεντροδεξιάς στην κυβέρνηση. Αλλά και στις θέσεις των υφυπουργών εμφανίστηκαν νεότερα στελέχη της Κεντροδεξιάς που θα πρωταγωνιστήσουν στις τάξεις της τα επόμενα χρόνια (Ιωάννης Μπούτος, Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Αθανάσιος Τσαλδάρης, Ευάγγελος Δεβλέτογλου), ενώ ξεχωρίζει βέβαια η περίπτωση του Δημήτρη Τσάτσου από τις Νέες Δυνάμεις¹¹.

Ήταν δηλαδή μια περίπτωση καραμανλικής παρέμβασης: ένας «συνασπισμός» μεν, αλλά συνασπισμός όπως τον αντιλαμβανόταν ο Καραμανλής με τον δικό του, πολύ ιδιόμορφο τρόπο. Έτσι, μετείχαν σε υπουργικές θέσεις πολιτικοί και των δύο συνεργαζόμενων χώρων, σε μια σχετική αριθμητική ισορροπία (σχηματικά: 10 υπουργοί από την Κεντροδεξιά, 7 από το Κέντρο και τις Νέες Δυνάμεις, χωρίς να προσμετράται ο Παπασπύρου που θα προσχωρούσε στη ΝΔ). Ωστόσο, οι υπουργοί που θα χειρίζονταν κρίσιμα ζητήματα της μετάβασης ήταν πρωτίστως συνεργάτες του Καραμανλή από την Κεντροδεξιά, ενώ οι υπουργοί του Κέντρου και των Νέων Δυνάμεων (με την

⁹ Ο Α. Κανελλόπουλος παρέμεινε σημαντική προσωπικότητα του Κέντρου έως την προσχώρησή του στη ΝΔ το 1978, επομένως εδώ προσμετράται στους κεντρικούς πολιτικούς.

¹⁰ Βλ. σχετικά και Α. Κλάψη/Λ. Κουρκουβέλα/Χρ. Χρησιτίδη (επιμ.), 1973. *Το Κίνημα του Ναυτικού: 50 χρόνια μετά*, 2023· Κ. Γ. Στράτο, *Το «Κίνημα του Ναυτικού», 1972-1973: τα γεγονότα, οι άνθρωποι, η μνήμη*, 2023.

¹¹ Κυβέρνησις Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 20.07.2024).

εξαίρεση των Μαύρου και Πεσμαζόγλου) ανέλαβαν μεν υπουργεία αλλά λιγότερο κρίσιμα για την ίδια τη μετάβαση. Αριθμητικά ισόρροπη, η κυβέρνηση πάντως βασιζόταν σε μεγαλύτερο βαθμό στο καραμανλικό επιτελείο παρά στο κεντρώο.

Παρά τον χαρακτήρα της ως κυβέρνησης συνασπισμού, είχε παράλληλα διακριτή πολιτική ταυτότητα και ως εκ τούτου έναν σημαντικό βαθμό πολιτικής και ιδεολογικής συνοχής, τουλάχιστον για μια σχετικά βραχύβια κυβέρνηση που θα επιχειρούσε μια πολιτειακού χαρακτήρα παρέμβαση. Εκπροσωπούσε τις φιλελεύθερες, φιλοδυτικές δυνάμεις που θα επιδίωκαν την επιστροφή στην ευρωπαϊκή κανονικότητα. Αυτό ήταν ένα βασικό της χαρακτηριστικό που θα καθόριζε και τον βαθμό της επιτυχίας της¹².

III. ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ

Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας δρομολόγησε σε λίγο λιγότερο από τρεις μήνες την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας. Το έργο αυτό είχε σημαντικά προχωρήσει έως τον Σεπτέμβριο οπότε και λήφθηκαν περαιτέρω νομοθετικά μέτρα για την προκήρυξη των εκλογών¹³.

Ένας βασικός τομέας ήταν η αποκατάσταση του πολιτικού ελέγχου στο στράτευμα, προϋπόθεση για όλα τα υπόλοιπα. Σε αυτό το πεδίο θεμελιώδης ήταν η συμβολή των Αβέρωφ και Γκίκα. Η δράση τους περιλάμβανε την αποτροπή κινήματος των νοσταλγών της χούντας στις 11 Αυγούστου 1974 (τρεις μόλις ημέρες πριν τον Αττίλα II), την αποστράτευση των αρχηγών Ενόπλων Δυνάμεων και Στρατού καθώς και του Δημητρίου Ιωαννίδη, την επαναφορά στην ενεργό υπηρεσία αξιωματικών που είχαν διωχθεί από τη χούντα, πρωτίστως των εμπλεκόμενων στο Κίνημα του Ναυτικού το 1973 (που λειτούργησαν και ως οι φρουροί της Μεταπολίτευσης), την αποτροπή άλλων, πρόσθετων προσπαθειών για ένοπλη παρέμβαση των νοσταλγών της χούντας καθώς και την αποτροπή αρκετών αποπειρών δολοφονίας του Καραμανλή, τη διενέργεια αποστρατεύσεων αξιωματικών. Είναι ενδεικτικό ότι οι Αβέρωφ και Γκίκας δεν αντικαταστάθηκαν από υπηρεσιακούς υπουργούς μετά την προκήρυξη των εκλογών, καθώς κρίθηκε ότι οι τομείς τους απαιτούσαν διαρκή εγρήγορση και συνέχεια στην πολιτική.

Στον τομέα της αποκατάστασης της νομιμότητας στο κράτος, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας έδρασε ασθματικά. Ξεκίνησε ήδη μετά την ορκωμοσία του πρώτου κλιμακίου της στις 24 Ιουλίου, με την κατάργηση του στρατοπέδου της Γυάρου, την απόλυση των πολιτικών κρατουμένων, την αμνήστευση των πολιτικών αδικημάτων και την απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας σε όσους την είχαν στερηθεί με πράξεις της δικτατορίας. Ακολούθησε η απόλυση των γενικών γραμματέων των Υπουργείων και των νομαρχών. Την 1η Αυγούστου επανήλθε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952 πλην των διατάξεων που αφορούσαν τη μορφή του πολιτεύματος για την οποία θα διενεργείτο δημοψήφισμα. Τη νομοθετική εξουσία θα ασκούσε η κυβέρνηση. Ακολούθησαν Συντακτικές Πράξεις και

¹² Α. Συρίγος/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση, 1974-1975: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, 2024, σελ. 101-105.

¹³ Για το έργο της κυβέρνησης, βλ. ιδιαίτερα, Ε. Χατζηβασιλείου, «Η σύσταση και εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1974-1981», [Εκδοτική Αθηνών], *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 2000, σελ. 294-317· Α. Κλάφη, 1974: *Μεταπολίτευση*, 2021· Α. Συρίγος/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση*, ό.π. Για τον τομέα των κοσμοαντιλήψεων και των εξωτερικών σχέσεων, βλ. Ι. Chalkos, *Democratic Greece and the West, 1974-1983: a Difficult Relationship*, διδακτορική διατριβή, Department of History and Civilization, European University Institute, 2023.

νομοθετικά μέτρα για την αποκατάσταση της νομιμότητας στη Δικαιοσύνη, τις ένοπλες δυνάμεις, τις Τράπεζες, την τοπική αυτοδιοίκηση, τα Σώματα Ασφαλείας, τους Δικηγορικούς Συλλόγους. Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στη Συντακτική Πράξη περί αποκατάστασης της νομιμότητας στα πανεπιστήμια με μέριμνα του υφυπουργού Δημήτρη Τσάτσου. Ωστόσο, καλό είναι να σημειωθεί μια προτεραιότητα του Καραμανλή στο ζήτημα της κάθαρσης, όπως άλλωστε αυτή θα διαφανεί και στο επίπεδο της δίωξης των πρωταιτίων της χούντας: ο Καραμανλής και το επιτελείο του ήθελαν μια κάθαρση που θα εστιαζόταν σε περιπτώσεις αδιαμφισβήτητης ευθύνης των υπαιτίων. Δεν ήθελαν η κάθαρση να μετατραπεί σε κυνήγι μαγισσών, στο οποίο οι μισοί Έλληνες θα κατήγγελλαν τους άλλους μισούς και αντιστρόφως: κατά τη στρατηγική σύλληψη της Μεταπολίτευσης, κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε χάος, μεγάλες αλλοιώσεις στην πολιτική κουλτούρα, και έτσι θα κινδύνευε να αναιρέσει την ίδια την ουσία της συγκρότησης ενός νέου δημοκρατικού πολιτεύματος.

Εάν αυτά ήταν τα πεδία που αφορούσαν την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας, η κυβέρνηση έκανε σημαντικά βήματα σε δύο ακόμη τομείς. Πρώτον, προετοιμάζοντας την προκήρυξη των εκλογών, υιοθέτησε νέο εκλογικό σύστημα ενισχυμένης αναλογικής, ενώ επίσης όρισε τις προϋποθέσεις της λειτουργίας των κομμάτων, αίροντας με αυτό τον τρόπο την απαγόρευση των κομμουνιστικών κομμάτων στις 23 Σεπτεμβρίου¹⁴, βήμα καθοριστικής σημασίας για τη συγκρότηση ενός νέου, συμπεριληπτικού δημοκρατικού πολιτεύματος. Επίσης, με μέριμνα και μετά από ενδελεχή μελέτη του υπουργού Δικαιοσύνης, Παπακωνσταντίνου, στις 3 Οκτωβρίου, ταυτόχρονα με την προκήρυξη των εκλογών (που θεωρήθηκε ότι κατοχύρωναν περαιτέρω τη νεαρή δημοκρατία), εγκρίθηκε και η Συντακτική Πράξη που επέτρεπε τη δίωξη των «πρωταιτίων» της χούντας. Η ρύθμιση περί «πρωταιτίων», που θα πολυσυζητηθεί στο επόμενο χρονικό διάστημα, ήταν απόφαση της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, όχι της μεταγενέστερης της ΝΔ¹⁵. Οπωσδήποτε, αυτή η Συντακτική Πράξη αφορούσε στη δίωξη των υπευθύνων για την κατάλυση του πολιτεύματος και όχι τη διενέργεια κάποιας δίκης για την καταστροφή στην Κύπρο, θέμα που υπάκουσε τελικά σε διαφορετικές ανάγκες –έκκληση της Λευκωσίας να σταματήσει η διαδικασία καθώς ο Μακάριος απειλείτο από την πολύ επιθετική κυπριακή Ακροδεξιά– και έγινε αντικείμενο χειρισμού από την επόμενη κυβέρνηση της ΝΔ την άνοιξη του 1975, αν και με τη σύμφωνη γνώμη των αντιπολιτευόμενων πολιτικών δυνάμεων της εποχής εκείνης. Αξίζει να σημειωθεί ότι η προβληθείσα τον Μάρτιο του 1975 ανάγκη να μην διαταραχθούν οι διεθνείς σχέσεις της χώρας δεν περιέγραφε τον πραγματικό λόγο της αναβολής/αναστολής, αλλά χρησιμοποιήθηκε επειδή ήταν η μόνη διαθέσιμη αιτιολογία βάσει της ποινικής νομοθεσίας¹⁶.

¹⁴ Σπ. Βλαχόπουλος, «Το νομοθετικό διάταγμα 59/1974 “περί συστάσεως και επαναλειτουργίας των πολιτικών κομμάτων”», στο: Π. Σούρλας (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, 2016, σελ. 503-512.

¹⁵ Βλ. μεταξύ άλλων Ν. Alivizatos/Ν. Diamandouros, “Politics and the Judiciary in the Greek Transition to Democracy”, στο: Α. J. McAdams (επιμ.), *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, 1997, σελ. 27-60· Ε. Hatzivassiliou, *The Ghost of Trials Past: Transitional Justice in Greece, 1974-5*, *Contemporary European History* 31/2022, σελ. 286-298.

¹⁶ Α. Συρίγος/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 268-271· Ε. Hatzivassiliou, *The Ghost of Trials Past*, ό.π.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας διατηρήθηκε για μικρό χρονικό διάστημα, περίπου 2,5 μήνες, και διεκπεραίωσε το μεγαλύτερο μέρος της θεσμικής μετάβασης. Από εκεί και πέρα, η προτίμηση του ίδιου του Καραμανλή ήταν η διενέργεια εκλογών σε σχετικά σύντομο χρόνο, ώστε να θωρακιστεί η διαδικασία με τη λαϊκή εντολή και να ανακύψει μια κυβέρνηση με μεγαλύτερη εσωτερική συνοχή. Τα υπόλοιπα στάδια της Μεταπολίτευσης θα αφήνονταν για αυτήν.

Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας πραγματοποίησε ένα τεράστιο έργο, σε συνθήκες μεγάλης δυσκολίας και σε μικρό χρονικό διάστημα, χωρίς να ταλαιπωρηθεί από δημόσιες διαφωνίες μεταξύ των δυνάμεων που την απάρτιζαν. Διατήρησε τη συνοχή της για διάφορους λόγους που συνέτρεξαν σωρευτικά: την προσωπικότητα και το μεγάλο κύρος του ηγέτη της· την αυξημένη αίσθηση ευθύνης που επέδειξαν οι δυνάμεις που τη συγκρότησαν· το γεγονός ότι όφειλε, σε μικρό χρονικό διάστημα, να εστιάσει σε μείζονες, πολιτειακού χαρακτήρα παρεμβάσεις επί των οποίων ήταν πιο εύκολο (ειδικά μετά την ταπεινωτική εμπειρία της χούντας) να υπάρξει συναίνεση μεταξύ διαφορετικών πολιτικών δυνάμεων· αλλά και επειδή ακριβώς δεν διατηρήθηκε για πολύ ώστε η συνοχή της να δοκιμαστεί σε ζητήματα περισσότερο διαχειριστικού χαρακτήρα. Ίσως η αίσθηση που έχουμε σήμερα της επιτυχίας της να απορρέει και από τη μικρή της διάρκεια, καθώς δεν πρόλαβαν να ανακύψουν οι διαφοροποιήσεις που πιθανόν να εμφανίζονταν εάν είχε διατηρηθεί επί μεγάλο χρονικό διάστημα.

Αλλά με δεδομένο το πολιτικό παρελθόν της χώρας και τα προηγούμενα του 1926-27, 1944 και 1947-50, η κυβέρνηση της Εθνικής Ενότητας ήταν η πιο πετυχημένη κυβέρνηση Μεγάλου Συνασπισμού στην ελληνική ιστορία. Δεν επιβαρύνθηκε με τη διαχείριση διχαστικών καταστάσεων (όπως η λεγόμενη «οικουμενική») ή ενός εμφυλίου πολέμου (όπως αυτές του 1944 και 1947-50). Αντίθετα, υπήρξε ένα καταλυτικής σημασίας βήμα στην υπέρβαση αυτών των παλαιών διχασμών και της «κρίσης των θεσμών» που προκαλούσαν. Εξέφρασε, μάλιστα, τη βούληση των πολιτικών δυνάμεων που την απάρτιζαν να γίνει επιτέλους η υπέρβαση αυτής της «κρίσης των θεσμών» που ταλαιπωρούσε τη χώρα από το 1915. □

Η ΣΥΝΘΕΤΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΤΟ ΤΡΙΠΛΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί να παρουσιάσει τη μετάβαση στη δημοκρατία, από τις 24 Ιουλίου 1974 μέχρι τη θέση σε ισχύ του νέου Συντάγματος, ως μια σύνθετη, καλά σχεδιασμένη αρχιτεκτονική, πρωτίστως από τον πολιτικό νου του Κωνσταντίνου Καραμανλή, υπό το φως των τότε πολιτικών συνθηκών.

Το κρίσιμο διακύβευμα ήταν τριπλό: *πρώτον*, η οργάνωση δημοκρατικών διαδικασιών, *δεύτερον*, ο πολιτικός έλεγχος του στρατεύματος, *χωρίς* να δημιουργηθεί οποιαδήποτε κρίση και *χωρίς*, προφανώς, να ανακάμψουν οι δικτάτορες, και, *τρίτον*, η κατάργηση της μοναρχίας. Το κλίμα των ημερών ήταν, βεβαίως, αυτό μιας δημοκρατικής έκρηξης¹, αλλά και φόβου –στο υπεύθυνο πολιτικό προσωπικό τουλάχιστον– μιας νέας απειλής. Άλλωστε, είναι γνωστή η έκφραση του Ευάγγελου Αβέρωφ για τα «σταγονίδια» που κυκλοφορούσαν ελεύθερα². Από την άποψη του τριπλού αυτού σκοπού, της εγκαθίδρυσης δηλαδή της δημοκρατικής νομιμότητας χωρίς το Στέμμα και χωρίς συγκρούσεις με τα κατάλοιπα της χούντας, η διαδικασία της μετάβασης έχει χαρακτηριστεί «αριστοτεχνική»³. Οργανώθηκαν δύο άψογες εκλογικές αναμετρήσεις με μεγάλη συμμετοχή και οι ένοπλες δυνάμεις ελέγχθηκαν σταδιακά από την πολιτική εξουσία.

Για να παρουσιάσω την αρχιτεκτονική αυτής της «βελοούδινης»⁴ μετάβασης, θα εστιάσω κατά μείζονα λόγο στις συντα-

Βασιλική Χρήστου
Επίκουρη καθηγήτρια
Συνταγματικού Δικαίου
Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

¹ Πρβλ. Υ. Drossos, *The Flight of Icarus. European Legal Responses Resulting from the Financial Crisis*, 2020, σελ. 105-107.

² Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιγμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, 2008, σελ. 35.

³ Η. Νικολακόπουλος, «Συνέχειες και ρήξεις: Ο αμφίσημος όρος Μεταπολίτευση», στο: Μ. Αυγερίδης/Ε. Γαζή/Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, 2016, σελ. 429-431 (430).

⁴ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, ό.π., σελ. 25.

κτικές πράξεις και τα ψηφίσματα· θα επιδιώξω δηλαδή να φωτίσω ειδικά την αυξημένης τυπικής ισχύος συντακτική πρωτοβουλία της περιόδου εκείνης, πλαισιωμένη ασφαλώς από τα κρίσιμα νομοθετικά διατάγματα. Ταυτόχρονα, θα υποστηρίξω ότι ήταν οι εκλογικές αναμετρήσεις, δηλαδή το δημοψήφισμα και οι βουλευτικές εκλογές, εκείνες που εγγυήθηκαν την επιτυχία του εγχειρήματος, και ήταν απολύτως εύστοχο το ότι η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας ανήγαγε τις εκλογικές αυτές αναμετρήσεις στα κομβικά σημεία της μετάβασης.

Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζονται οι συνθήκες συνταγματικού κενού –έτσι είχαν τα πράγματα, άλλωστε, από το 1967– και ουσιαστικής διάλυσης του κράτους, στις οποίες οι πολιτικοί κλήθηκαν να επανέλθουν. Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται το πώς οργανώθηκε ένα αδιάβλητο πλαίσιο διεξαγωγής των εκλογών και η παράλληλη διαδικασία σταδιακής, μα και επιταχυνόμενης αποχουντοποίησης, καθώς πλησίαζαν οι εκλογές. Στην τρίτη ενότητα θα παρακολουθήσουμε τις πρωτοβουλίες της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας τόσο για την επίλυση του πολιτειακού όσο και για την εκπόνηση του νέου Συντάγματος. Στην τέταρτη ενότητα θα δείξω πώς τα προπαρατιθέμενα κομμάτια ιστορίας συνεφέλκονται από δύο βασικούς μαγνήτες, τις εκλογικές αναμετρήσεις. Ο ιστορικός χρόνος πυκνώνει γύρω από το δημοψήφισμα και τις βουλευτικές εκλογές και ο πολιτικός κόσμος κερδίζει έδαφος. Η δημοκρατία αναστηλώθηκε στηριζόμενη στα δικά της μέσα, τις δημοκρατικές διαδικασίες, και αυτό υποστηρίζω ότι είναι το βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής μετάβασης.

I. ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΟ

Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και αντιπρόεδρο καθώς και Υπουργό των Εξωτερικών τον Γεώργιο Μαύρο, εκλήθη στην εξουσία μετά την ολοσχερή κατάρρευση της χουντικής κυβέρνησης, του στρατού και του κράτους. Ο Γεώργιος Ράλλης, υπουργός στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, έχει κάνει λόγο, σε παλαιότερη συνέντευξή του στην ΕΡΤ σχετικά με τα γεγονότα της περιόδου, περί «ανύπαρκτου κράτους»⁵.

Η δικτατορία κατέρρευσε υπό την πίεση της αντίστασης στην Ελλάδα και στο εξωτερικό⁶, με κορυφώσεις την κατάληψη της Νομικής Σχολής Αθηνών από τους φοιτητές τον Φεβρουάριο του 1973⁷, το Κίνημα του Ναυτικού τον Μάιο του 1973⁸, και –ως κορωνίδα– την αιματηρή εξέγερση του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1973⁹. κατέρρευσε υπό την πίεση της διεθνούς κοινής γνώ-

⁵ Αρχείο ΕΡΤ, Εκπομπή της Μαρίας Ρεζάν, «Χρόνια Δημοκρατίας 1974-1990», διαθέσιμη στο [link](#), λεπτό 49 προς 53.

⁶ Ενδεικτικά, βλ. Σ. Βαλντέν, *Δικτατορία και Αντίσταση. 1967-1974. Προσωπική μαρτυρία*, 2018· Π. Βόγλης, *Δυναμική αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας. 1967-1974*, 2022.

⁷ Γ. Δρόσος, *Νομική 1972-1973: Η Νομική*, αναδημ. από τις ΕφαρμΔΔ 2007 (επετειακό τεύχος), *The Books' Journal* 2013, διαθέσιμο στο [link](#).

⁸ Βλ. ενδεικτικά, Κ. Στράτο, «Η μνήμη του Κινήματος του Ναυτικού στη Μεταπολίτευση, 1974-1975. Ένα εργαλείο πολιτικής συναίνεσης», στο: *Από τη Δικτατορία στη Μεταπολίτευση*, Αρχαιοτάξιο 2024, σελ. 86 επ.

⁹ Βλ. ενδεικτικά, Κ. Κορνέτη, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, (Π. Μαρκέτου μτφρ.), 2015, σελ. 504-553· Λ. Καλλιβρετάκη, *Το Πολυτεχνείο έξω από το Πολυτεχνείο. Οι αφανείς πρωταγωνιστές της εξέγερσης του 1973*, 2023.

μης¹⁰, και φυσικά υπό την πίεση των ευθυνών της για την τουρκική εισβολή στην Κύπρο¹¹. Τελευταία νομική πράξη της χούντας ήταν το προεδρικό διάταγμα της 20ής Ιουλίου, που καλούσε στην παντελώς αποτυχημένη γενική επιστράτευση¹² και την ίδια μέρα το διάγγελμα του προέδρου της χούντας αντιστράτηγου Φαίδωνα Γκιζίκη για την εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο¹³.

Με τον διορισμό του Κωνσταντίνου Καραμανλή ως πρωθυπουργού¹⁴, μάλιστα από τον πρόεδρο της χούντας Γκιζίκη¹⁵, που ήταν ο μόνος που παρέμενε στη θέση του μετά την εγκατάλειψη του κράτους από τη χουντική κυβέρνηση, εκκινεί η Μεταπολίτευση¹⁶. Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας ορκίστηκε σε δύο κλιμάκια, την 24η και την 26η Ιουλίου 1974. Στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας συμμετείχαν πολιτικοί της προδικτατορικής Δεξιάς και του Κέντρου, καθώς και προσωπικότητες που είχαν αναπτύξει αντιστασιακή δράση¹⁷. Δεν συμμετείχαν, όμως, οι παλαιοί βουλευτές της ΕΔΑ¹⁸. Συνεπώς, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας δεν ήταν πλήρως αντιπροσωπευτική του προδικτατορικού πολιτικού κόσμου.

Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας άσκησε πρωτογενή, συντακτική εξουσία, δηλαδή κυρίαρχη

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Κ. Kornetis/V. Fernández Soriano/K. Kjaersgaard/N. Manitakis/A. Nafpliotis/A. Papaeti (eds.), *The 1969 'Greek Case' in the Council of Europe. A Game Changer for Human Rights*, 2024.

¹¹ Για την τουρκική εισβολή στην Κύπρο κι ευρύτερα για το κυπριακό ζήτημα βλ. ενδεικτικά, Σ. Ριζά/Ι. Στεφανίδη, «Το Κυπριακό Ζήτημα. Ο αγώνας για Ένωση, η Ανεξαρτησία, η τουρκική εισβολή», στο: Γ. Βούλγαρης/Η. Νικολακόπουλος/Σ. Ριζάς/Τ. Σακελλαρόπουλος/Ι. Στεφανίδης (επιμ.), *Ελληνική Πολιτική Ιστορία. 1950-2004*, 2011, σελ. 91-110. Σ. Ριζά, «Κυπριακό, Ελληνοτουρκικές σχέσεις και Πολιτική», στο: Γ. Βούλγαρης/Κ. Κωστής/Σ. Ριζάς (επιμ.), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, 2020, σελ. 79-96.

¹² Προεδρικό διάταγμα υπ' αριθμ. 506 «Περί Γενικής Επιστρατεύσεως των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας», ΦΕΚ 206 Α/20 Ιουλίου 1974. Όπως σχολιάζει ο Κ. Κωστής, η επιστράτευση αυτή κατέληξε σε «φιάσκο». Βλ. Κ. Κωστή, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους. 18ος-21ος αιώνας*, 2013, σελ. 792.

¹³ ΦΕΚ 207 Α/20 Ιουλίου 1974.

¹⁴ Προεδρικό διάταγμα υπ' αριθμ. 517 «Περί διορισμού ως Πρωθυπουργού του Κωνσταντίνου Καραμανλή», ΦΕΚ 210 Α/24 Ιουλίου 1974.

¹⁵ Ο Γ. Κασσιμάτης σχολιάζει ότι η παραμονή του χουντικού αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας στη θέση του ήταν ζήτημα πολιτικής τακτικής χωρίς ουσιαστικές διαστάσεις. Βλ. Γ. Κασσιμάτη, *Οι βάσεις του πολιτεύματος και οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος. Με βάση την ερμηνεία του άρθρου 1 του Συντάγματος*, 2022, σελ. 3. Ωστόσο, αυτή η διαπλοκή νομικού καθεστώτος της δικτατορίας και μεταβατικού καθεστώτος είχε επικριθεί έντονα από τον Φ. Βεγλερή, *Παρατηρήσεις στη ΣτΕ (Ολ.) 3700/1974*, ΤοΣ 1975, σελ. 65 επ.

¹⁶ Πρβλ. ΣτΕ (Ολ.) 4611/1976, ΤοΣ 1977, σελ. 437-439 με παρατηρήσεις Π. Παραρά, σελ. 439-441.

¹⁷ Ο Γ. Κασσιμάτης καταγράφει τη σύνθεση της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Στην πρώτη σύνθεση της Κυβέρνησης συμμετείχαν, με Πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, οι εξής υπουργοί: Γεώργιος Μαύρος, Ξενοφών Ζολώτας, Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, Γεώργιος Ράλλης, Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου, Σόλων Γκίκας, Κωνσταντίνος Τσάτσος, Νικόλαος Λούρος, Κωνσταντίνος Λάσκαρης, Ανδρέας Κοκκέβης και Παναγιώτης Λαμπρίας (ως υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ). Στις 26 Ιουλίου η Κυβέρνηση διευρύνθηκε με νέους υπουργούς και υφυπουργούς, στους οποίους συγκαταλέγονταν και πολλοί ενεργοί αντιστασιακοί και διωκθέντες από το στρατιωτικό καθεστώς. Τα νέα πρόσωπα της Κυβέρνησης ήταν οι υπουργοί: Χριστόφορος Στράτος, Ιωάννης Πεσματζόγλου, Δημήτριος Παπασπύρου, Χαράλαμπος Πρωτόπαπας, Αθανάσιος Κανελλόπουλος, Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, Γεώργιος Μυλωνάς και Ιωάννης Μηναιός, καθώς και οι υφυπουργοί: Ευάγγελος Δεβλέτογλου, Ιωάννης Μπούτος, Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Δημήτριος Τσάτσος, Κωνσταντίνος Αποσκίτης, Γεώργιος Λιανόπουλος, Γεώργιος Παπαγιαβής, Αθανάσιος Ταλιαδούρος, Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, Αθανάσιος Τσαλδάρης, Κωνσταντίνος Αλαβάνος και Εμμανουήλ Κεφαλογιάννης. Βλ. Γ. Κασσιμάτη, «Η μετάβαση στη δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975», στο: Βουλή των Ελλήνων *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975. Τα ελληνικά Συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα*, 2004, σελ. 165-252, σελ. 169.

¹⁸ Α. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2020, σελ. 309.

εξουσία¹⁹. Όταν εκλήθη στην εξουσία με την ευρεία αποδοχή του ελληνικού λαού, δεν ίσχυε Σύ-
νταγμα, καθώς τα καταστατικά κείμενα της δικτατορίας δεν ήταν Συντάγματα και το καθεστώς
της χούντας ήταν παντελώς ανομιμοποίητο και αυθαίρετο²⁰. Επιπλέον, το κράτος, ως πραγματική
εξουσία, είχε, όπως αναφέρθηκε, καταρρεύσει. Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας άσκησε την πρω-
τογενή εξουσία μέσα από νομικές πράξεις που ονομάζονται «συντακτικές πράξεις». Οι συντακτικές
πράξεις έχουν αυξημένη τυπική ισχύ, έχουν δηλαδή την τυπική ισχύ ενός Συντάγματος και εκδίδο-
νται από την εκτελεστική εξουσία σε περιόδους συνταγματικού κενού ή συνταγματικής μετάβασης.
Αντίθετα, οι αυξημένης τυπικής ισχύος πράξεις που εκδίδει η Βουλή σε τέτοιες περιστάσεις, εν
προκειμένω η Ε' Αναθεωρητική Βουλή, ονομάζονται ψηφίσματα²¹. Συντακτικές πράξεις και ψηφί-
σματα συγκρότησαν τον οδικό χάρτη της Μεταπολίτευσης προς τη συνταγματική ομαλότητα και
τη δημοκρατική σταθερότητα.

Ποιο ήταν, σε γενικές γραμμές, το περιεχόμενο των συντακτικών πράξεων και ψηφισμάτων; Τι
και γιατί επελέγη ως ύλη συνταγματικής περιωπής; Όπως θα εκθέσω αναλυτικότερα στα επόμενα,
οι συντακτικές πράξεις της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας είχαν κατά περιεχόμενο δύο βασικούς
άξονες: αφενός και πρωτίστως, τη θέση σε ισχύ ενός μεταβατικού συνταγματικού πλαισίου, την
οργάνωση των εκλογών, την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, καθώς και την προετοιμασία
του νέου Συντάγματος, αφετέρου την αποκατάσταση των διωχθέντων στη δικαιοσύνη και τα πα-
νεπιστήμια, καθώς και τη δίωξη των πρωταιτών. Τα ψηφίσματα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής
αφορούσαν επίσης το ζήτημα της δίωξης των πρωταιτών *πρώτον*²², *δεύτερον* τη διαδικασία επε-
ξεργασίας και ψήφισης του Συντάγματος²³, καθώς και, *τρίτον*, τη λειτουργία των οργάνων του
κράτους μέχρι τη θέση σε ισχύ του νέου Συντάγματος, δηλαδή του νομοθετικού σώματος²⁴ και του
προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας²⁵.

¹⁹ Έτσι και ΣτΕ (Ολ.) 3700/1974, ΤοΣ 1975, σελ. 63-65. Βλ. και Π. Παραρά, *Το χρονικόν επανόδου εις την δημοκρατίαν*, ΤοΣ 1975, σελ. 55-62.

²⁰ Αρ. Μάνεσης, *Επταετίας τέλος!*, αναδημ. από το περιοδικό Ο Πολίτης Μάιος 1976, στο: *Idem, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, Τόμος Ι, 1980, σελ. 529-542 (533).

²¹ Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2020, σελ. 101.

²² Ψήφισμα Δ' «Περί του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, διώξεως εγκλημάτων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων», ΦΕΚ 6 Α/18 Ιανουαρίου 1975.

²³ Ψήφισμα Α' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί ψηφίσεως και εκδόσεως ψηφισμάτων υπό της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, ασκήσεως του νομοθετικού έργου υπό ταύτης και τροποποιήσεως του Κανονισμού της Βουλής», ΦΕΚ 373 Α/24 Δεκεμβρίου 1974· Ψήφισμα Γ' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί συστάσεως ειδικής Επιτροπής και ειδικού Κανονισμού των εργασιών αυτής προς αναθεώρσιν και συμπλήρσιν του Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952 (ΦΕΚ 3 Α/4 Ιανουαρίου 1975)· Ψήφισμα Θ' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί παρατάσεως της προθεσμίας της προβλεπομένης από της παρ. 3 του άρθρου 4 του υπό στοιχ. Γ/1974 Ψηφίσματος», ΦΕΚ 40 Α/11 Μαρτίου 1975.

²⁴ Ψήφισμα ΙΑ' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί συντάξεως Κώδικος του Κανονισμού των εργασιών της Βουλής (Κοινοβουλευτικό Μέρος)», ΦΕΚ 109 Α/9 Ιουνίου 1975· Ψήφισμα Η' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί συστάσεως Επιτροπής προς κατάρτισιν Κώδικος Οργανισμού των Υπηρεσιών της Βουλής και καταστάσεως του Προσωπικού αυτής και άλλων τινών διατάξεων», ΦΕΚ 23 Α/18 Φεβρουαρίου 1975.

²⁵ Ψήφισμα Β' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί του τρόπου ασκήσεως των αρμοδιοτήτων του προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας», ΦΕΚ 375 Α/24 Δεκεμβρίου 1974.

II. ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ

Η πορεία προς τις βουλευτικές εκλογές χαρακτηρίστηκε από την εδραίωση ενός μεταβατικού μεν συνταγματικού πλαισίου, το οποίο ήταν σαφές, όμως, ότι πρόβαλε και ως πρόταση για το νέο Σύνταγμα. Επίσης, η πορεία αυτή χαρακτηρίστηκε από διαδικασίες κάθαρσης του κρατικού μηχανισμού από τους χουντικούς, καθώς και από τη θέση ενός αδιάβλητου και αξιόπιστου οργανωτικού πλαισίου για τη διενέργεια των εκλογών.

1. ΤΟ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Η πρώτη συντακτική πράξη της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, η οποία χαρακτηρίζεται και ως καταστατική²⁶, δημοσιεύτηκε την 1η Αυγούστου 1974, λίγες μόλις μέρες μετά την ορκωμοσία της, και κατήργησε τα χουντικά ψευδοσυντάγματα²⁷. Η συντακτική πράξη κάνει λόγο συγκεκριμένα για το δημοσιευθέν την 15η Νοεμβρίου 1968 «κείμενο Συντάγματος»²⁸. Επρόκειτο δηλαδή για ένα κείμενο που φερόταν ως Σύνταγμα, αλλά –αυτονοήτως– δεν ήταν, καθώς δεν πήγαζε από τη λαϊκή βούληση και δεν στηριζόταν στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Η συντακτική πράξη επανέφερε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952, με εξαίρεση τις διατάξεις περί βασιλέως²⁹, καλύπτοντας έτσι το συνταγματικό κενό. Την ίδια στιγμή πρόβλεπε ότι η μορφή του πολιτεύματος θα καθοριζόταν μέσα από την ελεύθερη έκφραση του ελληνικού λαού, προιδεάζοντας έτσι για το δημοψήφισμα³⁰. Ακόμη όριζε ότι η νομοθετική εξουσία, μέχρι να συγκληθεί η Εθνική Αντιπροσωπεία, θα την ασκεί η κυβέρνηση με διατάγματα³¹. Έτσι, εμμέσως προανήγγειλε τη διενέργεια γενικών βουλευτικών εκλογών για την ανάδειξη Βουλής. Το μήνυμα, λοιπόν, ήδη της πρώτης συντακτικής πράξης ήταν σαφές: χωρίς χρονοτριβή ο λαός θα προσερχόταν στις κάλπες, μάλιστα δύο φορές. Αυτό, η εμπιστοσύνη δηλαδή στις δημοκρατικές διαδικασίες, είναι και το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της επιτυχούς ελληνικής μετάβασης στη δημοκρατία.

Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε ότι στην πρώτη αυτή συντακτική πράξη ήταν προτεραιότητα της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας να διακηρύξει ότι τη διοίκηση των Ενόπλων Δυνάμεων ασκεί η Κυβέρνηση³² και ότι ουδείς επιτρέπεται να αντιποιηθεί την άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας³³. Ο πολιτικός έλεγχος του στρατεύματος ήταν αναγκαίο στοιχείο του εκδημοκρατι-

²⁶ Γ. Κασσιμάτης, «Η μετάβαση στη δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975», ό.π., σελ. 176.

²⁷ Συντακτική Πράξις «Περί αποκαταστάσεως της δημοκρατικής νομιμότητας και ρυθμίσεως θεμάτων του δημοσίου βίου μέχρι του οριστικού καθορισμού του πολιτεύματος και της καταρτίσεως νέου Συντάγματος της Χώρας», ΦΕΚ 213 Α/1 Αυγούστου 1974.

²⁸ Το άρθρο 15 της από 1ης Αυγούστου 1974 συντακτικής πράξης αναφέρει κατά λέξη: «Το δημοσιευθέν την 15ης Νοεμβρίου 1968 κείμενον Συντάγματος, ως διεμορφώθη δια του Προεδρικού Διατάγματος υπ' αριθ. 370/1973, ως και πάσα από της 21ης Απριλίου 1967 και εφ' εξής εκδοθείσα συνταγματικού περιεχομένου πράξις καταργούνται».

²⁹ Άρθρο 1 της από 1ης Αυγούστου 1974 συντακτικής πράξης.

³⁰ Ibidem, άρθρο 2.

³¹ Ibidem, άρθρο 10.

³² Ibidem, άρθρο 11.

³³ Για την ακρίβεια στο άρθρο 21 του Συντάγματος του 1952 περί της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας προστέθηκε (με το άρθρο 6 της από 1ης Αυγούστου συντακτικής πράξης) η ακόλουθη πρόβλεψη: «Ουδέν άτομον, ουδέ τμήμα του Λαού επιτρέπεται να αντιποιηθή οπωσδήποτε την άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών αυτής».

σμού. Και οι δύο αναφορές είναι ενδεικτικές του κλίματος της περιόδου, κατά την οποία ο φόβος νέου πραξικοπήματος ήταν διάχυτος. Στις 11 Αυγούστου 1974 ο Καραμανλής είχε αναγκαστεί να δηλώσει στους αρχηγούς του στρατού και των ενόπλων δυνάμεων, Ανδρέα Γαλατσάνο και Γρηγόριο Μπονάνο αντίστοιχα, ότι, εφόσον δεν θα απομάκρυναν από την Αττική τις ελεγχόμενες από τον δικτάτορα Ιωαννίδη μονάδες του στρατεύματος –πρόκειται για «επίλεκτες» μονάδες που προστάτευαν τη χουντική κυβέρνηση στην πρωτεύουσα–, θα καλούσε τον λαό στο Σύνταγμα να το πράξει εκείνος. Τους έθεσε μάλιστα τελεσίγραφο μέχρι τις 2 το μεσημέρι της ίδιας μέρας³⁴. Εξάλλου, το κλίμα διεξαγωγής των εκλογών για την ανάδειξη της Βουλής εν πολλοίς χαρακτηρίστηκε από το σύνθημα «Καραμανλής ή τανκς»³⁵, ενώ, ακόμη και μήνες αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1975 εξαρθρώθηκε η συνωμοσία της «πυτζάμας», όπως ονομάστηκε, με τη σύλληψη τη νύκτα στο σπίτι τους αξιωματικών που κινούνταν εναντίον της δημοκρατίας³⁶.

Περαιτέρω, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, με τις συντακτικές πράξεις, τις οποίες εξέδιδε, αναθεώρησε επιμέρους διατάξεις του Συντάγματος του 1952³⁷ που είχαν επανέλθει σε ισχύ, προκαταλαμβάνοντας έτσι και τις εργασίες εκπόνησης του νέου Συντάγματος. Αξίζει να αναφέρουμε ειδικά ότι με τη συντακτική πράξη της 24ης Σεπτεμβρίου 1974 εισήχθη στη χώρα μας ο θεσμός των βουλευτών επικρατείας³⁸, των βουλευτών δηλαδή που εκλέγονται κατά τη σειρά τους στο ψηφοδέλτιο του κόμματος βάσει του εκλογικού ποσοστού του κόμματος στην Επικράτεια³⁹. Επρόκειτο για μία μεταρρύθμιση, την οποία ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε προτείνει ως μέρος της «βαθείας τομής» του 1963⁴⁰. Έτσι, οι εκλογές του Νοεμβρίου 1974 ανέδειξαν και βουλευτές επικρατείας, οι οποίοι απετέλεσαν έτσι και μέλη της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής.

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι η συντακτική πράξη της 7ης Αυγούστου κατοχύρωνε το δικαίω-

³⁴ Σε σημείωμα του Κωνσταντίνου Καραμανλή, το οποίο δημοσιεύτηκε σε ειδική έκδοση της εφημερίδας Η Καθημερινή για τη σύσκεψη της 11ης Αυγούστου αναφέρεται ότι: «Τους έταξα προθεσμίαν έως τας 2 μ.μ. δια να μου ειπουν εάν αναλαμβάνουν ή όχι την ευθύνην αυτήν και τους εδήλωσα ότι εάν δεν συνεμορφώνοντο θα ήμην υποχρεωμένος ή να παραιτηθώ ή να καλέσω εντός της ημέρας τον λαόν εις την Πλατείαν Συντάγματος και να ζητήσω από αυτόν να κάμη αυτό που εκείνοι θα ηρνούντο ή δεν θα ηδύναντο να μου εξασφαλίσουν –δηλαδή να εξουδετερώση τους συνωμοτούντας κατά της Κυβερνήσεως και του λαού». Βλ. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η αποκατάσταση της δημοκρατίας. Από τον διχασμό στη Μεταπολίτευση, Η Καθημερινή, ειδ. έκδ. 28.07.2024, σελ. 26.

³⁵ Ο Μίκης Θεοδωράκης σε συνέντευξή του στην εφημερίδα Η Βραδυνη της 4ης Οκτωβρίου 1974 είχε δηλώσει: «Δεν υπάρχει άλλη λύση από τον Καραμανλή. Έτσι και φύγει ο Καραμανλής βλέπω να έρχονται πάλι τα τανκς». Η δήλωση αυτή συνοψίστηκε –στο κλίμα της προεκλογικής περιόδου– ως «Καραμανλής ή τανκς» και προκάλεσε τις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης. Βλ. σχετικά Χ. Τριανταφύλλου, «'Διότι, είπα, ο Καραμανλής εξακολουθεί να είναι θρύλος'. Χαρισματική ηγεσία και pop κουλτούρα στη συγκυρία της Μεταπολίτευσης» (1974), στο: Από τη δικτατορία στη Μεταπολίτευση, ό.π., σελ. 94 επ. (106-107).

³⁶ Βλ. α.ά. Ι. Τζώρτζη, Το «πραξικόπημα της πυτζάμας», Η Καθημερινή 10.8.2020, διαθέσιμο στο [link](#).

³⁷ Πολύ περιορισμένα αμφισβητήθηκε η εξουσία της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας να τροποποιεί διατάξεις του Συντάγματος του 1952. Βλ. Γ. Δασκαλάκη, Τα νέα πλαίσια. 1. Προς συνταγματική ομαλότητα, Το Βήμα 20.1974· και Idem, Τα νέα πλαίσια. 2. Λειτουργίες και εξουσίες, Το Βήμα 21.1974. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε, και η ΣτΕ (Ολ.) 3700/1974 έκανε λόγο για άσκηση πρωτογενούς, συντακτικής εξουσίας εκ μέρους της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας.

³⁸ Συντακτική Πράξις «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως συνταγματικών διατάξεων ως και διατάξεων των μέχρι τούδε εκδοθεισών Συντακτικών Πράξεων», ΦΕΚ 262 Α/24 Σεπτεμβρίου 1974, άρθρο 2.

³⁹ Για τον θεσμό των βουλευτών επικρατείας βλ. Σ. Μπναΐδη, Ο θεσμός των Βουλευτών Επικρατείας, η ένταξή του στο σύστημα της άνευ σταυροδοσίας εκλογής βουλευτών και η αρχή της άμεσης ψηφοφορίας (άρθρο 54 παρ. 3, 51 παρ. 3 Συντ.), 2012.

⁴⁰ Χ. Κουρουνδής, Το Σύνταγμα και η Αριστερά. Από τη «βαθεία τομή» του 1973 στο Σύνταγμα του 1975, 2018.

μα έννομης προστασίας, καθώς και το δικαίωμα ακροάσεως και υπερασπίσεως με την προσθήκη σχετικού άρθρου 20Α στο Σύνταγμα του 1952⁴¹. Σήμερα, πχει ίσως παράξενο, αλλά το Σύνταγμα του 1952 δεν κατοχύρωνε ρητά το δικαίωμα δικαστικής προστασίας, καθώς θεωρείτο επαρκής η πρόβλεψη των δικαστηρίων στο Σύνταγμα. Ταυτόχρονα, η ίδια συντακτική πράξη έθετε τις βάσεις της λειτουργικής ανεξαρτησίας των δικαστών, ορίζοντας ότι οι δικαστές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και στους νόμους⁴², μια πρόβλεψη, η οποία ενσωματώθηκε στο Σύνταγμα του 1975, στο άρθρο 87 αυτού. Περαιτέρω, η ίδια συντακτική πράξη έκανε λόγο, στο πρότυπο της Γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁴³, για «απαράγραπτα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου»⁴⁴. Η αναφορά σε απαράγραπτα δικαιώματα σημαίνει ότι κανένα καθεστώς δεν δικαιούται να τα αμφισβητήσει, ότι ισχύουν δηλαδή υπεράνω του τεθειμένου δικαίου. Η αναφορά στα «απαράγραπτα δικαιώματα» συνιστά προάγγελο της διακήρυξης της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής με το Δ' Ψήφισμά της ότι «Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΔΙΚΑΙΩ ΟΥΔΕΠΟΤΕ ΚΑΤΕΛΥΘΗ»⁴⁵. Με άλλα λόγια, στα απαράγραπτα δικαιώματα ανήκουν και τα δημοκρατικά δικαιώματα του λαού.

Η Ε' Αναθεωρητική Βουλή δεν αναδέχτηκε, όμως, όλες τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις και πρωτοβουλίες της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας στο μεταβατικό αυτό στάδιο. Για παράδειγμα, η από 7ης Αυγούστου συντακτική πράξη όριζε ότι ο νόμος τιμωρεί την καταχρηστική άσκηση των ατομικών ελευθεριών, όπου ως καταχρηστική άσκηση εννοείτο η άσκησή τους σε βάρος της εθνικής ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας⁴⁶. Παρόμοια πρόβλεψη περιλήφθηκε και στο Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος⁴⁷, η οποία, όμως, δεν έγινε δεκτή από την Ε' Αναθεωρητική Βουλή, με το σκεπτικό ότι δημιουργούσε τον κίνδυνο αναβίωσης του εμφυλιακού κλίματος και των μετεμφυλιακών διχασμών⁴⁸, πράγμα αντίθετο προς το πνεύμα εθνικής συμφιλίωσης και απενοχοποίησης της άσκησης της πολιτικής ελευθερίας, που επικρατούσε κατά τη Μεταπολίτευση.

⁴¹ Συντακτική Πράξις «Περί συμπληρώσεως της από 1ης Αυγούστου 1974 Συντακτικής Πράξεως και προσαρμογής συνταγματικών διατάξεων αναφερομένων εις την λειτουργίαν της Δικαιοσύνης», ΦΕΚ 217 Α/ 7 Αυγούστου 1974, άρθρο 1.

⁴² Άρθρο 3 της από 7ης Αυγούστου συντακτικής πράξης.

⁴³ Βλ. τη Γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, στο: Κ. Μαυριάς/Α. Παντελής (επιμ.), *Συνταγματικά κείμενα. Ελληνικά και ξένα*, 1996, σελ. 563.

⁴⁴ Άρθρο 1 της από 7ης Αυγούστου συντακτικής πράξης.

⁴⁵ Ψήφισμα Δ' «Περί του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, διώξεως εγκλημάτων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων», ΦΕΚ 6 Α/18 Ιανουαρίου 1975. Βλ. σχετικά Γ. Κασιμάτη, *Τα βουλευμένα 683/75 και 684/75 του Αρείου Πάγου υπό το πρίσμα του Συνταγματικού Δικαίου*, ΤοΣ 1975, σελ. 651-685· Β. Χρήστου, «Το δικαίωμα αντίστασης μεταξύ συντεταγμένης εξουσίας και κυριάρχου», Επίμετρο στο: Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος*, epoliteia.gr 2022, σελ. 203-218.

⁴⁶ Στο άρθρο 1 της από 1ης Αυγούστου 1974 συντακτικής πράξης προβλεπόταν ότι «Η κατάχρησις των ατομικών δικαιωμάτων, η αποβλέπουσα εις βλάβην ή εξυπηρευτούσα επιδιώξεις εναντίον των ελευθέρων θεσμών ή των ατομικών ελευθεριών, η δυναμένη να απειλήση την εθνικήν ανεξαρτησίαν και εδαφικήν ακεραιότητα του Κράτους, τιμωρείται ως νόμος ορίζει».

⁴⁷ Άρθρο 22 του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος, στο Σύνταγμα 1975. Διάταξις κατ' άρθρον επισήμων σχεδίων τροπολογιών, ψηφισθέντος τελικού κειμένου, Βουλή των Ελλήνων, Ε' Αναθεωρητική, Αθήναι 1976, σελ. 137.

⁴⁸ Ibidem, σελ. 139-140. Στην Ολομέλεια της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής το άρθρο 22 συζητήθηκε μαζί με τα άρθρα 5 (προσωπικότητα), 10 (συνέρχεσθαι), 12 (πολιτικά κόμματα), καθώς και με το άρθρο 24 (εργασία-απεργία). Βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975, Βουλή των Ελλήνων, Ε' Αναθεωρητική, Αθήναι 1975, σελ. 729-739, 802-805.

2. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΩΧΘΕΝΤΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΧΟΥΝΤΟΠΟΙΗΣΗ

Η πρώτη συντακτική πράξη της από 1ης Αυγούστου 1974 παρείχε εξουσιοδότηση στο υπουργικό συμβούλιο προς έκδοση νομοθετικών διαταγμάτων, με τα οποία θα ρυθμιζόνταν, και με αναδρομική ισχύ, «θέματα προκύπτοντα εκ των από της 21ης Απριλίου 1967 και εφ' εξής εκδοθεισών Συντακτικών ή συνταγματικού χαρακτήρος Πράξεων ως και παν έτερον θέμα σχετικόν προς την αποκατάστασιν της δημοκρατικής νομιμότητος και των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών ως και προς την ανάκλησιν, κατάργησιν ή άρσιν των συνεπειών πάσης φύσεως γενικού ή ατομικού χαρακτήρος πράξεων γενομένων κατά την ως άνω περίοδον»⁴⁹. Παρείχeto δηλαδή η νομοθετική εξουσιοδότηση για τη διαδικασία της αποχουντοποίησης, της κάθαρσης με άλλα λόγια του κρατικού μηχανισμού από τους συνεργασθέντες με τη χούντα, καθώς και της αποκατάστασης των διωχθέντων.

Πράγματι, βάσει αυτής της εξουσιοδότησης εκδόθηκε σειρά νομοθετικών διαταγμάτων⁵⁰, με τα οποία απομακρύνθηκαν οι διορισθείσες από τους δικτάτορες διοικήσεις των φορέων και οργανισμών του δημόσιου τομέα εν ευρεία εννοία⁵¹, καθώς και οι διοικήσεις των εμπορικών, βιομηχανικών, επαγγελματικών και βιοτεχνικών επιμελητηρίων⁵², των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης⁵³, των γεωργικών συνεταιριστικών οργανώσεων⁵⁴, των δικηγορικών συλλόγων⁵⁵, των φοιτητικών συλλόγων⁵⁶ κοκ. Με νομοθετικά διατάγματα συντελέστηκε σε περισσότερα στάδια η κρίσιμη αποχουντοποίηση στις ένοπλες δυνάμεις⁵⁷.

Ωστόσο, την αποκατάσταση στη δικαιοσύνη και στην ανώτατη εκπαίδευση η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας επέλεξε να την πραγματοποιήσει με συντακτικές πράξεις, με νομικές πράξεις δηλαδή αυξημένης τυπικής ισχύος, λόγω του status ανεξαρτησίας και του ιδιαίτερου θεσμικού ρόλου τόσο των δικαστών, όσο και των καθηγητών Πανεπιστημίου για τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Την 3η Σεπτεμβρίου 1974 δημοσιεύτηκε συντακτική πράξη, η οποία αφορούσε την

⁴⁹ Άρθρο 10 παρ. 2 της από 1ης Αυγούστου 1974 συντακτικής πράξης.

⁵⁰ Βλ. αναλυτικά, Κ. Σβωλόπουλο (επιμ.), *Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή*, τ. 8, 1996, σελ. 135-179.

⁵¹ Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 3 «Περί ρυθμίσεως ζητημάτων αναφερομένων εις της διοικήσιν των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, Δημοσίων Επιχειρήσεων και Οργανισμών, Τραπεζών κλπ. ως και εις το προσωπικόν αυτών», ΦΕΚ 219 Α/9 Αυγούστου 1974.

⁵² Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 55 «Περί των Διοικήσεων των Κεντρικών και Περιφερειακών, Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων, των Επαγγελματικών και Βιοτεχνικών τοιούτων, του Ξενοδοχειακού Επιμελητηρίου της Ελλάδος και των Χρηματιστηρίων Εμπορευμάτων και Αξιών», ΦΕΚ 258 Α/23 Σεπτεμβρίου 1974.

⁵³ Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 51 «Περί επαναφοράς της νομιμότητος εις τους Δήμους και Κοινότητας, αποκαταστάσεως των αιρετών διοικήσεων τούτων και αντικαταστάσεως διατάξεων του ν.δ/τος 222/1973 'περί Δημοτικού και Κοινοτικού Κώδικος', ΦΕΚ 250 Α/17.09.1974.

⁵⁴ Νομοθετικό διάταγμα 66 «Περί αποκαταστάσεως της νομιμότητος εις τας πάσης μορφής και βαθμού Γεωργικές Συνεταιριστικές Οργανώσεις, Εταιρείας και Κοινοπραξίας αυτών, ΠΑΣΕΓΕΣ και άλλων τινών διατάξεων», ΦΕΚ 265 Α/26 Σεπτεμβρίου 1974.

⁵⁵ Νομοθετικό διάταγμα 63 «Περί προσωρινής διοικήσεως των Δικηγορικών Συλλόγων, τροποποιήσεως διατάξεων τινών του Ν.Δ. 3026/1954 'περί του Κώδικος Δικηγόρων' και ρυθμίσεως θεμάτων των υποψηφίων Δικηγόρων», ΦΕΚ 264 Α/26 Σεπτεμβρίου 1974.

⁵⁶ Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 108 «Περί αποκαταστάσεως της δημοκρατικής νομιμότητος εις τους Φοιτητικούς Συλλόγους», ΦΕΚ 306 Α/17 Οκτωβρίου 1974.

⁵⁷ Αναλυτικά, Λ. Καλλιβρετάκης, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, 2017, σελ. 223-279 (Κεφ. «Αποχουντοποίηση»: λόγος και πράξη).

αποκατάσταση της νομιμότητας στα ΑΕΙ⁵⁸. Με αυτήν επανέρχονταν στις θέσεις τους καθηγητές και υφηγητές που είχαν απομακρυνθεί μετά την 21η Απριλίου. Όσοι είχαν εκλεγεί επί χούντας επανακρίνονταν από τους αρχαιότερους καθηγητές, αφού, όμως, θα είχαν επανέλθει στις θέσεις τους οι διωχθέντες. Όσοι είχαν διοριστεί με απόφαση υπουργού και αντίθετα προς τη γνώμη της πανεπιστημιακής κοινότητας, απολύονταν.

Δύο μέρες μετά, στις 5 Σεπτεμβρίου, δημοσιεύτηκε η συντακτική πράξη για την αποκατάσταση της τάξης και ευρυθμίας της δικαιοσύνης⁵⁹. Ο τίτλος δηλαδή της συντακτικής πράξης για τη δικαιοσύνη δεν αναφερόταν σε αποκατάσταση της νομιμότητας, όπως στην περίπτωση των ΑΕΙ. Αυτό δεν ήταν τυχαίο. Μόνον όσοι είχαν προαχθεί στους βαθμούς Προέδρου και Αντιπροέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου καθώς και στη θέση του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου κατά την επταετία επανέρχοντο αυτοδικαίως στον βαθμό που είχαν πριν την 21η Απριλίου⁶⁰. Κατά τα λοιπά, το ζήτημα αφέθηκε στη δικαιοδοσία των οργάνων της πειθαρχικής εξουσίας⁶¹. Ωστόσο, με την πράξη αυτή αποκαθίσταντο κι επανέρχονταν στην υπηρεσία όσοι είχαν απολυθεί ή εξαναγκασθεί σε παραίτηση κατά την επταετία.

Η σημαντικότερη δίωξη δικαστών κατά την επταετία αφορούσε την απόλυση 30 δικαστικών λειτουργών τον Μάιο του 1968. Οι απολύσεις αυτές είχαν ακυρωθεί, επί ματαίω προφανώς, με απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας υπό τον πρόεδρο Μιχαήλ Στασινόπουλο. Συνεπεία τούτου, ο Μιχαήλ Στασινόπουλος παύθηκε, γιατί, όπως είπε ο δικτάτορας Παπαδόπουλος σε διάγγελμά του, το Συμβούλιο της Επικρατείας τόλμησε να σταθεί πάνω από την επανάσταση⁶². Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας, ο Μιχαήλ Στασινόπουλος ανέλαβε το αξίωμα του προσωρινού Προέδρου της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας στις 18 Δεκεμβρίου 1974⁶³. Αξίζει να σημειωθεί ακόμη ότι ο ίδιος ήταν ο πρώτος εισηγητής του Συμβουλίου Επικρατείας, ο πρώτος επιτυχών στις σχετικές εξετάσεις, που είχε οργανώσει η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1929 κατά

⁵⁸ Συντακτική Πράξις «Περί αποκαταστάσεως της νομιμότητας εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα», ΦΕΚ 237Α/3 Σεπτεμβρίου 1974. Ο Ν. Αλιβιζάτος επισημαίνει ότι συντάκτης της συντακτικής πράξης για τα ΑΕΙ ήταν ο Δημήτρης Τσάτσος, υφυπουργός Παιδείας στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και το επιτελείο του, δηλαδή ο Δημήτρης Φατούρος, ο Δημήτρης Μαρωνίτης και ο Παναγιώτης Κανελλάκης. Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα: Οι δίκες των χουντικών», στο: Β. Καραμανωλάκης/Η. Νικολακόπουλος/Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, 2016, σελ. 47-59, σελ. 52. Ακόμη, για την «αποχουντοποίηση» στην ανώτατη εκπαίδευση βλ. ενδεικτικά, Β. Καραμανωλάκη, «Ανώτατη Εκπαίδευση: Η επόμενη μέρα», στο: *Η Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 153-170.

⁵⁹ Συντακτική Πράξις «Περί αποκαταστάσεως της τάξεως και ευρυθμίας εν τη Δικαιοσύνη», ΦΕΚ 238 Α/5 Σεπτεμβρίου 1974.

⁶⁰ Άρθρο 3 της από 5ης Σεπτεμβρίου συντακτικής πράξης.

⁶¹ Βλ. Άρθρο 10 της από 5ης Σεπτεμβρίου συντακτικής πράξης (παρ. 1): «Εντός τριμήνου αποκλειστικής προθεσμίας από της ισχύος της παρούσης ο Υπουργός της Δικαιοσύνης εγείρει την πειθαρχικήν αγωγήν ενώπιον του αρμοδίου δικαστικού συμβουλίου, κατά παντός δικαστικού λειτουργού, εμφανιζομένου βάσει συγκεκριμένων στοιχείων, ως υποπεσόντος εις πειθαρχικόν παράπτωμα από της 21ης Απριλίου μέχρι της 23ης Ιουλίου 1974, αναφερομένων εις παράβαση των κανόνων περί απονομής της δικαιοσύνης και ασκήσεως συναφών προς την λειτουργίαν ταύτης καθηκόντων [...]». Βλ. ακόμη Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 258-265.

⁶² Αρχείο ΕΡΤ, Εκπομπή «Όσο υπάρχει φως», Επεισόδιο 10, Μιχαήλ Στασινόπουλος, διαθέσιμο στο [link](#), Τοποθέτηση του Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας Βασιλείου Μποτόπουλου, λεπτό 20 μέχρι 25.

⁶³ Πρωτόκολλον Ορκωμοσίας του προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας Μιχαήλ Δ. Στασινόπουλου, ΦΕΚ Α' 372/18 Δεκεμβρίου 1974.

την ίδρυση και πρώτη στελέχωση του δικαστηρίου. Έτσι, ο Μιχαήλ Στασινόπουλος εγκαινίασε, θα λέγαμε, δύο πολύ σημαντικούς θεσμούς της δημοκρατίας μας.

3. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ

Στις 4 Οκτωβρίου 1974, προκηρύχθηκαν, με προεδρικό διάταγμα, οι γενικές βουλευτικές εκλογές, ώστε να διεξαχθούν σε μια ημερομηνία υψηλού συμβολισμού, την 17η Νοεμβρίου 1974, προκειμένου να τιμηθεί η μνήμη της εξέγερσης του Πολυτεχνείου⁶⁴. Το προεδρικό διάταγμα προκήρυξης των εκλογών χαρακτήριζε τη νέα Βουλή ως αναθεωρητική, όχι ως συντακτική. Αυτό ήταν μια πολιτική επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή, αφενός για να δηλώσει ότι η νέα Βουλή δεν ήταν νομικώς αδέσμευτη, όπως θα ήταν μια συντακτική Βουλή, αλλά θα δεσμευόταν από το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος⁶⁵, αφετέρου για να δηλώσει τη συνέχεια του νέου Σύνταγματος προς το Σύνταγμα του 1952 και την προδικτατορική δημοκρατία, την οποία ο ίδιος είχε υπηρετήσει ως πρωθυπουργός. Ορθά, πάντως, παρατηρεί ο Ευάγγελος Βενιζέλος ότι το Σύνταγμα του 1975 δεν μπορεί να συγκριθεί με το Σύνταγμα του 1952 και το παρασύνταγμα, με το οποίο αυτό συνυπήρξε, καθώς και ότι ο βαθμός προστασίας των ατομικών, συλλογικών και πολιτικών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα του 1975 είναι σε πολλά σημεία υψηλότερος από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο⁶⁶. Δεν υπάρχει αμφιβολία, πάντως, ότι η Βουλή των εκλογών της 17ης Νοεμβρίου 1974 δεσμευόταν νομικώς μόνον από το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, καθώς τούτο αποτελούσε την απόφαση του κυριάρχου λαού⁶⁷. Δεν κωλυόταν, όμως, προερχόμενη η ίδια από εκλογές, να τροποποιήσει τις συντακτικές πράξεις της *de facto* Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας⁶⁸, όπως και πράγματι έκανε, τροποποιώντας με ψηφίσματά της το χρονικό πλαίσιο και τη διαδικασία εκπόνησης του νέου Σύνταγματος. Επίσης, τροποποίησε τη συντακτική πράξη περί αποκατάστασης της νομιμότητας στα ΑΕΙ, παρατείνοντας τις σχετικές προθεσμίες των πειθαρχικών διατάξεων⁶⁹.

Για την απρόσκοπτη κι ελεύθερη διεξαγωγή των εκλογών είχε πάντως προηγηθεί σειρά νομικών πράξεων της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Ξεκινώντας από την αμνήστευση των πολιτικών

⁶⁴ Προεδρικό διάταγμα υπ. αριθμ. 651 «Περί ενεργείας γενικών βουλευτικών εκλογών προς ανάδειξη Αναθεωρητικής Βουλής και ημέρας συγκλήσεως αυτής», ΦΕΚ 283 Α/4 Οκτωβρίου 1974.

⁶⁵ Πράγματι, το από 4ης Οκτωβρίου προεδρικό διάταγμα προκήρυξης των εκλογών ανέφερε κατά λέξη: «Η εκ των εκλογών τούτων συγκροτηθησομένη Βουλή θέλει έχει και την εξουσίαν αναθεωρήσεως πασών των διατάξεων του Σύνταγματος [του 1952], πλην των καθοριζουσών την μορφήν του πολιτεύματος, ήτις θα καθορισθή δια δημοψηφίσματος».

⁶⁶ Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021.

⁶⁷ Αρ. Μάνεσης, «Η νομική φύση της Βουλής της 17ης Νοεμβρίου 1974», αναδημοσίευση από Το Βήμα της 15ης Νοεμβρίου 1974, στο *Idem*, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 587-592· Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία. 1800-2010*, 2011, σελ. 494-495· Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 57-58· Χ. Κουρουνδής, *Οι ρίζες της μεταπολίτευσης: κυβέρνηση 'Εθνικής Ενότητας' και λαϊκός ριζοσπαστισμός μετά την κατάρρευση της δικτατορίας*, 27.09.2024, διαθέσιμο στο [link](#).

⁶⁸ Αρ. Μάνεσης, «Η νομική φύση της Βουλής της 17 Νοεμβρίου 1974», ό.π., σελ. 589.

⁶⁹ Ψήφισμα Ε' της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί παρατάσεως των προθεσμιών των πειθαρχικών διατάξεων της από 3.9.1974 Συντακτικής Πράξεως περί Καθηγητών και Υφηγητών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων», ΦΕΚ 13 Α/31 Ιανουαρίου 1975.

κρατούμενων την 26η Ιουλίου 1974⁷⁰, έναν μήνα μετά, στο τέλος Αυγούστου, νομοθετικό διάταγμα όριζε ότι οι αμνηστευθέντες θεωρούνται μηδέποτε στερηθέντες τα πολιτικά τους δικαιώματα και προέβλεπε τη διαδικασία που θα εξασφάλιζε τη συμμετοχή των αμνηστευθέντων στις εκλογές, ακόμη κι εάν είχαν διαγραφεί από τους εκλογικούς καταλόγους⁷¹. Ταυτόχρονα, προβλέπονταν τα της προμήθειας εκλογικών ειδών, τα εκλογικά τμήματα και τα καταστήματα ψηφοφορίας. Η χώρα επανερχόταν σε δημοκρατικό ρυθμό κι ετοιμαζόταν για εκλογές.

Ακόμη, στις 16 Σεπτεμβρίου 1974 δημοσιεύτηκε νομοθετικό διάταγμα που θέσπιζε το πλαίσιο για την επανεξέταση των εκπτώσεων Ελλήνων της ιθαγένειάς τους κατά την επταετία⁷², ενώ στις 23 Σεπτεμβρίου 1974, με το εμβληματικό νομοθετικό διάταγμα 59/1974, καταργήθηκε ο εμφυλιακός νόμος 509/1947 «περί μέτρων ασφαλείας του κράτους του πολιτεύματος του κοινωνικού καθεστώτος», που αποτελούσε τη νομική βάση της απαγόρευσης του ΚΚΕ⁷³. Επιπλέον, το ίδιο νομοθετικό διάταγμα κατοχύρωνε ρητά την ελεύθερη σύσταση πολιτικών κομμάτων και την επαναλειτουργία των διαλυθέντων, οποτεδήποτε κατά το παρελθόν, καθ' οιονδήποτε τρόπον ή των οποίων η λειτουργία και η δράση διεκόπη ή ανεστάλη. Όλα αυτά τα μέτρα έστρωσαν τον δρόμο για τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών μετά από 10 χρόνια.

III. ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Η τελευταία συντακτική πράξη της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας άνοιξε τον δρόμο προς το δημοψήφισμα και τη διαδικασία εκπόνησης του νέου Συντάγματος, θέτοντας ένα πραγματικά στενό χρονικό πλαίσιο και προκαταλαμβάνοντας παράλληλα τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά του νέου Συντάγματος.

1. Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΤΗΣ 4ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

Την ίδια μέρα της δημοσίευσης του διατάγματος περί προκήρυξης των βουλευτικών εκλογών, στις 4 Οκτωβρίου, και, μάλιστα στο αμέσως προηγούμενο φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, δη-

⁷⁰ Προεδρικό διάταγμα υπ' αριθμ. 519 «Περί χορηγήσεως αμνηστίας», ΦΕΚ 211 Α/26 Ιουλίου 1974. Παρέλκει εδώ η συζήτηση του γνωστού ζητήματος, εάν η αμνηστία κατελάμβανε και τους πραξικοπηματίες, πράγμα το οποίο επικαλέστηκαν οι πρωταίτιοι στις δίκες τους. Η από 3η Οκτωβρίου συντακτική πράξη (Συντακτική Πράξις «Περί καθορισμού αρμοδιότητας δια την εκδίκασιν πολιτικών εγκλημάτων αναφερομένων εις την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967», ΦΕΚ 277Α/30 Οκτωβρίου 1974) διευκρινίζει το, κατά τη γνώμη μου, προφανές, ότι δηλαδή η αμνηστία δεν αφορούσε «οποσδήποτε» (όπως αναφέρει η συντακτική πράξη) τα πολιτικά εγκλήματα της χούντας. Την επαύριο της απελευθέρωσης της χώρας η αμνηστία αφορούσε τους πολιτικούς κρατούμενους της χούντας.

⁷¹ Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 19 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του υπ' αριθμ. 592/1963 β.δ/τος 'περί κωδικοποιήσεως των ισχυουσών διατάξεων της Νομοθεσίας περί εκλογής βουλευτών', ΦΕΚ 233 Α/26 Αυγούστου 1974.

⁷² Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 30 «Περί επανεξετάσεως περιπτώσεων τινών εκπτώσεως Ελλήνων υπηκόων από της ιθαγενείας των», ΦΕΚ 248 Α/16 Σεπτεμβρίου 1974.

⁷³ Αναλυτικά, Σπ. Βλαχόπουλος, «Το ν.δ.59/1974 περί συστάσεως και επαναλειτουργίας των πολιτικών κομμάτων», στο: Σπ. Βλαχόπουλος/Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας. 20ός αιώνας. Ένας ιστορικός γράφει για το Σύνταγμα και ένας συνταγματολόγος για την Ιστορία*, 2018, σελ. 303-315.

μοσιεύτηκε η τελευταία συντακτική πράξη, με την οποία η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας σχεδίασε τον οδικό χάρτη προς το δημοψήφισμα και το νέο Σύνταγμα⁷⁴.

Πρώτα πρώτα, η από 4ης Οκτωβρίου συντακτική πράξη δέσμευε τη νέα Κυβέρνηση, η οποία θα προέκυπτε μετά τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου, να διενεργήσει το δημοψήφισμα προς οριστική επίλυση του πολιτειακού ζητήματος εντός 15 ημερών από τις βουλευτικές εκλογές. *Δεύτερον*, δέσμευε τη νέα Κυβέρνηση να υποβάλει σχέδιο Συντάγματος στη νέα Βουλή για επεξεργασία και ψήφισο. Με αυτό τον τρόπο, η συντακτική πράξη δέσμευε και την αντιπολίτευση να μην καταθέσει εναλλακτικό σχέδιο Συντάγματος, αλλά να περιοριστεί σε τροπολογίες ή προσθήκες επί του σχεδίου Συντάγματος της Κυβέρνησης, το οποίο έπειτα ονομάστηκε Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος. Τέλος, η συντακτική πράξη «δέσμευε» την Ε' Αναθεωρητική Βουλή να ολοκληρώσει την επεξεργασία και ψήφισο του Συντάγματος σε τρεις μήνες από την υποβολή του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος⁷⁵. Η προθεσμία αυτή εν τέλει παρατάθηκε με Ψηφίσματα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής κατά τρεις μήνες περίπου⁷⁶. Άλλωστε, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας δεν μπορούσε να δεσμεύσει την Ε' Αναθεωρητική Βουλή, καθώς η τελευταία ήταν επίσης συντακτικό υποκείμενο. Η από 4ης Οκτωβρίου συντακτική πράξη έθετε πάντως ένα ασφυκτικό χρονικό πλαίσιο με σκοπό να μην παραταθεί άλλο η συνταγματική εκκρεμότητα. Η ψήφισο και θέσο σε ισχύ του νέου Συντάγματος ήταν τόσο ζήτημα εξασφάλισης της δημοκρατίας όσο και ζήτημα εθνικής ασφάλειας μετά τη διπλή τουρκική εισβολή στην Κύπρο.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική πράξη της 4ης Οκτωβρίου προκαταλάμβανε και το ίδιο το περιεχόμενο του νέου Συντάγματος. Θα έπρεπε αυτό να κατοχυρώνει τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες, να διασφαλίζει την ομαλή λειτουργία των οργάνων του κράτους και την αρμονική συνεργασία τους, τη δημοκρατική πολιτική ζωή, και να λαμβάνει υπόψη τις ανάγκες της αναπτυσσόμενης οικονομίας της χώρας, και τέλος να εγγυάται την ίση και πλήρη συμμετοχή στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή⁷⁷. Κοντολογίς, μέσα από το κύκνειο άσμα της, την τελευταία συντακτική πράξη προ της προκήρυξης των εκλογών, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας έθετε την ίδια την ιδεολογικοπολιτική βάση του νέου Συντάγματος. Θα ήταν ένα Σύνταγμα φιλελεύθερης δημοκρατίας με σαφή κοινωνικό προσανατολισμό.

⁷⁴ Συντακτική Πράξις «Περί προσφυγής εις την λαϊκήν ετυμηγορίαν προς ολοκλήρωσιν της δημοκρατικής νομιμότητος», ΦΕΚ 282 Α/4 Οκτωβρίου 1974.

⁷⁵ Μάλιστα, εάν η Βουλή δεν ψήφιζε το Σύνταγμα στην προθεσμία αυτή, η Κυβέρνηση θα έθετε το σχέδιο Συντάγματος σε δημοψήφισμα, εφόσον η Ολομέλεια του Συμβουλίου Επικρατείας θα είχε ενσωματώσει τις τροποποιήσεις που ήδη θα είχαν ψηφιστεί από την Ε' Αναθεωρητική Βουλή (άρθρο 5 της από 3ης Οκτωβρίου 1974 συντακτικής πράξης).

⁷⁶ Με το άρθρο 7 παρ. 1 του Γ' Ψηφίσματος της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί συστάσεως ειδικής Επιτροπής και ειδικού Κανονισμού των εργασιών αυτής προς αναθεώρησιν και συμπλήρωσιν του Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952» (ΦΕΚ 3 Α/4 Ιανουαρίου 1975) προβλέπεται ότι η Βουλή μπορεί να παρατείνει την προθεσμία ολοκλήρωσης του νέου Συντάγματος της από 4ης Οκτωβρίου συντακτικής πράξης κατά έναν μήνα. Τελικώς, το Ι' Ψήφισμα («Περί παρατάσεως της προθεσμίας προς τελικήν διαμόρφωσιν υπό της Εθνικής Αντιπροσωπείας του Συντάγματος», ΦΕΚ 65 Α/11 Απριλίου 1975), εκδοθέν τη δεύτερη μέρα μετά την εκπνοή της τρίμηνης προθεσμίας εκπόνησης του νέου Συντάγματος, που έτασσε η από 4ης Οκτωβρίου 1974 συντακτική πράξη, όριζε στο άρθρο 1 ότι η προθεσμία για την τελική διαμόρφωση του οριστικού Συντάγματος παρατείνεται από της λήξεώς της μέχρι την 31η Μαΐου 1975, με δυνατότητα του Προέδρου της Βουλής να την παρατείνει για δέκα ακόμη ημέρες. Πράγματι, το νέο Σύνταγμα δημοσιεύτηκε στις 9 Ιουνίου 1975.

⁷⁷ Άρθρο 3 της από 3ης Οκτωβρίου 1974 συντακτικής πράξης.

2. ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ

Πράγματι, η νέα Κυβέρνηση της ΝΔ, στις 22 Νοεμβρίου, μία μόλις μέρα μετά την ορκωμοσία της, προκήρυξε το δημοψήφισμα για το πολιτειακό για τις 8 Δεκεμβρίου 1974, ημέρα Κυριακή. Η ημέρα διεξαγωγής του δημοψηφίσματος, η 8η Δεκεμβρίου, ήταν μία μέρα πριν την εναρκτήρια συνεδρίαση της νέας Βουλής, η οποία έτσι θα άρχιζε τις εργασίες της σε εκκαθαρισμένο πολιτειακό τοπίο⁷⁸.

Στην καμπάνια για το δημοψήφισμα τον πρώτο λόγο δεν είχαν τα κόμματα. Αυτό ήταν μία πολιτική επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Όπως ανέφερε ο ίδιος χαρακτηριστικά, «[Ε]θεσα το Πολιτειακό εκτός κομματικών ανταγωνισμών, αρνηθείς πρώτος εγώ να επηρεάσω τας σκέψεις του εκλογικού σώματος. Κανείς συνεπώς δεν δικαιούται να εμφανίζη το αποτέλεσμα του Δημοψηφίσματος ως έργον ιδικόν του [...]»⁷⁹.

Όλα τα κόμματα έλαβαν, βεβαίως, θέση υπέρ της αβασιλευτής δημοκρατίας, με εξαίρεση τη ΝΔ, η οποία τήρησε ουδέτερη στάση, προκειμένου να μην διχάσει τα στελέχη και τους ψηφοφόρους της⁸⁰. Η τήρηση ουδετερότητας ήταν νίκη του Κωνσταντίνου Καραμανλή επί της φιλομοναρχικής πτέρυγας της παράταξής του.

Εκπρόσωποι των κομμάτων δεν θα μιλούσαν στην τηλεόραση, αλλά προσωπικότητες εκ μέρους των φιλομοναρχικών και των δημοκρατικών. Τη βασιλευσμένη υπερασπίστηκε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος με δύο βιντεοσκοπημένες ομιλίες του από το Λονδίνο όπου βρισκόταν, μία την 26η Νοεμβρίου και μία την 6η Δεκεμβρίου, ημέρα Παρασκευή προ του δημοψηφίσματος. Εκ μέρους των δημοκρατικών τοποθετήθηκαν, μεταξύ άλλων, ο Κώστας Σημίτης μετά από πρόταση του ΠΑΣΟΚ και του Ανδρέα Παπανδρέου, ο Μάριος Πλωρίτης, εξέχουσα μορφή της αντιμοναρχικής καμπάνιας, ο καθηγητής του αστικού δικαίου στη Νομική Σχολή Αθηνών Γεώργιος Κουμάντος καθώς και ο Λεωνίδας Κύρκος. Μάλιστα, η ομιλία του Κώστα Σημίτη λογοκρίθηκε και, όπως αναφέρει ο ίδιος στο βιβλίο του *Δρόμοι ζωής*, η κυβέρνηση παραδέχτηκε ότι λογόκρινε την ομιλία του γιατί, κατά τη γνώμη της, περιείχε ανάρμοστες εκφράσεις για τον τέως βασιλιά⁸¹.

Όπως είναι γνωστό, το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν συντριπτικό υπέρ της αβασιλευτής δημοκρατίας, με ποσοστό 69,2%· διεξήχθη δε υπό συνθήκες μεγάλης λαϊκής κινητοποίησης. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν επίτευγμα του λαού.

⁷⁸ Για την παρατήρηση αυτήν βλ. Α. Παντελή, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 311.

⁷⁹ Β. Κουμπούλης, «Το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974. Το τέλος του Εθνικού Διχασμού και η οριστική λύση του Πολιτειακού», στο: Β. Παναγιωτόπουλος/Γ. Βούλγαρης/Σ. Ριζάς (επιμ.), *Νέα Δημοκρατία. Η κεντροδεξιά της Μεταπολίτευσης. 1974-2024*, ειδ. έκδ. Το Βήμα στην ιστορία - 9, σελ. 186-203 (200).

⁸⁰ Όπως αναφέρει ο Γ. Βούλγαρης, η ΝΔ ήταν διχασμένη επί του θέματος. Έτσι, πέραν της ουδετερότητας, κάθε άλλη απόφαση ή θα διασπούσε τη ΝΔ ή θα υποχρέωνε την Κυβέρνηση σε παραίτηση, αν το αποτέλεσμα ήταν αντίθετο της εκφρασμένης θέσης της. Βλ. Γ. Βούλγαρη, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, 2008, σελ. 73.

⁸¹ Κ. Σημίτης, *Δρόμοι ζωής*, 2015, σελ. 156-157. Ο Κώστας Σημίτης παραθέτει ένα από τα τρία αποσπάσματα της ομιλίας του που λογοκρίθηκαν. Από αυτό μνημονεύουμε εδώ ένα μόνο χωρίο: «[...] Είπε ο Κωνσταντίνος ότι δεν θα επαναλάβει τα λάθη του. Αλλά και αν ακόμη θέλει να συμπεριφερθεί δημοκρατικά, δεν το μπορεί. Ο τρόπος που μεγάλωσε και ο τρόπος που σκέπτεται το αποκλείουν. Ψηφίζοντας την Κυριακή για τη Δημοκρατία, θα κάνουμε κάτι αυτονόητο για κάθε επιχειρηματία. Θα απολύσουμε το διευθυντή της επιχείρησης που ανόητος και ανίκανος την οδήγησε στην καταστροφή».

3. Η ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Σύμφωνα με τα οριζόμενα στην από 4ης Οκτωβρίου συντακτική πράξη, η κυβέρνηση της ΝΔ εκπόνησε και υπέβαλε στη Βουλή το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος στις 9 Ιανουαρίου του 1975⁸². Για την επεξεργασία του Κυβερνητικού Σχεδίου συγκροτήθηκε η «Κοινοβουλευτική Επιτροπή του Συντάγματος του 1975», κατ' αναλογία της δύναμης των κομμάτων, με πρόεδρο τον καθηγητή της φιλοσοφίας του δικαίου και βουλευτή επικρατείας Κωνσταντίνο Τσάτσο⁸³. Γενικός Εισηγητής της πλειοψηφίας ορίστηκε ο προερχόμενος από τον χώρο του προδικτατορικού κέντρου βουλευτής, πλέον, της ΝΔ Δημήτρης Παπασπύρου⁸⁴. Γενικός εισηγητής της μειοψηφίας ήταν ο καθηγητής συνταγματικού δικαίου και διωχθείς από τη χούντα Δημήτρης Τσάτσος, εκλεγείς βουλευτής με την παράταξη «Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις»⁸⁵. Η επιτροπή αυτή διαιρέθηκε σε δύο υποεπιτροπές· η πρώτη ασχολήθηκε με την επεξεργασία των διατάξεων για την οργάνωση των λειτουργιών και η δεύτερη με τις διατάξεις για τα δικαιώματα, τη διοίκηση και την αυτοδιοίκηση. Η Κοινοβουλευτική Επιτροπή ολοκλήρωσε το έργο της σε 25 συνεδριάσεις και παρέδωσε το σχέδιο Συντάγματος στην Ολομέλεια στις 22 Μαρτίου 1975⁸⁶. Η διαδικασία εκπόνησης και ψήφησης του νέου Συντάγματος ολοκληρώθηκε την 7η Ιουνίου 1975, ενώ είχαν γίνει δεκτές πολλές τροποποιήσεις επί του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος, ιδίως στην κατεύθυνση της ενίσχυσης των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών, για παράδειγμα της ελευθερίας του τύπου.

Ωστόσο, η κριτική της αντιπολίτευσης στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή επικεντρώθηκε στις ενισχυμένες, κατά διακριτική ευχέρεια ασκούμενες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, οι οποίες έχουν αποκληθεί και ως «υπερεξουσίες», όπως για παράδειγμα ήταν η παύση της κυβέρνησης, η προκήρυξη δημοψηφίσματος με πρωτοβουλία του Προέδρου και η διάλυση της Βουλής, εάν –κατά την κρίση του Προέδρου– η σύνθεσή της βρισκόταν σε προφανή δυσαρμονία με το λαϊκό αίσθημα. Με τον τρόπο αυτό, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα μπορούσε να αναδειχθεί σε αντίπαλο προς την κυβέρνηση πόλο της εκτελεστικής εξουσίας⁸⁷. Στην πραγματικότητα, με τις υπερεξουσίες αυτές, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής έβλεπε ήδη τον εαυτό του ως μελλοντικό Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον Ανδρέα Παπανδρέου, αρχηγό τότε του τρίτου σε κοινοβουλευτική δύνα-

⁸² Από την ογκώδη σχετική βιβλιογραφία για το Σύνταγμα του 1975 και το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος, βλ. ενδεικτικά από τη σύγχρονη της εποχής βιβλιογραφία, Φ. Βεγλερή, *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού. Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας, 1975*, σελ. 160-177· Π. Δαγτόγλου, *Προσανατολισμός και σκοποί του νέου Συντάγματος*, ΤοΣ 1975, σελ. 27-39.

⁸³ Βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, «Κωνσταντίνος Τσάτσος: Το Σύνταγμα του 1975», στο: *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας*, ό.π., σελ. 327-348.

⁸⁴ Δ. Παπασπύρου, *Εκ της γενικής εισηγήσεως πλειοψηφίας επί του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος*, ΤοΣ 1975, σελ. 458-466.

⁸⁵ Δ. Τσάτσος, *Γενική Εισήγηση μειοψηφίας επί του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος*, ΤοΣ 1975, σελ. 467-471.

⁸⁶ Γ. Κασμάτης, «Η μετάβαση στη δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975», ό.π., σελ. 187-190.

⁸⁷ Εντελώς ενδεικτικά, για μια αποτίμηση της λειτουργίας του προεδρικού θεσμού με τις «υπερεξουσίες», προ δηλαδή της αναθεώρησης του 1986, βλ. Α. Μανιτάκη, «Η δύσκολη και αντιφατική πορεία του προεδρικού θεσμού», αναδημοσίευση από την Η Αυγή της 13ης, 21ης, 28ης Απριλίου και 5ης Μαΐου 1985, στο: *Idem, Η συνταγματική συγκυρία της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας (1976-1997)*, 2021, σελ. 49-66.

μη κόμματος ως τον μελλοντικό πρωθυπουργό, του οποίου οι θέσεις, ιδίως ως προς τις σχέσεις με το NATO και την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, προκαλούσαν ανησυχία⁸⁸.

Λόγω των διευρυμένων αρμοδιοτήτων του Προέδρου, σύσσωμη η αντιπολίτευση αποχώρησε από τη διαδικασία συζήτησης του Συντάγματος στην Ολομέλεια της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής στις 21 Μαΐου 1975. Το Σύνταγμα ψήφισαν εν τέλει οι 208 βουλευτές της συμπολίτευσης που ήταν παρόντες στην αίθουσα της Ολομέλειας στις 7 Ιουνίου. Στις 9 Ιουνίου δημοσιεύτηκε το ΙΒ' ψήφισμα, το τελευταίο ψήφισμα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, περί θέσεως σε ισχύ του νέου Συντάγματος την 11η Ιουνίου 1975. Κατόπιν τούτου, εξελέγη Πρόεδρος της Δημοκρατίας –με τον τρόπο που πλέον όριζε το νέο Σύνταγμα, δηλαδή από τη Βουλή με αυξημένη πλειοψηφία– ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, την 19η Ιουνίου 1975. Η δημοκρατία είχε μπει στις ράγες της.

IV. Ο ΚΟΜΒΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΙΚΩΝ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Η παραπάνω εξιστόρηση δημιουργεί την εντύπωση κάποιας γραμμικότητας ως προς τα στάδια της μετάβασης στη δημοκρατία. Εάν θέλαμε, όμως, να απεικονίσουμε τη μετάβαση αυτή, τότε δεν θα έπρεπε να σχεδιάσουμε μία ευθεία, αλλά δύο τεμνόμενους κύκλους, στο κέντρο καθενός εκ των οποίων βρίσκεται μία εκλογική αναμέτρηση, το δημοψήφισμα αφενός και οι βουλευτικές εκλογές αφετέρου. Μελετώντας τις νομικές πράξεις της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, διαπιστώνουμε ότι ο ιστορικός χρόνος πυκνώνει γύρω από αυτές τις εκλογικές αναμετρήσεις.

Για να γίνει κατανοητό το παραπάνω, είναι σκόπιμο να εστιάσουμε στις ενέργειες της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής αναλόγως, στο διάστημα περί τις εκλογές και περί τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, γιατί μάς επιτρέπουν να βγάλουμε σημαντικά συμπεράσματα για την πλήρως εννοησιμότητα οργάνωση της συνταγματικής μετάβασης, η οποία στήριζε την επιτυχία της στη διεξαγωγή των εκλογών και του δημοψηφίσματος, στις δημοκρατικές δηλαδή διαδικασίες.

Έτσι, μόλις την προηγούμενη του διατάγματος προκήρυξης των βουλευτικών εκλογών, την 3η Οκτωβρίου, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας εξέδωσε συντακτική πράξη, στην οποία για πρώτη φορά έκανε λόγο για «πολιτικά εγκλήματα» που είχαν στραφεί «κατά της συνταγματικής τάξης που απέρρευε από το Σύνταγμα του 1952» και έτειναν στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου^{89,90}. Ταυτόχρονα, καθόριζε την αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών για τη δίωξη των πρωταιτών. Μέχρι εκείνη τη στιγμή, στις νομικές πράξεις της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου καλείται «γεγονός» και η δικτατορία «κατάστασις

⁸⁸ Πρβλ. Τζ. Λιαλιούτη, «Ο αντιαμερικανισμός στη Μεταπολίτευση», στο: Β. Παναγιωτόπουλος/Γ. Βούλγαρης/Σ. Ριζάς (επιμ.), *50 χρόνια δημοκρατία. Τι άλλαξε; Πόσο αλλάξαμε;*, ειδ. έκδ. Βήμα στην ιστορία - 7, 2024, σελ. 202-223.

⁸⁹ Συντακτική Πράξις «Περί καθορισμού αρμοδιότητας δια την εκδίκαση πολιτικών εγκλημάτων αναφερομένων εις την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967», ΦΕΚ 277Α/30κτωβρίου 1974.

⁹⁰ Είχε προηγηθεί η υποβολή μήνυσης από έναν ιδιώτη, τον δικηγόρο Αλέξανδρο Λυκουρέζο, στις 9 Σεπτεμβρίου 1974, για τη δίωξη των μελών του στενού πυρήνα των πραξικοπηματιών. Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα», ό.π., σελ. 50.

που απέρρευσε από την 21η Απριλίου»⁹¹. Με δυο λόγια, η προοπτική των εκλογών ήταν το κρίσιμο γεγονός που επέτρεπε στον πολιτικό κόσμο να ανασάνει και να πει τα πράγματα με το όνομά τους. Η δημοκρατία ενδυναμωνόταν μέσα από τις ίδιες τις διαδικασίες της.

Διόλου τυχαία είναι η ακολουθία και των παρακάτω γεγονότων. Μία μέρα μετά την προκήρυξη των εκλογών, στις 5 Οκτωβρίου 1974, με νομοθετικό διάταγμα (που δημοσιεύτηκε στις 8 Οκτωβρίου) αποκαταστάθηκαν –επέστρεψαν στην υπηρεσία και αποστρατεύθηκαν αμέσως– 73 αξιωματικοί που είχαν αποταχθεί για «παραπτώματα που σχετίζονταν με την δημιουργηθείσα από την 21η Απριλίου κατάσταση»⁹². Μία μέρα μετά τη διενέργεια των βουλευτικών εκλογών, στις 18 Νοεμβρίου 1974, ο χρόνος εκτοπίσεως αναγνωρίστηκε ως συντάξιμος χρόνος⁹³. Μεταξύ των δύο εκλογικών διαδικασιών, στις 28 Νοεμβρίου 1974, η Ελλάδα επέστρεψε στο Συμβούλιο της Ευρώπης, προσχωρώντας εκ νέου στο Καταστατικό του⁹⁴. Την Παρασκευή 6 Δεκεμβρίου, πριν το δημοψήφισμα, δημοσιεύτηκε ένα ακόμη νομοθετικό διάταγμα, με το οποίο αποκαθίσταντο και επανέρχονταν στην υπηρεσία, μετά από αίτησή τους, οι διωχθέντες από τη χούντα στρατιωτικοί⁹⁵. Αξίζει να σημειώσουμε ότι από τις πρώτες μέρες της Μεταπολίτευσης, είχαν αποκατασταθεί οι αξιωματικοί που συμμετείχαν στο κίνημα του Ναυτικού κατά της χούντας τον Μάιο του 1973⁹⁶. Το διάταγμα της 6ης Δεκεμβρίου ήταν, όμως, γενικότερο και βάσει αυτού δικαιώθηκαν 205 αξιωματικοί⁹⁷. Στις 7 Δεκεμβρίου, ημέρα Σάββατο προ του δημοψηφίσματος, ρυθμίστηκαν και τα συνταξιοδοτικά θέματα των αποκαθισταμένων στρατιωτικών⁹⁸. Επίσης, την ίδια μέρα, την παραμονή δηλαδή του δημοψηφίσματος, κυρώθηκαν τα Πρωτόκολλα 2, 3 και 5 που συνόδευσαν την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁹⁹. Είναι αξιοσημείωτο ότι μόνο το Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 1974 δημοσιεύτηκαν 10 τεύχη Α' του Φύλλου Εφημερίδος της Κυβερνήσεως με περισσότερα νομοθετικά διατάγματα το καθένα, ενώ, μετά το δημοψήφισμα, το αμέσως επόμενο

⁹¹ Βλ. και Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία*, ό.π., σελ. 491 για την προσεκτική διατύπωση των πρώτων πράξεων της κυβέρνησης της Μεταπολίτευσης.

⁹² Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 101 «Περί αλλαγής καταστάσεως των αποταχθέντων, απολυθέντων, εκπεσόντων του βαθμού των και οριστικώς απολυθέντων στρατιωτικών των Ενόπλων Δυνάμεων», ΦΕΚ 298 Α/8 Οκτωβρίου 1974. Για τα πραγματικά στοιχεία που προέκυψαν από την εφαρμογή του διατάγματος βλ. Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 232.

⁹³ Νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμ. 172 «Περί αναγνωρίσεως ως συνταξίμου του χρόνου εκτοπίσεως και φυλακίσεως ενίων ασφαλισμένων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων», ΦΕΚ 343 Α/18.11.1974.

⁹⁴ Νομοθετικό διάταγμα 196 «Περί προσχωρήσεως εκ νέου της Ελλάδος εις το υπογραφέν εν Λονδίνω την 5ην Μαΐου 1949 Καταστατικόν του Συμβουλίου της Ευρώπης», ΦΕΚ 356 Α/28 Νοεμβρίου 1974.

⁹⁵ Νομοθετικό διάταγμα 197 «Περί κρίσεως στρατιωτικών των Ενόπλων Δυνάμεων εξελθόντων της υπηρεσίας από 21.4.1967 μέχρις 23.7.1974», ΦΕΚ Α 197/6 Δεκεμβρίου 1974.

⁹⁶ Νομοθετικό διάταγμα 4 «Περί αποκαταστάσεως Αξιωματικών και Υπαξιωματικών του Πολεμικού Ναυτικού», ΦΕΚ 219 Α/9 Αυγούστου 1974. Με το διάταγμα αυτό επανήλθαν στην υπηρεσία οι 81 αξιωματικοί που είχαν πρωτοστατήσει στο Κίνημα του Ναυτικού και είχαν απομακρυνθεί από την υπηρεσία μετά από πειθαρχική δίωξη. Βλ. σχετικά με το Κίνημα του Ναυτικού, Κ. Στράτο, «Η μνήμη του Κινήματος του Ναυτικού στη Μεταπολίτευση», ό.π., σελ. 86 επ.

⁹⁷ Σύμφωνα με τον Λ. Καλλιβρετάκη, 157 αποστρατεύτηκαν αμέσως μετά πολλών επαίνων και 48 επανήλθαν στην υπηρεσία. Βλ. Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 232.

⁹⁸ Νομοθετικό διάταγμα 199 «Περί συνταξιοδοτήσεως των δια του Ν.Δ. 197/1974 'περί κρίσεως στρατιωτικών εξελθόντων της υπηρεσίας από 21.4.1974 μέχρις 23.7.1974' αποκαθισταμένων στρατιωτικών», ΦΕΚ 362 Α/7 Δεκεμβρίου 1974.

⁹⁹ Νομοθετικό διάταγμα 215, ΦΕΚ 365 Α/7 Δεκεμβρίου 1974.

Α' τεύχος του Φύλλου Εφημερίδος της Κυβερνήσεως δεν δημοσιεύεται παρά τη 14η Δεκεμβρίου και αφορά την παράταση της θητείας της Ερανικής Επιτροπής Ανεγέρσεως Ανδριάντος του ποιητή Κώστα Κρυστάλλη¹⁰⁰. Ο ρυθμός δημοσίευσης στην επίσημη εφημερίδα του κράτους μπορεί, νομίζω, να ερμηνευτεί ως ενδεικτικό σημάδι της αγωνίας και της ανακούφισης του πολιτικού κόσμου πριν και μετά το δημοψήφισμα αντίστοιχα.

Τέλος, μετά τις εκλογές, και αφού το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος είχε υποβληθεί και βρισκόταν ήδη υπό επεξεργασία, στις 18 Ιανουαρίου 1975, η Ε' Αναθεωρητική Βουλή κατονόμασε το «καθεστώς» της 21ης Απριλίου ρητά ως «πραξικόπημα» που αποσκοπούσε «στον σφετερισμό της εξουσίας των κυριαρχικών δικαιωμάτων του λαού» και διακήρυξε, μάλιστα με κεφαλαία γράμματα και με το υπέρτατο κύρος της Εθνικής Αντιπροσωπείας που λειτουργούσε και ως συντακτικό υποκείμενο, ότι «Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΔΙΚΑΙΩ ΟΥΔΕΠΟΤΕ ΚΑΤΕΛΥΘΗ».

Τα παραπάνω δείχνουν τον κομβικό ρόλο των δύο εκλογικών διαδικασιών στην αρχιτεκτονική, αλλά και στην επιτυχία της μετάβασης στη δημοκρατία. Ήταν οι ίδιες οι δημοκρατικές διαδικασίες που επέτρεψαν στη δημοκρατία να εδραιωθεί και να αποκτήσει αυτοπεποίθηση κι έδωσαν ώθηση στις διαδικασίες κάθαρσης και αποκατάστασης. Ο πολιτικός κόσμος αντλούσε νομιμοποίηση, καθώς και πραγματική ισχύ από τις δημοκρατικές διαδικασίες ή, ακόμη, και από την ίδια την προοπτική τους. Θα λέγαμε ότι το σχήμα της ελληνικής μετάβασης στη δημοκρατία είναι απλό και ευφύες, καθώς το μέσο, ο σκοπός, και το απώτερο κίνητρο της μετάβασης εν τέλει ταυτίζονται. Σκοπός και κίνητρο της μετάβασης ήταν η πολιτική ελευθερία, δηλαδή η δημοκρατία. Το ευφύες είναι ότι και το μέσο για τη μετάβαση δεν ήταν άλλο από την ίδια την άσκηση της πολιτικής ελευθερίας στις εκλογές και στην ευρύτερη λαϊκή κινητοποίηση, την οποία πυροδότησαν. Η δημοκρατία επανήλθε αυτοτροφοδοτούμενη. Ταυτόχρονα, το μέσο, ο σκοπός και το κίνητρο της μετάβασης, η δημοκρατική διαδικασία και η άσκηση της πολιτικής ελευθερίας με δυο λόγια, συγκρότησαν την ίδια τη θεσμική ταυτότητα, το θεσμικό θεμέλιο της περιόδου της Μεταπολίτευσης και της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ;

Η εν στενή εννοία Μεταπολίτευση, που αποτέλεσε το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, προδήλως ολοκληρώθηκε με την ψήφιση και θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975. Ωστόσο, πολλές φορές, και σε διάφορες χρονικές στιγμές κατά τη διάρκεια της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, τέθηκε το ερώτημα εάν έχει έλθει το τέλος της Μεταπολίτευσης, ή, εάν ζούμε ακόμη στον κύκλο ή στην καμπύλη της Μεταπολίτευσης¹⁰¹, εννοώντας τη Μεταπολίτευση με ευρύτερη έννοια ως μία περίοδο με κοινά θεσμικά και πολιτικά χαρακτηριστικά.

Θεωρώ ότι αυτό που ονομάζουμε Μεταπολίτευση με την ευρύτερη έννοια σηματοδοτεί μια περίοδο διαρκούς διεκδίκησης και βελτίωσης των προϋποθέσεων άσκησης της πολιτικής ελευθερίας. Κατά την περίοδο που εξετάσαμε, δηλαδή το '74-'75, το πολιτικό σύστημα εκδημοκρατίστηκε.

¹⁰⁰ ΦΕΚ 371 Α/14.12.1974.

¹⁰¹ Κύκλος Ιδεών, *Η καμπύλη της Μεταπολίτευσης (1974-2024)*. Συνέδριο της 12ης-14ης Μαΐου 2024, Ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία», 2024.

Ταυτόχρονα, όμως, ο κοινωνικός εκδημοκρατισμός υπήρξε πιο μακρόπνοος. Ο εκδημοκρατισμός της κοινωνίας, ως συνθήκη υποστηρικτική και αναγκαία για τη σταθερότητα του εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος, συντελέστηκε μέσα από επιμέρους στάδια που υπερβαίνουν αυτονοήτως την περίοδο της εν στενή έννοια Μεταπολίτευσης, την περίοδο της μετάβασης στη δημοκρατία. Μόνον ενδεικτική αναφορά μπορούμε να κάνουμε εδώ στα στάδια αυτά: Από την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας το 1976¹⁰² στις μεγάλες μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1980, όπως είναι η μεγάλη μεταρρύθμιση κι ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου, η μεταρρύθμιση στην Ανώτατη Εκπαίδευση με την κατάργηση του θεσμού της έδρας και τη δημιουργία του Πανεπιστημίου των ομάδων, η καθιέρωση του μονοτονικού συστήματος, η ίδρυση του ΕΣΥ, η αναγνώριση της Ενιαίας Εθνικής Αντίστασης κοκ¹⁰³.

Έτσι, η Μεταπολίτευση με την ευρύτερη έννοια σηματοδοτεί την καθιέρωση της πολιτικής ελευθερίας, αλλά και τη συνεχή βελτίωση των προϋποθέσεων άσκησης της στο κοινωνικό επίπεδο. Αποτελεί την ευτυχέστερη περίοδο της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας. Γι' αυτό, κάθε φορά που οι ελευθερίες φαίνεται να υποχωρούν, σε καιρούς κρίσης, τίθεται το ερώτημα του τέλους της Μεταπολίτευσης. Αυτός ο κύκλος της Μεταπολίτευσης με την ευρύτερη έννοια δεν έχει κλείσει, θεωρώ, όσο και εάν απειλείται από διάφορα φαινόμενα, που η ανάλυσή τους υπερβαίνει το πλαίσιο της παρούσης. Όσο το πρωτείο της πολιτικής ελευθερίας, η προσήλωση στις δημοκρατικές διαδικασίες δηλαδή, επιβεβαιώνεται ως κεντρικό στοιχείο του ελληνικού συνταγματισμού, τότε ο κύκλος της Μεταπολίτευσης παραμένει ανοικτός. Όπως ανέφερε ο Ηλίας Νικολακόπουλος, αν με τον όρο «τέλος της Μεταπολίτευσης» εννοείται στην πραγματικότητα το τέλος της πολιτικής, τότε, –μετά βεβαιότητας θα προσέθετα– αυτό το τέλος δεν έχει έρθει¹⁰⁴. Ως κεκτημένο πολιτικής ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης, η περίοδος της Μεταπολίτευσης αποτελεί ορόσημο, ένα σημείο σύγκρισης και αναμέτρησης για το σήμερα και το αύριο. □

¹⁰² Το πόσο μεγάλη μεταβολή συνιστούσε η καθιέρωση της δημοτικής το αντιλαμβάνεται κάποιος, αν διαβάσει το άρθρο 107 του Συντάγματος του 1952, το οποίο πρόβλεπε ότι επίσημη γλώσσα του κράτους είναι αυτήν στην οποία συντάσσονται το πολίτευμα και οι νόμοι και απαγόρευε μάλιστα κάθε επέμβαση προς παραφθορά της.

¹⁰³ Ενδεικτικά Α. Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, 2019, σελ. 434· Π. Μαντζούφας, «Πανεπιστήμιο Ν. 1268/82. Ο εκδημοκρατισμός του πανεπιστημίου και τα αδιέξοδά του», Χ. Ακριβοπούλου, «Οικογενειακό δίκαιο. Ο κώδικας ισότητας των δύο φύλων», Κ. Σουλιώτης, «Ε.Σ.Υ. – Η (καθυστερημένη) ικανοποίηση ενός καθολικού κοινωνικού αιτήματος», και οι τρεις συμβολές στο: Β. Βαμβακάς/Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, 2014, σελ. 416-418, σελ. 383-386, σελ. 204-207, αντιστοίχως. Για την καθιέρωση της ενιαίας Εθνικής Αντίστασης, βλ. τη συζήτηση στην Ολομέλεια της Βουλής από το αρχείο της ΕΡΤ, διαθέσιμο στο [link](#).

¹⁰⁴ Η. Νικολακόπουλος, «Συνέχειες και ρήξεις», ό.π., σελ. 431.

ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ ΤΗΣ 8ης ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1974

Σε δύο ακριβώς μήνες από σήμερα συμπληρώνονται 50 χρόνια από τη διενέργεια του δημοψηφίσματος του 1974, που σημάδεψε το τέλος του βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα. Το πολιτειακό ζήτημα είχε ταλανίσει τη χώρα σε όλη την έως τότε διάρκεια του 20ού αιώνα, από τον Εθνικό Διχασμό ως τα Ιουλιανά του 1965 και τη δικτατορία. Το παρόν άρθρο δεν επιχειρεί να σκιαγραφήσει, έστω και ακροθιγώς, τη συνολική εικόνα του ζητήματος, αλλά επικεντρώνεται στην τελευταία φάση του, το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974. Η πραγμάτευση του εν λόγω δημοψηφίσματος ξεκινά από μια σύντομη αλλά αναγκαία υπενθύμιση της πρόσφατης προϊστορίας του, αρχής γενομένης με την «πολιτειακή αλλαγή» και το νόθο δημοψήφισμα της χούντας το 1973. Έπειτα, ακολουθεί η εκ νέου θέση του ζητήματος, με ριζικά διαφορετικούς όρους, από την κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» που συγκροτήθηκε μετά την κατάρρευση της δικτατορίας. Στη συνέχεια, εξετάζονται τα νομικά ζητήματα που ανέκυψαν από την προκήρυξη του ως άνω δημοψηφίσματος και οι συνθήκες διεξαγωγής του. Σε αυτό το πλαίσιο, προσεγγίζεται η επιχειρηματολογία κάθε στρατοπέδου και η εμφάνιση των δύο πλευρών στην τηλεόραση, καθώς και ο ρόλος των πολιτικών δυνάμεων και της κοινωνικής κινητοποίησης. Η μελέτη ολοκληρώνεται με τον σχολιασμό των αποτελεσμάτων του δημοψηφίσματος και του τρόπου με τον οποίο αυτά έγιναν δεκτά, αλλά και με μια συνολική αποτίμηση της πορείας που οδήγησε στην κατάργηση του βασιλικού θεσμού.

I. Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ ΤΟΥ 1974

1. ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΕΠΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Ο τελευταίος βασιλιάς της Ελλάδας, Κωνσταντίνος Γλύξμπουργκ, είχε νομιμοποιήσει, ως γνωστόν, το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, διορίζοντας κυβέρνηση καθ' υπόδειξη των

**Χαράλαμπος
Κουρουνδής**

Διδάκτορας Νομικής ΑΠΘ,
Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ,
Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω

συνταγματάρχων¹. Οκτώ μήνες αργότερα οργάνωσε κίνημα με στόχο να ανατρέψει τους συνταγματάρχες αλλά η απόπειρά του στέφθηκε από παταγώδη αποτυχία και αναγκάστηκε να διαφύγει στο εξωτερικό². Οι συνταγματάρχες δεν κλιμάκωσαν σε εκείνη τη φάση τη σύγκρουση με τον Κωνσταντίνο. Έτσι, το «Σύνταγμα» του 1968 που κατήρτισαν καθιέρωνε ως πολίτευμα τη «Βασιλευόμενη Δημοκρατία»³. Ως ασκών χρέη αντιβασιλιά εμφανιζόταν ως τις 21 Μαρτίου 1972 ο αντιστράτηγος Γεώργιος Ζωιτάκης και έπειτα ο Γεώργιος Παπαδόπουλος ο οποίος ήταν ταυτόχρονα και πρωθυπουργός⁴.

Το καθεστώς κατήργησε τον βασιλικό θεσμό την 1η Ιουνίου 1973 με Συντακτική Πράξη (ΣΠ) του Υπουργικού Συμβουλίου⁵. Το πρώτο άρθρο της εν λόγω ΣΠ αποφάσιζε την εγκαθίδρυση πολιτεύματος «Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας» και διόριζε τον Γ. Παπαδόπουλο ως προσωρινό Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Με το δεύτερο άρθρο, το Υπουργικό Συμβούλιο αναλάμβανε την υποχρέωση να υποβάλει στον λαό προς έγκριση ένα «Σχέδιο Συντάγματος» που τροποποιούσε το κείμενο του 1968 ώστε να προσαρμοστεί στους θεσμούς της «Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας». Το σχετικό δημοψήφισμα διενεργήθηκε στις 29 Ιουλίου 1973 και σύμφωνα με τα αποτελέσματα που ανακοίνωσε το καθεστώς, το 72,2% ψήφισε υπέρ της «Προεδρικής Δημοκρατίας», ενώ το ποσοστό της αποχής ανήλθε στο 25,35%⁶. Παρότι οι συνθήκες ήταν ελαφρώς βελτιωμένες σε σχέση με εκείνες του δημοψηφίσματος του 1968⁷, η κινή-

¹ Σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, γ' εκδ., 1995, σελ. 277, «διορίζοντας μια κυβέρνηση που η σύνθεσή της του είχε ουσιαστικά επιβληθεί από τους πρωταγωνιστές του πραξικοπήματος, προεδρεύοντας λίγες μέρες αργότερα στο πρώτο υπουργικό συμβούλιο, τέλος, και κυρίως, υπογράφοντας δεκάδες αναγκαστικούς νόμους και διατάγματα που του υποβάλλονταν, ο Κωνσταντίνος Β' επικύρωσε την κατήργηση της δημοκρατίας». Όπως σημείωσε επιγραμματικά ο Φ. Βεγλερής, *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού. Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, 1975, σελ. 19, υποσ. 4, η βοήθεια την οποία προσέφερε ο Κωνσταντίνος στη δικτατορία υπήρξε ανεκτίμητη, στο δε πρώτο στάδιο της «ήταν ασφαλώς αποφασιστική».

² Για το ιστορικό του βασιλικού «κινήματος» βλ. Σ. Γρηγοριάδη, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, Ρολaris-Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία 8/2011, σελ. 183-239.

³ Βλ. Ν. Παπαχρήστου, *Τα «συνταγματικά» εγχειρήματα της δικτατορίας και το συντακτικό έργο της μεταπολίτευσης*, 2001, σελ. 93-125. Αξίζει να σημειωθεί όμως ότι το «Σύνταγμα» του 1968 ήταν πολύ λιγότερο βασιλικό σε σχέση με το σχέδιο της επιτροπής Μπντρέλια που είχε συνταχθεί πριν το κίνημα του Κωνσταντίνου και καθιέρωνε έναν ορλεανικού τύπου κοινοβουλευτισμό· βλ. συνοπτικά αντί άλλων G. Kaminis, *La transition constitutionnelle en Grèce et en Espagne*, L.G.D.J. 1993, σελ. 71-74.

⁴ Βλ. Φ. Βεγλερή, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 38-50.

⁵ ΦΕΚ Α' 118/01.06.1973. Το κείμενο της εν λόγω Συντακτικής Πράξης έχει αναδημοσιευθεί σε: Α. Παντελής/Σ. Κουτσουμπίνης/Τ. Γεροζήσης (επιμ.), *Κείμενα συνταγματικής ιστορίας*, τ. Β', 1993, σελ. 907-908.

⁶ Σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του Σ. Βλαχόπουλου, «Συνταγματικός» λόγος και πράξη της απριλιανής δικτατορίας: Τα συνταγματικά κείμενα της δικτατορίας (1968, 1973) και η εφαρμογή τους στην πράξη», στο: Σ. Βλαχόπουλος/Ευ. Χατζηβασιλείου, *Διλήμματα της Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας: 20ός αιώνας*, 2018, σελ. 293, «[τ]ο δημοψήφισμα του 1973 αφορούσε την κατήργηση της βασιλείας και ασφαλώς δεν θα βοηθούσε την εικόνα της δικτατορίας η ξαφνική και μαζική «εξαφάνιση» όλων σχεδόν των οπαδών της βασιλείας στην Ελλάδα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αφαιρεί από το δημοψήφισμα κάθε, έστω και υποτυπώδη, επίφαση γνησιότητας».

⁷ Όπως έχει επισημάνει ο Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, ό.π., σελ. 292-293, στην Αθήνα είχε διατηρηθεί σε ισχύ η κατάσταση πολιορκίας και είχε απαγορευθεί κάθε εκδήλωση σε δημόσιο χώρο υπέρ του «Όχι», με αποτέλεσμα επιχειρήματα εναντίον του κυβερνητικού σχεδίου να εμφανισθούν μόνο στις στήλες ορισμένων οργάνων του καθημερινού Τύπου.

τοποίηση του κρατικού μηχανισμού ήταν απολύτως μονόπλευρη υπέρ του «Ναι»⁸, καθιστώντας και το δημοψήφισμα του 1973 ένα διαβλητό και νόθο «ψευδο-δημοψήφισμα»⁹. Δεν ισχύει, συνεπώς, ότι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος «είχε αντιπροσωπευτικό αποτέλεσμα» και ήταν «ψήφος κατά του βασιλιά, εναντίον δηλαδή των μηχανισμών που είχαν οδηγήσει στη στρατιωτική δικτατορία και ψήφος υπέρ της άρσης του στρατιωτικού νόμου»¹⁰. Τούτο αποδεικνύεται, επίσης, από το γεγονός ότι όλες οι αντιδικτατορικές πολιτικές δυνάμεις και οργανώσεις, η μεγάλη πλειονότητα των οποίων ήταν αντιμοναρχική, τάχθηκαν υπέρ του «Όχι» ή της αποχής¹¹. Σε κάθε περίπτωση, η πολιτειακή αλλαγή νομιμοποιήθηκε από τον Άρειο Πάγο, ο οποίος αποφάνθηκε ότι «η από 1ης Ιουνίου 1973 συντακτική πράξις, η εκδοθείσα επί τη καταργήσει της Βασιλείας και εκπτώσει του Βασιλέως και των διαδόχων αυτού, προς εγκαθίδρυσιν Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, συνιστώσα επανάστασιν, ως στρεφόμενη κατά του ανωτάτου εν τη πολιτική ιεραρχία θεσμού, είναι ισχυρά, καθ' ό απορρέουσα εκ της εκτάκτου εξουσίας της εκδούσης και φερούσης την ευθύνη αυτής, λυθείσης δε αυτομάτως πάσης εκ της προηγουμένης ισχύος του Συντάγματος του 1968 δεσμεύσεως, Κυβερνήσεως, προς αντιμετώπισιν της εκ της ως άνω επαναστατικής πράξεως προκυψάσης και της εν τη μνησθείση συντακτική πράξει επικαλουμένης ανάγκης εισόδου της χώρας εις πλήρη πολιτική ομαλότητα»¹².

Το «Σύνταγμα» του 1973 άνοιγε τον δρόμο προς μια ελεγχόμενη «φιλελευθεροποίηση» του καθεστώτος¹³. Ο σχεδιασμός δρομολογήθηκε μετά το δημοψήφισμα, όταν και σχηματίσθηκε κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον πρώην υπουργό και βουλευτή Σπύρο Μαρκεζίνη. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου απέδειξε ότι τα όρια αντοχής του καθεστώτος ήταν πολύ περιορισμένα, καθώς όταν το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα και οι λαϊκές μάζες κινητοποιήθηκαν ενάντια στο «πείραμα Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη» η χούντα απάντησε με τα τανκς¹⁴. Τούτη η εξέλιξη όμως δεν σημαίνει ότι η προσπάθεια «φιλελευθεροποίησης» ήταν εξαρχής πλήρως απομονωμένη και καταδικασμένη σε αποτυχία¹⁵. Αντιθέτως, είναι πολύ πιο γόνιμο να σκεφθούμε την πολιτειακή αλλαγή του 1973

⁸ Βλ. Α. Μάνεση, «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», σε: Γ. Αθανασάτου/Α. Ρήγος/Σ. Σεφεριάδης (εισαγ.-επιμ.), *Η δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, β' εκδ., 1999, σελ. 44.

⁹ Βλ. Λ. Παπαδοπούλου, *Θεσμοί «άμεσης δημοκρατίας» στο Σύνταγμα. Συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων ουσίας*, 2014, σελ. 242-244.

¹⁰ Όπως υποστήριξε ο Δ. Χαράλαμπος, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, 1985, σελ. 292.

¹¹ Βλ. Δ. Χατζησωκράτη, *Πολυτεχνείο '73. Αναστοχασμός μιας πραγματικότητας*, 2004, σελ. 38-47.

¹² ΑΠ ΟΛ. 753/1973, ΝοΒ 10/1973, σελ. 1355 και γενικά σελ. 1355-1359. Βλ. τον καυστικό σχολιασμό της απόφασης από τους Γ. Δρόσο, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, 1996, σελ. 292-296, και Φ. Βεγλερή, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 52-53, υποσ. 42.

¹³ Για το «Σύνταγμα» του 1973 βλ. Χ. Κουρουνδή, *Η «βαθεία τομή» του 1963 και το «Σύνταγμα» του 1973: σκέψεις για μια επίκαιρη διπλή συνταγματική επέτειο*, ΕφημΔΔ 1/2013, σελ. 148-156.

¹⁴ Για τη συμβολή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου στην κατάρρευση του θεσμικού οικοδομήματος της δικτατορίας βλ. Γ. Παπαδημητρίου, «Η ατελέσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του δικτατορικού καθεστώτος», σε: Γ. Αθανασάτου/Α. Ρήγος/Σ. Σεφεριάδης, *Η δικτατορία 1967-1974*, ό.π., σελ. 57-58. Η σκοπιά της ριζοσπαστικής πτέρυγας του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος που πρωταγωνίστησε στην εξέγερση αναλύεται σε Σ. Λυγερού, *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα. Από τις προσφυγές στα Πρωτοδικεία στην εξέγερση του Πολυτεχνείου*, τ. Β', 1978, σελ. 48-121.

¹⁵ Βλ. Χ. Κουρουνδή, *Οι ρίζες της μεταπολίτευσης: κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» και λαϊκός ριζοσπαστισμός μετά την*

ως μια στιγμή ενδεχομενικότητας, κατά την οποία η δικτατορία επιχείρησε έναν ανασχεδιασμό της εξουσίας της, προκαλώντας αντιδράσεις που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο επόμενο διάστημα¹⁶. Πραγματικά, η κατάργηση της μοναρχίας δεν άνοιξε τον δρόμο για την παντοδυναμία του Γ. Παπαδόπουλου ως «Προέδρου της Δημοκρατίας» στο πλαίσιο ενός ελεγχόμενου κοινοβουλευτισμού, όπως επιδίωκαν οι συνταγματάρχες. Αντίθετα, εκείνη η εξέλιξη ακολουθήθηκε από το πραξικόπημα της 25ης Νοεμβρίου 1973, οι επικεφαλής του οποίου ανέστειλαν την εφαρμογή βασικών διατάξεων του «Συντάγματος» του 1973, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» να κληρονομήσει μια θεσμική ρευστότητα, βασική πτυχή της οποίας ήταν το πολιτειακό ζήτημα.

2. Η ΕΚΚΡΕΜΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΥ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Η κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας», που συγκροτήθηκε μετά την κατάρρευση της δικτατορίας, αντιμετώπισε εκ νέου το πολιτειακό ζήτημα. Η «Καταστατική» Συντακτική Πράξη της 1ης Αυγούστου 1974 κατήργησε το δικτατορικό «Σύνταγμα» και κάθε «συνταγματικού περιεχομένου» πράξη της επταετίας και επανέφερε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952¹⁷. Από αυτή την επαναφορά εξαιρούνταν ρητά οι διατάξεις του Συντάγματος του 1952 που καθόριζαν τη μορφή του πολιτεύματος (αρ. 1 της ΣΠ) και προβλεπόταν ότι «[μ]έχρι του οριστικού καθορισμού της μορφής του Πολιτεύματος δια της ελευθέρως εκφράσεως της βουλήσεως του Ελληνικού Λαού τα καθήκοντα του Ανωτάτου Άρχοντος ασκούνται υπό του Προέδρου της Δημοκρατίας» (αρ. 2 της ΣΠ). Με αυτό τον τρόπο, η κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» διακήρυξε εμμέσως πλην σαφώς ότι δεν θεωρούσε νομιμοποιημένη την πολιτειακή αλλαγή του προηγούμενου έτους, η οποία είχε συντελεσθεί με πρωτοβουλία της δικτατορίας, και άνοιγε τον δρόμο για τη διενέργεια νέου, γνήσιου τούτη τη φορά, δημοψηφίσματος.

Κατόπιν, στις 4 Οκτωβρίου εκδόθηκε η ΣΠ που προκήρυσσε εκλογές για τις 17 Νοεμβρίου 1974 και η οποία προέβλεπε ότι για τη μορφή του πολιτεύματος θα αποφάσιζε ο λαός μετά τις εκλογές με δημοψήφισμα¹⁸. Ειδικότερα, το άρθρο 1 παρ. 1 της εν λόγω ΣΠ όριζε ότι «[ε]ντός 15 το βραδύτερον ημερών από της διενεργείας εκλογών Εθνικής Αντιπροσωπείας, η εξ αυτής προερχομένη Κυβέρνησις υποχρεούται όπως προκηρύξη δημοψήφισμα προς καθορισμόν της μορφής του πολιτεύματος της Χώρας, δια της αμέσου και ελευθέρως εκφράσεως της Βουλήσεως του Ελληνικού Λαού. Το δημοψήφισμα θα διεξαχθεί το βραδύτερον εντός 30 ημερών από της ημέρας της προκηρύξεως αυτού». Επιπλέον, το δεύτερο άρθρο της ΣΠ προέβλεπε σε περίπτωση επικράτησης της αβασίλευτης δημοκρατίας την εκλογή προσωρινού ΠτΔ από τη Βουλή (παρ. 2), ενώ για την περίπτωση

κατάρρευση της δικτατορίας, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.10.2024), με κριτική αναφορά στις σχετικές προσεγγίσεις του Γιώργου Καμίνη και του Νίκου Πουλιαντζά.

¹⁶ Βλ. Ε. Κούκη, *Ακόμα δεν ξέρω τι έκανες εκείνο το καλοκαίρι. Η αμήχανη στάση της ελληνικής βιβλιογραφίας απέναντι στην πολιτειακή αλλαγή του 1973*, Αρχαιοτάξιο 25/2024, σελ. 50-51 και γενικότερα σελ. 43-51.

¹⁷ Βλ. την εν λόγω Συντακτική Πράξη σε ΦΕΚ Α' 213/01.08.1974. Για το συντακτικό έργο της μεταβατικής περιόδου βλ. Χ. Κουρουνδή, *Το Σύνταγμα και η Αριστερά. Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, 2018, σελ. 178-185.

¹⁸ Βλ. την εν λόγω ΣΠ σε ΦΕΚ Α' 282/04.10.1974.

επικράτησης της βασιλευομένης δημοκρατίας όριζε ότι «ο Βασιλεύς αναλαμβάνει αυτοδικαίως την άσκηση των εκ του Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952 αρμοδιοτήτων αυτού, μέχρι της επιψηφίσεως του νέου Συντάγματος» και έπειτα τις αρμοδιότητες που θα καθιέρωνε το νέο Σύνταγμα (παρ. 3)¹⁹.

Από θεσμική σκοπιά, ο σχεδιασμός τον οποίο χάρασε η εν λόγω ΣΠ και η ίδια η διενέργεια του δημοψηφίσματος για τη μορφή του πολιτεύματος τελούσαν υπό την αίρεση της έγκρισής τους μέσω των εκλογών. Και τούτο διότι το αντίθετο θα σήμαινε πως μια de facto κυβέρνηση χωρίς άμεση λαϊκή νομιμοποίηση, όπως ήταν η κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας», θα μπορούσε να θέτει περιορισμούς και να δεσμεύει τη συντακτική θέληση της Βουλής που θα αναδεικνυόταν από τις εκλογές²⁰. Κατά συνέπεια, οι προβλέψεις της ΣΠ δεν θα δέσμευαν μια κοινοβουλευτική πλειοψηφία που θα είχε εξαγγείλει μια διαφορετική διαδικασία επίλυσης του πολιτειακού ζητήματος, π.χ. μέσω απόφασης της ίδιας της Βουλής²¹. Από την άλλη πλευρά, οι περιορισμοί θα δέσμευαν τις πολιτικές δυνάμεις που τις είχαν θέσει ή αποδεχθεί εάν κέρδιζαν τις εκλογές, εφόσον θα είχαν πλέον νομιμοποιηθεί από τη λαϊκή βούληση. Τούτο ακριβώς συνέβη με την επικράτηση της ΝΔ του Κωνσταντίνου Καραμανλή στις εκλογές με 54,37%, καθώς αυτό το αποτέλεσμα νομιμοποίησε τον σχεδιασμό της ΣΠ και άνοιξε τον δρόμο για τη διενέργεια του δημοψηφίσματος.

II. Η ΑΝΑΤΟΜΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1974

1. Η ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ

Το δημοψήφισμα προκηρύχθηκε την Παρασκευή 22 Νοεμβρίου με το π.δ. 804/1974²². Το εν λόγω προεδρικό διάταγμα όριζε στο μόνο άρθρο του ότι στις 8 Δεκεμβρίου θα διεξαγόταν δημοψήφισμα «δι ου ο Ελληνικός λαός θα αποφανθή διά της άμέσου και ελευθέρας εκφράσεως της βουλήσεως αυτού, περί της μορφής του Δημοκρατικού πολιτεύματος της Χώρας, ήτοι της “Βασιλευομένης Δημοκρατίας” ή της “Αβασιλεύτου Δημοκρατίας”». Σχέδιο του συγκεκριμένου π.δ. είχε προηγουμένως σταλεί στο Συμβούλιο της Επικρατείας προς επεξεργασία αλλά εκείνο απέσχε από την επεξεργασία του. Ειδικότερα, το Α' τμήμα του ΣτΕ, σε πενταμελή σύνθεση και με εισηγητή τον πάρεδρο Τ. Κούνδουρο²³, δέχθηκε ομόφωνα την εισήγηση του τελευταίου ότι το σχέδιο που απεστάλη προς

¹⁹ Όπως επισήμανε ο Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Β', β' εκδ., 1993, σελ. 123, το άρθρο 2 καθιστούσε σαφές ότι η κρίση του λαού για τη μορφή του πολιτεύματος κατά το άρθρο 1 θα αφορούσε μόνο την επιλογή μεταξύ βασιλευομένης και αβασιλεύτου δημοκρατίας.

²⁰ Βλ. Φ. Βεγλερή, *Η Βουλή χωρίς κηδεμόνες*, Βήμα 03.11.1974· και Α. Φλώρου, *Εκλογαί, Σύνταγμα και Δημοψήφισμα*, Βήμα 30.10.1974.

²¹ Όπως υπογράμμισε ο Α. Μάνεσης, *Η Βουλή της 17 Νοεμβρίου 1974 και η νομική της φύση*, Βήμα 03.11.1974· και «Η νομική φύση της Βουλής της 17 Νοεμβρίου 1974» σε: *Idem, Συνταγματική θεωρία και πράξη 1954-1979*, τ. Ι', 1980, σελ. 591, «μία Βουλή που η πλειοψηφία της θα έχει προεκλογικά διακηρύξει τον πλήρη συντακτικό της χαρακτήρα και θα έχει λάβει σαφή θέση πάνω στο εκκρεμές πολιτειακό θέμα, θα μπορεί έγκυρα –ακριβώς επειδή τεκμαίρεται η ύπαρξη σχετικής λαϊκής εντολής– να αγνοήσει τους περιορισμούς της Σ.Π., να ορίσει διαφορετική διαδικασία για την επίλυσή του και ακόμη να το λύσει αυτή η ίδια».

²² Βλ. ΦΕΚ Α' 353/22.11.1974.

²³ Η σύνθεση αποτελούνταν από τον πρόεδρο του τμήματος Ν. Μπουρόπουλο, τους συμβούλους Αν. Ταβουλάρη και Γ. Κοντογιάννη και τους παρέδρους Τ. Κούνδουρο και Ν. Παπαδημητρίου.

επεξεργασία «περιοριζόμενον εις τον καθορισμόν της ημερομηνίας μόνον διενεργείας του δημοψηφίσματος δεν φέρει κανονιστικόν χαρακτήρα και συνωδά τοις άρθροις 83 του Συντάγματος και 15 του νδ 170/1973 “Περί του Συμβουλίου της Επικρατείας” (ΦΕΚ 229) δεν υπόκειται εις την επεξεργασίαν του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίον δέον όπως απόσχη αυτής»²⁴.

Η εν λόγω γνωμοδότηση του Συμβουλίου της Επικρατείας θέτει το ζήτημα της νομικής φύσης του π.δ. που προκήρυξε το δημοψήφισμα. Ο Πέτρος Παραράς ερμήνευσε την κρίση του ΣτΕ ως αποδίδουσα στην προκήρυξη δημοψηφίσματος τον χαρακτήρα ατομικής και όχι κανονιστικής πράξης και το αντιδιέστειλε με τη μη αποστολή προς επεξεργασία στο ΣτΕ σχεδίου του π.δ. (615/1974) περί διενεργείας των βουλευτικών εκλογών²⁵. Σύμφωνα με τον Παραρά, «άπαντα τα ως άνω διατάγματα²⁶ έχουν εντόνως κανονιστικόν χαρακτήρα και είναι πράξεις κυβερνητικά» που δεν υπάγονται σε κατασταλακτικό έλεγχο νομιμότητας, οπότε η διενέργεια προληπτικού ελέγχου «ουδεμίαν πρακτικήν χρησιμότητα και νομικήν αξίαν δύναται να έχη, διό και η Διοίκησης δέον όπως μη αποστέλλη σχέδια τοιούτων διαταγμάτων προς επεξεργασίαν εις το ΣτΕ»²⁷. Ωστόσο, η αποχή του ΣτΕ από την επεξεργασία του συγκεκριμένου π.δ. δεν οφειλόταν σε προσδιορισμό της φύσης του ως ατομικής διοικητικής πράξης αλλά στο γεγονός ότι δεν είχε έννομες συνέπειες, αφού περιοριζόταν αποκλειστικά στον καθορισμό της ημερομηνίας διενέργειας του δημοψηφίσματος. Αυτό, μάλλον, εννοούσε το ΣτΕ όταν ανέφερε ότι το π.δ. 804/1974 «δεν φέρει κανονιστικόν χαρακτήρα», δεδομένου ότι το εν λόγω π.δ. δεν ενσωμάτωνε κάποια ατομική ρύθμιση ούτε και απευθυνόταν σε ατομικώς οριζόμενο πρόσωπο ώστε να θεωρηθεί ατομική πράξη²⁸. Το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο αντιμετώπισε, δηλαδή, το π.δ. ως μία οιονεί πράξη εκτέλεσης, που δεν χρειάζεται να καταταχθεί στις ατομικές ή τις κανονιστικές πράξεις αφού, εν τέλει, δεν εισάγει ρύθμιση ή κανόνα δικαίου στην έννομη τάξη. Σε αυτό το πλαίσιο, η μεταγενέστερα διατυπωθείσα στη θεωρία θέση ότι το π.δ. για την προκήρυξη δημοψηφίσματος ανήκει στις ρυθμιστικές αρμοδιότητες του ΠτΔ και, συνεπώς, δεν είναι δυνατό να καταταχθεί ούτε στα ατομικά ούτε στα κανονιστικά διατάγματα²⁹, ώστε να ενεργοποιηθεί ο προληπτικός έλεγχος του ΣτΕ, φαίνεται ορθή. Η ίδια η νομολογία, πάντως, δέχεται πλέον ότι το προεδρικό διάταγμα με το οποίο προκηρύσσεται δημοψήφισμα αποτελεί κυβερνητική πράξη, αναγόμενη στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας³⁰. Ως τέτοια είναι

²⁴ ΣτΕ ΠΕ 725/22.11.1974. Ευχαριστώ τον σύμβουλο της Επικρατείας Παναγιώτη Τσοούκα και τους υπαλλήλους του αρχείου του Συμβουλίου της Επικρατείας για την άμεση ανταπόκριση στο αίτημά μου για χορήγηση αντιγράφου του συγκεκριμένου πρακτικού.

²⁵ Βλ. Π. Παραρά, *Το χρονικόν επανόδου εις την Δημοκρατίαν*, ΤοΣ 1/1975, σελ. 59, υποσ. 23.

²⁶ Εννοεί, πέραν του π.δ. για την προκήρυξη του δημοψηφίσματος, τα π.δ. για τη διενέργεια των βουλευτικών εκλογών, τη χορήγηση αμνηστίας, την άρση ισχύος του νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας και την προκήρυξη των δημοτικών και κοινοτικών εκλογών.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Για τις ατομικές διοικητικές πράξεις βλ. Ευ. Πρεβεδούρου, *Έννοια και διακρίσεις της διοικητικής πράξης*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 27.10.2024).

²⁹ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, νέα έκδ., 2021, σελ. 568-569. Ως ρυθμιστική θεωρεί την αρμοδιότητα και ο Κ. Μαυριάς, *Συνταγματικό Δίκαιο*, στ' εκδ., 2021, σελ. 423-424. Contra ο Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό δίκαιο*, 2018, σελ. 336, που την εντάσσει στις νομοθετικές αρμοδιότητες του ΠτΔ.

³⁰ ΣτΕ Ολ. 2787/2015. Στην εν λόγω απόφαση, το Δικαστήριο απέρριψε αίτηση ακυρώσεως κατά του π.δ. που είχε προκηρύξει το δημοψήφισμα το 2015 ως απαράδεκτη, με το σκεπτικό ότι «το προσβαλλόμενο διάταγμα, εκδοθέν βάσει του άρθρου 44 παρ. 2 του Συντάγματος, όπως και η προσβαλλόμενη πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου, αφορούν

ανεπίδεκτη προσβολής με αίτηση ακύρωσης και, αντίστοιχα, θεωρείται εύλογο να μην υπόκειται στον προληπτικό έλεγχο νομιμότητας³¹. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, πάντως, φαίνεται ότι ίσως υπήρχε και κάποιος φόβος από την πλευρά της κυβέρνησης αναφορικά με την κρίση του Δικαστηρίου, διότι ο υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ Παναγιώτης Λαμπριάς δήλωσε πως εάν το ΣτΕ έκρινε ως αντισυνταγματικό το δημοψήφισμα, η κυβέρνηση θα προχωρούσε στη διεξαγωγή του εκδίδοντας Συντακτική Πράξη³².

Το δημοψήφισμα, με βάση την προκήρυξή του, ήταν αποφασιστικό, συντακτικό και, ειδικότερα, «πολιτειακό»³³. Είχε όμως ταυτόχρονα και προσωπικό χαρακτήρα. Το άρθρο 2 παρ. 3 της ΣΠ της 4 Οκτωβρίου 1974, η οποία νομιμοποιήθηκε από το εκλογικό αποτέλεσμα, όπως προαναφέρθηκε, όριζε ρητά ότι σε περίπτωση επικράτησης της βασιλευσμένης δημοκρατίας «ο Βασιλεύς» θα αναλάμβανε αυτοδικαίως τα καθήκοντά του. Κατά συνέπεια, δεν άφηνε καμία αμφιβολία ότι σε περίπτωση επικράτησης της βασιλευσμένης δημοκρατίας, Ανώτατος Άρχοντας θα γινόταν ο Κωνσταντίνος Γλύξμπουργκ. Σε αυτό το πλαίσιο, το δίλημμα του δημοψηφίσματος αφορούσε την επιλογή ανάμεσα στην αβασίλευτη δημοκρατία και τη βασιλευσμένη δημοκρατία με βασιλιά τον Κωνσταντίνο. Με άλλα λόγια, η υπερψήφιση της βασιλευσμένης δημοκρατίας αποτελούσε ταυτόχρονα και επιλογή δυναστείας (των Γλύξμπουργκ) και προσώπου (του Κωνσταντίνου). Τούτο, εξάλλου, προκύπτει και από το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος εκφώνησε δύο από τις τρεις ομιλίες υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας στην τηλεόραση ακριβώς ως «βασιλεύς υπό αίρεσιν»³⁴.

Με την προκήρυξη του δημοψηφίσματος για τις 8 Δεκεμβρίου, πάντως, το π.δ. μείωσε τον χρόνο διαβούλευσης κατά ένα τρίτο σε σχέση με τις δυνατότητες που παρείχε η ΣΠ της 4ης Οκτωβρίου, αφήνοντας στις δύο πλευρές δεκαπέντε ημέρες για τη διατύπωση των απόψεών τους³⁵. Οι λεπτομέρειες διεξαγωγής του δημοψηφίσματος συζητήθηκαν σε συνάντηση του Π. Λαμπριά με εκπροσώπους των δύο πλευρών, όπου το στρατόπεδο της αβασίλευτης δημοκρατίας εκπροσωπήθηκε από τον υφυπουργό του αστικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Γεώργιο Κουμάντο, ενώ εκείνο της βασιλευσμένης από τον Σοφοκλή Τζανετή και την τέως διευθύντρια του Γραφείου Τύπου των Ανακτόρων Δώρα Βουρλούμη³⁶. Νέα σύσκεψη πραγματοποιήθηκε στις 27 Νοεμβρίου, όπου συμμετείχαν, εκτός από τους προαναφερθέντες, οι Κώστας Σημίτης (ΠΑΣΟΚ), Γρηγόρης Γιάν-

---

την προκήρυξη δημοψηφίσματος και συνιστούν, ως εκ τούτου, κυβερνητικές πράξεις αναγόμενες στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας κατά την έννοια του άρθρου 45 παρ. 5 του π.δ. 18/1989. Επομένως, οι πράξεις αυτές δεν υπόκεινται στον ακυρωτικό έλεγχο του Συμβουλίου της Επικρατείας και, συνεπώς, η κρινόμενη αίτηση πρέπει να απορριφθεί ως απαράδεκτη» (σκ. 7). Το Συμβούλιο της Επικρατείας, επομένως, ενέταξε και την προκήρυξη του δημοψηφίσματος, που ήχθη ενώπιόν του για πρώτη φορά υπό το καθεστώς ισχύος του Συντάγματος του 1975, στις κυβερνητικές πράξεις και, ως εκ τούτου, ακολούθησε την πάγια επ' αυτών νομολογία του.

³¹ Βλ. Β. Χρήστου, «Άρθρο 44», σε Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιστ. διευθ.), *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σελ. 925-926.

³² Βλ. Βήμα 26.11.1974.

³³ Βλ. Λ. Παπαδοπούλου, *Θεσμοί «άμεσης δημοκρατίας»*, ό.π., σελ. 255.

³⁴ Ο χαρακτηρισμός ανήκει σε κυβερνητική πηγή, η οποία απαντώντας σε ερώτηση εάν ο Κωνσταντίνος ήταν υποχρεωμένος να ζητήσει την έγκριση της κυβέρνησης για να δώσει συνέντευξη Τύπου απάντησε ότι ήταν «βασιλεύς υπό αίρεσιν», οπότε μπορούσε να το κάνει χωρίς να έχει ευθύνη η κυβέρνηση· βλ. Καθημερινή 24.11.1974.

³⁵ Βλ. την κριτική του Φ. Βεγλερή, *Ο Κωνσταντίνος προ των πυλών*, Βήμα 23.11.1974, για ελάχιστο χρόνο ενημέρωσης των πολιτών.

³⁶ Βλ. Βήμα 26.11.1974.

ναρος (ΚΚΕ εσ-ΕΔΑ) και Βασίλης Εφραιμίδης (ΚΚΕ) από την πλευρά της αβασίλευτης δημοκρατίας και ο αντιστράτηγος εν αποστρατεία Γεώργιος Κουρούκλης από την πλευρά των βασιλοφρόνων³⁷. Στη σύσκεψη αποφασίσθηκε να δοθούν τέσσερα δεκάλεπτα τηλεοπτικού χρόνου σε κάθε παράταξη, εκ των οποίων για τους οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρατίας θα δίνονταν δύο στην ΕΚ-ΝΔ, ένα στο ΠΑΣΟΚ και ένα στην Ενωμένη Αριστερά.

Οι όροι διεξαγωγής του δημοψηφίσματος ορίσθηκαν με το π.δ. 805/26.11.1974 «Περί ρυθμίσεως λεπτομερειών εν σχέσει προς την εφαρμογήν της εκλογικής νομοθεσίας κατά την διεξαγωγήν του δημοψηφίσματος της 8ης Δεκεμβρίου 1974»³⁸. Το άρθρο 1 του εν λόγω π.δ. όριζε ως υποχρεωτική τη συμμετοχή των πολιτών στο δημοψήφισμα και προέβλεπε ότι η απόφαση θα λαμβανόταν κατά πλειοψηφία χωρίς να θέτει όριο συμμετοχής ως προϋπόθεση εγκυρότητας του αποτελέσματος. Το άρθρο 6 του π.δ. ρύθμιζε τη συγκρότηση επιτροπών υπέρ της μίας ή της άλλης μορφής του πολιτεύματος, η κάθε μία από τις οποίες θα έπρεπε να είχε ιδρυθεί με υπογραφές τουλάχιστον εκατό πολιτών. Το άρθρο 8 όριζε ότι θα υπήρχαν δύο ψηφοδέλτια, από τα οποία το ένα θα ανέγραφε «δια κεφαλαίων γραμμάτων καφέ αποχρώσεως τας λέξεις «ΒΑΣΙΛΕΥΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ» και το άλλο θα ανέγραφε «δια κεφαλαίων γραμμάτων πρασίνης αποχρώσεως τας λέξεις «ΑΒΑΣΙΛΕΥΤΟΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ». Η επιλογή των χρωματισμένων ψηφοδελτίων επικρίθηκε και από τις δύο πλευρές³⁹, καμία από τις οποίες όμως δεν ήγειρε ζήτημα εγκυρότητας της διαδικασίας ούτε πριν ούτε μετά τη διενέργεια του δημοψηφίσματος.

2. Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, τα κόμματα του Κέντρου και της Αριστεράς είχαν καλέσει επανειλημμένα τον Κ. Καραμανλή να τοποθετηθεί αναφορικά με τη στάση του που θα τηρούσε στο δημοψήφισμα για το πολιτειακό, εκείνος όμως είχε αρνηθεί επίμονα⁴⁰. Έτσι, τις πρώτες ημέρες μετά τις εκλογές, υπήρξε έντονο παρασκήνιο αναφορικά με τις διεργασίες στον χώρο της ΝΔ και δημοσιεύθηκαν φήμες που ανέφεραν ότι εξήντα φιλομοναρχικοί βουλευτές του κόμματος πίεζαν τον Κ. Καραμανλή να μην τηρήσει στάση ουδετερότητας⁴¹. Ο πρωθυπουργός όμως, μετά από συνάντησή του με τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Γεώργιο Μαύρο, επανέλαβε ότι ο λαός έπρεπε να αποφασίσει ανεπηρέαστος από κόμματα⁴².

Η στάση της ΝΔ δημοσιοποιήθηκε επίσημα από τον Κ. Καραμανλή σε ομιλία του στην Κοινο-

³⁷ Βλ. Καθημερινή 28.11.1974.

³⁸ Βλ. ΦΕΚ Α' 354.

³⁹ Ο βουλευτής της Ενωμένης Αριστεράς και υποστηρικτής της αβασίλευτης δημοκρατίας Ηλίας Ηλιού υποστήριξε ότι η διχρωμία των ψηφοδελτίων δεν εξασφάλιζε τη μυστικότητα της ψηφοφορίας· βλ. Καθημερινή 24.11.1974. Για τους βασιλόφρονες, η επιλογή του χρώματος δεν ήταν αντικειμενική, διότι το πράσινο είναι το χρώμα της ελπίδας ενώ το καφέ δηλώνει τελμάτωση· βλ. Ακρόπολις 06.12.1974.

⁴⁰ Όπως τόνισε χαρακτηριστικά ο Κ. Καραμανλής στην κεντρική προεκλογική ομιλία του στην Αθήνα στις 15 Νοεμβρίου 1974, «σας καλούμε: να εκλέξετε μεθαύριο την Κυβέρνηση που εμπιστεύεσθε. Και μετά τρεις εβδομάδες, ελεύθεροι και ανεπηρέαστοι από κομματικές δεσμεύσεις, να αποφασίσετε και για την μορφή του πολιτεύματος που προτιμάτε»· βλ. Κ. Σβολόπουλο (γεν. επιμ.), Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα, τ. 8, 1994, σελ. 217.

⁴¹ Βλ. Βήμα 23.11.1974.

⁴² Βλ. Καθημερινή 23.11.1974.

βουλευτική Ομάδα του κόμματος στις 23 Νοεμβρίου. Ο πρωθυπουργός τόνισε ότι «ο καθένας μας σαν άτομον θα ψηφίση στο Δημοψήφισμα και σύμφωνα με την συνείδησίν του. Αλλά δεν θα είναι πρόπον να εμφανίζεται δημοσία υπό την ιδιότητά του ως βουλευτού προπαγανδίζων υπέρ της μιας ή επικρίνων άλλην μορφήν πολιτεύματος. Γιατί μία μεγάλη παράταξη ως η ιδική μας είναι φυσικόν να περιλαμβάνη οπαδούς και των δύο μορφών του πολιτεύματος. Διά τούτο δεν θέτω –όπως ανακριβώς εγράφη εις τας εφημερίδας– θέμα κομματικής πειθαρχίας, εφ’ όσον ο καθείς μας είναι ελεύθερος να ψηφίση όπως θέλει. Θέτω, όμως, ζήτημα τάξεως και συνεπείας: Οι βουλευταί της “Νέας Δημοκρατίας” οφείλουν να εξυψώσουν και να σεβαστούν την θέσιν την οποίαν διεκήρυξεν η “Νέα Δημοκρατία” και δια την οποίαν εψηφίσθημεν από τον λαόν»⁴³. Η στάση του Κωνσταντίνου Καραμανλή έχει αποδοθεί σε θεσμικούς, προσωπικούς και κομματικούς λόγους, καθώς ο αρχηγός της ΝΔ δεν ήθελε να οξύνει το πολιτικό κλίμα, είχε συγκρουσθεί με το Στέμμα το 1963 και, σε κάθε περίπτωση, δεν ήθελε να διακινδυνεύσει τη συνοχή της παράταξής του⁴⁴. Στην πραγματικότητα, όπως προκύπτει δια της εις άτοπον απαγωγής, η συγκεκριμένη απόφαση του Κ. Καραμανλή είχε χαρακτηριστικά μονόδρομου: εάν στήριζε την αβασίλευτη δημοκρατία θα διακινδύνευε μια ανοικτή ρήξη με τη βάση της παράταξής του, ενώ εάν στήριζε τη βασιλευσμένη θα διακινδύνευε μια οδυνηρή ήττα (ή, στην καλύτερη περίπτωση, μια «πύρρειο νίκη») τρεις μόλις εβδομάδες μετά τον εκλογικό του θρίαμβο. Εξάλλου, ο Κ. Καραμανλής δεν ήταν ιδεολογικά μοναρχικός παρότι κατά την προδικτατορική περίοδο είχε αποδεχθεί το Στέμμα⁴⁵. Ανεξαρτήτως προθέσεων, πάντως, η στάση του Κ. Καραμανλή επέβαλλε την αμερόληπτη, σε γενικές γραμμές, λειτουργία του κρατικού μηχανισμού και συνέβαλλε στην οριστική και μη αμφισβητήσιμη επίλυση του πολιτειακού ζητήματος⁴⁶.

Η αυστηρή ουδετερότητα του Κ. Καραμανλή διατηρήθηκε σε όλη την περίοδο μέχρι το δημοψήφισμα, το δε πολιτικό γραφείο του εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία χαρακτήριζε ως ανεπίτρεπτη κάθε χρήση του ονόματός του στην αντιπαράθεση για το πολιτειακό⁴⁷. Η στάση επίσημης ουδετερότητας τηρήθηκε γενικά από τους βουλευτές της ΝΔ, καθώς μόνο ο Σπύρος Θεοτόκης και ο Κωνσταντίνος Σερεπίσος⁴⁸ φέρεται να εκδηλώθηκαν υπέρ του βασιλικού θεσμού. Σε επίπεδο στελεχών, υπήρξαν γνωστές προσωπικότητες, όπως ο υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» Νικόλαος Λούρος⁴⁹ και ο πρώην υφυπουργός Εσωτερικών αρμόδιος για τη δημόσια τάξη και τα σώματα ασφαλείας (1954-1961) και διατελέσας βουλευτής της ΕΡΕ Ευάγγε-

⁴³ Βλ. Καθημερινή 24.11.1974.

⁴⁴ Βλ. Δ.-Γ. Πατσίκας, *Το πολιτειακό δημοψήφισμα του 1974: η οριστική κατάργηση του βασιλικού θεσμού*, Σύγχρονα Θέματα 150-152/2021, σελ. 133 επ.

⁴⁵ Βλ. τις σημειώσεις του Κ. Καραμανλή που παραθέτει ο Κ. Σβολόπουλος, *Γιατί ο Κ. Καραμανλής αποφάσισε το δημοψήφισμα του '74*, Το Βήμα 24.11.2008.

⁴⁶ Βλ. Ευ. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979*, 2010, σελ. 500-501.

⁴⁷ Βλ. Βήμα 04.12.1974.

⁴⁸ Βλ. Βήμα 05.12.1974. Ο Σερεπίσος διέψευσε τη σχετική είδηση σύμφωνα με την Καθημερινή 06.12.1974.

⁴⁹ Βλ. το άρθρο του Ν. Λούρου, *Σκέψεις γύρω από το πολιτειακό*, Βραδυνή 27.11.1974, ο οποίος τόνισε ότι ο Κωνσταντίνος «είναι ώριμος και έμπειρος και ακόμα ο κορυφαίος “αντιστασιακός της δικτατορίας”, που κανένας δεν μπορεί να αμφισβητήσει». Επίσης, η Ακρόπολις 08.12.1974 αναδημοσίευσε βασικά σημεία συνέντευξης του Ν. Λούρου στο BBC και σχετικό άρθρο του που τασσόταν υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας επικαλούμενος τον ρόλο του βασιλιά ως συμβόλου και υποστηρίζοντας πως υπήρξε «ο κυριότερος εχθρός» της δικτατορίας.

λος Καλαντζής⁵⁰, που έλαβαν θέση υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας. Δεν έλειψαν όμως και περιπτώσεις μελών της ΝΔ που συμμετείχαν σε επιτροπές υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας⁵¹.

Οι ευρείας κυκλοφορίας εφημερίδες που επρόσκαιτο στη ΝΔ δεν έλαβαν ανοιχτά θέση υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς. Η «Βραδυνή», η οποία ήταν η πρώτη σε κυκλοφορία εφημερίδα σε πανελλαδικό επίπεδο⁵², τήρησε ουδέτερη στάση. Επικαλούμενη την ιδιαίτερη σχέση (του εκδότη) της με τον Κ. Καραμανλή, δημοσίευσε πρωτοσέλιδο άρθρο που υπερασπιζόταν τη στάση της με το επιχειρήμα ότι δεν ήθελε να δυσκολέψει τη θέση του πρωθυπουργού ή να θεωρηθεί ότι εκείνος τοποθετείται μέσω της εφημερίδας⁵³. Άλλες σημαντικές εφημερίδες του ίδιου χώρου, όμως, επέδειξαν μια κλίση υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας. Έτσι, η «Καθημερινή» εγκαινίασε στήλη στην οποία δημοσίευε κείμενα αναγνωστών υπέρ αμφότερων των πλευρών, κάλυψε όμως με πρωτοσέλιδα μόνο τις ομιλίες του Κωνσταντίνου⁵⁴, δημοσίευσε αποκλειστική συνέντευξή του δύο ημέρες πριν από το δημοψήφισμα⁵⁵ και τοποθετήθηκε εμμέσως υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας⁵⁶. Η «Ακρόπολις» εξέφρασε με μεγαλύτερη σαφήνεια αυτή την προτίμηση δημοσιεύοντας άρθρο που υποστήριζε ότι η δημοκρατική βάση του πολιτεύματος ήταν δεδομένη αλλά «*χρειάζεται ως κορυφήν της ένα λαμπερόν σύμβολον που θα ενώνη όλους τους Έλληνας*»⁵⁷. Γενικότερα, σύμφωνα τουλάχιστον με τον ανταποκριτή της Le Monde στην Αθήνα Μαρκ Μαρσώ, «*οι βασιλόφρονες διέθεταν την υποστήριξη μερίδας του τύπου, η οποία σε μόνη την περιφέρεια της Αθήνας και του Πειραιά είχε κυκλοφορία 450.000 φύλλων –διπλάσια δηλαδή από εκείνη που είχαν οι εφημερίδες των αντιπάλων τους*»⁵⁸.

3. ΤΟ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΥΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ο Κωνσταντίνος, αμέσως μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων των εκλογών της 17ης Νοεμβρίου 1974, έσπευσε να αποστείλει συγχαρητήριο τηλεγράφημα στον Κ. Καραμανλή⁵⁹. Η ουδέτερη στάση του πρωθυπουργού και της ΝΔ είχε ως αποτέλεσμα το μόνο κόμμα που τάχθηκε υπέρ

⁵⁰ Βλ. την καταγγελία που συνυπέγραψε ο Καλαντζής με τις «νομαρχιακές επιτροπές για την αποκατάσταση της βασιλευσμένης δημοκρατίας» των νομών Φθιώτιδος, Φωκίδος και Ευρυτανίας σε Ελεύθερος Κόσμος 06.12.1974.

⁵¹ Βλ. Βήμα 03.12.1974. Οι αντιβασιλικές επιτροπές που ίδρυσαν ή συμμετείχαν μέλη της ΝΔ συνενώθηκαν με την πανελλήνια επιτροπή αντιβασιλικού αγώνα και συγκρότησαν την ενιαία «Πανελλήνια Υπερκομματική Επιτροπή Αντιβασιλικού Αγώνα» (ΠΥΕΑΑ): βλ. Ριζοσπάστης 03.12.1974.

⁵² Βλ. τα στοιχεία που παραθέτει ο Εμμ. Χαιρετάκης, *Ελληνικός ημερήσιος πολιτικός τύπος και πολιτική επικοινωνία. Κυκλοφοριακές τάσεις και εκλογικά αποτελέσματα. Μια απόπειρα ερμηνευτικής συσχέτισης για την περίοδο 1952-1984*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης της Σχολής ΝΟΕ του ΕΚΠΑ, 1993, σελ. 97.

⁵³ Βλ. Βραδυνή 30.11.1974.

⁵⁴ Βλ. Καθημερινή 26.11.1974· *Ο Βασιλεύς απόψε στην τηλεόραση*, Καθημερινή 27.11.1974, «*Στο χθεσινό μήνυμά του προς τον ελληνικό λαό, ο Βασιλεύς διεκήρυξε: Θα αναλώσω την ζωήν μου διά την προστασίαν της δημοκρατίας*».

⁵⁵ Βλ. Καθημερινή 06.12.1974.

⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά το ανυπόγραφο άρθρο *Κλίμα και θεσμοί*, Καθημερινή 07.12.1974.

⁵⁷ Βλ. Ακρόπολις 01.12.1974. Βλ. επίσης Ακρόπολις 03.12.1974, όπου η κινητοποίηση των υποστηρικτών της αβασίλευτης δημοκρατίας χαρακτηρίζεται ως «*έξαλλη, θορυβώδης και εμπαθής*».

⁵⁸ Αναφέρεται σε Κ. Σβολόπουλο, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, ό.π., σελ. 254-256.

⁵⁹ Το τηλεγράφημα του Κωνσταντίνου είχε ως εξής: «*Χαιρετίζω την διά των χθεσινών εκλογών είσοδον της χώρας εις τας δημοκρατικές διαδικασίας. Συχαίρω δε θερμώς τους εκλεκτούς της εμπιστοσύνης του ελληνικού λαού και υμάς προσωπικώς ευχόμενος ο Θεός να βοηθήση την λαοπρόβλητον κυβέρνησίν σας να φέρη εις πέρας το σοβαρόν έργον το οποίον επωμίζεται*»· βλ. Καθημερινή 20.11.1974.

του βασιλικού θεσμού να είναι η ακροδεξιά «Εθνική Δημοκρατική Ένωση» (ΕΔΕ), το κόμμα του Πέτρου Γαρουφαλιά που στις εκλογές είχε συγκεντρώσει ποσοστό 1,1% χωρίς να καταφέρει να εκλέξει βουλευτή. Επίσης, υπέρ του Κωνσταντίνου τάχθηκαν και άλλες μικρότερες ακροδεξιές οργανώσεις, όπως το κόμμα Εθνικής Αναγεννήσεως με αρχηγό τον Παναγιώτη Μπούγο⁶⁰. Ακόμα, τη στήριξή τους στη βασιλευομένη δημοκρατία εξέφρασαν οι δύο «αποστάτες» πρωθυπουργοί των Ιουλιανών του 1965 Στέφανος Στεφανόπουλος⁶¹ και Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας⁶². Οι κινήσεις που συγκρότησαν οι υποστηρικτές της βασιλευομένης δημοκρατίας ήταν η Πανελλήνιος Κίνηση Βασιλευομένης Δημοκρατίας (πρώην «Φίλοι Βασιλευομένης Δημοκρατίας»), με επικεφαλής τον αντιστράτηγο εν αποστρατεία Σοφοκλή Τζανετή, η «Βασιλική Ένωση» με πρόεδρο τον αντιστράτηγο εν αποστρατεία Γεώργιο Κουρούκλη και η «Βασιλική Εθνική Παράταξη» με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Κουντουρά⁶³. Η παράταξη της βασιλευομένης χρησιμοποίησε τρία από τα τέσσερα δεκάλεπτα που δικαιούνταν στην τηλεόραση, καθώς οι εκπρόσωποί της δήλωσαν ότι δεν ήταν έτοιμοι για τη χρησιμοποίηση του τηλεοπτικού δικτύου⁶⁴.

Ο Κωνσταντίνος προσπάθησε να παρουσιαστεί ως βασιλιάς όλων των Ελλήνων και ως εμπνεόμενος από το παράδειγμα των σκανδιναβικών μοναρχιών. Έτσι, στις 28 Νοεμβρίου παραχώρησε συνέντευξη Τύπου στο Λονδίνο, στην οποία υποστήριξε ότι κατά την κρίση των Ιουλιανών του 1965 έγιναν λάθη και από τις δύο πλευρές και δεσμεύθηκε ότι η μητέρα του, Φρειδερίκη, δεν θα επέστρεφε στην Ελλάδα, αν και αρνήθηκε να την αποκηρύξει επικαλούμενος τις ελληνικές παραδόσεις⁶⁵. Ο Κωνσταντίνος αξιοποίησε το πρώτο και το τελευταίο δεκάλεπτο που εδικοιούτο στην τηλεόραση για να απευθυνθεί αυτοπροσώπως στον ελληνικό λαό. Στο πρώτο τηλεοπτικό μήνυμά του, ο Κωνσταντίνος αναφέρθηκε στο επικείμενο δημοψήφισμα ως «*συνέπεια της αυθαιρέτου και παρανόμου μεταπολιτεύσεως που επραγματοποίησε η δικτατορία*» και προέβη σε μια αόριστη αυτοκριτική υποστηρίζοντας ότι «*κατά το παρελθόν διεπράχθησαν λάθη με αποτέλεσμα την αποδυνάμωσι του δημοκρατικού τρόπου ζωής*»⁶⁶. Επιπλέον, προσπάθησε να φανεί ενωτικός κάνοντας λόγο για την ισότητα όλων των πολιτών ενώπιον του βασιλιά και υποσχέθηκε να σεβαστεί τη λαϊκή κυριαρχία αποδεχόμενος να κινηθεί εντός των ορίων που θα χάρασσε το νέο Σύνταγμα⁶⁷. Η ομιλία του έκλεισε συναισθηματικά τονίζοντας ότι η Ελλάδα ήταν το σπίτι του ίδιου και των παιδιών του, ο τόπος στον οποίο βρίσκονταν οι τάφοι του πατέρα του και των προγόνων του. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε στην τηλεοπτική του εμφάνιση και ο Σ. Τζανετής, ο οποίος υποστήριξε ότι η βασιλευομένη δημοκρατία δεν είναι μοναρχία αλλά εναρμονίζεται με τις παραδόσεις του ελληνικού

⁶⁰ Βλ. Καθημερινή 03.12.1974.

⁶¹ Βλ. Βήμα 04.12.1974.

⁶² Βλ. Βήμα 05.12.1974.

⁶³ Βλ. Βήμα 21.11.1974.

⁶⁴ Βλ. Καθημερινή 29.11.1974. Ο Κωνσταντίνος ζήτησε να χρησιμοποιήσει το εναπομείναν δεκάλεπτο για να προβάλει ταινία για την οικογενειακή του ζωή αλλά η πρότασή του δεν υλοποιήθηκε· βλ. Βήμα 03.12.1974.

⁶⁵ Βλ. Καθημερινή 29.11.1974. Βλ. επίσης τη συνέντευξή του στο αμερικανικό περιοδικό Time με τον εύγλωττο τίτλο *Πεθαίνω να γυρίσω στην πατρίδα*, όπως αναδημοσιεύθηκε στην Καθημερινή 03.12.1974.

⁶⁶ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του σε Καθημερινή 27.11.1974. Η ομιλία του είναι ελεύθερα προσβάσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 24.10.2024).

⁶⁷ Το Βήμα 26.11.1974 συνόψισε εύγλωττα και σκωπτικά τη θέση του ως «*στην Ελλάδα, έστω και με δεμένα χέρια*».

λαού και υπογράμμισε ότι ο βασιλιάς παρέχει μεγαλύτερες εγγυήσεις αμεροληψίας σε σχέση με τον ΠτΔ που στηρίζεται κατ' ανάγκην σε κόμματα⁶⁸. Στην τελευταία ομιλία του στην τηλεόραση, δύο ημέρες πριν το δημοψήφισμα, ο Κωνσταντίνος τόνισε ότι «*βασιλευόμενη και αβασίλευτη απεικονίζονται απλώς δύο όψεις ενός και του ιδίου θεσμού, της δημοκρατίας*»⁶⁹. Επιπλέον, επισήμανε ότι «*η νομιμότης την οποίαν πραξικοπηματικώς και παρανόμως κατέλυσε η καταρρεύσασα δικτατορία και την οποία ουδέν κόμμα είχε αμφισβητήσει κατά την διάρκεια της δημοκρατικής περιόδου, τίθεται εν τούτοις υπό την κρίση της κάλπης*»⁷⁰. Την ίδια μέρα δήλωσε σε συνέντευξή του πως μόνοι του αντίπαλοι ήταν «*οι ζηλωταί κάθε ολοκληρωτισμού*», υπονοώντας τους χουντικούς και τους κομμουνιστές, και απέδωσε τις κρίσεις του παρελθόντος (και) στη διατύπωση ορισμένων συνταγματικών διατάξεων που επέτρεπαν αντιφατικές ερμηνείες⁷¹.

Ο Κωνσταντίνος χρησιμοποίησε τους άφθονους οικονομικούς πόρους του για να οικοδομήσει το προφίλ του αντιστασιακού κατά της δικτατορίας και τον εθνικό-υπερκομματικό ρόλο του. Δεν είναι τυχαίο ότι στις πληρωμένες καταχωρίσεις που δημοσίευσε σε εφημερίδες, επέλεξε να προβάλει το μήνυμά του προς τον ελληνικό λαό κατά το κίνημά του στις 13 Δεκεμβρίου 1967⁷², το μήνυμά του στις 2 Ιουνίου 1973 μετά την κήρυξή του ως έκπτωτου από τους συνταγματάρχες⁷³ και το διάγγελμά του για την Κύπρο στις 16 Ιουλίου 1974⁷⁴. Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι επέλεξε να εκπροσωπηθεί στην τηλεόραση από τον Σ. Τζανετή, που είχε αναπτύξει δράση κατά της δικτατορίας ως επικεφαλής της αντιστασιακής οργάνωσης στρατιωτικών «Ελεύθεροι Έλληνες» και όχι από τον Γ. Κουρούκλη, ο οποίος είχε συμμετάσχει στο πραξικόπημα του ΙΔΕΑ το 1951 και κατά τα Ιουλιανά έκανε λογοπαίγνιο με το σύνθημα «1-1-4» μιλώντας για «114 κεφάλια προδοτών που πρέπει να πέσουν»⁷⁵. Η προσπάθεια του Κωνσταντίνου, όμως, δεν ήταν ιδιαίτερα πειστική. Το ελληνικό Στέμμα είχε υποστηρίξει επί δεκαετίες τη διάκριση των πολιτών σε «εθνικόφρονες» και μη, ενώ και ο ίδιος προσωπικά, όπως το αντιμοναρχικό στρατόπεδο φρόντισε να υπενθυμίσει, είχε χαρακτηρίσει τους κομμουνιστές ως «μιάσματα» στο μήνυμά του για την Πρωτοχρονιά του 1966. Η δυναστεία των Γλύξμπουργκ υπήρξε ανέκαθεν «πολιτικός παίκτης» και όχι *rounoir neutre*, όπως όψιμα ήθελε να εμφανιστεί ο Κωνσταντίνος. Η απόπειρα του Κωνσταντίνου να οικοδομήσει ένα ουδέτερο προφίλ προσέκρουσε όμως στις αντιδράσεις και των φιλοχουντικών, όταν απάλειψε την

⁶⁸ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του σε Καθημερινή 04.12.1974.

⁶⁹ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του Κωνσταντίνου σε Καθημερινή 07.12.1974.

⁷⁰ Βλ. Καθημερινή 07.12.1974.

⁷¹ Βλ. Καθημερινή 06.12.1974.

⁷² Βλ. Καθημερινή 04.12.1974.

⁷³ Βλ. Καθημερινή 04.12.1974.

⁷⁴ Βλ. Καθημερινή 06.12.1974.

⁷⁵ Βλ. Ελευθερία 29.01.1966. Ενδεικτικό της καμπάνιας που έκανε ο Κουρούκλης ήταν το τηλεγράφημα που απέστειλε προς την κυβέρνηση μιλώντας για απειλές κατά βασιλοφρόνων «*ενθυμίζουσας εποχήν Δεκεμβρίου 1944. Στοπ. Οπαδοί ΕΚ-ΝΔ, ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ μετατραπέντες εις αγέλας αναρχικών δημιουργούν ήδη λαϊκόν μέτωπον*»· βλ. Βήμα 04.12.1974.

παράγραφο που αναφερόταν στους «*απεργαζόμενους τον εθνικόν όλεθρον κομμουνιστάς*»⁷⁶ από τη δημοσίευση του διαγγέλματός του της 13ης Δεκεμβρίου 1967⁷⁷.

Ένα άλλο επιχείρημα στη φαρέτρα των βασιλοφρόνων, το οποίο όμως χρησιμοποιήθηκε ελάχιστα, ήταν ότι ενώ υπήρχε η εμπειρία της βασιλευσμένης δημοκρατίας, δεν ήταν γνωστό ποια θα ήταν η συνταγματική διαρρύθμιση των εξουσιών σε περίπτωση επικράτησης της αβασίλευτης δημοκρατίας⁷⁸. Αυτός ο προβληματισμός, χωρίς να συνδέεται με την τοποθέτηση επί του διλήμματος του δημοψηφίσματος, διατυπώθηκε και από τους ιστορικούς Αθανάσιο Βερέμη, Ιωάννη Κολιόπουλο και Μ. Χατζόπουλο οι οποίοι έθεσαν το ζήτημα ότι «*ενώ ο λαός θεωρητικά καλείται να επιλέξει μεταξύ κληρονομικού και αιρετού ανώτατου άρχοντος, στην πραγματικότητα θα αποφασίσει εάν το πολίτευμα θα παραμείνη αμιγώς κοινοβουλευτικό ή θα μεταβληθή σε προεδρικό-κοινοβουλευτικό*»⁷⁹. Και τούτο διότι, όπως υποστήριζαν, εάν επικρατούσε η βασιλευσμένη δημοκρατία ο ρόλος του βασιλιά θα ήταν μάλλον περιορισμένος ενώ εάν πτούνταν θα ακολουθούσαν πιθανότατα οι κατευθύνσεις του γαλλικού Συντάγματος του 1958⁸⁰. Ο εν λόγω προβληματισμός είχε κάποια βάση εφόσον ο Κ. Καραμανλής, το κόμμα του οποίου διέθετε αυτοδύναμη πλειοψηφία στη Βουλή, δεν είχε διευκρινίσει προεκλογικά τις προθέσεις του για τη διαμόρφωση του νέου Συντάγματος και είχε περιορισθεί σε γενικές αναφορές στην ανάγκη λελογισμένης ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας⁸¹. Επί της αρχής, πάντως, η Ε' Αναθεωρητική Βουλή θα αποφαινόταν κυριαρχικά για τις αρμοδιότητες του αρχηγού του κράτους, *ανεξάρτητα από το εάν αυτός θα ήταν αιρετός ή κληρονομικός*. Κατά συνέπεια, όπως δεν ήταν δεδομένες οι εξουσίες που θα αναγνωρίζονταν στον ΠτΔ, δεν ήταν δεδομένες ούτε οι εξουσίες που θα αποδίδονταν στον βασιλιά.

Η πλευρά των υποστηρικτών της βασιλευσμένης δημοκρατίας δεν κατόρθωσε να συγκροτήσει μαζικό ρεύμα υποστήριξης στον Κωνσταντίνο, παρά τη μεγάλη οικονομική της άνεση. Σε συλλογικό επίπεδο, δραστηριοποιήθηκαν κυρίως σύλλογοι με παραδοσιακό αντικομμουνιστικό προσανατολισμό, όπως η «Ένωσις αναπήρων οπλιτών χωροφυλακής» και ο «Πανελλήνιος Σύνδεσμος Αναπήρων και θυμάτων πολέμου κατά της Ανταρσίας»⁸², ενώ συγκροτήθηκε επίσης και η «Κίνησης Επιστημόνων προς αποκατάστασιν Βασιλευσμένης Δημοκρατίας». Ο κοινός ιδεολογικός παρονομαστής αυτού του στρατοπέδου, παρά τις προσπάθειες εμφάνισής του με εξωραϊσμένο εκσυγ-

⁷⁶ Η παράγραφος είχε ως εξής: «*δηλώ απεριφράστως ότι ουδεμία συνεννόησις θα υπάρξη με τους απεργαζόμενους τον εθνικόν όλεθρον κομμουνιστάς. Καθ όλην την διάρκειαν της τελευταίας εικοσιπενταετίας, η κομμουνιστική μειοψηφία δεν απέβλεπε παρά εις την ανατροπήν του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος μας διά μέσων βιαίων και υπούλων. Επεσώρευσε καταστροφάς και ερείπια, μολύνει την νεολαίαν και θέτει εις κίνδυνον αυτήν την υπόστασιν της φυλής μας*» βλ. το πλήρες κείμενο του διαγγέλματος σε: Α. Παντελής/Σ. Κουτσουμπίνας/Τ. Γεροζήσης, *Κείμενα συνταγματικής ιστορίας*, ό.π., σελ. 900-902.

⁷⁷ Βλ. Ελεύθερος Κόσμος 03.12.1974. Μετά το δημοψήφισμα, η εφημερίδα απέδωσε την ήττα του Κωνσταντίνου σε εσφαλμένους χειρισμούς που έδωξαν εθνικόφρονες από το φιλοβασιλικό στρατόπεδο χωρίς να κερδηθούν δημοκρατικοί· βλ. Ελεύθερος Κόσμος 10.12.1974.

⁷⁸ Βλ. Ελληνικό Μέλλον 24.11.1974.

⁷⁹ Βλ. Καθημερινή 27.11.1974.

⁸⁰ Το εν λόγω επιχείρημα εμφανίζεται και στο άρθρο του Α. Φλώρου, *Το πολιτειακό*, Βήμα 03.12.1974, στο πλαίσιο της παρουσίασης των θέσεων των δύο πλευρών.

⁸¹ Βλ. Χ. Κουρουνδή, *Το Σύνταγμα και η Αριστερά*, ό.π., σελ. 186.

⁸² Βλ. Καθημερινή 05.12.1974.

χρονιστικό προφίλ, ήταν η «εθνικοφροσύνη»⁸³. Ωστόσο, αυτό το ιδεολόγημα δεν διέθετε πλέον τη δύναμη που είχε στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Οι συνταγματάρχες είχαν οικειοποιηθεί την ιδεολογία της «εθνικοφροσύνης» και την είχαν στρέψει ενάντια σε όλους ανεξαιρέτως τους αντιπάλους τους καθιστώντας εμφανή την εργαλειοποίησή της, με αποτέλεσμα η κατάρρευση της δικτατορίας να τη συμπαρασύρει στην ανυποληψία.

Γενικότερα, η παρουσίαση του βασιλιά ως υπερκομματικού εκφραστή της εθνικής ενότητας δεν μπόρεσε να κατασκευάσει μια πειστική αφήγηση. Οι μνήμες της «δικαστικής» στάσης του Κωνσταντίνου στα Ιουλιανά ήταν νωπές και η δυναστεία του ήταν ιστορικά συνυφασμένη με τον Εθνικό Διχασμό. Εξάλλου, η επιχειρηματολογία των βασιλοφρόνων, που είχε ως θεμέλιο την κλασική συντηρητική προσέγγιση των κομμάτων ως διασπαστών της εθνικής ενότητας⁸⁴, ήταν εκτός εποχής στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Ενώ ο βασιλικός θεσμός ήταν ο κατεξοχήν εκφραστής της συνέχειας με την προδικτατορική «καχεκτική δημοκρατία»⁸⁵, η μεταπολίτευση είχε σημάει τη ραγδαία ανάπτυξη μιας έντονης κοινωνικής κίνησης, η οποία διεκδικούσε πρόσβαση στον δημόσιο λόγο και στην παραγωγή των αποφάσεων «καταλαμβάνοντας» τα πολιτικά κόμματα⁸⁶. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, τα κόμματα δεν θεωρούνταν από τους πολίτες ως εχθρός της εθνικής ενότητας, αλλά ως δίαυλο μέσω των οποίων θα μπορούσαν να εκφραστούν πολιτικά οι πόθοι και οι αγωνίες τους μετά τον επταετή «γύψο».

4. ΤΟ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΤΗΣ ΑΒΑΣΙΛΕΥΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ήδη πριν από την προκήρυξη του δημοψηφίσματος συγκροτήθηκε επιτροπή Δημοκρατικού Αγώνα από 21 προσωπικότητες του νομικού, πνευματικού και επιστημονικού κόσμου. Η επιτροπή περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, τους Γεώργιο Κουμάντο, Ιωάννη Κακριδή, Στρατή Σωμερίτη και Τάκη Σινόπουλο⁸⁷ και διευρύνθηκε με τη συμμετοχή προσωπικοτήτων όπως οι Ιωάννης Δελιγιάννης, Αριστόβουλος Μάνεσης και Νίκος Παπαντωνίου⁸⁸. Κατόπιν, η επιτροπή συγκροτήθηκε επίσημα ως «Πανελλαδική Επιτροπή για τη Δημοκρατία» με βάση τα προβλεπόμενα στο π.δ. 805/1974, αποτελούμενη από 130 μέλη με προεδρείο τη Βιργινία Ζάννα, τον Ιάκωβο Καμπανέλλη, τον Μάριο Πλωρίτη, τον Αντώνη Σαμαράκη και τον ναύαρχο ε.α. Ιωάννη Μασουρίδη⁸⁹.

Η Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις (ΕΚ-ΝΔ) είχε την πρωτοκαθεδρία στην επίσημη καμπάνια και άσκησε κριτική στην ουδέτερη στάση της ΝΔ κάνοντας λόγο για «αποπολιτικοποίηση» ενός

⁸³ Χαρακτηριστικό είναι το γράμμα αναγνώστη στην Καθημερινή 04.12.1974 που κατέληγε «Επειδή εγώ δεν είμαι ούτε κομμουνιστής, ούτε Τούρκος, πιστεύω ότι η θέση μου ως Έλληνας είναι παρά το πλευρόν του Βασιλέως». Αντίστοιχη χροιά είχε και η τοποθέτηση υπέρ της βασιλευομένης δημοκρατίας του πρώην γενικού γραμματέα (διορισμένου την περίοδο του εμφυλίου πολέμου) της ΓΣΕΕ Φώτη Μακρή· βλ. Καθημερινή 07.12.1974.

⁸⁴ Βλ. Χ. Κουρουνδή, *Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές*, 2024, σελ. 88-93.

⁸⁵ Ο όρος ανήκει στον Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, στ' έκδ., 2010.

⁸⁶ Βλ. Χ. Βερναρδάκη, *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010*, 2011, σελ. 192.

⁸⁷ Βλ. Βήμα 21.11.1974.

⁸⁸ Βλ. Βήμα 24.11.1974.

⁸⁹ Βλ. Βήμα 30.11.1974.

θεμελιώδους ζητήματος⁹⁰. Ωστόσο, «έγκυρες πηγές του κόμματος» διέρρευσαν ότι δέχθηκε την πρόταση του Κ. Καραμανλή να μη μεταφέρει τον αγώνα στο «πεζοδρόμιο»⁹¹. Σε κεντρικό επίπεδο, τα κόμματα της αντιπολίτευσης δεν μπόρεσαν να συμπύξουν κοινό μέτωπο, λόγω των ανταγωνισμών της ΕΚ-ΝΔ με το ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ με το ΚΚΕ εσωτερικού. Στη δεύτερη περίπτωση μάλιστα, ο «εμφύλιος» μεταξύ των δύο κομμάτων της κομμουνιστικής Αριστεράς είχε ως θύμα το δεκάλεπτο της Ενωμένης Αριστεράς στην τηλεόραση⁹². Ωστόσο, σε επίπεδο νεολαίας οι ΕΣΔΟΝ, Ν. ΠΑΣΟΚ, ΚΝΕ και Ρήγας Φεραίος ίδρυσαν τη Συντονιστική Επιτροπή Νεολαίων Αντιμοναρχικού Αγώνα (ΣΕΝΑΑ)⁹³, που οργάνωσε μεγάλη εκδήλωση στο θέατρο «Ακροπόλ»⁹⁴.

Η ΕΚ-ΝΔ δεν έδωσε στενά κομματικό τόνο στην εκστρατεία της⁹⁵. Στα δύο δεκάλεπτα που διακαιούνταν στην τηλεόραση υπέδειξε ως ομιλητές ανθρώπους των γραμμάτων, τον Μάριο Πλωρίτη⁹⁶ και τον Γεώργιο Κουμάντο. Ο Πλωρίτης μίλησε στις 28 Νοεμβρίου, τονίζοντας ότι ο βασιλιάς ήταν εκείνος που είχε διαιρέσει τους Έλληνες σε δύο κατηγορίες και άρα δεν αποτελούσε σύμβολο ενότητας και υπενθύμισε πως είχε «καταργήσει» τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου το 1965, όπως είχε κάνει ο πατέρας του με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, ο παππούς του με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και ο προπάππος του με τον Χαρίλαο Τρικούπη⁹⁷. Ο Κουμάντος ανέδειξε τα πλεονεκτήματα της αβασιλευτής δημοκρατίας εν γένει, υπογραμμίζοντας ότι το κληρονομικό κριτήριο ήταν απρόσφορο για θέσεις εξουσίας και τονίζοντας ότι η μοναρχία έχει διατηρηθεί μόνο σε χώρες στις οποίες δεν προκαλεί προβλήματα στην πολιτική ζωή⁹⁸. Η ήρεμη δύναμη του λόγου του Κουμάντου συνέβαλε στη νίκη της αβασιλευτής δημοκρατίας, αν και φαίνεται μάλλον υπερβολική η άποψη ότι χωρίς αυτήν η έκβαση του δημοψηφίσματος δεν θα ήταν εξασφαλισμένη⁹⁹. Ως εκπρόσωπος του ΚΚΕ εσωτερικού και της ΕΔΑ μίλησε στις 29 Νοεμβρίου ο Λεωνίδας Κύρκος, ο οποίος

⁹⁰ Βλ. Βήμα 23.11.1974.

⁹¹ Βλ. Καθημερινή 23.11.1974.

⁹² Το ΚΚΕ επέμεινε ότι το δεκάλεπτο θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί από την Ενωμένη Αριστερά ως τέτοια και, όταν αυτό χωρίστηκε σε δύο πεντάλεπτα, ένα για το ΚΚΕ και ένα για το ΚΚΕ εσωτερικού – ΕΔΑ, αρνήθηκε να χρησιμοποιήσει το δικό του για να μην νομιμοποιήσει με την παρουσία του το ΚΚΕ εσ. ως δεύτερο κομμουνιστικό κόμμα· βλ. Ριζοσπάστης 30.11.1974 και Αυγή 30.11.1974.

⁹³ Βλ. Καθημερινή 03.12.1974.

⁹⁴ Βλ. Ριζοσπάστης 04.12.1974.

⁹⁵ Τούτο δεν σημαίνει βεβαίως ότι τα στελέχη της δεν τοποθετήθηκαν δημόσια· βλ. ενδεικτικά τα άρθρα των βουλευτών της Γ. Ιορδανίδη, *Βασιλικά γυρίσματα*, Βήμα 01.12.1974 και Θ. Μαναβή, *Λαϊκή κυριαρχία και Βασιλεία*, Βήμα 04.12.1974.

⁹⁶ Βλ. τις αναμνήσεις του Πλωρίτη σε εκπομπή της Μαρίας Ρεζάν το 1991 διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 25.10.2024).

⁹⁷ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του σε Βήμα 29.11.1974. Βλ. επίσης Μ. Πλωρίτη, *Οι κροκόδειλοι. Προς Κωνσταντίνον ανοικτή επιστολή*, Βήμα 01.12.1974, όπου ειρωνεύθηκε τον Κωνσταντίνο για τον συγκινησιακό τόνο της ομιλίας του λέγοντας ότι δεν έχει λογικά επιχειρήματα, επισήμανε ότι το 1965 δεν έγιναν απλώς λάθη αλλά υπήρξε παραβίαση του Συντάγματος από τον βασιλιά και συμφώνησε μαζί του ότι το 1967 έγινε έγκλημα, προσθέτοντας όμως ότι εκείνος υπήρξε συνεργός σε αυτό. Την ημέρα του δημοψηφίσματος, ο Μ. Πλωρίτης, *Βασιλική ανθοδέσμη*, Βήμα 08.12.1974, υπενθύμισε αντιμοναρχικές τοποθετήσεις προσωπικοτήτων της ελληνικής Πολιτικής Ιστορίας και επικαλέσθηκε τους στίχους του Κάλβου στο ποίημα «Αι ευχαί»: «αν οπόταν πεθαίνη/ πονηρός βασιλεύς,/ έσβυν' η νύκτα εν άστρον,/ ήθελον μείνει ολίγα/ ουράνια φώτα».

⁹⁸ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του Γ. Κουμάντου σε Βήμα 07.12.1974.

⁹⁹ Έτσι όμως ο Κ. Μπέης, + *Γιώργος Κουμάντος*, Δίκη 38/2007, σελ. 1050.

κινήθηκε σε ήπιους τόνους, χαρακτηρίζοντας τον βασιλικό θεσμό ως «ιστορικά ξεπερασμένο»¹⁰⁰. Ο Κύρκος επέκρινε, επίσης, την ανοχή του Κωνσταντίνου απέναντι στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, επικαλούμενος το παράδειγμα του Χιλιανού προέδρου Σαλβατόρ Αλλιέντε που σκοτώθηκε πολεμώντας το πραξικόπημα του στρατηγού Πινοσέτ με το όπλο στο χέρι.

Η τηλεοπτική ομιλία που συζητήθηκε περισσότερο, όμως, ήταν εκείνη του Κώστα Σημίτη και τούτο όχι μόνο λόγω των υψηλών τόνων της αλλά και διότι προβλήθηκε με περικοπές σε ορισμένα σημεία της, γεγονός που επικρίθηκε από το ΠΑΣΟΚ ως λογοκρισία. Η εξήγηση του Π. Λαμπρία ότι οι περικοπές αφορούσαν *ad personam* κριτική στον Κωνσταντίνο δεν ήταν πειστική¹⁰¹. Και τούτο όχι μόνο επειδή ούτως ή άλλως δεν είχε ορισθεί διαδικασία ελέγχου των ομιλιών αλλά κυρίως διότι η υπερψήφηση της βασιλευομένης δημοκρατίας ήταν ταυτόχρονα και επιλογή δυναστείας και προσώπου. Σε κάθε περίπτωση, η συγκεκριμένη ομιλία ήταν αναμφίβολα η πιο ριζοσπαστική από τις τέσσερις που μεταδόθηκαν τηλεοπτικώς¹⁰². Ειδικότερα, ο Κ. Σημίτης υποστήριξε αρχικά ότι «στην Ελλάδα η βασιλευομένη δημοκρατία δεν υπήρξε ποτέ δημοκρατία, αλλά συγκαλυμμένη τυραννία». Έπειτα, αντιμετώπισε το πολιτειακό ζήτημα με όρους ταξικής διχοτόμησης: «η βασιλεία στήριξε και ταυτίστηκε με την οικονομική ολιγαρχία. Οι μεγαλοεπιχειρηματίες, μεγαλοεφοπλιστές και τα ξένα μονοπώλια υποστήριζαν και υποστηρίζουν το βασιλικό θεσμό. Παρεμπόδισαν με τη βοήθειά του την κοινωνική πρόοδο, ελπίζουν ότι θα τους βοηθήσει και μελλοντικά στην καταπίεση των δικαιωμάτων του εργαζόμενου λαού [...] Ο Κωνσταντίνος ξέρει καράτε, δηλαδή να παίζει ξύλο [...] Ο αγρότης, ο εργάτης, ο βιοτέχνης, ο επαγγελματίας δεν πρέπει να ταυτίσουν τον εαυτό τους με κάποιον που δεν αισθάνθηκε ποτέ τον ιδρώτα και τον κόπο της καθημερινής δουλειάς [...] [Λέει ότι] νοστάλησε τη χώρα μας. Τι νοστάλησε όμως; την ταβέρνα της γειτονιάς ή τα παλάτια του, το πανηγύρι στο χωριό ή τις κρουαζιέρες των εστεμμένων;» και η ομιλία του έκλεισε ως εξής: «ο Κωνσταντίνος έδειξε στους δημοσιογράφους την οικογένειά του. Η δημοκρατική παράταξη σας καλεί να αναπολήσετε τις οικογένειες των εξορισμένων, τους γονείς εκείνων που σκοτώθηκαν στο Πολυτεχνείο, τους πρόσφυγες στην Κύπρο. Η δυστυχία τους είναι δημιούργημα και του Κωνσταντίνου». Η ομιλία του επικοινωνούσε με τον υπό διαμόρφωση μεταπολιτευτικό ριζοσπαστισμό, καθώς βασιζόταν στην κάθετη διχοτόμηση ανάμεσα στην κοινωνική ελίτ που στήριζε τον Κωνσταντίνο και τις λαϊκές μάζες που δεν θα έπρεπε να συνταχθούν με τον εκλεκτό των εκμεταλλευτών τους¹⁰³.

Γενικότερα, από το στρατόπεδο των υποστηρικτών της αβασίλευτης δημοκρατίας αρθρώθηκε μια πολυεπίπεδη επιχειρηματολογία, η οποία αναδείκνυε τα θεωρητικά μειονεκτήματα του βασιλικού θεσμού και τον αρνητικό ρόλο του στην ελληνική ιστορία, αλλά και ασκούσε προσωπική

¹⁰⁰ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του σε Αυγή 30.11.1974.

¹⁰¹ Σύμφωνα με τον Λαμπρία, η περικοπή παραγράφων της ομιλίας Σημίτη ήταν επιβεβλημένη διότι επρόκειτο «περί δριμείας επιθέσεως κατά προσώπου και όχι θεσμού», με την οποία παραβιάζονταν τα συμφωνηθέντα, «ενδεχομένως δε και ο ποινικός νόμος», Καθημερινή 07.12.1974. Ο Κ. Σημίτης απάντησε ότι έθεσε δύο ζητήματα, το πρώτο εάν γινόταν να συνυπάρχει η βασιλεία με τους δημοκρατικούς θεσμούς και το δεύτερο εάν ο Κωνσταντίνος είχε τα προσόντα να είναι ο πρώτος πολίτης και θεωρήθηκε ανεπίτρεπτο το δεύτερο· βλ. Βήμα 07.12.1974.

¹⁰² Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του Κ. Σημίτη σε Βήμα 06.12.1974.

¹⁰³ Contra η εκτίμηση που εξέφρασαν Τα Νέα 09.12.1974, σύμφωνα με την οποία η ομιλία του Κ. Σημίτη, όπως και εκείνη του Λ. Κύρκου δεν επέδρασαν στο εκλογικό σώμα διότι είχαν κομματικό χαρακτήρα. Αυτή η εκτίμηση μάλλον εντάσσεται στην εκ μέρους της εφημερίδας υποστήριξη της ΕΚ-ΝΔ.

κριτική στον Κωνσταντίνο για τα πεπραγμένα του¹⁰⁴. Στο εσωτερικό του εν λόγω στρατοπέδου υπήρχαν διαφοροποιήσεις ως προς την έμφαση κάθε επιχειρήματος. Έτσι, η κεντρώα προσέγγιση έδινε ιδιαίτερη σημασία στη θεσμική όψη του ζητήματος, τονίζοντας ότι ο κληρονομικός χαρακτήρας του ανώτατου πολιτειακού αξιώματος συνιστά περιορισμό της λαϊκής κυριαρχίας¹⁰⁵. Η σύγκρουση όμως επικεντρώθηκε στην ιστορική διάσταση της αντιπαράθεσης. Σε αυτό το πλαίσιο, βρέθηκε στο στόχαστρο η δυναστεία των Γλύξμπουργκ, η οποία επικρίθηκε ως δίαυλος επιρροής των ξένων Μεγάλων Δυνάμεων στη χώρα¹⁰⁶. Εξίσου επίμονες ήταν οι αναφορές του αντιμοναρχικού στρατοπέδου στη θητεία του Κωνσταντίνου ως βασιλιά και, ιδίως, στις ευθύνες του για την κρίση των Ιουλιανών του 1965, την εκ μέρους του αναπαραγωγή ψευδών φημών περί κομμουνιστικής απειλής και το προετοιμαζόμενο πραξικόπημα των στρατηγών, αλλά και για τη στάση του απέναντι στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου και εν γένει κατά τη διάρκεια της δικτατορίας¹⁰⁷. Επίσης, οι οπαδοί της αβασίλευτης δημοκρατίας κατηγορήσαν τον Κωνσταντίνο ότι η εκστρατεία του χρηματοδοτούνταν από τον Σάχη της Περσίας και ελληνικούς εφοπλιστικούς οικονομικούς κύκλους του Λονδίνου¹⁰⁸. Με αυτό τον τρόπο έθεσαν έμμεσα την κοινωνική διάσταση του πολιτειακού ζητήματος και υπογράμμισαν την οικονομική ανεξαρτησία του δικού τους στρατοπέδου¹⁰⁹.

Η κρίσιμη διαφορά του στρατοπέδου της αβασίλευτης δημοκρατίας σε σχέση με εκείνο της βασιλευμένης ήταν η συγκρότηση επιτροπών σε επίπεδο κοινωνικής βάσης, η οποία διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι οι σχετικές πρωτοβουλίες ξεκινούσαν με υπογραφές προσωπικοτήτων¹¹⁰. Σημαντικό ρόλο στην έκβαση του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος έπαιξε και η ίδρυση επιτροπών σε τοπικό επίπεδο, σε πόλεις και χωριά της επαρχίας. Η επιτροπή δημοκρατικού αγώνα εξαπλώθηκε γρήγορα σε τοπικό επίπεδο, σε πόλεις όπως η Πάτρα, το Αγρίνιο, τα Χανιά, η Δράμα και η Καβάλα¹¹¹. Επίσης, δημιουργήθηκαν και άλλες επιτροπές, όπως η «Συντονιστική Επιτροπή για τη Δημοκρατία» που ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη από 29 προσωπικότητες, όπως ο Μανώλης Ανδρόνικος, ο Εμμανουήλ Κριαράς, ο Αριστόβουλος Μάνεσης και ο Κωστής Μοσκόφ¹¹². Παράλληλα, συγκροτήθηκε η «Πανελλήνια επιτροπή αντιβασιλικού αγώνα», η οργανωτική επιτροπή

¹⁰⁴ Βλ. Γ. Αναστασιάδη, «Η κατάλυση του βασιλικού θεσμού: Το δημοψήφισμα του 1974», σε: *Idem, Κοινοβούλιο και Μοναρχία στην Ελλάδα*, 1995, σελ. 146-150.

¹⁰⁵ Βλ. Γ. Κουμάντο, *Οι περικοπές στη λαϊκή κυριαρχία*, Βήμα 08.12.1974.

¹⁰⁶ Βλ. τη συνέχεια άρθρων του Β. Μαθιόπουλου στο Βήμα με τίτλο *Η δυναστεία υπηρέτης των ξένων*, το άρθρο του Μ. Πλωρίτη, *Βασιλεία και δικτατορία*, Βήμα 24.11.1974, όπου παραπέμπεται η από 18 Δεκεμβρίου 1967 φράση του Κ. Καραμανλή ότι «όλες οι κακοδαιμονίες στην Ελλάδα προέρχονται από τα λάθη του Θρόνου», την έκκληση της ΚΕ του ΚΚΕ σε Ριζοσπάστης 28.11.1974 και την κοινή ανακοίνωση κατά της «ξενόδουλης μοναρχίας» που εξέδωσαν οι νεολαίες των κομμάτων της αντιπολίτευσης ΕΣΔΟΝ, Ν. ΠΑΣΟΚ, ΚΝΕ και Ρήγας Φεραίος σε Ριζοσπάστης 30.11.1974.

¹⁰⁷ Βλ. Α. Pantélis, *Les grands problèmes de la nouvelle Constitution hellénique*, LGDJ 1979, σελ. 122.

¹⁰⁸ Βλ. Βήμα 22 και 27.11.1974. Ο Ριζοσπάστης 28.11.1974 επικαλέστηκε άρθρο της Daily Telegraph σύμφωνα με τον οποίο τον Κωνσταντίνο χρηματοδοτούσε ο Σάχης και Έλληνες εφοπλιστές.

¹⁰⁹ Βλ. τη χαρακτηριστική ανακοίνωση της Πανελλαδικής Επιτροπής για τη Δημοκρατία: «Καλούμε όλους τους Έλληνες Δημοκράτες να προσφέρουν από 100 δρχ. στον αγώνα μας για την Αβασίλευτη Δημοκρατία. ΔΗΜΟΚΡΑΤΕΣ: ΒΟΗΘΗΣΤΕ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΜΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΑΛΛΑΓΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ. ΓΙΑΤΙ: Οι δημοκράτες δεν έχουν τα εκατομμύρια του στέμματος και τις πετρελαιοπηγές του Σάχη»· βλ. Βήμα 03.12.1974.

¹¹⁰ Βλ. Α. Pantélis, *Les grands problèmes*, ό.π., σελ. 121.

¹¹¹ Βλ. Βήμα 29.11.1974.

¹¹² Βλ. Βήμα 27.11.1974.

της οποίας αποτελούνταν, μεταξύ άλλων, από την Έλλη Αλεξίου και τον Φαίδωνα Βεγληρή¹¹³, η Πανελλήνια Επιτροπή Αντιμοναρχικού-Δημοκρατικού Αγώνα που επρόσκειτο στο ΚΚΕ¹¹⁴ και η Δημοκρατική αντιμοναρχική ένωση από προσωπικότητες που κινούνταν στον χώρο του ΚΚΕ εσωτερικού¹¹⁵. Αξιοσημείωτη υπήρξε, επίσης, η τοποθέτηση των καθηγητών της Παντείου, που τάχθηκαν ομόφωνα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας»¹¹⁶. Από τον χώρο του Συνταγματικού Δικαίου, ξεχωρίζει η συμβολή του Αριστόβουλου Μάνεση, ο οποίος εξήγησε με απλά λόγια ότι «στα πλαίσια ενός δημοκρατικού πολιτεύματος όπου υποτίθεται ότι ο λαός είναι κυρίαρχος, η ύπαρξη κληρονομικού ανωτάτου άρχοντος αποτελεί αντίφαση και αντινομία»¹¹⁷.

Η συγκρότηση επιτροπών και η συλλογή υπογραφών επεκτάθηκε επίσης σε χώρους εργασίας και αποτέλεσε αντίβαρο σε περιπτώσεις εργοδοτικών εκβιασμών υπέρ του Κωνσταντίνου¹¹⁸. Οι εφημερίδες που είχαν ταχθεί υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, όσο πλησίαζε το δημοψήφισμα, δημοσίευαν καθημερινά χιλιάδες υπογραφές «ανώνυμων» ανθρώπων που οργανώνονταν σε επιτροπές και λάμβαναν επώνυμα θέση για το δημοψήφισμα. Αυτές οι επιτροπές διοργάνωσαν σε ελάχιστο χρόνο μια τεράστια εκστρατεία ενημέρωσης, που περιελάμβανε καθημερινές συγκεντρώσεις, ομιλίες και συζητήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εκστρατείας αποτελούν οι εξορμήσεις που πραγματοποιούσαν κλιμάκια ηθοποιών όπως οι Μελίνα Μερκούρη, Αλέκος Αλεξανδράκης, Αλίκη Βουγιουκλάκη, Κώστας Βουτσάς, Τζένη Καρέζη, Νίκος Κούρκουλος, Στέφανος Ληναίος, σε περιοχές όπως το Λαύριο, τα Μέγαρα, το Μενίδι, η Κορινθία για να μοιράσουν φυλλάδια στον κόσμο¹¹⁹. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι από τις 28 επιτροπές που συγκροτήθηκαν επίσημα βάσει των προβλέψεων του π.δ. 805/1974, οι 23 ήταν υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας και κάλυπταν όλη τη χώρα, από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη έως τη Ρόδο, το Μεσολόγγι και τη Ζαχάρω, ενώ οι μόλις 5 επιτροπές υπέρ της βασιλευομένης δημοκρατίας βρίσκονταν μόνο στο Λεκανοπέδιο¹²⁰.

Το «πεζοδρόμιο» αποτέλεσε κρίσιμο πεδίο κινητοποίησης των υποστηρικτών της αβασίλευτης

¹¹³ Βλ. Βήμα 30.11.1974.

¹¹⁴ Βλ. Ριζοσπάστης 03.12.1974. Στις υπογραφές στήριξης περιλαμβάνονταν, μεταξύ άλλων, εκείνες του Γιάννη Ρίτσου, του Γιάννη Ιμβριώτη και του Αντώνη Αμπατιέλου.

¹¹⁵ Βλ. Αυγή 01.12.1974.

¹¹⁶ Βλ. Καθημερινή 04.12.1974.

¹¹⁷ Βλ. την τοποθέτησή του κατά τη συνέντευξη Τύπου της επιτροπής υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας στη Θεσσαλονίκη σε Ελληνικός Βορράς 03.12.1974 και Θεσσαλονίκη 03.12.1974. Με αυτά τα λόγια εξέφρασε, με πιο πολεμικό τόνο βέβαια, μια θέση την οποία είχε ήδη υποστηρίξει σε θεωρητικό επίπεδο· βλ. Α. Μάνεση, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. II', 1965, σελ. 117-122.

¹¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Ριζοσπάστης 01.12.1974, όπου δημοσιεύεται καταγγελία ότι ο εφοπλιστής Ανδρέας Ποταμιάνος συγκέντρωσε τους εργαζομένους της «Ηπειρωτικής Ακτοπλοΐας» και τους απείλησε ότι εάν δεν ψήφιζαν υπέρ του Κωνσταντίνου θα τους απέλυε.

¹¹⁹ Βλ. Βήμα 04.12.1974. Αντίστοιχες περιοδείες πραγματοποιήθηκαν στα Μεσόγεια και στη Μεγαρίδα από τον Μάνο Κατράκη και τον Κώστα Καζάκο· βλ. Βήμα 05.12.1974. Ενδεικτικό για το κλίμα που προσπαθούσαν να επιβάλουν βασιλόφρονα στελέχη του κρατικού μηχανισμού στην επαρχία είναι το περιστατικό που συνέβη κατά την περιοδεία των ηθοποιών Καρέζη, Κούρκουλου, Κατράκη, Μιχαλακόπουλου, Παράβα, Αρβανίτη και Βλάση στην περιοχή της Κορίνθου, όπου υπομοίραρχος προκάλεσε επεισόδιο με ψευδείς κατηγορίες ότι οι ηθοποιοί μοίραζαν προκηρύξεις με δηλώσεις του Κ. Καραμανλή αλλά αποδείχθηκε τελικά αυτές τις είχε ο ίδιος· βλ. Καθημερινή 07.12.1974.

¹²⁰ Βλ. Καθημερινή 05.12.1974.

δημοκρατίας. Έτσι, στον επίσημο εορτασμό της εξέγερσης του Πολυτεχνείου που πραγματοποιήθηκε στις 24 Νοεμβρίου με τη συμμετοχή εκατοντάδων χιλιάδων πολιτών, δόθηκε (και) αντιμοναρχικός τόνος με συνθήματα όπως: «Όχι ξανά στη Μοναρχία-ρίξτε το Στέμμα στα σκουπίδια», «Χούντα και Στέμμα μας πνίξανε στο αίμα», «να γίνει σχολείο το Παλάτι» κ.ά.¹²¹. Αντιμοναρχικός τόνος δόθηκε και στη μαζική συγκέντρωση υποδοχής του Κύπριου προέδρου Μακαρίου στην πλατεία Συντάγματος στις 29 Νοεμβρίου¹²². Μετά τη λήξη της ομιλίας του Μακαρίου, σημειώθηκαν και επεισόδια έξω από τα γραφεία της Πανελληνίας Κίνησης Βασιλευομένης Δημοκρατίας¹²³. Η πόλωση που επικρατούσε τις ημέρες πριν από το δημοψήφισμα φάνηκε και στις αποδοκιμασίες σε βάρος του βιολιστή Γεχούντι Μενουχίν πριν την έναρξη ρεσιτάλ του στη Λυρική Σκηνή λόγω φιλομοναρχικών δηλώσεων που είχε κάνει πρόσφατα¹²⁴. Πλήθος κόσμου υποδέχθηκε τον διάσημο βιολιστή με πανό που έγραφε «Ενώ ο ελληνικός λαός αγωνίζεται για τη Δημοκρατία, ο κ. Μενουχίν φλερτάρει με την αριστοκρατία», πολλά εισιτήρια επιστράφηκαν, ενώ είχε προηγηθεί και σχετική καταγγελία μουσικών και καλλιτεχνών όλων των κλάδων¹²⁵. Συνολικά, η κινητοποίηση υπέρ της αβασιλευτής δημοκρατίας είχε έντονο το λαϊκό στοιχείο και συνδέθηκε με την πρόσφατη κληρονομιά της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και του αντιδικτατορικού αγώνα.

5. ΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ

Το δημοψήφισμα απέβη υπέρ της αβασιλευτής δημοκρατίας με 69,18%¹²⁶ και το αποτέλεσμά του έγινε δεκτό με πανηγυρισμούς εκ μέρους των οπαδών της αβασιλευτής δημοκρατίας¹²⁷. Στο αποτέλεσμα αποτυπώνονται και οι δύο μεγάλες «διαιρετικές τομές» (cleavages)¹²⁸ που σημάδεψαν την Ελλάδα τον 20ό αιώνα. Η τομή του Εθνικού Διχασμού είναι εμφανής στη διαφορά μεταξύ παλιάς και νέας Ελλάδας, καθώς η βασιλευομένη δημοκρατία εμφανίστηκε ενισχυμένη στην Πε-

¹²¹ Βλ. Βήμα 26.11.1974.

¹²² Βλ. Ριζοσπάστης 30.11.1974, όπου ανάμεσα στα συνθήματα του πλήθους αναφέρονται και τα «Ψωμί, δουλειά και όχι βασιλιά» και «Όχι στέμμα, όχι αίμα».

¹²³ Σύμφωνα με την Καθημερινή 30.11.1974, η ένταση οφειλόταν σε θερμοκέφαλους νεαρούς υποστηρικτές της αβασιλευτής δημοκρατίας, σύμφωνα όμως με την Αγωνιστική Πορεία 06.12.1974, οι προκλήσεις ξεκίνησαν από την πλευρά των φιλομοναρχικών όταν ένας από αυτούς τράβηξε μαχαίρι.

¹²⁴ Βλ. Καθημερινή 04.12.1974.

¹²⁵ Βλ. Βήμα 04.12.1974.

¹²⁶ Βλ. την κύρωση του Πρακτικού της Ανώτατης Εφορευτικής Επιτροπής σε ΦΕΚ Β' 1314/17.12.1974. Σύμφωνα με τα πλήρη αποτελέσματα που περιλαμβάνονται στο εν λόγω Πρακτικό, ψήφισαν 4.719.787 από τους 6.090.210 εγγεγραμμένους στους εκλογικούς καταλόγους (ποσοστό συμμετοχής 77,5%). Από το σύνολο των 4.690.986 εγκύρων ψηφοδελτίων, υπέρ της αβασιλευτής δημοκρατίας ήταν τα 3.245.111 (69,18%) και υπέρ της βασιλευομένης δημοκρατίας τα 1.445.875 (30,82%).

¹²⁷ Βλ. εικόνες των πανηγυρισμών που μεταδόθηκαν από την ΕΡΤ στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 25.10.2024). Στην Αθήνα χιλιάδες άνθρωποι πανηγύρισαν στο κέντρο της πόλης με χιουμοριστικά, κατά βάση, συνθήματα όπως «Ε, ε, ε έμεινε στο δρόμο», «Το Παλάτι να γίνει σχολείο», «Οι βασιλικοί στις γλάστρες», «Λαέ μπαγάσα τους έκοψες τη μάσα», «Λεχρίτη, λεχρίτη σε έφαγε η Κρήτη» βλ. Βήμα 10.12.1974. Σκωπτικά συνθήματα όπως «Πωλούνται ανάκτορα σε τιμή ευκαιρίας» και «Αν δεν πας εργάτης στη Γερμανία, να 'ρθεις γεωργός στη Λακωνία» κατέγραψε και ο Ριζοσπάστης 10.12.1974.

¹²⁸ Για την έννοια της «διαιρετικής τομής» βλ. S. Lipset/S. Rokkan, "Cleavage structures, party systems and voter alignments", σε: S. Lipset/S. Rokkan (επιμ.), *Party systems and voter alignments: cross-national perspectives*, 1967, σελ. 1-64.

λοπόννησο (Λακωνία, Μεσσηνία, Ηλεία και Αργολίδα ήταν τέσσερις από τις πέντε περιοχές με τα καλύτερα αποτελέσματά της), με αποκορύφωμα τη Λακωνία όπου έλαβε 59,52%, ενώ αντίθετα στην Κρήτη έλαβε κάτω από 10% (5,9% στο Ρέθυμνο, 7,3% στα Χανιά, 10,57% στο Ηράκλειο και 11,58% στο Λασιθί)¹²⁹. Η ταξική διαιρετική τομή φαίνεται στο αποτέλεσμα κατά περιοχές: στην Αττική, τα καλύτερα αποτελέσματα της βασιλευμένης ήταν σε περιοχές όπως του Παπάγου, η Εκάλπ και το Ψυχικό, στον δε δήμο Αθηναίων στο Κολωνάκι και στο ιστορικό κέντρο, ενώ τα καλύτερα αποτελέσματα της αβασίλευτης στην Αττική ήταν σε Καισαριανή, Ν. Ιωνία και Ταύρο, στον δε δήμο Αθηναίων στα Τουρκοβούνια, τα Κ. Πατήσια και τα Πετράλωνα¹³⁰. Τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν την απονομιμοποίηση της μοναρχίας από τις κυριαρχούμενες τάξεις, ιδίως στις πόλεις. Ο Θρόνος είχε φθαρεί ανεπανόρθωτα στη συνείδηση της πλειονότητας του ελληνικού λαού, καθώς είχε συνδεθεί με τις αντιδημοκρατικές εκτροπές και τις παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων¹³¹. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, πως αυτά ήταν και τα βασικά σημεία που τόνιζαν οι πολέμιοι του βασιλικού θεσμού. Οι προδικτατορικοί αγώνες και η στάση του Κωνσταντίνου στην κρίσιμη για τη σταθεροποίηση του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου πρώτη φάση της δικτατορίας σφυρηλάτησαν το πολιτικό πλαίσιο που καθόρισε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος¹³².

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος δεν αμφισβητήθηκε μετά την ανακοίνωσή του. Ο Κ. Καραμανλής δήλωσε ότι «ετερματίσθη οριστικώς η εκκρεμότης του πολιτειακού», ο Γ. Μαύρος τόνισε ότι η ετυμηγορία του λαού «έθεσε οριστικά τέρμα στους παράγοντες της φοβίας, του διχασμού και των εξωσυνταγματικών παρεμβάσεων στο δημόσιο βίο», ενώ ο Α. Παπανδρέου υπογράμμισε ότι «ο λαός εκέρδισε τον πρώτο μεγάλο σταθμό στον αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία και τη λαϊκή κυριαρχία»¹³³. Από την αριστερά, ο Η. Ηλιού δήλωσε ότι «το έθνος έκρινε τη δυναστεία και το βασιλικό θεσμό και τους καταδίκασε» και ο γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Χαρίλαος Φλωράκης ερμήνευσε το αποτέλεσμα λέγοντας ότι ο λαός «θέλει μέσα στο νέο πολίτευμα που με τον αγώνα του επέβαλε, να δει να καθιερώνεται ένα πραγματικά δημοκρατικό καθεστώς»¹³⁴. Σε θεσμικό επίπεδο, το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος της 8ης Δεκεμβρίου 1974 άνοιξε τον δρόμο για τη διαμόρφωση του νέου Συντάγματος¹³⁵. Από αυτήν την άποψη, βρίσκεται «ενσωματωμένο ως βασική συνταγματική απόφαση στον ίδιο τον πυρήνα της πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας που οδήγησε στο Σύνταγμα του 1975»¹³⁶.

Από την άλλη πλευρά, ο Κωνσταντίνος δήλωσε ότι «προέχει η εθνική ενότης χάριν της ομαλότητας, προόδου και ευημερίας της χώρας» και ευχήθηκε σιβυλλικά «αι εξελίξεις να δικαιώσουν το απο-

¹²⁹ Βλ. τον σχετικό πίνακα σε Χ. Βερναρδάκης/Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, 1991 [ανατύπωση 2012], σελ. 282.

¹³⁰ Βλ. *Ibidem*, σελ. 284.

¹³¹ Βλ. Δ. Καλτσώνη, *Ελληνική συνταγματική ιστορία*, τ. ΙΙ' (1941-2001), 2010, σελ. 136-137.

¹³² Βλ. Γ. Κασιμάτη, «Η Μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975», σε: *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975. Τα ελληνικά Σύνταγματα από το Ρήγα έως σήμερα*, Βουλή των Ελλήνων, 2004, σελ. 182. Πρβλ. και Σ. Μακρή, *Στρατός και Πολιτική στη Νότια Ευρώπη. Η πολιτική στρατηγική της ελληνικής δημοκρατικής μετάβασης και το δόγμα της ισχυράς εκτελεστικής εξουσίας*, 2002, σελ. 148-151.

¹³³ Βλ. Βήμα, 10 Δεκεμβρίου 1974.

¹³⁴ Βλ. Ριζοσπάστης, 10 Δεκεμβρίου 1974.

¹³⁵ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, γ' εκδ., 2022, σελ. 107-108.

¹³⁶ Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 57.

τέλεσμα που προέκυψε από την χθεσινή ψηφοφορία»¹³⁷. Ωστόσο, ο τέως βασιλιάς κατήγγειλε στα απομνημονεύματά του την πολιτειακή αλλαγή ως «μια ξεκάθαρη συνταγματική εκτροπή ακριβώς πάνω στα χνάρια της χούντας», αφού έπρεπε «όλα να ακολουθήσουν την έννομη τάξη. Να γυρίσει ο Καραμανλής, να φωνάξει τον Βασιλέα, να γυρίσει ο Βασιλεύς, να γίνει η ορκωμοσία κανονικά και αν επρόκειτο να γίνει δημοψήφισμα, ας γινόταν τότε»¹³⁸. Το ίδιο επιχείρημα διατυπώθηκε δεκατέσσερα χρόνια μετά το δημοψήφισμα και από τον Κωνσταντίνο Μπτσotάκη, παρότι το 1974 είχε ταχθεί υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας¹³⁹. Ο τότε αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης, σε συνέντευξη Τύπου στο Λονδίνο στις 4 Φεβρουαρίου 1988, χαρακτήρισε το δημοψήφισμα ως άδικο (unfair) επειδή δεν δόθηκε στον βασιλιά η δυνατότητα να βρίσκεται στην Ελλάδα κατά τη διεξαγωγή του¹⁴⁰. Τούτο το επιχείρημα, όμως, δεν ευσταθεί, καθώς και στα προηγούμενα δημοψηφίσματα που είχαν διενεργηθεί από φιλομοναρχικές δυνάμεις, το 1920, το 1935 και το 1946, δεν είχε επιστρέψει εκ των προτέρων ο εκάστοτε μονάρχης¹⁴¹.

Η δυσaráεσκεια της φιλοβασιλικής πτέρυγας της ΝΔ μετά το δημοψήφισμα παρέμεινε σε διαχειρίσιμα πλαίσια, με πιο σημαντική αντίδραση την παραίτηση του βουλευτή Κέρκυρας Σ. Θεοτόκη¹⁴². Ο φόβος της ηγετικής ομάδας του κόμματος για πιθανή συγκρότηση φιλοβασιλικού κόμματος αποτυπώθηκε στο άρθρο 60 παρ. 3 του σχεδίου Συντάγματος που κατέθεσε στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή η κυβέρνηση¹⁴³. Η εν λόγω διάταξη αποσύρθηκε στην Ολομέλεια της Βουλής, όπου όμως είκοσι βουλευτές της πλειοψηφίας κατέθεσαν τροπολογία επί του άρθρου 111 του σχεδίου Συντάγματος, η οποία απαγόρευε στα μέλη και στους απογόνους της βασιλικής οικογένειας να καταλάβουν δημόσιες θέσεις ή να εκλεγούν σε αιρετά αξιώματα¹⁴⁴. Η συγκεκριμένη τροπολογία

¹³⁷ Βλ. Καθημερινή 10.12.1974.

¹³⁸ Βλ. Βασιλεύς Κωνσταντίνος, Χωρίς τίτλο, τ. Γ', Βήμα 2015, σελ. 138-139.

¹³⁹ Σύμφωνα με τον Κ. Μπτσotάκη, η επαναφορά της βασιλείας θα δυσχέραινε τη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού και την προσπάθεια να τεθούν οι Ένοπλες Δυνάμεις υπό πολιτικό έλεγχο· βλ. Βραδυνή 05.12.1974.

¹⁴⁰ Βλ. Βήμα 05.02.1988. Η δήλωση έγινε προσπάθεια να ανασκευασθεί αλλά είχε ήδη μεταδοθεί από τον ανταποκριτή της ΕΡΤ στο Λονδίνο Λάμπη Τσιριγωτάκη· βλ. τη μαρτυρία του στη συνέντευξή του στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 31.10.2024). Σύμφωνα με τον Π. Λουκάκο, Ελευθεροτυπία 21.02.1988, ο Κωνσταντίνος Μπτσotάκης μάλλον παρασύρθηκε στη «βασιλική γκάφα» από τους Έλληνες εφοπλιστές που συνάντησε στο Λονδίνο.

¹⁴¹ Όπως έχει εύστοχα παρατηρήσει ο Ευ. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός*, ό.π., σελ. 500, η απουσία του Κωνσταντίνου από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια της εκστρατείας για το δημοψήφισμα δεν ήταν παράλογη, όχι μόνο επειδή εναρμονιζόταν με την πρακτική του Γεωργίου Β' το 1935 και το 1946 αλλά και επειδή δεν θα μπορούσε το πρόσωπο που διεκδικούσε το αξίωμα του κληρονομικού αρχηγού του κράτους να έρθει στη χώρα με οποιαδήποτε άλλη ιδιότητα.

¹⁴² Όπως έγραψε, μεταξύ άλλων, στην επιστολή παραίτησής του, «η τροπή την οποίαν έλαβεν ο αγών επί του Πολιτειακού με έφερε τελικώς εις πλήρη διάστασιν προς την πολιτικήν την οποίαν ηκολούθησε μέχρι τέλους η ηγεσία του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας»· βλ. Καθημερινή 14.12.1974.

¹⁴³ Η διάταξη προέβλεπε ότι οι βουλευτές που θα αποχωρούσαν από την κοινοβουλευτική ομάδα ενός κόμματος δεν θα μπορούσαν να ενταχθούν σε κοινοβουλευτική ομάδα άλλου κόμματος, ούτε θα μπορούσαν να συγκροτήσουν νέες κοινοβουλευτικές ομάδες κατά τη διάρκεια της ίδιας κοινοβουλευτικής περιόδου· βλ. επ' αυτής Χ. Ανθόπουλο, *Αποστασία και δημοκρατία*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 26.10.2024)· και αναλυτικότερα Χ. Κουρουνή, *Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί*, ό.π., σελ. 261-268, όπου και αναλυτική περιγραφή των σχετικών τοποθετήσεων ενώπιον της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής και στη σύνδεση της συγκεκριμένης διάταξης με τους φόβους της ηγεσίας της ΝΔ για «αποστασία» βουλευτών της με στόχο τη συγκρότηση κόμματος βασιλοφρόνων.

¹⁴⁴ Βλ. Βουλή των Ελλήνων, Ε' Αναθεωρητική Βουλή, *Σύνταγμα 1975. Διάταξις κατ' άρθρον επισήμων σχεδίων – τροπολογιών ψηφισθέντος τελικού κειμένου*, Προεδρία Κωνσταντίνου Ευστ. Παπακωνσταντίνου, 1976, σελ. 612-614.

συζητήθηκε στην προτελευταία συνεδρίαση της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής στις 2 Ιουνίου, μετά την αποχώρηση της αντιπολίτευσης, και έδωσε την ευκαιρία στη φιλοβασιλική πτέρυγα της ΝΔ να εκφραστεί ανοιχτά, επικρατώντας μάλιστα στη σχετική ψηφοφορία¹⁴⁵.

Τα πρώτα χρόνια μετά το δημοψήφισμα έγιναν προσπάθειες πολιτικής συγκρότησης του φιλοβασιλικού ρεύματος, η πιο αξιόλογη από τις οποίες ήταν η Εθνική Παράταξη που έλαβε 6,82% στις εκλογές του 1977¹⁴⁶. Παράλληλα, από το 1975 ως το 1978 υπήρχε διαρκής κινητικότητα φιλοβασιλικών αξιωματικών, με συντονιστή τον στενό συνεργάτη του τέως βασιλιά συνταγματάρχη εν αποστρατεία Γ. Αρναούτη, με στόχο τη διενέργεια πραξικοπήματος για την επαναφορά του Κωνσταντίνου¹⁴⁷. Αυτές οι προθέσεις συνδέονταν με την προσπάθεια ανακοπής των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων¹⁴⁸. Σε κάθε περίπτωση, η παλινόρθωση του βασιλικού θεσμού φαίνεται ότι δεν ήταν ούτε αποδεκτή από την κοινωνική πλειοψηφία, ούτε επιθυμητή στους κόλπους του στρατεύματος και της κυρίαρχης τάξης.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Το πολιτειακό ζήτημα στην Ελλάδα δεν τέθηκε ποτέ αφηρημένα, έξω από τα συμφραζόμενα κάθε εποχής. Από τον Εθνικό Διχασμό και τον μεσοπόλεμο ως το δημοψήφισμα του 1946 εν μέσω εμφυλίου πολέμου και τα Ιουλιανά του 1965, η διαμάχη για το πολιτειακό αποτύπωνε πάντοτε ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές διαιρετικές τομές και όχι απλώς μια διαφωνία αναφορικά με τον αιρετό ή κληρονομικό χαρακτήρα της ανάδειξης του αρχηγού του κράτους. Το δημοψήφισμα του 1974 δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο ήταν αδύ-

¹⁴⁵ Βλ. χαρακτηριστικά τις τοποθετήσεις των Κ. Σερεπίσου και Α. Αβραμίδη, Βουλή των Ελλήνων, Ε' Αναθεωρητική, Περίοδος Α' – Προεδρευομένης Δημοκρατίας – Σύνοδος Α', Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής των συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975, 1975, σελ. 1079 με τον πρώτο να δηλώνει ότι «δεν είναι δυνατόν να αποδίδεται μομφή διά τα μέλη της βασιλικής οικογενείας, τα οποία πολλές προσέφερον υπηρεσίας και εις δυσκόλους περιστάσεις υπέστησαν θυσίας υπέρ του Έθνους και κυρίως διά τον Βασιλέα Κωνσταντίνον, ο οποίος υπήρξεν ο πρώτος αντιστασιακός. Και τούτο καθ' ην στιγμή νομιμοποιούμεν εκείνους οι οποίοι ήγειρον τα όπλα κατά της Πατρίδος και εκηρύχθησαν υπέρ της παρακωρήσεως Ελληνικών εδαφών εις ξένα Κράτη. Είμεθα ανάξιοι εάν λαμβάνωμεν θέσεις εις βάρος των καλών και υπέρ των φαύλων και προδοτών» και τον δεύτερο να προσθέτει ότι «δεν είναι νοητόν αυτήν την στιγμήν να ευρίσκωνται εις την αίθουσαν της Βουλής άνθρωποι οι οποίοι έστρεψαν τα όπλα εναντίον της Πατρίδος, να χύνωνται δάκρυα διά τον Λουντέμην να γυρίση πίσω και να συζητούμεν εάν πρέπει να γυρίσουν οι άνθρωποι αυτοί». Υπέρ της απάλειψης της συγκεκριμένης διάταξης τοποθετήθηκαν και οι Α. Πνευματικός, Α. Τσαλδάρης, Π. Καλογιάννης, Δ. Φράγκος, Δ. Καλογήρου, Κ. Τριανταφύλλου, Ι. Κατσαφάδος, Ι. Αντωνόπουλος και Γ. Αποστολάτος, ενώ υπέρ της δήλωσαν οι Κ. Στεφανάκης και Δ. Ψηλός (σελ. 1079-1080).

¹⁴⁶ Όπως εύστοχα σημείωσε για την Εθνική Παράταξη ο Γ. Αναστασιάδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία (1940-1986)*, β' εκδ., 1998, σελ. 153, οι φανατικοί βασιλόφρονες δεν δίστασαν να σμίξουν το αντικαμανλικό μένος τους με εκείνο των χουντικών. Για την πολιτική έκφραση των βασιλοφρόνων και την Εθνική Παράταξη βλ. Γ. Αλεξάτο, *Οι Ελλαδέμποροι. Άκρα Δεξιά και φασισμός στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, β' εκδ., 2019, σελ. 294-297.

¹⁴⁷ Βλ. Κ. Σβολόπουλο, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, ό.π., τ. 9, σελ. 123-126.

¹⁴⁸ Ενδεικτική είναι η ομιλία του Α. Μάνεση στις 24 Ιουλίου 1975, στην οποία έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου για «το ενδεχόμενο ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός και η αντιδραστική μερίδα της ελληνικής δεξιάς να προτιμήσουν, σε μια πρώτη φάση, την επαναφορά της μοναρχίας, ως συμφερότερη από την ανοιχτή δικτατορία, για την ανάσχεση των δημοκρατικών εξελίξεων και του λαϊκού κινήματος [...] ο πολιτικός φορέας του νεοφασιστικού κινδύνου μπορεί να είναι όχι μόνο μια νέα κλίκα στρατοκρατών, αλλά και ο Κωνσταντίνος». βλ. Α. Μάνεση, «“Επταετίας” τέλος!», σε: *Idem, Συνταγματική θεωρία και πράξη*, ό.π., σελ. 539-540.

νατο, παρότι επιδιώχθηκε, η σχετική συζήτηση να περιορισθεί σε έναν επί της αρχής διάλογο για τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της μίας ή της άλλης μορφής του πολιτεύματος. Η στήριξη του Κωνσταντίνου από τους Έλληνες εφοπλιστές του Λονδίνου, αλλά και η εκ μέρους των αντιπάλων του ανάδειξη αυτής της στήριξης, δείχνουν ότι και τα δύο στρατόπεδα είχαν επίγνωση ότι η διαμάχη για το πολιτειακό είχε συγκεκριμένα υλικά διακυβεύματα. *Η επικράτηση της βασιλευομένης δημοκρατίας δεν θα σήμαινε απλώς ότι ο ανώτατος άρχοντας θα ήταν αιρετός αλλά ότι θα επέστρεφε στον Θρόνο ο συγκεκριμένος βασιλιάς, με το συγκεκριμένο (βεβαρημένο) παρελθόν και με τη συμβολική και υλική του σύνδεση με τη μετεμφυλιακή δομή εξουσίας.* Αυτή η προοπτική κρίθηκε στο δημοψήφισμα και αποδοκιμάστηκε.

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος είχε ρίζες στον Εθνικό Δικασμό και στην ταξική διαίρεση της ελληνικής κοινωνίας. Αυτοί οι παράγοντες όμως δεν επέδρασαν σε κενό χρόνου αλλά στο πλαίσιο της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας και με βάση την εμπειρία της δεκαετίας που είχε προηγηθεί. Το παρελθόν της δυναστείας έπαιξε σημαντικό ρόλο, όμως η αξιολόγηση που φαίνεται ότι βάρυνε περισσότερο στο αποτέλεσμα ήταν εκείνη που αφορούσε τη θητεία του Κωνσταντίνου ως βασιλιά και, ιδίως, τη στάση του στα Ιουλιανά και στη δικτατορία. Ο Κωνσταντίνος, με τις πρωτοβουλίες και τις παραλείψεις του, συνέβαλε στην επιβολή και τη σταθεροποίηση ενός αυταρχικού και καταπιεστικού καθεστώτος. Έτσι, η προσπάθειά του ενόψει του δημοψηφίσματος να παρουσιαστεί ως ένας επίδοξος μονάρχης σκανδιναβικού τύπου προσέκρουσε σε αυτές ακριβώς τις μνήμες. Ενώ όμως το 1965 ο Κωνσταντίνος μπορούσε να υπολογίζει στη στήριξη του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας και να ελπίζει στην αντικομμουνιστική συσπείρωση, εννιά χρόνια αργότερα αυτή η δομή είχε αποδιοργανωθεί και τα ερείσματα του Στέμματος είχαν περιορισθεί κυρίως στις κορυφές της κοινωνικής πυραμίδας και σε παραδοσιακά συντηρητικά στρώματα της υπαίθρου. Αντίθετα, ο ιδεολογικός και πολιτικός ριζοσπαστισμός των μαζών στην πρώτη φάση της μεταπολίτευσης απαιτούσε τη ρήξη με το προδικτατορικό παρελθόν. *Ο βασιλικός θεσμός υπήρξε θύμα αυτής της τόσο αναγκαίας και ιστορικής ρήξης.* □

ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ ΣΤΟΝ ΗΓΕΜΟΝΙΚΟ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΙΣΜΟ: Η ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Γ. Α. Τασόπουλος
Καθηγητής ΕΚΠΑ,
Δικηγόρος

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I.1. Η συνταγματική στιγμή της Μεταπολίτευσης¹ επιδίωξε την αποκατάσταση της νομιμοποίησης των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα², έτσι ώστε οι κανόνες του παιγνιδιού να είναι πλέον σεβαστοί και αποτελεσματικοί. Για τον σκοπό αυτό, εμπεδώνεται σταδιακά η λογική του εκλογικού αυτοματισμού: η νίκη στις εκλογές νομιμοποιεί τον παντοδύναμο πρωθυπουργό, ο οποίος ηγείται συχνά μονοκομματικής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και κυβερνά χωρίς θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας του.

I.2. Για την κριτική ανάλυση της συνταγματικής στιγμής της Μεταπολίτευσης, είναι χρήσιμη η έννοια των υποκειμένων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου (background principles of constitutional law)³. Αυτές συνθέτουν το πλέγμα των προϋ-

¹ Βλ. για το χρονικό και τα συνταγματικά χαρακτηριστικά της Μεταπολίτευσης τη βασική μελέτη, Γ. Κασσιμάτης, *Η μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975*, 2005, σελ. 31, 34, 41.

² Βλ. Αρ. Μάνεση, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», σε: *Les Temps Modernes, Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, 1986, σελ. 13, 51: «Η συναίνεση όμως, για να είναι αυθεντική και αποτελεσματική, προϋποθέτει τη δημοκρατία: όχι την τυπική έννοια και μάλιστα σαν απλό ζήτημα διαδικασίας, αλλά σαν νοοτροπία και τρόπο ζωής που να διαποτίζουν τόσο την ιδιωτική όσο και την πολιτική κοινωνία».

³ Βλ. την ανάλογη αναφορά του L. Fuller, *The Morality of Law*, 1964, σελ. 42. Idem, «The Implicit Laws of Lawmaking», σε: K. Winston, *The Principles of Social Order*, 1981, σελ. 158, 161: «The writing of constitutions becomes impossible unless the draftsman can assume that the legislator shares with

ποθέσεων που χρειάζεται να ικανοποιούνται, αν πρόκειται το Σύνταγμα να θεσπίζει κανόνες του παιγνιδιού οι οποίοι θα εξασφαλίζουν αβίαστη συναίνεση στη διευθέτηση του πολιτικού ανταγωνισμού εντός των πλαισίων και των προδιαγραφών τους⁴. Οι αρχές αυτές αφορούν τη διαδικαστική *αμεροληψία* των κανόνων του παιγνιδιού, ώστε το παιγνίδι να είναι δημοκρατικό, καθαρό και ανοιχτό· την αρετή της *θεσμικής ευηρέειας*⁵, ώστε να λαμβάνονται υπόψη τα ζωτικά συμφέροντα και δικαιώματα της μειοψηφίας από την πλειοψηφία και να εξασφαλίζεται ο έλεγχος και η λογοδοσία της εξουσίας· και τέλος τη δεσμευτικότητα και αξιοπιστία του συστήματος αυτού, μέσα από την *πίστη* στο Σύνταγμα και την ασφάλεια δικαίου⁶.

I.3. Η μελέτη υποστηρίζει ότι η εποχή της Μεταπολίτευσης έχει τελειώσει και η περίοδος του θεσμικού εκλογικού αυτοματισμού έχει φτάσει στα όρια της. Πλέον βρισκόμαστε στον καιρό του *ηγεμονικού πρωθυπουργισμού*. Αυτός μπορεί να οδηγήσει σε κρίση νομιμοποίησης των θεσμών, αναιρώντας αργά και επώδυνα τα επιτεύγματα της Μεταπολίτευσης, εάν η συνταγματική μας τάξη, δηλαδή οι πολιτικές δυνάμεις μαζί με τους δικαιοκρατικούς θεσμούς, επιμένουν στη λογική ότι ο εκλογικός αυτοματισμός στην παραγωγή νομιμοποίησης δεν είναι απλώς αναγκαίος αλλά και ικανός να επιτύχει και να διαφυλάξει μακροπρόθεσμα τη συναίνεση στους κανόνες του παιγνιδιού.

II. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

II.1. Αν απαντήσουμε στο ερώτημα τι σημαίνει *συνταγματική στιγμή* θα έχουμε κατανοήσει καλύτερα και την Ε' Αναθεωρητική Βουλή. Φανταστείτε μια οικογένεια με αξιόλογη κληρονομιά της οποίας τα παιδιά μαλώνουν. Κάθε παιδί διεκδικεί μέρος της περιουσίας, νιώθει αδικημένο και φροντίζει να μην αδικηθεί. Οι γονείς αντίθετα επιθυμούν να είναι δίκαιοι και αμερόληπτοι και προσπαθούν να μην αδικήσουν κανένα από τα παιδιά τους. Η συνταγματική στιγμή είναι εκείνη όπου οι πολιτικές δυνάμεις υιοθετούν τη στάση των γονέων. Η κοινή και καθημερινή πολιτική αντιπαράθεση είναι εκείνη όπου οι πολιτικές δυνάμεις βρίσκονται στη θέση των παιδιών. Η συνταγματική στιγμή διακρίνεται από μια ηθική στάση φροντίδας για το κοινό καλό και από την προσπάθεια θεμελίωσης θεσμών που θα είναι σχεδιασμένοι με τέτοιο τρόπο ώστε να καθιστούν εφικτή την αποφυγή των πολιτικών αδιεξόδων και την πολιτισμένη διευθέτηση των διαφορών.

II.2. Η Ε' Αναθεωρητική Βουλή έδρασε σε μια κορυφαία συνταγματική στιγμή στην ιστορία της χώρας μας. Η έννοια της συνταγματικής στιγμής έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης από τον αμερικανό συνταγματολόγο Bruce Ackerman⁷, ο οποίος εισάγει μια δυαδική αντίληψη (*dualist conception*) της πολιτικής ζωής⁸, την τρέχουσα καθημερινή πολιτική σύγκρουση και την ανώτερη,

him some implicit notions of the limits of legal decency and sanity".

⁴ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας*, 2014, σελ. 33, 41-42, 255-256.

⁵ Βλ. Idem, *Η Κοινωνία και το Σύνταγμα στην Ελλάδα*, 2006, σελ. 85· Β. Βουτσάκη, *Δημόσια σφαίρα, πολιτικός ενθουσιασμός και αρετές, Ισοπολιτεία*, XII-XIII, 2008-2009, σελ. 163, 175.

⁶ Βλ. L. Fuller, *Positivism and Fidelity to Law. A Reply to Professor Hart*, 71 Harvard L. R., 1958, σελ. 630.

⁷ B. Ackerman, *Storrs Lectures: Discovering the Constitution*, 93 Yale L. J. 1984, σελ. 1013, 1022, 1023.

⁸ Ibidem, σελ. 1022.

η οποία διακρίνει τη θεμελίωση συνταγματικών θεσμών σε συνθήκες εναργούς ιστορικής συνείδησης, λαϊκής συμμετοχής και προσήλωσης στο κοινό καλό. Ο συνταγματικός σχεδιασμός⁹ σκοπó έχει να οργανώσει την εξουσία με τέτοιο θεσμικό τρόπο ώστε να εξασφαλίσει ότι η παθολογία της πώλωσης και του αγώνα για την εξουσία δεν θα ανατρέψει ούτε θα ματαιώσει τα επιτεύγματα και τα κεκτημένα της συνταγματικής στιγμής.

II.3. Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τον δικαστή έχει ως αποστολή να διαφυλάξει την ακεραιότητα του συστήματος από την πολωμένη πολιτική αντιπαράθεση που επιχειρεί να αποδομήσει το θεσμικό συνταγματικό οικοδόμημα της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Ενσωματώνεται έτσι στο σύστημα το στοιχείο της *αρετής*¹⁰, στο πρόσωπο του δικαστή ως θεματοφύλακα της συνταγματικής παρακαταθήκης¹¹. Το πρόβλημα είναι ότι τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και ιδίως ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων έχουν αντιπλειοψηφική λειτουργία (*counter-majoritarian difficulty*)¹². Όπως θα δούμε η ελληνική αντίληψη της συνταγματικής στιγμής βρίσκεται στον αντίποδα της αμερικανικής αναφορικά με την ηθικοπολιτική διάσταση των θεσμών και την αρετή, ως συστατικά στοιχεία των αντιβάρων της εξουσίας.

II.4. Στην αμερικανική εκδοχή η συνταγματική στιγμή έχει σχέση με τον περιορισμό της παντοδυναμίας της πλειοψηφίας· η αναγκαιότητα της θεσμικής αρετής και του καθήκοντος του δικαστή να διαφυλάξει την ακεραιότητα του συνταγματικού πλαισίου υπηρετεί τον σκοπό της αποτροπής των καταχρήσεων της εξουσίας. Αντίθετα στην ελληνική περίπτωση η ουσία της συνταγματικής στιγμής και της θεσμικής θεμελίωσης το 1974-1975 αφορά τον σεβασμό της δημοκρατικής διαδικασίας, τη συμπεριληπτικότητά της και την επικράτηση της πλειοψηφικής λογικής στο εκλογικό και το κοινοβουλευτικό επίπεδο.

III. Η Ε΄ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΒΟΥΛΗ ΚΑΙ ΟΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

III.1. Η Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή είναι σίγουρα μια Βουλή που έχει πλήρη συνείδηση της συνταγματικής στιγμής και της ευθύνης που επωμίζεται. Συγκροτείται κυρίως από τη γενιά των πολιτικών που έχουν βιώσει την τραγική δωδεκαετία: από το 1963 όταν απέτυχε η Βαθεία Τομή για την κατάργηση του παρασυντάγματος του μετεμφυλιακού κράτους¹³, το 1965 τα Ιουλιανά και την αντικοινοβουλευτική συμπεριφορά του νεαρού Βασιλιά· το 1967 την επιβολή της δικτατορίας και

⁹ Βλ. Ξ. Κοντιάδης, *Πώς γράφεται το Σύνταγμα; Συνταγματικός σχεδιασμός και διαβουλευτική δημοκρατία*, 2018, σελ. 237 επ.

¹⁰ Βλ. Β. Ackerman, *Storrs Lectures*, ό.π., σελ. 1031.

¹¹ *Ibidem*, σελ. 1031: “*The Federalist proposes a democratic constitution that tries to economize on virtue. The first great economy is purchased, of course, by the distinction between constitutional and normal politics. The second is gained by a scheme of constitutional separation of powers that normally gives elected officials powerful incentives to question the success with which rival ‘representatives’ have embodied the political will of We the People of the United States. The third economy is obtained by designing an institution of judicial review that gives judges special incentives to uphold the integrity of earlier constitutional solutions against the pulling and hauling of normal politics*”.

¹² Βλ. Α. Bickel, *The Least Dangerous Branch*, 1962, σελ. 16-17.

¹³ Βλ. Κ. Γεωργόπουλο, *Σχέδιον Αναθεωρήσεως του Συντάγματος* [1963], 1997, σελ. 21.

την ακραία ηθικοπολιτική έκπτωση με την καταπίεση, τη βία και τα βασανιστήρια της επταετίας· το 1973 την εξέγερση του Πολυτεχνείου· και το 1974 την τουρκική εισβολή και την εθνική ήττα στην Κύπρο που ήταν ο καταλύτης για την κατάρρευση της δικτατορίας και τη Μεταπολίτευση¹⁴. Στο εσωτερικό της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής κυριαρχεί το αίτημα του εκδημοκρατισμού.

III.2. Οι καιροί της κρίσης και της ανάγκης σημαίνουν τη στιγμή για να εκδηλωθεί η μακιαβελική *virtù* στην καλύτερη εκδοχή της¹⁵: Η αρετή που διαπνέεται από φιλοπατρία και από την αποφασιστική θέληση να θεμελιωθεί μια πολιτεία, ένα Σύνταγμα με την ουσιαστική έννοια του όρου, το οποίο θα ανανεώνει το κριτήριο της νομιμοποιημένης εξουσίας¹⁶ και θα διαπνέεται από το ηθικοπολιτικό πρόταγμα των υποκείμενων αρχών του συνταγματικού δικαίου: α) τη διαδικαστική *αμεροληψία* (*impartiality*)¹⁷ των κανόνων του παιχνιδιού, η οποία παράγει δημοκρατική νομιμοποίηση μέσα από την πολιτική συμμετοχή σε ελεύθερες και ανόθευτες εκλογές με καθολική ψηφοφορία και ισοδυναμία της ψήφου των πολιτών· β) τον φιλελεύθερο πολιτικό πολιτισμό και την αρετή της *θεσμικής ευπρέπειας* (*civility*) η οποία στον κοινοβουλευτισμό περιλαμβάνει, ιδίως, i. τον αποκλεισμό της βίας ως μέσου πολιτικής επικράτησης, ii. το κοινοβουλευτικό ήθος, iii. το αίτημα της διακυβέρνησης δια του λόγου, σε αναζήτηση της έλλογης θέλησης για το κοινό καλό, iv. τον έλεγχο της εξουσίας μέσα από θεσμικά αντίβαρα που εξασφαλίζουν τη λογοδοσία της, και v. τον σεβασμό στα ζωτικά συμφέροντα και δικαιώματα της μειοψηφίας· και βέβαια γ) τη δικαιοκρατική πίστη (*fidelity*) στο δίκαιο, στο αυστηρό Σύνταγμα και την ασφάλεια δικαίου, και τον σεβασμό της συνταγματικής νομιμότητας, με προσήλωση τόσο στην *ηθική της υποχρεωτικότητας* των κανόνων (*morality of duty*), όσο και στην *ηθική της ποιοτικής εξύψωσης* του επιπέδου εφαρμογής της έννομης τάξης (*morality of aspiration*)¹⁸. Οι αρχές αυτές καλύπτουν τις ελάχιστες προϋποθέσεις *δικαιοκρασίας, ουσίας και αξιοπιστίας*, προκειμένου οι κανόνες του παιχνιδιού που θεσπίζει το Σύνταγμα να επιτύχουν αβίαστη συναίνεση στη ρυθμιστική τους λειτουργία και νομιμοποίηση.

III.3. Οι ανωτέρω υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου αντιστοιχούν στις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος, τη *δημοκρατική*, τη *φιλελεύθερη* και τη *δικαιοκρατική*. Δεν πρέπει όμως να συγχέονται και δεν συμπίπτουν με αυτές. Έχουν ηθικοπολιτική φόρτιση και αφορούν την υιοθέτηση της *εσωτερικής σκοπιάς των κανόνων δικαίου*¹⁹, κατά την ορολογία του H. L. A. Hart, ή κατ' άλλη διατύπωση της εσωτερικής στάσης απέναντι στους κανόνες, από πλευ-

¹⁴ Βλ. για τα γεγονότα της περιόδου και τη συνταγματική τους σημασία Ν. Αλιβιζάτο, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, 1983, σελ. 542 επ.

¹⁵ Βλ. L. Strauss, *Thoughts on Machiavelli*, 1978, σελ. 47, 524, 525.

¹⁶ Βλ. τη διαφωτιστική ανάλυση του J. Pocock, *The Machiavellian Moment*, 1975, σελ. 160-161, 166, 167: “*Since innovation continues to raise ethical problems, this use of the word virtù does not deny its association with ethics, but it employs the word to define the situations within which the ethical problems arise*”.

¹⁷ Βλ. I. Tassopoulos, *Hobbesian Impartiality in Constitutional Law: Claims of Justice and Claims for Justice*, *Ethical Thought* vol. 18 2/2018, σελ. 5, 7, [SSRN](#).

¹⁸ Βλ. συναφώς για την κρίσιμη διάκριση αλλά και την ανάγκη συνδυασμού στο πλαίσιο της *inner morality of law* τόσο της *legality of duty*, όσο και της *legality of aspiration*, L. Fuller, *The Morality of Law*, ό.π., σελ. 13, 42.

¹⁹ Βλ. H. L. A. Hart, *The Concept of Law*, 1961, σελ. 56, 86-88, 112· N. MacCormick, 1981, σελ. 34. Βλ. από την ελληνική θεωρία, Α. Τάκη, *Η ηθική αδιαφορία του νόμου*, 2006, σελ. 208-210.

ράς εκείνων που μετέχουν και πρωταγωνιστούν στο πολιτικό παιχνίδι, όπως οργανώνεται από το Σύνταγμα. Η εσωτερική σκοπιά έγκειται στην αποδοχή της δεσμευτικότητας των προτύπων συμπεριφοράς που θέτουν οι κανόνες και στον κριτικό αναστοχασμό από μέρους των αξιωματούχων και των δημόσιων λειτουργών της Πολιτείας της δικής τους συμπεριφοράς και της συμπεριφοράς των άλλων, με βάση τα κριτήρια που θέτουν οι κανόνες. Οι υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου θέτουν ζήτημα αρχής και καθορίζουν τη στάση των πολιτικών παικτών, σε σχέση με τον τρόπο που παίζουν (μεταφορικά, «αθλητικό» ή «αντιαθλητικό» παιχνίδι). Κρίσιμο δεν είναι το αν οι παίκτες συμφωνούν με το περιεχόμενο των κανόνων, αλλά το αν τους αναγνωρίζουν, τους αποδέχονται και τους ενστερνίζονται ως κανονιστικό μέτρο με βάση το οποίο κρίνεται η πρακτική του πολιτικού παιχνιδιού, η πολιτική συμπεριφορά τόσο η δική τους όσο και των άλλων παικτών. Η εργαλειακή στάση των πολιτικών παικτών και ιδίως των κρατικών αξιωματούχων απέναντι στους κανόνες μπορεί να είναι κατανοητή, ως ερμηνευτική αναζήτηση των ορίων και των δυνατοτήτων που επιτρέπουν οι κανόνες, αλλά ωστόσο ο σκεπτικισμός και ο ερμηνευτικός σχετικισμός απέναντι στους κανόνες, αν καταστεί δόγμα, δηλαδή γίνει αποδεκτός επί της αρχής, τότε, αργά ή γρήγορα, υποσκάπτει την κανονιστικότητα και την ασφάλεια του δικαίου και καθιστά το γραπτό και αυστηρό Σύνταγμα ερμηνευτικά διάτρητο· αρκεί να υπάρχει ο απαραίτητος συσχετισμός που θα υποστηρίξει την επιζητούμενη εργαλειακή ερμηνεία, στη λογική ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Το πρόβλημα είναι σοβαρότερο όταν ο κυνισμός της στάσης αυτής δεν γίνεται καν συνειδητός, αλλά εκδηλώνεται «φυσικά» και «εύλογα», επειδή «έτσι έχουν τα πράγματα». Η ιδέα των δημόσιων αξιωματούχων που εκπληρώνουν το καθήκον τους με ήθος και *ευσυνειδησία* και γενικότερα η δεοντολογία και η ηθική του δημόσιου τομέα σε αναζήτηση της συνεκτικότητας και της συνοχής²⁰ των κανόνων δικαίου αμβλύνεται, απωθείται και υποχωρεί.

Αλλά, χωρίς την εσωτερική σκοπιά και την ηθικοπολιτική δέσμευση των παικτών επί της αρχής, είναι ανέφικτη ή, ορθότερα, *αδιανόητη* η υπέρβαση της τρέχουσας πολιτικής διαμάχης και η αναβάθμιση της συνταγματικής τάξης σύμφωνα με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της συνταγματικής στιγμής. Ωστόσο εδώ ακριβώς είναι και η μεγάλη διαφορά της συνταγματικής στιγμής. Αυτό που σήμερα φαίνεται αδιανόητο, τη στιγμή εκείνη γίνεται κατανοητό ότι αφορά επιτακτικά το προφανές και το *αυτονόητο*.

III.4. Έχοντας πληρώσει πανάκριβα το τίμημα από τη μετεμφυλιακή αποτυχία αποκατάστασης του κύρους και του σεβασμού των υποκείμενων αρχών του συνταγματικού δικαίου υπό το Σύνταγμα του 1952, εξαιτίας της αδυναμίας τους να συμφωνήσουν στην κατάργηση του παρασυντάγματος και στον σεβασμό του κράτους δικαίου και του κοινοβουλευτισμού, οι πρωταγωνιστές του 1974-1975 είναι εσωτερικά έτοιμοι και αποφασισμένοι να πραγματοποιήσουν την υπέρβαση. Θεμελιώνουν συνταγματικούς θεσμούς σε ένα ποιοτικά ανώτερο επίπεδο νομιμότητας που δεν είναι συνταγματικό με την τετριμμένη, τυπική και σχετική έννοια της αμφισβητούμενης συνταγματικότητας για την ερμηνεία της α' ή της β' διάταξης, αλλά αφορά τη συνταγματική συγκρότηση της πολιτικής μας κοινωνίας και θέτει τους όρους της πολιτικής μας ενότητας, ακριβώς επειδή αφενός

²⁰ Βλ. J. Raz, *Ethics in the Public Domain*, 2^η έκδ., 1994, σελ. 297.

αποτυπώνει θεμελιώδεις και ιστορικά δοκιμασμένες αρχές πολιτειακού αυτοκαθορισμού ή, όπως λέγεται σήμερα, συνταγματικής ταυτότητας, και αφετέρου ανανεώνει το κριτήριο της νομιμοποιημένης εξουσίας, αναβαθμίζοντας τη σχέση της συνταγματικής μας τάξης με τις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου.

III.5. Η θεμελιωτική στιγμή του Συντάγματος τελεί υπό τον έλεγχο των νικητών, τους οποίους ευνοεί ο συσχετισμός κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων. Αν όμως πρόκειται να επιτύχει τη συναίνεση των ηττημένων πολιτικών παρατάξεων (γιατί αυτή λείπει και είναι αναγκαία για τη νομιμοποίηση των θεσμών), χρειάζεται να υπερβαίνει τους αριθμητικούς συσχετισμούς των πολιτικών δυνάμεων και να σέβεται τις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου· επειδή καλείται (δηλαδή βρίσκεται αντιμέτωπη με την ιστορική πρόκληση) να θέσει το καταστατικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτοί οι συσχετισμοί θα διαμορφώνονται και θα εκδηλώνονται αμερόληπτα, αβίαστα και κανονικά, κατά βάση και επί της αρχής τουλάχιστον. Αυτή είναι η συνταγματική στιγμή του 1974-1975: η ιστορική θεμελίωση μιας άλλης διαφορετικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από εκείνη των δύο κρίσεων των μεγάλων πολέμων του 20ού αιώνα, τον Εθνικό Διχασμό και τον Εμφύλιο, μιας δημοκρατίας η οποία θα σέβεται τις υποκείμενες αρχές του συνταγματικού δικαίου.

III.6. Η συνταγματική στιγμή δεν είναι μόνο ζήτημα προσώπων ούτε απλώς θέμα ιστορικής συγκυρίας. Είναι μάλλον ο συνδυασμός τους που ενεργοποιεί τον ζωτικό *ιδεαλισμό* και δημιουργεί τη δυναμική της *υπέρβασης*, ώστε οι πρωταγωνιστές της πολιτικής ζωής, από τους πολίτες ως τους πολιτικούς που τους αντιπροσωπεύουν, να αρθούν πάνω από την τετριμμένη διαμάχη για την εξουσία για να θεμελιώσουν μία *ποιοτικά ανώτερη* συνταγματική τάξη από εκείνη που είχαν ως τότε κατορθώσει²¹.

III.7. Η Hannah Arendt στο βιβλίο της *On Revolution* (1963)²² έχει μιλήσει καθαρότερα από κάθε άλλον για τη διαφορά της πολιτικής επικράτησης από τη συνταγματική θεμελίωση. Στη συνταγματική γραμματολογία το ανυπέρβλητο παράδειγμα θεμελίωσης προσφέρουν οι Πατέρες του Αμερικανικού Συντάγματος του 1787. Σε ό,τι αφορά τη χώρα μας, τέσσερις πολιτικοί έχουν διαδραματίσει θεμελιωτικό ρόλο των συνταγματικών θεσμών της χώρας μας: α) ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, πρωτεργάτης του φιλελεύθερου συνταγματικού κράτους με το Σύνταγμα της

²¹ Οι καιροί προσφέρουν στους ανθρώπους την ευκαιρία, τη μακιαβελική *fortuna*, αλλά και εκείνοι πρέπει να έχουν την κατάλληλη παρασκευή, ώστε στην κρίσιμη στιγμή να είναι έτοιμοι και να επιδείξουν την απαραίτητη *virtù*, για να πάρουν τη συλλογική (και στο μέτρο αυτό και ατομική) τύχη στα χέρια τους, μέσα από τον πολιτειακό αυτοκαθορισμό τους.

²² Εκδ. Penguin, σελ. 142: “If, however, one keeps in mind that the end of rebellion is liberation, while the end of revolution is the foundation of freedom, the political scientist at least will know how to avoid the pitfall of the historian who tends to place his emphasis upon the first and violent stage of rebellion and liberation, on the uprising against tyranny, to the detriment of the quieter second stage of revolution and constitution”.

Η συγγραφέας επισημαίνει τη διπλή σημασία της λέξης *αρχή*, ως χρονική αφετηρία και ηθικοπολιτικό θεμέλιο, και τονίζει, σελ. 212, 211: “What saves the act of beginning from its own arbitrariness is that it carries its own principle within itself or, to be more precise, that beginning and principle, principium and principle, are not only related to each other, but are coeval”.

Επιδαύρου (1822) (Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος) και τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του Ελληνικού Έθνους· β) ο Χαρίλαος Τρικούπης, θεμελιωτής του κοινοβουλευτισμού με κορυφαία στιγμή το 1875 και την εισαγωγή της αρχής της δεδηλωμένης· γ) ο Ελευθέριος Βενιζέλος, θεμελιωτής της εθνικής ολοκλήρωσης και του κράτους δικαίου, καθώς επίσης και διαμορφωτής της βασικής θεσμικής ταυτότητας της Ελλάδας με το Σύνταγμα του 1911 (αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864)· και δ) ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ιδρυτής της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, πρωταγωνιστής της Μεταπολίτευσης, θεμελιωτής της αποκατάστασης των υποκείμενων αρχών του συνταγματικού δικαίου με το Σύνταγμα του 1975 και της συμμετοχής της Ελλάδας στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αυτοί οι τέσσερις πολιτικοί άλλωστε δικαιούνται και τον τίτλο του «εθνάρχη», όχι με οποιαδήποτε εθνικιστική χροιά, αλλά με την έννοια των θεμελιωτών των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών οι οποίοι απέβησαν καθοριστικοί για τη συνταγματική μας ταυτότητα στις κρίσιμες καμπές της πολυτάραχης ιστορίας μας²³.

IV. ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ;

IV.1. Τη στιγμή της Μεταπολίτευσης υπάρχει κάτι περισσότερο από συνταγματική *ασυνέχεια*: υπάρχει κενό, λόγω της κατάρρευσης της δικτατορίας, της κατάλυσης του Συντάγματος του 1952, αλλά και της χρεωκοπίας των αρχών της εθνικοφροσύνης και του παρασυντάγματος, της εκκρεμότητας του πολιτειακού και βέβαια της εθνικής κρίσης στην Κύπρο. Με αυτά τα ιστορικά και πολιτικά δεδομένα επικρατούσαν συνθήκες άσκησης συντακτικής εξουσίας. Η άποψη ότι επρόκειτο (στην ουσία) για συντακτική εξουσία είναι κατανοητή²⁴, αλλά υπό το πρίσμα του νομικού θετικισμού φαίνεται ασυνεπής η συζήτηση για τη φύση της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής ως πράγματι αναθεωρητικής ή συντακτικής, επειδή, αν μέναμε πιστοί στο θετικό δίκαιο, θα έπρεπε να μην είναι αυτονόητη η διορθωτική ερμηνεία του αυτοπροσδιορισμού της Βουλής του 1975 ως αναθεωρητικής και όχι ως συντακτικής.

IV.2. Ενώ είναι σαφές ότι υπήρξε «συνταγματική αποκοπή» (dismemberment)²⁵ σε σχέση με το Σύνταγμα του 1952, επειδή το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974 κατήργησε τη Βασιλεία και επέλυσε οριστικά το πολιτειακό κατά τρόπο διάφορο του Συντάγματος του 1952, εντούτοις, το αναντίρρητο γεγονός ότι η Ε' Αναθεωρητική Βουλή συνεκλήθη εν μέσω μείζονος εθνικής και

²³ Θα ήταν άδικο να μην αναγνωρίσουμε σε σχέση με τον Τρικούπη και τον Βενιζέλο τον καταλυτικό ρόλο του Βασιλιά Γεωργίου Α', ο οποίος στις κρίσιμες ώρες δεν στάθηκε εμπόδιο αλλά προσαρμόστηκε με ευελιξία, ευθύνη και ευστροφία, επιδεικνύοντας και εκείνος από την πλευρά του μακιαβελική *virtù*. Ορμώμενος από μία συνομιλία με τον Ν. Αλιβιζάτο, διευκρινίζω ότι η θεμελίωση συνταγματικών θεσμών (και ο ρόλος του «εθνάρχη») κρίνεται εκ του αποτελέσματος. Ο Καποδίστριας και ο Α. Παπανδρέου θα δικαιούνταν τον χαρακτηρισμό, αν επετύχαναν. Ο πρώτος δολοφονήθηκε, ενώ ο δεύτερος προώθησε και επιχειρήσε να πραγματοποιήσει το αίτημα για *κοινωνική δημοκρατία*, στην προσπάθειά του όμως αυτή εμπέδωσε τη λαϊκιστική εκδοχή του παροχικού κρατισμού, η οποία οδήγησε στα αλληπάλληλα Μνημόνια από πολιτικούς που εμπνεύστηκαν από τη λαοφιλία του Α. Παπανδρέου χωρίς να έχουν την εμβέλεια της σκέψης και την κρίση του.

²⁴ Βλ. τις χαρακτηριστικές διατυπώσεις του Γ. Κασιμάτη, *Η μετάβαση στη Δημοκρατία*, ό.π., σελ. 37, ο οποίος μιλά για την άσκηση της συντακτικής εξουσίας από την Ε' Αναθεωρητική Βουλή.

²⁵ Βλ. R. Albert, *Constitutional Amendment and Dismemberment*, 43 Yale L. J. of International Law 2017, σελ. 1, 4.

θεσμικής κρίσης δεν μεταβάλλει τη φύση της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής σε συντακτική (ακόμη και στην ουσία).

IV.3. Υποστηρίζω, λοιπόν, ότι δεν είναι η ιστορία εκείνη που καθορίζει τη φύση της συντακτικής εξουσίας, αλλά το κανονιστικό περιεχόμενο της ασκούμενης λειτουργίας της Βουλής που θέσπισε το Σύνταγμα του 1975. Από την άποψη αυτή, η συνταγματική στιγμή του 1975 –άσχετα με το πώς θα χαρακτηρίζονταν τη στιγμή εκείνη, αναθεωρητική ή συντακτική (το οποίο βεβαίως δεν ήταν άμοιρο σημασίας)– επί της ουσίας πραγματοποιούσε μεν αποφασιστικές τομές, αλλά μέσα σε πλαίσιο θεμελιώδους συνέχειας της συνταγματικής ταυτότητας της ελληνικής πολιτείας²⁶. Η αντίληψη ότι η ιστορία «αποφαίνεται», παρέχει τα κριτήρια, για τη φύση της Βουλής του 1975 ως αναθεωρητικής ή συντακτικής μένει δέσμια εξαιρετικά προβληματικών και εντέλει σφαλερών αντιλήψεων για τη συντακτική εξουσία. Πρέπει λοιπόν να προηγηθεί στο σημείο αυτό μία σύντομη αναφορά στη θεωρία για τη συντακτική εξουσία.

V. Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΗΣ

V.1. Σύμφωνα με τον Abba Sieyès, η συντακτική εξουσία εξυπηρετούσε κατά τη Γαλλική Επανάσταση, μεταξύ άλλων, τους ακόλουθους τέσσερις σημαντικούς σκοπούς: α) η Τρίτη Τάξη, ως μέρος μιας προϋπάρχουσας έννομης τάξης, διεκδικεί κυριαρχία και ταυτίζεται με το σύνολο του έθνους· β) απελευθερώνεται από τους περιορισμούς της προϋπάρχουσας έννομης τάξης, που συνδέεται με τη σύγκληση των γενικών συνελεύσεων από τον βασιλιά το 1788· γ) ως κυρίαρχη, η Τρίτη Τάξη δεν υπόκειται στο προϊσχύον δίκαιο, διότι αυτό θα ήταν αντίθετο με την ίδια την ιδέα της κυριαρχίας· και δ) η κυρίαρχη βούληση είναι η προέλευση της νέας νομιμότητας²⁷.

V.2. Οι τέσσερις αυτές «κινήσεις» ταιριάζουν με τα βασικά αξιώματα του νομικού θετικισμού. Η συντακτική εξουσία συνδέεται στενά με τη φύση του Συντάγματος ως θετικού δικαίου. Η νομική εγκυρότητα προϋποθέτει την αποτελεσματικότητα της έννομης τάξης στο σύνολό της. *Ex facto jus oritur*²⁸. Το θετικό δίκαιο ανάγεται στη γένεση του κανονιστικού από το πραγματικό. Όσον αφορά την αποτελεσματικότητα της έννομης τάξης, αρκεί η σιωπηρή συναίνεση, ασχέτως αν προκύπτει από τον φόβο για βάνουσο καταναγκασμό και καταστολή.

V.3. Στο πρακτικό επίπεδο, η εν λόγω ιδέα της συντακτικής εξουσίας νομιμοποιεί την επανάσταση²⁹. Επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον, όπως λεγόταν³⁰. Μια *de facto* εξουσία, όταν είναι νικηφόρα, ασφαλής και αποτελεσματική, γίνεται αργά ή γρήγορα *de jure* εξουσία.

²⁶ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, 2011, σελ. 499.

²⁷ Βλ. E. Sieyès, *Τι είναι η Τρίτη Τάξη* (Φ. Στεφοπούλου μτφρ., Χ. Παπασυλιανός επιμ.-εισαγ.), 2016, σελ. 27, 103 επ., 132· L. Rubinelli, *Constituent Power. A History*, 2020, σελ. 34, 56· M. Spang, *Constituent Power and Constitutional Order*, 2014, σελ. 108-121.

²⁸ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, 1980, σελ. 16, 89.

²⁹ Βλ. Α. Negri, *Insurgencies. Constituent Power and the Modern State*, 1999, σελ. 333. Βλ. όμως, Α. Arato, *The Adventures of the Constituent Power. Beyond Revolutions?*, 2017, σελ. 419.

³⁰ Βλ. Γ. Δρόσο, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, 1996, σελ. 288· Π. Παπαδάκη, *Η νομική θεωρία της Επα-*

V.4. Στο επίπεδο της συνταγματικής θεωρίας, η συντακτική εξουσία συνδέεται άρρηκτα με τη θεώρηση του Συντάγματος ως αποτέλεσμα της ασταθούς ισορροπίας των πολιτικών δυνάμεων. Αυτό εξηγεί την ιστορικότητα και την εξάρτηση του Συντάγματος από τις κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις που το συνέταξαν. Επιτρέψτε μου να αναφέρω μόνο ένα άτοπο στο οποίο οδηγεί αυτή η αντίληψη για το Σύνταγμα: η απόπειρα βίαιης ανατροπής της έννομης τάξης για την αντικατάσταση του Συντάγματος με ένα άλλο σε μια επαναστατική διαδικασία απαγορεύεται, καταδικάζεται και τιμωρείται από το εκάστοτε ισχύον Σύνταγμα. Αλλά από επιστημονική άποψη, η επαναστατική επιβολή νέου Συντάγματος συνάδει με τον ιστορικό χαρακτήρα και την πραγματική πηγή και προέλευση του κανονιστικού³¹. Υπό το πρίσμα της ιστορικότητας του Συντάγματος, η υπέρβασή του είναι φυσιολογική και προοπτικά αναμενόμενη. Αντίθετα, η συνταγματική συνέχεια καθίσταται ένα είδος απρόσμενης και εξαιρετικής επιτυχίας· μία κατ' αρχήν ανέλπιστα παρένθεση σταθερότητας στις συνθήκες ασταθούς ισορροπίας των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων και θεσμών³².

V.5. Η προηγούμενη συζήτηση για τη συντακτική εξουσία εγείρει το ακόλουθο ερώτημα: Πώς μπορούμε να απομυθοποιήσουμε αυτό τον μετασχηματισμό του πραγματικού σε κανονιστικό, χωρίς να υποκύψουμε στην αναγνώριση μιας ανώτερης έννομης τάξης που καθιστά τον νόμο και το δίκαιο προγενέστερο του κράτους, όπως στην περίπτωση του θεϊκού νόμου ή του φυσικού δικαίου³³; Κοντολογίς, είναι δυνατόν να δοθεί μια δικαϊκή απάντηση στη συντακτική εξουσία χωρίς να πέσουμε στην παγίδα του φυσικού δικαίου³⁴;

V.6. Προτείνω ότι είναι εφικτή η θετική απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα· και το κλειδί είναι να επικεντρωθούμε σε δύο από τις πιο προβληματικές παραδοχές της εν λόγω θεωρίας για τη συντακτική εξουσία: Η πρώτη αφορά την αντιμετώπιση μιας συλλογικής οντότητας ως ένα και μοναδικό πρόσωπο, μια τάση που αποτυπώνεται εύγλωττα στη μετάβαση από τον πληθυντικό στον ενικό στο *Εμείς ο Λαός* στις πρώτες λέξεις του Αμερικανικού Συντάγματος του 1787 (*We the People*). Η δεύτερη είναι η σιωπηρή συναίνεση· το τεκμήριο της συναίνεσης από τη σιωπή, ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο επιβάλλεται η σιωπή. Ο συνδυασμός των δύο αυτών στοιχείων καθιστά τη συντακτική εξουσία όπλο στα χέρια όποιας αδίστακτης μειοψηφίας δηλώνει ότι εκφράζει καθολικά τον λαό, στο όνομα του οποίου επιχειρεί να επιβληθεί δια της βίας, δεδομένου ότι η συντακτική εξουσία είναι αδέσμευτη, αναπαλλοτρίωτη και βρίσκεται διαρκώς στη φυσική κατάσταση³⁵.

νάστασης, 2017 (2014), σελ. 45 επ.

³¹ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 89: «Απ' αυτή την άποψη, *ex facto oritur* αλλά και *moritur jus*. Και μπορεί, επίσης, να γίνει εδώ λόγος για “κανονιστική δύναμη του πραγματικού γεγονότος”. Όλα αυτά σημαίνουν, με άλλες λέξεις, ότι η ισχύς του δικαίου είναι, σε τελική ανάλυση, συνάρτηση του εκάστοτε συσχετισμού των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, στο πλαίσιο μιας κρατικά οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης».

³² Βλ. αναλυτικότερα, Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 329-333.

³³ Βλ. αντί άλλων για την προβληματική της συντακτικής εξουσίας, Α. Kalyvas, *Popular Sovereignty, Democracy, and the Constituent Power*, *Constellations* 12 2/2005, σελ. 223, 227 επ.

³⁴ Βλ. J. Colon-Rios, *Constituent Power and the Law*, 2020, σελ. 194, 199, 203 και ιδίως 212-225.

³⁵ Βλ. L. Rubinelli, *Constituent Power*, ό.π., σελ. 115-118 και ιδίως 117.

V.7. Η αντιμετώπιση του πλήθους ως ενιαίου προσώπου³⁶ και η εξίσωση της σιωπής με τη συναίνεση, παρακάμπτουν λάθρα το αίτιγμα του πλουραλισμού και της δικόνοιας³⁷ ανάγοντάς το σε ζήτημα αποτελεσματικής επιβολής (*ex facto jus oritur*), εν ανάγκη δια της βίας, αποκλείοντας τη θετική επίλυση του προβλήματος αυτού στη βάση μιας συναίνεσης, η οποία παράγεται με γνώμονα τις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου. Αυτή η άγνοια της διάκρισης μεταξύ της θεμελιωτικής στιγμής που αφορά τη συγκρότηση της συντεταγμένης πολιτείας, σε αντίθεση προς την αυταρχική επιβολή της μιας πολιτικής δύναμης πάνω στην άλλη, έχει ολέθριες συνέπειες για τη συνταγματική θεωρία και πράξη. Αλλά ακριβώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, η συνταγματική στιγμή του 1974-1975 είχε να αντιμετωπίσει και να επιλύσει κατά τη διαδικασία της θέσπισης Συντάγματος κυρίως αυτό το πρόβλημα: τον πλουραλισμό και τη δικόνοια, ενόψει της αδυναμίας των συνταγματικών μας θεσμών από το 1915 έως το 1974 να εγκοιτώσουν την πολιτική διαμάχη, να ελέγξουν το ορμητικό ρεύμα της ταραγμένης πολιτικής ιστορίας μας εντός της τρέχουσας θεσμικής κοίτης· δηλαδή να εξασφαλίσουν συνθήκες πολιτειακής ενότητας και συνταγματικής ομαλότητας.

V.8. Σε οποιαδήποτε μορφή (αυστηρή ή μη), το Σύνταγμα είναι οι παγιωμένοι κανόνες του παιχνιδιού για την επίλυση του προβλήματος του πλουραλισμού και της δικόνοιας με τρόπο που εξασφαλίζει ότι η πολιτική ισχύς βασίζεται στην αβίαστη συναίνεση στους κανόνες του παιχνιδιού οι οποίοι αποκλείουν τη βία, ως μέσο για να επικρατήσει και να επιβληθεί η νομιμοποιημένη εξουσία. Οι υποκείμενες αρχές του συνταγματικού δικαίου καταγράφουν τις ελάχιστες ηθικοπολιτικές προϋποθέσεις ενός τέτοιου εγχειρήματος.

VI. Η Ε΄ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΒΟΥΛΗ: ΒΑΘΙΕΣ ΤΟΜΕΣ ΜΕΣΑ ΣΕ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

VI.1. Η αποκρυσταλλωμένη θεσμική ταυτότητα της ελληνικής πολιτείας το 1974, με εξαίρεση το αγκάθι της μορφής του πολιτεύματος ως βασιλευόμενη ή αβασίλευτη δημοκρατία, ήταν ένα δεδομένο³⁸ που δεν μπορούσε να αγνοηθεί ή να υποβαθμιστεί. Το ελληνικό κράτος παρουσιάζει σπάνια απλότητα στα βασικά του χαρακτηριστικά: αυστηρό Σύνταγμα, καθολική ψηφοφορία, μία Βουλή, κομματικό σύστημα δύο κατά βάση παρατάξεων, που ανταγωνίζονται για την εξουσία με την ενίσχυση του πρώτου κόμματος από το εκλογικό σύστημα, ισχυρός πρωθυπουργός και ασθενή αντίβαρα της εξουσίας, στα οποία δεσπόζει ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και το Συμβούλιο της Επικρατείας. Γνώρισμα του ελληνικού κρατικού σχηματισμού είναι ο σκληρός κοινοβουλευτικός πυρήνας του: α) μακρά παράδοση εκλογών, β) ανάδειξη μέσα από τις εκλογές του πρωθυπουργού με οιονεί άμεση εκλογή, υπό την έννοια ότι «αυτόν ψηφίζουν οι πολίτες», γ)

³⁶ Βλ. για τη διάκριση μονισμού-πλουραλισμού σε σχέση με το συλλογικό υποκείμενο της πολιτείας, Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 225-228.

³⁷ Βλ. για τον «πλουραλισμό» και τη «σύγκρουση» και για τη διαβουλευτική πλευρά της συναίνεσης, Ξ. Κοντιάδη, *Πώς γράφεται το Σύνταγμα*; ό.π., σελ. 46, 52, 59, 118.

³⁸ Βλ. Γ. Τασόπουλο, «Από την οικονομική κρίση στην κρίση του κοινοβουλευτισμού: Η ατελής κοινωνική ολοκλήρωση και η αχρείαστη συνταγματική αναθεώρηση», σε: *Πρακτικά Συνεδρίου, Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2018, σελ. 151, 153-156.

προσωπική και συγκεντρωμένη πολιτική ευθύνη του πρωθυπουργού για τις πολιτικές επιλογές και το έργο της κυβέρνησής του, δ) πολωμένη πολιτική ζωή με δυσκολία συναινέσεων. Είναι φανερό η υπεροχή της πρώτης υποκείμενης αρχής του συνταγματικού δικαίου, της δημοκρατικής διαδικαστικής αμεροληψίας.

VI.2. Το αίνιγμα του πλουραλισμού και της διχόνοιας, το οποίο καλείται να λύσει στη συνταγματική στιγμή της Μεταπολίτευσης η γενιά που ζει, όχι την κορύφωση των δικασμών και των εμφυλίων, αλλά το καταστροφικό και από κάθε άποψη παράλογο αδιέξοδο της διαιώνισής τους, τίθεται το 1974-1975 με συγκεκριμένους θεσμικούς όρους. Η δυσκολία της νομιμοποίησης είναι το πρόβλημα των συνταγματικών θεσμών· και η επίλυση του προβλήματος αυτού οδηγεί στις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου. Το πλαίσιο είναι δεδομένο. Ο χρόνος για τον σχεδιασμό νέου θεσμικού προτύπου στις συνθήκες της κρίσης απελπιστικά στενός και πιεστικός. Το κενό του 1974 πρέπει να καλυφθεί το ταχύτερο. Δεν υπάρχει πολυτέλεια σε συνθήκες βαθιάς κρίσης για πειραματισμούς και ριζοσπαστικούς νεωτερισμούς. Για αυτό τον λόγο ο Κωνσταντίνος Καραμανλής επέλεξε μέσα σε συνθήκες ιστορικής ασυνέχειας, παρά τη θεωρητική δυνατότητα άσκησης συντακτικής εξουσίας, να αυτοδεσμευτεί η Βουλή του 1975 στο αναθεωρητικό έργο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έλαβαν χώρα βαθύτατες πολιτειακές τομές, όπως η επίλυση του πολιτειακού, η κατάργηση του παρασυντάγματος και η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, και η επανακύρωση της ΕΣΔΑ. Με τις ενέργειες αυτές αποκαταστάθηκε κατ' αρχάς ο σεβασμός στις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου και τέθηκαν οι βάσεις ώστε οι κανόνες του παιχνιδιού υπό το Σύνταγμα του 1975 να αποκτήσουν νομιμοποίηση.

VI.3. Υπό το πρίσμα των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου, η επιλογή της συνέχειας εκφράζει την πολιτική βούληση για συναίνεση, συμπεριληπτικότητα, πολιτική και εθνική ενότητα, σε στιγμές που μπορούσαν να αναπτύξουν μεγάλη επιτάχυνση αβέβαιης συντακτικής δυναμικής. Οι μεγάλοι πολιτικοί, του επιπέδου του Χ. Τρικούπη, του Ελ. Βενιζέλου ή του Κ. Καραμανλή, γίνονται θεμελιωτές συνταγματικών θεσμών, οι οποίοι είναι προορισμένοι να υπηρετήσουν το έθνος (δηλαδή τον λαό όπως εξελίσσεται σε βάθος χρόνου από γενεά σε γενεά), προκειμένου οι θεσμοί να προσφέρουν ελευθερία, δημοκρατία, ευημερία και δικαιοσύνη. Στις εκρηκτικές και άκρως ευαίσθητες συνθήκες της Μεταπολίτευσης το 1974, ο εκδημοκρατισμός ήταν αίτημα που δεν εξυπηρετούσε η συντακτική αλλά η αναθεωρητική Βουλή, όπως τουλάχιστον έκρινε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής.

VII. ΟΙ ΠΡΟΕΔΡΙΚΕΣ ΥΠΕΡΕΞΟΥΣΙΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΗΘΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΑΥΤΟΜΑΤΙΣΜΟΥ

VII.1. Τη λειτουργία της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής επισκίασε η ενίσχυση των εξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας στο αρχικό Σύνταγμα του 1975, πριν από την κατάργησή τους με την αναθεώρηση του 1986. Το αγκάθι των προεδρικών εξουσιών οδήγησε σε αποχή της αντιπολίτευσης

από την ψήφιση του Συντάγματος του 1975. Οι προεδρικές εξουσίες καταγγέλθηκαν ως υπερεξουσίες με το σκεπτικό ότι οδηγούν σε «ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας ιδίως στο πρόσωπο του Προέδρου της Δημοκρατίας» και «απολήγουν στη νόθευση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας». «Το Σχέδιο [Συντάγματος], δηλαδή, υπερεμπιστεύεται ένα μονοπρόσωπο κρατικό όργανο, ενώ δυσπιστεί προς τη Βουλή που εκλέγεται απ' ευθείας από το Λαό»³⁹.

VII.2. Εκ πρώτης όψεως, η Ε' Αναθεωρητική Βουλή παρουσιάζει το εξής παράδοξο: ενώ όλες οι πολιτικές δυνάμεις διέπονται από ελκρινή και αυξημένη αίσθηση ηθικοπολιτικής ευθύνης, εντούτοις η Βουλή εμφανίζεται βαθιά δικασμένη, στο μέτρο που η αντιπολίτευση⁴⁰ αντιλαμβάνεται την ανάληψη της ευθύνης της αυτής με την εκδήλωση όσο το δυνατόν μεγαλύτερης δυσπιστίας απέναντι στην ηθικοπολιτική ευθύνη που θα όφειλαν να επιδείξουν οι βασικοί θεσμικοί παίκτες και ιδίως ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, κατά την άσκηση των προεδρικών εξουσιών. Αντίθετα, η συμπολίτευση αντιμετωπίζει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας με υπερβολική εμπιστοσύνη, σε σχέση με εγγενώς αβέβαιες πολιτικές εκτιμήσεις, όπως π.χ. η προφανής δυσαρμονία με το λαϊκό αίσθημα ως λόγος διάλυσης της Βουλής⁴¹.

VII.3. Ενώ λοιπόν οι προεδρικές εξουσίες ακόμη και στη μορφή που είχαν το 1975 προσιδιάζαν από τη φύση τους σε ασφαλιστικές δικλείδες του πολιτεύματος και δεν ήταν σε θέση να υποστηρίξουν την ανταγωνιστική λειτουργία του Προέδρου της Δημοκρατίας ως κυβερνήτη ή συγκυβερνήτη έναντι του κοινοβουλευτικού πρωθυπουργού⁴², εντούτοις και μόνο το γεγονός ότι υπήρχαν και αναχαίτιζαν τις εκλεγμένες κοινοβουλευτικές δυνάμεις θεωρήθηκε αρνητικό. Η δυσπιστία απέναντι στην ηθικοπολιτική σύνεση και ευθύνη του αρχηγού του κράτους βασιζόταν ιδίως στην πικρή εμπειρία της συμπεριφοράς του Κωνσταντίνου απέναντι στον Βενιζέλο το 1915, που πυροδότησε τον Εθνικό Διχασμό και του συνονόματού του το 1965 απέναντι στον Γεώργιο Παπανδρέου στα Ιουλιανά.

³⁹ Βλ. Αρ. Μάνεση, «Η νομικοπολιτική θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος», σε: *Idem, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, 1980, σελ. 593-595.

⁴⁰ Βλ. την αγόρευση του Γενικού Εισηγητή της Αντιπολίτευσης Δ. Τσάτσου στα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής επί των Συζητήσεων του Συντάγματος 1975, Βουλή των Ελλήνων, 1975, σελ. 33 και ειδικότερα επί του Προέδρου της Δημοκρατίας, σελ. 920, 935-6, 939.

⁴¹ Βλ. την Εισήγηση της Πλειοψηφίας (Δ. Παπασπύρου), ό.π., σελ. 917, σε σχέση με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και ιδίως σελ. 919: «Αν στερήσωμεν τα δημοκρατικώς εκλεγόμενα και λειτουργούντα όργανα της εκτελεστικής εξουσίας, εξαρτώμενα εκ της περιοδικώς εκδηλουμένης εμπιστοσύνης του λαού ή της εθνικής αντιπροσωπείας και τελούντα βεβαίως υπό τον έλεγχο των πράξεων των, της δυνατότητος αρμονικής συνεργασίας και της ικανότητος προς ταχείαν και αποφασιστικήν ενέργειαν, επιστρέφομεν εις τον 19ον αιώνα και καταστρέφομεν την πορείαν προς το μέλλον». Στη Γενική Εισήγηση της Πλειοψηφίας, ό.π., σελ. 23, ο Δ. Παπασπύρου παρατηρούσε, σελ. 32, ότι «Όσον αφορά δε εις τας αρμοδιότητας τας οποίας κατά το Σχέδιον ο Πρόεδρος δύναται να ασκή άνευ προσυπογραφής τινος, αυτά είναι σαφώς περιορισμένοι και καθαρώς εκτάκτου χαρακτήρος, ή επιβάλλονται εκ των πραγμάτων».

⁴² Βλ. όμως Ευ. Βενιζέλο, *Η λογική του πολιτεύματος και η δομή της εκτελεστικής εξουσίας στο Σύνταγμα του 1975*, 1980, σελ. 71: «Τηρουμένων των αναλογιών, μπορούμε να πούμε ότι η λειτουργία της λήψης των βασικών πολιτικών αποφάσεων μπορεί να εκπληρωθεί, ανάλογα με την πολιτική συγκυρία και το συσχετισμό των δυνάμεων, είτε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας είτε από την Κυβέρνηση που έχει την εμπιστοσύνη ή την ανοχή της Βουλής. [...] [Θ]έλουμε να ορίσουμε ως "σύστημα λειτουργικών ισοδυνάμων" τη μεταβλητή σχέση μεταξύ των δύο πόλων της εκτελεστικής εξουσίας».

VII.4. Η επιλογή της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής υπέρ των προεδρικών εξουσιών ανατρέπεται με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986⁴³, με την οποία αποκαθίσταται η συναίνεση στο Σύνταγμα του 1975, χωρίς προεδρικές ασφαλιστικές δικλείδες του πολιτεύματος. Με βάση την επικρατήσα συναίνεση, από σχεδιαστική επιλογή και πεποίθηση⁴⁴ εξοβελίζεται όσο γίνεται η πθικοπολιτική ευθύνη από το πεδίο της λειτουργίας των συνταγματικών θεσμών και προκρίνεται ένα μοντέλο που έχει ως γνώρισμα τον δημοκρατικό και εκλογικό αυτοματισμό. Τη βραδιά των εκλογών επιλέγεται ο πρωθυπουργός με οιοδήποτε άμεσο τρόπο από τον λαό και ο πρωθυπουργός συγκεντρώνει όλη την πολιτική εξουσία στο πρόσωπό του.

VII.5. Χωρίς τις προεδρικές εξουσίες, υποκαθίσταται η πθικοπολιτική ευθύνη με τη δημοκρατική πολιτική νομιμοποίηση. Η λύση στο πρόβλημα της πθικοπολιτικής ευθύνης είναι πλέον η πολιτική κύρωση από την εκλογική αποδοκιμασία. Η ευθύνη είναι στα χέρια του λαού. Εάν ο μη γένοιτο όλοι αστοχήσουν, τουλάχιστον το λάθος θα είναι δημοκρατικά νομιμοποιημένο. Αυτό αποτελεί στοιχειώδη εγγύηση και υπό μία έννοια ομολογία πίστωσης, καθοριστική για την κατανόηση της Μεταπολίτευσης⁴⁵.

VII.6. Φτάσαμε λοιπόν στο απροσδόκητο φαινόμενο οι εκλογές να λειτουργούν στην Ελλάδα ως κολυμβήθρα του Σιλβάμ. Εξαγνίζουν και αποκαθαίρουν. Η αποσβεστική προθεσμία της πολιτικής ευθύνης των υπουργών με όριο τη Δεύτερη Βουλευτική Σύνοδο της βουλευτικής περιόδου που αρχίζει μετά από την τέλεση του αδικήματος η οποία εισήχθη με την αναθεώρηση του 2001 στο άρθ. 86 Σ. για να καταργηθεί μετά από την κατακραυγή που ξεσήκωσε με την αναθεώρηση του 2019 πιστοποιεί το γεγονός. Αλλά η πολιτική ευθύνη των υπουργών είναι ο προθάλαμος της ποινικής ευθύνης για την καταπολέμηση της σοβαρής διαφθοράς...

VII.7. Ας σκεφτούμε ξανά το παράδειγμα που είπαμε με την κληρονομιά για να απαντήσουμε στο παράδοξο της επιλογής να εκμηδενιστεί η εξάρτηση της ομαλής λειτουργίας των συνταγματικών θεσμών από την πθικοπολιτική κρίση φορέων που θα λειτουργούσαν ως εγγυητές του Συντάγματος και θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας. Ο γονέας του παραδείγματός μας, κάθε συνετός γονέας, θα φρόντιζε, αν ήξερε ότι τα παιδιά του δεν ομνοούν, να μοιράσει εξ αρχής την περιουσία και να μην αφήσει τα ίδια να κρίνουν αμερόληπτα ποιο είναι το δίκαιο. Ο εξοβελισμός της πθικοπολιτικής ευθύνης δεν προσκρούει λοιπόν κατ' ανάγκη στην κοινή πείρα. Αλλά ο αυτοματισμός της πολιτικής διαδικασίας και η εξοικείωση με την ιδέα ότι η εκλογική νίκη αποσβένει πολύ σύντομα την ευθύνη

⁴³ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, 1989, σελ. 111· το δεύτερο μέρος της μελέτης με τον εύγλωττο τίτλο: *Από τις προεδρικές «υπερεξουσίες» στην πρωθυπουργική μονοκρατορία*.

⁴⁴ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος*, 2007, σελ. 58.

⁴⁵ Βλ. τη χαρακτηριστική αγόρευση του Δ. Τσάτσου, Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής ό.π., σελ. 922: «Κύριοι συνάδελφοι, ή δεχόμεθα ότι μία ανταγωνιστική κοινωνία οδηγεί τελικά σε αποφάσεις και διασώζει και την ύπαρξη και την ενότητα της πολιτείας, οπότε πάμε στον κοινοβουλευτισμό, ή δεν πιστεύουμε στην δυνατότητα αυτής της ενότητας στην κοινωνική βάση, οπότε με νομική κατασκευή που λέγεται Προεδρικό σύστημα, αγωνιζόμαστε να διασώσουμε την ενότητα της πολιτείας με νομική κατασκευή στην κορυφή. [...] Είναι όμως ριζική η διαφωνία μας στην μεθοδολογία και προβλέπουμε όχι καλή εξέλιξη όταν αυτή η ενότητα κατασκευάζεται στην κορυφή, χωρίς να θεωρήται ότι μπορεί να υπάρξει στη βάση».

ήταν επόμενο να οδηγήσει σε προφανείς στρεβλώσεις, για τις οποίες η παράδοση του συνταγματισμού παγίως κρούει τον κώδωνα του κινδύνου, με πιο εμβληματική τη διδασκαλία του Μοντεσκιέ για την ανάγκη ορίων και μηχανισμών εξισορρόπησης της εξουσίας, προκειμένου να διασφαλιστεί η ελευθερία από τις απολυταρχικές και δεσποτικές τάσεις της εξουσίας και από τη διαφθορά⁴⁶.

VIII. Η ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ: ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΧΩΡΙΣ ΑΝΑΓΚΗ ΕΓΓΥΗΣΕΩΝ

VIII.1. Η σχεδιαστική λύση που επικράτησε από τον συνδυασμό της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής και της αναθεώρησης του 1986 είχε τέσσερα κύρια σκέλη: α) να κατοχυρώσει την αυστηρή αμεροληψία των κανόνων του παιγνιδιού αποκλείοντας τη δυνατότητα κατάργησης πολιτικών κομμάτων για λόγους που ανάγονται στο ιδεολογικοπολιτικό τους προφίλ, μέσα από την απάλειψη από το Σχέδιο Συντάγματος του 1975 της δυνατότητας αυτής, στο άρθρο 29 Σ.⁴⁷ β) να εξαλείψει το περιθώριο ηθικοπολιτικού σφάλματος από ασφαλιστικές δικλείδες του πολιτεύματος που θα μπορούσαν να αναστείλουν ή να θέσουν προσκόμματα στην ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού παιγνιδιού· γ) να εμπιστευτεί την αυτορρύθμιση των πολιτικών κομμάτων και του πολιτικού συστήματος· και δ) να στηριχθεί κυρίως στην πολιτική κύρωση της εκλογικής αποδοκιμασίας για τυχόν ηθικοπολιτικές αστοχίες και σφάλματα κατά την άσκηση της εξουσίας. Οι επιλογές αυτές εκφράζουν τη μονομέρεια του κριτηρίου νομιμοποίησης της εξουσίας υπέρ της πρώτης υποκείμενης αρχής του συνταγματικού δικαίου, της δημοκρατικής διαδικαστικής αμεροληψίας. Αυτό οδηγούσε σε πλήρη υποβάθμιση της εγγυητικής προσέγγισης για το αυστηρό Σύνταγμα και την ασφάλεια δικαίου, η οποία κυριαρχούσε ως αίτημα κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960⁴⁸.

VIII.2. Στην πράξη, η ανωτέρω σχεδιαστική λύση αποδείχθηκε ότι ενώ λειτούργησε κατ' αρχήν αποτελεσματικά εντούτοις είχε κατασκευαστικά ελαττώματα. Από τις τρεις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου, μόνον η πρώτη, η διαδικαστική αμεροληψία, εύρισκε σαφή δικαίωση, ενώ οι άλλες δύο, η αρετή της θεσμικής ευπρέπειας και η αρχή της πίστης στο δίκαιο, επισκιασθηκαν από τη λογική της πολιτικής νομιμοποίησης και του εκλογικού αυτοματισμού. Σύμφωνα με την κρατήσασα θεσμική επιλογή, το αίτημα διασφάλισης των δύο τελευταίων ηθικοπολιτικών αρχών περιθωριοποιήθηκε ως εγγενώς ρευστό, αβέβαιο και (ερμηνευτικά) σχετικό. Η εσωτερική σκοπιά σε σχέση με το Σύνταγμα έχασε σημαντικό έδαφος υπέρ της εργαλειακής λογικής. Βέβαια η προσωπική πολιτική ηθική δεν έπαψε ποτέ να παίζει καθοριστικό ρόλο στη συμπεριφορά των περισσοτέρων, αλλά ως προσωπική τους στάση ζωής, ως επιταγή του χαρακτήρα και του ήθους τους, όχι όμως και ως εγγενές γνώρισμα και βασική ιδιότητα που διακρίνει τη φύση της δημόσιας εξουσίας. Το ήθος της εξουσίας έπαψε να είναι ζήτημα θεσμικής δεοντολογίας, η οποία πρέπει να γίνεται σεβαστή και υποβαθμίστηκε μάλλον σε προσωπική ιδιωτική υπόθεση, στο μέτρο τουλάχιστον που δεν ετίθετο

⁴⁶ Βλ. Montesquieu, *De l'Esprit des lois I*, 1995, σελ. 97, 112, 325-326.

⁴⁷ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Η δημοκρατία αντιμέτωπη με τους εχθρούς της*, ΘΠΔΔ 13/2020, σελ. 1072, 1079.

⁴⁸ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Αι Εγγυήσεις Τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. Ι, 1991 (1956), σελ. 36, 49.

ζήτημα σαφούς και απροκάλυπτης παρανομίας. Η πίστη στο δίκαιο ταυτίστηκε με την αποφυγή της παρανομίας που παραβιάζει το γράμμα του νόμου, χωρίς αντίστοιχη μέριμνα για το πνεύμα και την *ratio* που διαμορφώνει τον ρυθμό εύτακτης κοινωνικής ζωής. Η ηθική της ποιοτικής εξύψωσης της έννομης τάξης (*morality of aspiration*) αγνοήθηκε. Την τάση συνόψισε με επιγραμματικό τρόπο το λεχθέν, ότι *το νόμιμο είναι και ηθικό*. Οι ηθικοπολιτικές συνέπειες της πορείας αυτής είναι πρόδηλες σε ό,τι αφορά την απίσχναση της πολιτικής ευθύνης των (εκάστοτε) κυβερνώντων⁴⁹.

VIII.3. Σε ένα πιο θεσμικό και λειτουργικό επίπεδο, οι κυβερνώντες εστιάζοντας αποκλειστικά στον εκλογικό αυτοματισμό και τη νομιμοποιητική του λειτουργία προσέγγισαν το Σύνταγμα προεχόντως ως πηγή της εξουσίας τους, αλλά όχι ως όριό της. Αυτή την αντίληψη την προέκριναν και την προώθησαν από επιλογή στις αναθεωρήσεις του Συντάγματος, αν και όχι πάντα με την ίδια επιτυχία, με σκοπό την αποδυνάμωση των αντιβάρων της εξουσίας⁵⁰. Το επιχείρημα όμως ότι η πλειοψηφία κυβερνά στη δημοκρατία δεν ισχύει άνευ ετέρου σε σχέση με το κράτος δικαίου, επειδή η εξουσία της πλειοψηφίας αντλείται, αλλά συγχρόνως και οριοθετείται, από τους συνταγματικούς θεσμούς και τις ασφαλιστικές δικλίδες του πολιτεύματος, τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας (δικαστική εξουσία, ανεξάρτητες αρχές κ.λπ.). Στην υπόθεση των υποκλοπών, η σκληρή αντίδραση απέναντι στην προοπτική να παίξουν οι ανεξάρτητες αρχές τον ρόλο της ηθικής συνείδησης της διοίκησης για χάρη του κράτους δικαίου⁵¹ είναι ενδεικτική και χαρακτηριστική για το ισχύον κριτήριο της νομιμοποιημένης εξουσίας σε σχέση με τις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου.

VIII.4. Ο αυτοματισμός του πλειοψηφικού πρωθυπουργοκεντρισμού λειτούργησε αμερόληπτα στο διαδικαστικό επίπεδο με αποκορύφωμα την ομαλή μετάβαση της εξουσίας το 1981, το 2015 και το 2019, όταν το ΠΑΣΟΚ, ο Σύριζα και η Νέα Δημοκρατία κέρδισαν τις εκλογές. Στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, στο κοινωνικό-εκλογικό πεδίο, ο αυτοματισμός αυτός πήρε τη μορφή του παροχικού κρατισμού⁵². Τις εκλογές κέρδιζε το κόμμα που υποσχόταν ακόμη καλύτερες μέρες, δηλαδή μεγαλύτερες παροχές, έστω και με δημόσιο χρέος και δανεικά. Στο επίπεδο της εναλλαγής στην εξουσία, που ήταν και το μεγάλο στοίχημα και η θεμελιώδης πρόκληση της Μεταπολίτευσης, η *δοκιμασία των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου πέτυχε, ως προς την πρώτη από τις αρχές αυτές, τη δημοκρατική διαδικαστική αμεροληψία*. Αλλά τα όρια της Μεταπολίτευσης γίνονταν αισθητά, όποτε οι περιστάσεις έφερναν στο προσκήνιο τις άλλες δύο υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου, τη φιλελεύθερη αρετή της θεσμικής ευπρέπειας και τη δικαιοκρατική πίστη στο δίκαιο⁵³.

⁴⁹ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 132.

⁵⁰ Βλ. *Idem*, *Τα θεσμικά αντίβαρα*, ό.π.

⁵¹ Βλ. *Idem*, *Η ηθική συνείδηση της διοίκησης και της δικαστικής αρχής, απέναντι στην άρση του απορρήτου των επικοινωνιών*, Syntagmawatch.gr 10.09.2024, διαθέσιμο στο [link](#).

⁵² Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 133.

⁵³ Στην πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, η μεγαλύτερη δοκιμασία των αρχών αυτών έλαβε χώρα σε σχέση με την «ψήφο Αλευρά» και την εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας μετά από την παραίτηση του Κ. Καραμανλή, το 1985. Βλ. Γ. Αναστασιάδη (επιμ.), *Το χρονικό της συνταγματικο-πολιτικής έντασης*, Δίκαιο και Πολιτική 10/1985, σελ. 69-74.

ΙΧ. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ, Ο ΗΓΕΜΟΝΙΚΟΣ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΧ.1. Η περίοδος των αλληπάλληλων Μνημονίων αποτελεί κατά τη γνώμη μου αναπόσπαστο μέρος της εποχής της Μεταπολίτευσης· είναι η καθοδική πορεία και η κατάληξή της. Η εποχή μετά από τα Μνημόνια είναι νομίζω διαφορετική. Στις νέες μεταμνημονιακές συνθήκες, ο παροχικός κρατισμός έχει πολύ συγκεκριμένα και ελεγχόμενα όρια και δεν λειτουργεί σε καμία περίπτωση με τον αυτοματισμό που γνώριζε η Μεταπολίτευση ως το 2009⁵⁴. Ειδικά μετά την πανδημία και τους επιβληθέντες περιορισμούς της ελευθερίας κίνησης (lockdown)⁵⁵, ο απεριόριστος πλειοψηφικός κοινοβουλευτισμός προσλαμβάνει πλέον νέο περιεχόμενο και άλλη έννοια, πέρα από τον πρωθυπουργοκεντρικό χαρακτήρα του πολιτεύματος⁵⁶, αυτήν του ηγεμονικού πρωθυπουργισμού⁵⁷. Τα όποια όρια του προέρχονται και τίθενται μόνον από την Ευρωπαϊκή Ένωση, την ΕΣΔΑ και από το ραγδαία επιδεινούμενο διεθνές περιβάλλον. Ήδη οι θεσμικοί φραγμοί της εξουσίας του πρωθυπουργού είναι πολλαπλώς αποδυναμωμένοι. Ο καταλυτικός παράγοντας, όμως, ο οποίος εγκυμονεί εν δυνάμει τον κίνδυνο να αναπτύξει ο ηγεμονικός πρωθυπουργισμός κάποια στιγμή ακόμη και δεσποτικές τάσεις αυθαίρετης άσκησης της εξουσίας, έγκειται στην υποχώρηση του πνεύματος της φιλελεύθερης δημοκρατίας στην Ευρώπη και διεθνώς, στην ενίσχυση της Άκρας Δεξιάς και στην εμφάνιση των ανελεύθερων δημοκρατιών⁵⁸. Αντιμέτωπο με τις εξελίξεις αυτές, ένα εξασθενημένο Σύνταγμα, χωρίς θεσμικά αντίβαρα απέναντι στον ηγεμόνα-πρωθυπουργό, είναι θεσμικά ευάλωτο και εκτεθειμένο στη σταδιακή αποσύνθεση και σήψη (*rot*)⁵⁹.

ΙΧ.2. Υπό το φως της λειτουργίας και της μετεξέλιξης των θεσμών προς τον ηγεμονικό πρωθυπουργισμό, χρειάζεται να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας εκ νέου, από τις επιλογές της Μεταπολίτευσης υπέρ του εκλογικού αυτοματισμού, σε όλο το φάσμα των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου. Αυτές είναι αλληλένδετες και παραπληρωματικές: η αμεροληψία, η αρετή της θεσμικής ευπρέπειας και το καθήκον πίστης στο δίκαιο. Είναι αυτονόητο ότι πρέπει να διατηρήσουμε άθικτο το σπουδαίο ηθικοπολιτικό κεκτημένο της Μεταπολίτευσης, τη δημοκρατική διαδικαστική αμεροληψία των κανόνων του παιγνιδιού, όπως συνοψίζεται σε άμεμπτες εκλογές και ομαλή εναλλαγή της εξουσίας μεταξύ νικητών και ηττημένων.

Αλλά στην εποχή μετά από τη Μεταπολίτευση προβάλλει η ανάγκη να ανανεωθεί και να εμπλουτιστεί το κριτήριο της νομιμοποιημένης εξουσίας πέρα από τον εκλογικό αυτοματισμό, προκειμένου

⁵⁴ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 350-354.

⁵⁵ Βλ. Ι. Tassopoulos, "The Impact of the Pandemic on the Greek Constitution", σε: Κ. Chrysogonos/A. Tsiftoglou (eds), *Democracy after Covid*, 2022, σελ. 147, 154.

⁵⁶ Βλ. Α. Μανιτάκη, *Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος*, 1996, σελ. 111, ο οποίος έγραφε το 1982 για ένα «υπό ανάπτυξη "πρωθυπουργικό κοινοβουλευτισμό"».

⁵⁷ Βλ. Ι. Tassopoulos, "Prime minister and state strategy. On the risks and value of simplicity, in response to endemic crisis", σε: C. Spanou (ed.), *Crisis, Reform and the Way Forward in Greece*, 2022, σελ. 83, 84, 88.

⁵⁸ Βλ. F. Zakaria, *The Rise of Illiberal Democracy*, *Foreign Affairs* 76 6/1997, σελ. 22.

⁵⁹ Βλ. J. Balkin, "Constitutional Crisis and Constitutional Rot", σε: M. Graber/S. Levinson/M. Tushnet (eds), *Constitutional Democracy in Crisis?*, 2018, σελ. 13, 23· S. Levitsky/D. Ziblatt, *How Democracies Die*, 2018, σελ. 145.

να αποκατασταθεί η ισορροπία μεταξύ των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου, με την ενίσχυση της φιλελεύθερης και της δικαιοκρατικής συνιστώσας του πολιτεύματος.

Δεν αρκεί όμως η πρόβλεψη θεσμικών αντιβάρων της εξουσίας. Και οι καλύτεροι κανόνες μένουν νεκρό γράμμα, χωρίς την υιοθέτηση της εσωτερικής σκοπιάς απέναντί τους, χωρίς τον ενστερνισμό των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου. Η νομιμοποίηση που παράγεται από τις εκλογές πρέπει να συμπληρώνεται με τον έλεγχο και τη λογοδοσία της εξουσίας, καθώς επίσης και με την προστασία των δικαιωμάτων της μειοψηφίας. Απαιτείται όμως και η κατάφαση και αποδοχή εκ μέρους των κυβερνώντων του καθήκοντός τους για λογοδοσία και επίδειξη εποικοδομητικού πνεύματος συνεργασίας με τους δικαιοκρατικούς θεσμούς-αντίβαρα της εξουσίας, χωρίς απειλές και εκφοβισμούς εκ μέρους των κυβερνώντων με σκοπό να υπονομεύσουν τον έλεγχό τους και να αμφισβητήσουν την υποχρέωσή τους για λογοδοσία. Σημασία μάλιστα δεν έχει το αν πραγματοποιούνται τελικά οι απειλές, αλλά το αν γίνεται σαφές και κατανοητό το αποθαρρυντικό μήνυμα για τις συνέπειες που μπορεί να αντιμετωπίσουν όσοι μιλήσουν με παρηγορία και υψώσουν το ανάστημά τους απέναντι στους (εκάστοτε) κυβερνώντες. Το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος δεν νομοθέτησε μέτρα για την αντιμετώπιση του φαινομένου των εκφοβιστικών αγωγών SLAPP είναι χαρακτηριστικό⁶⁰. Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας (ιδίως η δικαιοσύνη και οι ανεξάρτητες αρχές) έχουν ως αποστολή να εκπληρώνουν την εγγυητική λειτουργία του Συντάγματος, προς όφελος και για λογαριασμό των κυβερνώντων και του δημοσίου συμφέροντος, χωρίς κομματική στράτευση, με ανεξαρτησία, αμεροληψία, θάρρος, ουσία και αποτελεσματικότητα. Στην ευρωπαϊκή Ελλάδα του 21ου αιώνα, αυτό δεν μπορεί να είναι υπό αμφισβήτηση.

ΙΧ.3. Χρειάζεται λοιπόν να ξαναπιάσουμε το νήμα και να επανεξετάσουμε τη θέση στο σύστημά μας της αρετής της θεσμικής ευπρέπειας και της πίστης στο δίκαιο. Αυτές οι υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές, αφενός, επιβάλλουν την προστασία των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών και την ισχυροποίηση και αποκατάσταση του κύρους των ανεξάρτητων αρχών απέναντι στις προσπάθειες να αποδυναμωθεί ο ρόλος τους, με σημείο αιχμής την υπόθεση των υποκλοπών⁶¹, και, αφετέρου, θέτουν το ζήτημα των κοινωνικών δικαιωμάτων κατ' επιταγή του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου και της βασικής κοινωνικής δικαιοσύνης στην κατανομή του παραγόμενου πλούτου της κοινωνίας.

Στο οργανωτικό μέρος, θα πρέπει να εξετάσουμε την ενίσχυση του ρυθμιστικού ρόλου του Προέδρου της Δημοκρατίας και των εξουσιών του κατά τρόπο συμβατό με τη συναίνεση που επικράτησε μετά από το 1986 στην πλειοψηφική εκδοχή του κοινοβουλευτισμού⁶², λ.χ. τη ρητή αποσαφήνιση

⁶⁰ Βλ. Γ. Τασόπουλο, «Άρθρο 14», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ηλ. έκδ., 2023, παρ. Ι, σελ. 8 και παρ. XXVI, σελ. 149. Βλ. για την ορθή νομική αντιμετώπιση του ζητήματος την εξαιρετική απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Αθηνών 2833/2024 (Εισηγητής Παρ. Λασκαρίδης), και τον σχολιασμό της σε Γ. Τασόπουλο, *Μία ιστορική δικαστική απόφαση για την ελευθερία του Τύπου και την ερευνητική δημοσιογραφία στην Ελλάδα*, Syntagmawatch.gr 11.10.2024. Πρόκειται για απόφαση αρχής για την προστασία της ανεξάρτητης ερευνητικής δημοσιογραφίας, η οποία έχει πολύ σημαντικό ρόλο στον έλεγχο της εξουσίας και αποτελεί μία από τις θετικότερες εξελίξεις στο πεδίο της κοινωνίας των πολιτών στην εποχή μετά από τη Μεταπολίτευση.

⁶¹ Βλ. Idem, *Πριονίζοντας τα συνταγματικά θεμέλια των Ανεξάρτητων Αρχών*, Syntagmawatch.gr 11.01.2023, διαθέσιμο στο [link](#).

⁶² Βλ. Idem, *Ο ηγεμονικός πρωθυπουργισμός και τα όρια του*, Syntagmawatch.gr 25.10.2024 (Πρώτη δημοσίευση το Βήμα, *Τα όρια του ηγεμονικού πρωθυπουργισμού*, 20.10.2024, σελ. 23), διαθέσιμο στο [link](#).

της αναπομπής του νόμου για λόγους αντισυνταγματικότητας και την πρόβλεψη ότι σε περίπτωση παραίτησης (και μόνον), του Προέδρου της Δημοκρατίας, η εκλογή του νέου Προέδρου γίνεται από τα 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών, διαφορετικά διαλύεται η Βουλή⁶³. Επίσης επιβάλλεται ο πληρέστερος και πιο ουσιαστικός έλεγχος των οικονομικών των κομμάτων, όπως και η αποφασιστική ενδυνάμωση της θέσης της αντιπολίτευσης στη Βουλή, ιδίως στο πεδίο του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Τα μέτωπα εξισορρόπησης του ηγεμονικού πρωθυπουργισμού είναι πολλά και η ανάγκη για ασφαλιστικές δικλείδες μεγάλη· δεν είναι όμως εδώ το σημείο για τη διεξοδική εξέτασή τους.

IX.4. Το κρίσιμο είναι ότι όσο η παντοδύναμη πλειοψηφία και ο ηγεμόνας πρωθυπουργός αποδυναμώνονται από την εσωτερική σκοπιά των κανόνων δικαίου και υιοθετούν εργαλειακή στάση απέναντι στο Σύνταγμα, ως πηγή αλλά όχι όριο της εξουσίας τους, τόσο θα ενισχύεται ο σκεπτικισμός για το δίκαιο και ο ερμηνευτικός σχετικισμός, με συνέπεια να αποδυναμώνεται ακόμη περισσότερο η ασφάλεια δικαίου, η κανονιστικότητα του αυστηρού Συντάγματος και η λειτουργία του ως όριο της εξουσίας. Πρόκειται για φαύλο κύκλο ο οποίος θα διαβρώνει αργά ίσως αλλά σταθερά τη λειτουργία των θεσμών, ενόσω, χωρίς ικανά αντίβαρα, θα θεριεύει η αλαζονεία της εξουσίας.

Σταδιακά, από δοκιμασία σε δοκιμασία, το κατασκευαστικό ελάττωμα του εκλογικού αυτοματισμού με βάση τον αριθμητικό συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων θα αποσαθρώνει τη συνταγματική στιγμή της Μεταπολίτευσης και τα αναμφισβήτητα επιτεύγματά της. Η ματαίωση της προσδοκίας για μία ποιοτικά ανώτερη συνταγματική τάξη θα επιβεβαιώνεται. Η απογοήτευση και η αποθάρρυνση δεν περιορίζονται στα συναισθήματα· τρέφουν τα λαϊκιστικά άκρα, στις ημέρες μας την Άκρα Δεξιά, και προετοιμάζουν για την αποδοχή και υποδοχή του αυταρχικού και δεσποτικού εκλεγμένου πρωθυπουργού. Είναι η διαδρομή της ανελεύθερης δημοκρατίας.

Οι υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου ή εναρμονίζονται αμοιβαία στο πλαίσιο ισορροπημένης κατανομής της εξουσίας μεταξύ των θεσμών, ή δοκιμάζονται, αποσταθεροποιούνται και κλυδωνίζονται συνολικά.

X. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Ο καιρός του εφθουσιασμού για τα επιτεύγματα της Μεταπολίτευσης, σε σχέση με τις δεκαετίες του 1950 και 1960 και για το γεγονός ότι η Γ' Ελληνική Δημοκρατία είναι η καλύτερη που γνώρισε ο τόπος, έχει παρέλθει. Η φιλελεύθερη δημοκρατία και το Σύνταγμα αντιμετωπίζουν τον 21ο αιώνα μεγάλους κινδύνους και απειλές. Χρειάζεται λοιπόν να αφυπνιστούμε και να συζητήσουμε με παρηγοσία την ανάγκη ανανέωσης του κριτηρίου της νομιμοποιημένης εξουσίας στη χώρα μας, απέναντι στον ηγεμονικό πρωθυπουργισμό, προκειμένου να αποκαταστήσουμε την ενότητα, την ισορροπία και την αρμονία των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου: της δημοκρατικής διαδικαστικής αμεροληψίας, της φιλελεύθερης θεσμικής ευπρέπειας και της δικαιοκρατικής πίστης στο αυστηρό «Σύνταγμα των εγγυήσεων»⁶⁴ και την ασφάλεια δικαίου. □

⁶³ Χωρίς δικαίωμα επανεκλογής του παραιτηθέντος Προέδρου.

⁶⁴ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Αι Εγγυήσεις*, ό.π., σελ. 49.

ΨΗΦΙΔΕΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ: Η ΚΑΘΑΡΣΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΣΤΙΚΟ ΣΩΜΑ

**Κυριάκος Π.
Παπανικολάου**

Λέκτωρ Δημοσίου Δικαίου
Νομικής Σχολής
του Δημοκριτείου
Πανεπιστημίου Θράκης,
Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω

I. Η ΔΥΣΚΟΛΗ ΟΔΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΙΔΙΑΙΟΤΗΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΑΘΑΡΣΗΣ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Η μετάβαση στη δημοκρατία είναι μια φωτεινή αλλά δύσκολη οδός. Το σκοτεινό παρελθόν έχει αφήσει σκιές που πρέπει να διαλυθούν και η ελπίδα αποζητάει την εκτόνωσή της σε σαφείς ρήξεις και σε προσδοκίες μιας γενναίας νέας αρχής. Η ελληνική μετάβαση του 1974-1975 χαρακτηρίζεται από τις αμφιβολίες, τις αμφισβητήσεις, τις διεκδικήσεις, τα επιτακτικά αιτήματα που ξεσπούν σε μια τέτοια οριακή φάση, και μάλιστα σκορπούν εκείνη την ώρα εντυπώσεις μοναδικότητας και αδέσμευτης πολιτικής διαμόρφωσης, δηλαδή ατόφιας επέμβασης στην ιστορία χωρίς βάρη και υποσημειώσεις. Ωστόσο, η μετάβαση εξ ορισμού συνδέεται συνάμα με το μέλλον και με το παρελθόν. Αποβλέπει στο μέλλον αλλά ξεκινά από ό,τι θέλει να αφήσει στο παρελθόν. Γι' αυτό τον λόγο, οι πρωταγωνιστές κινούνται σε μια «ρεαλιστική» δοκό ισορροπίας, που κατατείνει πρωτίστως στο σκοπούμενο της σταθεράς αποκατάστασης της δημοκρατίας.

Εξάλλου, η εξέταση υπό την έποψη της ιστορικής και της πολιτικής επιστήμης –αρρήκτως συνδεδεμένων εν προκειμένω με τη συνταγματική θεωρία– περισσότερων πολιτειακών μεταβάσεων στη δημοκρατία εντός του μεταποικιακού και μεταπολεμικού κόσμου έχει επιτρέψει πλέον την εξαγωγή πορισμάτων ως προς την τυποποίηση των μεταβάσεων και των χαρακτηριστικών τους αναλόγως των συνθηκών υπό τις οποίες πραγματώνεται η πτώση αυταρχικών καθεστώτων και η εγκαθίδρυση δημοκρατικών πολιτευμάτων. Αυτή η συγκριτική μελέτη, που παρέχει σήμερα ένα επιστημονικό κεκτημένο που προφανώς τοσοούτο δεν υφίστατο κατά τη μετάβαση του 1974-1975, επιτρέπει την υπέρβαση των αισθήσεων μοναδικότητας ή, έστω, ανυποχώρητης ιδι-

αιτερότητας της ελληνικής περίπτωσης και καθιστά εφικτή σήμερα, 50 χρόνια μετά, την εξήγηση –ίσως και τη δικαιολόγηση– του τρόπου της μετάβασης.

Στα σκοτεινά χρόνια μιας δικτατορίας η άσκηση της κρατικής εξουσίας, και μάλιστα επί σειρά ετών, σημαίνει οπωσδήποτε ότι πολλοί κρατικοί αξιωματούχοι αποδέχθηκαν το καθεστώς και συνεργάστηκαν μαζί του καθιστάμενοι ούτως εκόντες (άκοντες;) βραχίονες της λειτουργίας του. Βεβαίως, η αποδοχή και η συνεργασία μπορούν να διακριθούν βάσει διαφόρων κριτηρίων, όπως είναι διαβαθμίσεις της απαξίας συγκεκριμένων πράξεων ή ιεράρχηση των αναλαμβανόμενων θέσεων ή/και έργων¹. Είναι φυσικό και δίκαιο η δημοκρατική φυγή προς τα εμπρός να απαιτεί την απαλλαγή από τα βάρη του παρελθόντος. Δεν μπορεί μια δημοκρατία να εγκαθιδρυθεί διατηρώντας βραχίονες στιγματισμένους με τη δικτατορική ανομία. Έτσι, η κάθαρση του κρατικού μηχανισμού αποτελεί κατά κανόνα αυτονόητο και πάνδημο αίτημα², και μάλιστα χαρακτηρίζεται από προτεραιότητα της εκπλήρωσής του προ της σταδιακής διαμόρφωσης και λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών.

Η κάθαρση, ως διαδικασία δημοκρατικού εξαγνισμού, πρέπει να απλωθεί στο σύνολο των κρατικών οργάνων. Ωστόσο, ιδίως για το δικαστικό σώμα η κάθαρση επιτελεί μια πρόσθετη λειτουργία αναγκαίας δημοκρατικής νομιμοποίησης, δηλαδή είναι απαραίτητη όχι μόνον πολιτικά αλλά και συνταγματικά για τη λειτουργία του εγκαθιδρυμένου ή αποκαθιστάμενου δημοκρατικού πολιτεύματος καθ' εαυτήν. Τα όργανα της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας νομιμοποιούνται δημοκρατικώς μέσω της (τακτικής) αναγωγής της σύνθεσής τους στην εκλογική λαϊκή βούληση. Το εκλογικό σώμα δηλαδή, ως προβολή του κυριάρχου εν τη λειτουργία του πολιτεύματος, νομιμοποιεί εκλογικώς τους ασκούντες τις δύο των κρατικών λειτουργιών³. Η τρίτη, όμως, δηλαδή η δικαστική, νομιμοποιείται δια της τηρήσεως του Συντάγματος καθ' εαυτήν, και μάλιστα δια του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων και της μη εφαρμογής πράξεων των ετέρων εξουσιών που παραβιάζουν το Σύνταγμα⁴. Συνεπώς, η δημοκρατική νομιμοποίηση των μελών του δικαστικού σώματος βασίζεται στον εγγυητικό του Συντάγματος χαρακτήρα των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων τους. Η συστηματική και σημαίνουσα μη ανταπόκρισή τους στο εγγυητικό έργο τους θίγει, λοιπόν, την ίδια τη δημοκρατική νομιμοποίησή τους στις περιπτώσεις που οι δικαστές έχουν συνειδητώς καταστεί βραχίονες του δικτατορικού καθεστώτος, δηλαδή της παραβίασης του δημοκρατικού Συντάγματος, του οποίου πρέπει να είναι φύλακες. Για αυτό τον συνταγματικό λόγο, η κάθαρση ιδίως στο δικαστικό σώμα είναι προϋπόθεση δημοκρατικής νομιμοποίησης της ίδιας της αποκαθιστάμενης σε μια δημοκρατία δικαστικής εξουσίας⁵.

¹ Βλ. Μ. Πικραμένο, *Η δικαστική ανεξαρτησία στη δίνη των πολιτικών κρίσεων. Από τον εθνικό δικασμό στη δικτατορία*, 21.4.1967, 2002, σελ. 224, όπου επισημαίνεται ότι τέτοιες διαβαθμίσεις δεν είναι σημαίνουσες ειδικώς ως προς τη συνεργασία (ανωτάτων) δικαστών με το δικτατορικό καθεστώς, διότι τοιαύτα παραπτώματα «δεν μπορούν να εξομοιωθούν με τα συνήθη».

² Βλ. Ι. Balampanidis/Μ. Ι. Rezola, "From dictatorship to democracy: the institutional transitions. Transitions from above?", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 53-1, 2023, §18.

³ Βλ. Κ. Παπανικολάου, «Άρθρο 26», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, πλ. έκδ., 2023, ιδίως §§4, 34.

⁴ Βλ. Κ. Παπανικολάου, «Μια δημοκρατική θεμελίωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων», σε: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει (Τμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη)*, 2019, passim.

⁵ Είναι διαφορετικής τάξης το ζήτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησης της λεγόμενης «μεταβατικής δικαιοσύνης», περί της οποίας κατά την ελληνική μεταπολίτευση βλ. Αγγ. Συρίγο/Ευ. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση, 1974-1975*.

II. ΤΑ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΚΑΘΑΡΣΗΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

Κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, δηλαδή προ της ενάρξεως ισχύος του Συντάγματος του 1975, ελήφθησαν πρωτογενή μέτρα καθάρσεως στο δικαστικό σώμα προς δύο κατευθύνσεις: *πρώτον*, αναίρεση ευνοιών και επιβολή πειθαρχικών μέτρων σε δικαστές που είχαν εμπλακεί ενεργώς στη δικτατορική εξουσία (*stricto sensu* κάθαρση), και *δεύτερον*, αποκατάσταση δικαστών πληγέντων από το δικτατορικό καθεστώς. Αμέσως κατωτέρω θα εκτεθούν τα βασικά μέτρα προς εκατέρω των εν λόγω κατευθύνσεων (υπό II.1 και 2) και, εν συνεχεία, θα επιχειρηθεί μια αξιολόγησή τους (υπό III).

1. ΜΕΤΡΑ ΚΑΘΑΡΣΗΣ ΕΝ ΣΤΕΝΗ ΕΝΝΟΙΑ

Η συντακτική πράξη της 4ης Σεπτεμβρίου 1974 έχει τίτλο: «Περί αποκαταστάσεως της τάξεως και της ευρυθμίας εν τη Δικαιοσύνη»⁶ (εφεξής: «Σ.Π.»). Ως προς τα ανώτατα δικαστήρια το άρθρο 3 της Σ.Π. ορίζει ότι ανακαλούνται αυτοδικαίως⁷ οι προαγωγές των υπηρετούντων (ή των ήδη εξελθόντων υπηρετησάντων) στους βαθμούς του Προέδρου και Αντιπροέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, καθώς και του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου. Οι περί ων ο λόγος υπηρετήσαντες στους εν λόγω βαθμούς και θέσεις κατά την επταετία επανέρχονται, επίσης αυτοδικαίως, στους κλάδους και τους βαθμούς που κατείχαν προ της 21ης Απριλίου 1967 (άρθρο 3 παρ. 2 Σ.Π.). Η ανάκληση των προαγωγών συναρτάται ρητώς, κατά τη Σ.Π., προς τις ειδικές συνθήκες υπό τις οποίες ετελέσθησαν οι προαγωγές (άρθρο 3 παρ. 1 Σ.Π.). Θεωρείται δεδομένο από τον νομοθέτη της συντακτικής πράξης ότι οι εν λόγω συνθήκες δικαιολογούν την ανάκληση των προαγωγών, ενώ τίθεται ως ερευνητέο το εάν δικαιολογούν και την πειθαρχική καταδίκη των απομακρυνομένων από τις εν λόγω θέσεις⁸. Για αυτό τον λόγο, στο άρθρο 6 Σ.Π. προβλέπεται μεν η υποχρεωτική παραπομπή τους στο αρμόδιο πειθαρχικό συμβούλιο, αλλά αυτή η παραπομπή τους έχει ως αντικείμενο ακριβώς την «κρίσιν των συνθηκών, υπ' ας εγένετο η προαγωγή των εις τους περί ων [...] βαθμούς και θέσεις», δηλαδή οι εν λόγω συνθήκες δικαιολογούν κατ' αρχήν την αυτοδικαία ανάκληση αλλά είναι περαιτέρω ερευνητέες ως προς την επιπλέον επιβολή πειθαρχικών ποινών. Η πειθαρχική εξέταση ετελείτο κατόπιν παραπομπής στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο από τον Υπουργό Δικαιοσύνης εντός τρίμηνης προθεσμίας από της ενάρξεως ισχύος της Σ.Π. (άρθρο 6 παρ. 2 Σ.Π.) και η κατάφαση της ευθύνης συνεπήγετο, ως μόνη ποινή προβλεπόμενη στο άρθρο 6 παρ. 3 Σ.Π., την οριστική παύση του ευθυνομένου. Η αυστηρότητα της διάταξης αμβλύθηκε με τη νεώτερη Συντακτική Πράξη της 24ης Σεπτεμβρίου 1974⁹, στο άρθρο 3 παρ. 2 της οποίας προβλέφθηκε ότι το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο εδύνατο να επιβάλει «πλην της

50 ερωτήματα και απαντήσεις, 2024, σελ. 275 επ.

⁶ ΦΕΚ 238/5.9.1974, τεύχος πρώτον.

⁷ Πρβλ. άρθρο 6 παρ. 1 Σ.Π., όπου γίνεται λόγος για, κατά την παρ. 1 του άρθρου 3, «ακύρωση» των εν λόγω προαγωγών.

⁸ Πρβλ. ανωτέρω, υποσημ. 1.

⁹ «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως συνταγματικών διατάξεων ως και διατάξεων των μέχρι τούδε εκδοθεισών Συντακτικών Πράξεων» (ΦΕΚ 262/24.9.1974, τεύχος πρώτον).

οριστικής παύσεως και πάσαν ετέραν ποινήν προβλεπομένην υπό των κειμένων διατάξεων». Επίσης, από τις τότε επικείμενες νέες κρίσεις για τις θέσεις των Προέδρων και των Αντιπροέδρων του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, καθώς και του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου εξαιρέθηκαν ρητώς οι δικαστές των οποίων, κατά τα ανωτέρω, ανακαλούντο αυτοδικαίως οι προαγωγές (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.Π.).

Ως προς τους λοιπούς, πλην των υπηρετούντων στις ειρημένες ανώτατες θέσεις, δικαστές προβλεπόταν στο άρθρο 10 παρ. 1 της Σ.Π. η δυνατότητα άσκησης πειθαρχικής αγωγής από τον Υπουργό Δικαιοσύνης ενώπιον του αρμοδίου δικαστικού συμβουλίου. Προβλεπόταν πειθαρχική ευθύνη για παράβαση των κανόνων περί απονομής της δικαιοσύνης και ασκήσεως συναφών καθηκόντων και περί εσωτερικής λειτουργίας και τάξης των δικαστηρίων, καθώς και για μη αξιοπρεπή συμπεριφορά θίγουσα το κύρος και το γόητρο της δικαιοσύνης. Προφανώς καθ' υπαγωγήν στο ανωτέρω πεδίο της πειθαρχικής ευθύνης προβλέπεται, με την κατ' ουσίαν αυθεντικώς ερμηνευτική διάταξη του άρθρου 10 παρ. 2 Σ.Π., ότι εγείρεται υποχρεωτικώς η πειθαρχική αγωγή κατά παντός δικαστικού λειτουργού διορισθέντος σε θέση Υπουργού ή Υφυπουργού ή Γενικού Γραμματέως Υπουργείου. Ως προς τις ποινές ισχύουν όσα αναφέρθηκαν και ανωτέρω για τους ανώτατους δικαστές (άρθρο 10 παρ. 3 Σ.Π.).

Επομένως, προβλέφθηκε η άσκηση πειθαρχικών διώξεων εντός συντόμου προθεσμίας, υποχρεωτικώς μεν στις ευθέως οριζόμενες από τη Σ.Π. περιπτώσεις των υπαχθέντων στην αυτοδικαία ανάκληση ανωτάτων δικαστών και των καταλαβόντων κυβερνητικές θέσεις, κατ' εκτίμησιν δε στις λοιπές περιπτώσεις.

2. ΜΕΤΡΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Με το άρθρο 1 Σ.Π. αναγνωρίζονται ως άκυρα τα βασιλικά διατάγματα του 1969 περί απομακρύνσεως του Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας και περί αποδοχής των «παραιτήσεων» Αντιπροέδρου και Συμβούλων του Συμβουλίου της Επικρατείας. Με το άρθρο 2 Σ.Π. αναγνωρίζονται ως άκυρες οι εν έτει 1968 απολύσεις του Προέδρου του Αρείου Πάγου και δικαστών της τακτικής δικαιοσύνης και ακυρούνται αυτοδικαίως άπασες οι εις βάρος δικαστικών λειτουργών αποφάσεις Συμβουλίων Νομιμοφροσύνης, εκδοθείσες κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, και οι επί τη βάσει τούτων εκδοθείσες διοικητικές πράξεις. Οι ούτως αποκαθιστάμενοι συμπεριελήφθησαν ρητώς στον κύκλο των δικαστών εκ των οποίων θα εγένοντο οι επιλογές για τις εν λόγω ανώτατες θέσεις στις νέες επικείμενες κρίσεις (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.Π.).

Για τους λοιπούς απομακρυνθέντες δικαστές προβλέφθηκε η αυτοδικαία αποκατάστασή τους στον κλάδο και τον βαθμό που έφεραν κατά την απομάκρυνσή τους, «θεωρούμενοι ως μηδέποτε αποχωρήσαντες της ενεργού υπηρεσίας» (άρθρο 4 παρ. 1 Σ.Π.). Για τους καταληφθέντες από το όριο ηλικίας κατά τον ενδιάμεσο χρόνο, οι οποίοι δεν μπορούσαν να επανέλθουν στην υπηρεσία, εισήχθη πλάσμα εξόδου τους («θεωρούνται εξελθόντες») κατά τον χρόνο συμπληρώσεως αυτού του ορίου (άρθρο 4 παρ. 3 Σ.Π.). Για τους αποκαθισταμένους δικαστές προβλέφθηκε ότι θα κατελάμβαναν «προσωρινάς αντιστοίχους οργανικές θέσεις, αίτινες καταργούνται αυτοδικαίως εκλιπόντος του υπαγορεύσαντος την σύστασιν αυτών λόγου» (άρθρο 7 παρ. 1 Σ.Π.), δηλαδή –υπό

την σήμεραν τρέχουσα νομική ορολογία– θα κατελάμβαναν προσωποπαγείς θέσεις. Το άρθρο 7 παρ. 2 Σ.Π. προέβλεπε και τη βαθμολογική αποκατάστασή τους, δια της προαγωγής των αποκαθισταμένων σε ανώτερο βαθμό, «εφ’ όσον κατά τον εν τω μεταξύ χρόνον προήχθη νεώτερός των εις τον αυτόν βαθμόν». Το αυτό προβλεπόταν και για τους ως άνω πλασματικώς αποκατασταθέντες ως αποχωρήσαντες λόγω συμπληρώσεως του ορίου ηλικίας, οι οποίοι προήγοντο στον ανώτερο βαθμό στον οποίο είχε ανέλθει νεώτερος δικαστής έως του χρόνου συμπληρώσεως της πλασματικής εξόδου τους από την υπηρεσία (άρθρο 4 παρ. 3 Σ.Π.). Η ως άνω αποκατάσταση κατέλαβε και τους «εξαναγκασθέντες εις παραίτησιν [...] δια λόγους οφειλομένους εις την διαμορφωθείσαν και κρατούσαν εις την Δικαιοσύνην κατάστασιν» (άρθρο 11 παρ. 1 Σ.Π.). Οι εξαναγκασθέντες έπρεπε να υποβάλουν σχετική αιτιολογημένη αίτηση εντός δεκαπενθήμερης προθεσμίας από της δημοσίευσής της Σ.Π., για την οποία θα αποφαινόταν το αρμόδιο δικαστικό συμβούλιο κατόπιν σχετικής εκθέσεως του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου (άρθρο 11 παρ. 2 Σ.Π.). Ωστόσο, με το άρθρο 3 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης της 24ης Σεπτεμβρίου 1974¹⁰ η αρμοδιότητα αποκατάστασης των εξαναγκασθέντων σε παραίτηση «από του βαθμού του Συμβούλου της Επικρατείας, Αρεοπαγίτου ή Συμβούλου του Ελεγκτικού Συνεδρίου και ανωτέρου» μετεβιβάσθη στο Υπουργικό Συμβούλιο.

III. ΜΙΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΓΧΟΜΕΝΗΣ ΡΗΞΗΣ

Από την ανωτέρω έκθεση των σχετικών ρυθμίσεων προκύπτει ότι το πρωτογενές δίκαιο της κάθαρσης στο δικαστικό σώμα διαμορφώθηκε μάλλον ασύμμετρα ως προς τα δύο σκέλη του: Κατατείνει μεν στην ευρύτερη δυνατή αποκατάσταση των δικαστών που απομακρύνθηκαν, αλλά μειώνει την ένταση του πειθαρχικού ελέγχου και περιορίζει το ευθέως προβλεπόμενο εύρος του κύκλου των παραπεμπομένων εξ όσων επέδειξαν στάση αφομοίωσής τους στη δικτατορική κρατική εξουσία. Αυτή η ασυμμετρία χαρακτηρίζει μια πολιτική επιλογή επί του πεδίου η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μάλλον ως στάση ελεγχόμενης¹¹ –και όχι βαθείας– ρήξης. Ως προς τον περιορισμό του κύκλου των ευθέως εκ του πρωτογενούς δικαίου εκτιθεμένων σε πειθαρχική παραπομπή δικαστών πρέπει να επισημανθούν ιδίως τα εξής¹²:

Α. Στα ανώτατα δικαστήρια προβλεπόταν η αυτοδίκαια ανάκληση διορισμών και η παραπομπή στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο μόνον των προαχθέντων σε θέσεις των Προεδρείων των ανωτάτων δικαστηρίων, και όχι ετέρων, επίσης, προαχθέντων δικαστών κατά παράβαση της αρχιότητας ή/και βάσει των δημοκρατικώς εκνόμενων προαγωγών και τοποθετήσεων σε ανώτερες θέσεις. Μάλιστα, ο ευθέως προβλεπόμενος πειθαρχικός έλεγχος στις κορυφές του δικαστικού συστήματος δεν κατελάμβανε τον Αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου.

Β. Παρά τη σοβαρότητα των πειθαρχικώς ελεγχόμενων συμπεριφορών, και ενώ αρχικώς είχε προβλεφθεί ότι η κατάφαση της πειθαρχικής ευθύνης θα επαγόταν οπωσδήποτε την οριστική

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Βλ. Μ. Πικραμένο, *Η δικαστική ανεξαρτησία*, ό.π., σελ. 211, όπου η «ρήξη» χαρακτηρίζεται «περιορισμένη και ελεγχόμενη».

¹² Για τις κατωτέρω τρεις βασικές επιλογές του πρωτογενούς δικαίου βλ. τις κριτικές παρατηρήσεις του Μ. Πικραμένου, *Η δικαστική ανεξαρτησία*, ό.π., ιδίως σελ. 212 και 222, 215-216 και 223-224, 217-218, αντιστοίχως.

παύση, εν τέλει ορίσθηκε ότι στους πειθαρχικώς ελεγχόμενους θα μπορούσαν να επιβληθούν και άλλες ποινές.

Γ. Η ευθεία πρόβλεψη υποχρεωτικού πειθαρχικού ελέγχου των δικαστών για μη δικαιοδοτική δραστηριότητά τους περιορίσθηκε στις περιπτώσεις απόδοσης σε αυτούς υπουργικών αξιωμάτων, ενώ παρελείφθησαν επίσης σημαίνουσες δραστηριότητες εμπλοκής στα δικτατορικά γενόμενα, όπως ήταν η συμμετοχή σε νομοπαρασκευαστικές επιτροπές ή, πολλώ μάλλον, στην Επιτροπή του «Συντάγματος» του 1968.

Η μετριοπάθεια της επιλεγείσας ελεγχόμενης ρήξης στο πεδίο του πειθαρχικού ελέγχου των δικαστών εξηγείται –ίσως και δικαιολογείται, έστω σε έναν βαθμό– με τις εξής σκέψεις:

- Η μετάβαση στη δημοκρατία έπρεπε να ολοκληρωθεί το συντομότερο δυνατόν, ώστε να σημάνει και την οριστική είσοδο στην περίοδο ομαλότητας¹³. Συνεπώς, και η προτεραιά κάθαρση, προς αναβάπτιση και της δικαστικής εξουσίας στα νάματα της δημοκρατικής νομιμοποίησης, έπρεπε να ολοκληρωθεί συντομότερα μη στροβιλιζόμενη παρατεταμένα γύρω από έναν ατέρμονο κύκλο εμπλεκόμενων δικαστών¹⁴.

- Η κάθαρση κατ' εξάντλησιν του κύκλου των εμπλεκόμενων θα προκαλούσε διαδοχικές δυσλειτουργίες στη δικαιοσύνη, καθώς μια ριζική επέκταση των ανακλήσεων προαγωγών ή/και μια αντίστοιχη διεύρυνση του κύκλου της πειθαρχικής ευθύνης θα οδηγούσε σε ένα δυσδιάκριτο πέρατος ντόμινο κενώσεων δικαστικών θέσεων.

Η ανωτέρω πολιτική στάση της ελεγχόμενης ρήξης, ως ευρύτερο φαινόμενο που δεν περιοριζόταν στην εδώ εξεταζόμενη κάθαρση του δικαστικού σώματος, υπέστη *in situ* δριμεία κριτική ως απώλεια της ευκαιρίας χάραξης μιας πολιτικής τομής, που θα αποδέσμευε ευρύτερα αντανκλαστικά αποχωρισμού από την προ του 1967 πολιτική και θεσμική κατάσταση, και ως εναντία απόπειρα επανόδου στο *status* της προδικτατορικής περιόδου¹⁵.

Ακόμη και αν αυτή η κριτική θα μπορούσε να θεωρηθεί υπερβολική, ή και άστοχη, σήμερα με τη στοχαστική ανάδειξη κάποιου «ρεαλιστικού» πήχεως, ο οποίος φαίνεται να εστήθη τότε εν μέσω της θερμής και ενθουσιώδους περιόδου της μεταπολίτευσης, πάντως μια τέτοια *a posteriori* «ψύχραιμη» αντίκρουση εκείνης της *in situ* κριτικής δεν δικαιολογεί ρυθμίσεις που είχαν τότε συστατικές συνέπειες στην πλήρωση της κάθαρσης συμφώνως με τις αρχές που φαίνεται σήμερα να είχε χαράξει εκείνη η ρεαλιστική στάση μετάβασης στη δημοκρατία. Δεν δικαιολογείται η διατήρηση διαύλων πολιτικής, και δη κυβερνητικής, επιρροής στον πειθαρχι-

¹³ Πάντως, η μετάβαση μπορεί να θεωρηθεί ότι διαρκεί έως την οριστική επικράτηση της δημοκρατικής σταθερότητας, με την πάνδημη και οριστική αποδοχή της δημοκρατίας ως δεδομένης και την παράλληλη συμφιλίωση με τις οδυνηρές πτυχές του απολυταρχικού παρελθόντος. Βλ., συναφώς, Ι. Balampanidis/M. I. Rezola, "From dictatorship to democracy", ό.π., ιδίως §§ 1-2, 4.

¹⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι το προοίμιο της Σ.Π. αναφέρεται αφενός στην «επιτακτική αξίωσιν του Ελληνικού Λαού όπως αποκατασταθή Δικαιοσύνη ανταποκρινόμενη πλήρως εις την υψηλήν αποστολήν αυτής», αφετέρου στην «ανάγκην όπως εμπεδωθή η γαλήνη εις την λειτουργίαν της Δικαιοσύνης» (προσθ. πλαγιογρ.).

¹⁵ Για μια κριτική προσέγγιση των σχετικών απόψεων και μια, υπ' αυτό το πρίσμα, αξιολόγηση του μεταπολιτευτικού εγχειρήματος βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, 3η έκδ., 1995, σελ. 680 επ.

κό έλεγχο, ως διαδικασία τήρησης και επιβολής της νομιμότητας¹⁶, ούτε η κάμψη της έννομης συνέπειας της οριστικής παύσης για τους πειθαρχικώς ευθυνομένους ούτε η εξαίρεση από τα ευθέως προβλεπόμενα ως ελεγχόμενα μη δικαιοδοτικά έργα ορισμένων κορυφαίων πράξεων αφομοίωσης στο δικτατορικό καθεστώς, όπως ήταν ιδίως η υποστήριξη του νομοπαρασκευαστικού ή του «συντακτικού» έργου των δικτατορικών οργάνων¹⁷.

Εξάλλου, η θεώρηση της κάθαρσης του δικαστικού σώματος ως εκφάνσεως της κρατησάσης μεταπολιτευτικής στάσεως επιτρέπει σήμερα την υπέρβαση θεωρήσεων περί ελληνικής ιδιαιτερότητας, οι οποίες παραπέμπουν σε *ad hoc* αξιολογήσεις, δηλαδή σε μη συστηματικές προσεγγίσεις της μετάβασης του 1974-1975. Ακόμη και αν κατά την κρίσιμη εκείνη ιστορική στιγμή ήταν δυσχερές να αναδειχθούν συσχετισμοί –συγκλίνοντες ή αποκλίνοντες– με άλλες ιστορικές γειτνιάζουσες δημοκρατικές μεταβάσεις, πάντως τα ώριμα πλέον θεωρητικά πρότυπα ανάλυσης του πολιτικού (και συνταγματικού) φαινομένου των δημοκρατικών μεταβάσεων επιτρέπουν σήμερα μια τέτοια συστηματική κατανόηση της ελληνικής μεταπολίτευσης.

Κατ' αρχάς, είναι μάλλον κοινός τόπος ότι αποτελεί ζητούμενο της μετάβασης από απολυταρχικά καθεστώτα σε δημοκρατικά πολιτεύματα η *σταθεροποίηση* της πολιτικής κατάστασης προς εγκαθίδρυση της ομαλότητας και διευκόλυνση της αδιατάρακτης λειτουργίας της δημοκρατίας¹⁸. Επίσης, ο τρόπος της μετάβασης και η ένταση της αντιμετώπισης του παρελθόντος εξαρτάται από τις συνθήκες πτώσεως του απολυταρχικού καθεστώτος, οι οποίες συναρτώνται ιδίως με το αν το καθεστώς (i) έχει συντριβεί με επανάσταση ή (ii) έχει ενεργητικά ευνοήσει ή αποδεχθεί τη μετάβαση στη δημοκρατία ή (iii) έχει καταρρεύσει με άτακτη εγκατάλειψη της εξουσίας¹⁹.

Οι βαθιές ρήξεις ευνοούνται στις περιπτώσεις που η δημοκρατία εγκαθιδρύεται ή αποκαθίσταται με επανάσταση. Σε αυτές τις περιπτώσεις η ένταση της σύγκρουσης, με την οποία εκκινεί η μετάβαση, επιβιώνει εντός του αρτισύστατου δημοκρατικού πολιτεύματος εκβάλλοντας δραματικά τα απομεινάρια της σύγκρουσης²⁰. Αντιθέτως, στις περιπτώσεις στις οποίες το απολυταρχικό καθεστώς έχει το ίδιο δρομολογήσει ή πάντως ευνοήσει ή, έστω, αποδεχθεί τη μετάβαση είναι εύλογο να παρουσιάζονται συνέργειες με τα πολιτικά πρόσωπα που αναλαμβάνουν το κύριο έργο της πολιτειακής μεταβάσεως²¹. Όσο δε εντονότερη είναι η συνέργεια, τόσο εξασθενεί και η αναμενόμενη ένταση της ρήξης. Καθώς το συγκρουσιακό στοιχείο απουσιάζει και στις περιπτώσεις άτακτης εγκατάλειψης της εξουσίας, εφόσον αυτή δεν ακολουθεί κάποια δημοκρατική επανάστα-

¹⁶ Βλ. Μ. Πικραμένο, *Η δικαστική ανεξαρτησία*, ό.π., σελ. 223.

¹⁷ Βλ. ανωτέρω, υποσημ. 12.

¹⁸ Για τη σημασία και τους παράγοντες της δημοκρατικής σταθεροποίησης, με ιδιαίτερες αναφορές στη μετάβαση από απολυταρχικά καθεστώτα, βλ. ενδεικτικώς L. Diamond, *Toward Democratic Consolidation*, *Journal of Democracy* 5/1994, σελ. 4 επ., ιδίως σελ. 15-16.

¹⁹ Πρβλ. Γ. Κασιμάτη, «Ζητήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης. Στο παράδειγμα της μεταπολίτευσης 1974 στην Ελλάδα», σε: *Idem*, *Μελέτες I (1975-1995), Δημοκρατία*, 1996, σελ. 159 επ. (166), όπου προτείνεται η τρίτη διάκριση μεταξύ βιαίας ανατροπής του αυταρχικού καθεστώτος (1^{ov}) και ειρηνικού μετασχηματισμού του υπό τον χειρισμό είτε του ιδίου του αυταρχικού καθεστώτος (2^{ov}) είτε των εκτός αυτού πολιτικών δυνάμεων (3^{ov}).

²⁰ Πρβλ. κατωτέρω, υποσημ. 26, σχετικά με την σημασία που είχε για τη φυσιογνωμία της ελληνικής μετάβασης η επιβίωση «ερεισμάτων» της χούντας στον κρατικό μηχανισμό.

²¹ Τέτοιου είδους μεταβάσεις έχουν και μια σαφή διαπραγματευτική διάσταση. Βλ., συναφώς, L. Diamond, *Toward Democratic Stabilization*, ό.π., σελ. 4.

ση επικρατήσασα άνευ αντιστάσεως εκ μέρους του απολυταρχικού καθεστώτος, η μετάβαση είναι πολύ πιθανό να λάβει επίσης μια μετριοπαθή μορφή²² προς αποτροπή αναζωπυρώσεων, που θα μπορούσαν μάλιστα να προκαλέσουν μια ετεροχρονισμένη σύγκρουση επιβραδύνουσα εν τέλει την επέλευση της δημοκρατικής ομαλότητας.

Η ελληνική δημοκρατική μετάβαση του 1974 δεν επήλθε συνεπεία κάποιου επαναστατικού ξεσπάσματος. Βεβαίως, η αντίσταση κατά τη διάρκεια της επταετίας ήταν διαρκής και πολύτροπη, αλλά εν τέλει το δικτατορικό καθεστώς δεν κατερρίφθη αλλά κατέρρευσε την επαύριον των συγκλονιστικών γεγονότων μιας εθνικής καταστροφής²³. Οι εγκαταλείψαντες ατάκτως την εξουσία επεχείρησαν να παρουσιάσουν ως διαδοχή, έστω και εν τη απουσία τους, τη δημοκρατική μετάβαση, αλλά το αληθές είναι ότι δεν υπήρξε ουσιαστική συνέργεια υπογραμμίζουσα κάποια διαδοχή. Η επίκληση της παρουσίας του «Προέδρου» Φ. Γκιζίκη και η τυπική σύμπραξή του κατά το αρχικό στάδιο της μετάβασης ή η μνεία στις σχετικές πράξεις διορισμού της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας ορισμένων διατάξεων θεσπισθεισών από το δικτατορικό καθεστώς δεν αποτελούν στοιχεία κάποιας δημοκρατικής αναγνώρισης του δικτατορικού καθεστώτος ούτε, βεβαίως, αρκούν για να θεμελιώσουν κάποια αυτόβουλη εκ μέρους των δικτατόρων πολιτειακή διαδοχή²⁴. «Η Δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη»²⁵! Σε αυτό το πλαίσιο, η ρήξη με το δικτατορικό καθεστώς ήταν δεδομένη αλλά ήταν αναμενόμενο να μην προσλάβει δραματικά χαρακτηριστικά ριζικής ανατροπής²⁶. Αυτή την ελεγχόμενη ρήξη εκφράζει και η επιλεγείσα οδός της κάθαρσης του δικαστικού σώματος. Το αν αυτή η μέτρια ρήξη ήταν επαρκής και για τη δημοκρατική νομιμοποίηση ειδικώς της δικαστικής εξουσίας είναι ένα ζητούμενο που δυσχερώς μπορεί να απαντηθεί ακόμη και σήμερα, αλλά εν πάση περιπτώσει η σημασία της όποιας απάντησης θαμπώνει εντός της συνταγματικής αναβάπτισης του 1975,

²² Ευλόγως, πάντως, η δημοκρατική αποκατάσταση στις περιπτώσεις κατάρρευσης του απολυταρχικού καθεστώτος είναι οξύτερη έναντι των περιπτώσεων μεθοδευμένης από το καθεστώς μετάβασης. Βλ., συναφώς, Ι. Balampanidis/M. I. Rezola, “From dictatorship to democracy”, ό.π., §19, όπου αξιολογείται η ελληνική μετάβαση εντός του λεγομένου «τρίτου κύματος εκδημοκρατισμού».

²³ Κατά τον Γ. Κασιμάτη, «Ζητήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης», ό.π., σελ. 162, η ελληνική περίπτωση εντάσσεται ανάμεσα στην βίαιη ανατροπή και την οικειοθελή μεταβολή ενός αυταρχικού καθεστώτος, ενώ εντός της τριττής διάκρισης, που προτείνεται από τον ίδιο (βλ. ανωτ., υποσημ. 19), η ελληνική περίπτωση κατατάσσεται ως ειρηνική μεταβολή υπό τον χειρισμό των πολιτικών δυνάμενων της αποκαθισταμένης δημοκρατίας.

²⁴ Για τα εν λόγω στοιχεία αναφοράς στη δικτατορία, τα οποία επεφάνοντο στα αρχικά στάδια της μετάβασης, καθώς και για την επίκλησή τους από τους «πρωταιτίους» στη δίκη ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών, βλ. Γ. Κασιμάτη, «Ζητήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης», ό.π., σελ. 162-165.

²⁵ Για τη συνταγματική σημασία αυτής της διακήρυξης, που συμπεριελήφθη στο Δ' Ψήφισμα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής της 18ης Ιανουαρίου 1975 «Περί του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, διώξεως εγκλημάτων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων» (ΦΕΚ 6/18.1.1975, τεύχος πρώτον), βλ. Γ. Κασιμάτη, «Η μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975», σε: Βουλή των Ελλήνων, 30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975. Τα Ελληνικά Συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα, 2004, σελ. 165 επ. (184-185). Για τη (νομική;) φύση αυτής της διακηρύξεως βλ. Γ. Κασιμάτη, «Τα βουλευμένα 683 και 684/1975 του Αρείου Πάγου υπό το πρίσμα του Συνταγματικού Δικαίου», σε: Idem, Μελέτες Ι (1975-1995), ό.π., σελ.105 επ. (110 επ.)

²⁶ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία (1800-2010)*, 2011, σελ. 490-491, όπου τονίζεται ότι η «αυτοσυγκράτηση» της μεταχουντικής Κυβέρνησης Καραμανλή οφείλεται και στη διατήρηση δικτατορικών «ερείσμάτων» εντός του κρατικού μηχανισμού «για πολλούς μήνες». Για την κρίσιμη αυτή κατάσταση βλ. και Στ. Ψυχάρη, *Οι εβδομήντα κρίσιμες ημέρες*, 2010 (1975), ιδίως σελ. 117 επ.

με την οποία οργανώθηκε ένα σύγχρονο δικαιοκρατικό σύστημα απονομής της δικαιοσύνης²⁷ εντός της μακροβιότερης δημοκρατικής ομαλότητας στη χώρα μας, η οποία προφανώς στο ευαίσθητο ξεκίνημά της βασίσθηκε και σε εκείνες τις μετριοπαθείς πολιτικές επιλογές²⁸. □

---

²⁷ Πάντως, η θεσμική οργάνωση της δικαιοσύνης διακρίνεται από τις θεσμικές πρακτικές άσκησης του έργου της, ως προς τις οποίες ερίζεται αν η μεταδικτατορική στάση των δικαστηρίων, ιδίως κατά τα πρώτα έτη, διέλυσε οριστικά τις σκιές του παρελθόντος. Βλ., συναφώς, L. Cheliotis/S. Xenakis, *Punishment and Political Systems: State Punitiveness in Post-Dictatorial Greece*, *Punishment and Society* 18/2016, σελ. 268 επ. (283), όπου και περαιτέρω παραπομπές.

²⁸ Πρβλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, ό.π., σελ. 495, όπου το ελληνικό πέρασμα από τη δικτατορία στη δημοκρατία χαρακτηρίζεται από τα «πιο επιτυχημένα», καθώς, αν και δεν συνιστούσε «ρήξη», ήταν πάντως «τομή» που «έθεσε τις προϋποθέσεις για ένα νέο συνταγματικό ξεκίνημα, απαλλαγμένο από τα δεινά και τις κακοδαιμονίες του παρελθόντος».

ΟΙ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΕΣ ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΕΣΧΑΤΗ ΠΡΟΔΟΣΙΑ Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΑΙΤΙΩΝ ΤΗΣ ΧΟΥΝΤΑΣ ΚΑΙ ΤΟ «ΣΤΙΓΜΙΑΙΟ»

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΑΙΤΙΩΝ ΤΗΣ ΧΟΥΝΤΑΣ

Κορυφαία στιγμή στη ζωή του τόπου κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο αποτελεί «η δίκη των πρωταιτιών της χούντας», όπως επεκράτησε να αποκαλείται η δίκη των προσώπων, τα οποία πρωταγωνίστησαν στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967. Στα ακολουθούντα θα γίνει προσπάθεια να αναλυθούν τα κυριότερα νομικά ζητήματα, τα οποία ανέκυψαν και αντιμετωπίστηκαν στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής. Προηγουμένως θα γίνει αναφορά στο χρονικό αυτής της δίκης. Η προσπάθεια του γράφοντος είναι να εκτεθούν τα κυριότερα στάδια της ποινικής διαδικασίας, με παράλληλη ένταξή τους στο ιστορικό περιβάλλον της εποχής.

Αλέξανδρος Η. Δημάκης
Επίκουρος Καθηγητής
Ποινικού Δικαίου
και Ποινικής Δικονομίας
στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

I. ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΑΣΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΥΠΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΕΩΣ ΣΤΗΝ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΦΕΤΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

1. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΕΣ ΕΒΔΟΜΑΔΕΣ

Κατά τις πρώτες εβδομάδες μετά την ορκωμοσία της, η Κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή είχε να αντιμετωπίσει επείγοντα προβλήματα, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό. Στο εξωτερικό ο δεύτερος Αττίλας είχε φέρει την Ελλάδα προ αδιεξόδου, δεδομένου ότι, λόγω της τραγικής καταστάσεως των Ενόπλων Δυνάμεων της χώρας, η παροχή οποιασδήποτε βοήθειας προς την Κύπρο ήταν αδύνατη. Στο δε εσωτερικό η Κυβέρνηση έπρεπε να επαναφέρει τη συνταγματική ομαλότητα, να αποκαταστήσει τη δημοκρατία και να οδηγήσει τη χώρα σε εκλο-

γές, ταυτόχρονα όμως να αποκτήσει τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων και να αποδυναμώσει τους πυρήνες εκείνους εντός του στρατεύματος οι οποίοι ήσαν πιστοί στο δικτατορικό καθεστώς και ανά πάσα στιγμή θα μπορούσαν να επιδιώξουν την ανατροπή της. Δεν πρέπει, άλλωστε, να λησμονείται ότι η πτώση της χούντας δεν είχε επέλθει ως συνέπεια της επικρατήσεως κάποιου στρατιωτικού αντικινήματος. Η Κυβέρνηση Ανδρουτσόπουλου είχε καταρρεύσει υπό το βάρος της Κυπριακής τραγωδίας, οι δε πολιτικοί είχαν μεν κληθεί να αναλάβουν τη διακυβέρνηση της χώρας, αλλά η ηγεσία του στρατεύματος παρέμενε στη θέση της (ενόψει δε των εξελισσομένων γεγονότων της Κύπρου και του κινδύνου πολεμικής συρράξεως με την Τουρκία, δεν ήταν εφικτή η αντικατάστασή της), ενώ, από την άλλη πλευρά, ο Δημήτριος Ιωαννίδης παρέμενε ελεύθερος, διατηρώντας τις επαφές του με τους πιστούς σε αυτόν αξιωματικούς¹.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες η παραμικρή κίνηση προς την κατεύθυνση της ενάρξεως ποινικών διαδικασιών εις βάρος των ηγετών της δικτατορίας θα μπορούσε να έχει απρόβλεπτες συνέπειες. Εντός του Αυγούστου 1974 έγιναν, πάντως, κάποια αποφασιστικά βήματα, ώστε η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας να μπορέσει να ελέγξει την κατάσταση στο στράτευμα. Μετά από μια δραματική σύσκεψη της πολιτικής ηγεσίας με την ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων στις 11 Αυγούστου 1974, άρχισε η μεταφορά εκτός Αττικής των αρμάτων μάχης και των επίλεκτων μονάδων που στρατοπέδευαν πλησίον των Αθηνών, ώστε η παρουσία τους να παύσει να αποτελεί μια εν δυνάμει απειλή για την Κυβέρνηση². Λίγες ημέρες αργότερα, στις 19 Αυγούστου 1974, μετά από μυστική σύσκεψη του Ανωτάτου Συμβουλίου Εθνικής Αμύνης (ΑΣΕΑ), αποστρατεύθηκαν οι τοποθετημένοι από τη δικτατορία Αρχηγοί των Ενόπλων Δυνάμεων και του Στρατού, Στρατηγός Γρηγόριος Μπονάνος και Αντιστράτηγος Ανδρέας Γαλατσάνος, και στη θέση τους τοποθετήθηκαν αντιστοίχως ο αποστρατευθείς από τη χούντα Στρατηγός Διονύσιος Αρμπούζης και ο διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού, Αντιστράτηγος Ιωάννης Ντάβος³.

Παράλληλα, για να κινηθούν οι ποινικές διαδικασίες κατά των πρωτεργατών της δικτατορίας, θα έπρεπε να προχωρήσει και η κάθαρση στη Δικαιοσύνη. Στις 5 Σεπτεμβρίου 1974 δημοσιεύθηκε η Συντακτική πράξη «Περί αποκαταστάσεως της τάξεως και ευρυθμίας εν τη Δικαιοσύνη»⁴, με βάση την οποία ακυρώθηκαν οι απολύσεις των δικαστών οι οποίες είχαν λάβει χώρα επί δικτατορίας και ανεκλήθησαν οι προαγωγές των υπηρετούντων στις θέσεις του Προέδρου και των Αντιπροέδρων του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, καθώς και του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου⁵.

¹ Ο Ιωαννίδης, ο οποίος ήταν εν ενεργεία στρατιωτικός (ταξίαρχος) τον Ιούλιο του 1974, τις πρώτες ημέρες της μεταπολιτεύσεως ευρίσκετο τυπικώς σε άδεια. Στις 02.08.1974 «ητήσατο διαθεσιμότητα», η δε αίτησή του έγινε δεκτή. Τελικώς αποστρατεύθηκε στις 24.08.1974, προαχθείς σε υποστράτηγο, με την αιτιολογία ότι προήχθησαν νεότεροί του ταξίαρχοι. Βλ. Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, 2017, σελ. 226 επ.

² Για τη σύσκεψη αυτή βλ. Σ. Ψυχάρη, *Οι εβδομήντα κρίσιμες ημέρες*, 1976, σελ. 141 επ. (οι παραπομπές γίνονται στην επανέκδοση του 2013). Α. Συρίγο/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση, 1974-1975*, 2024, σελ. 115 επ.

³ Για την αλλαγή αυτή βλ. Σ. Ψυχάρη, *Οι 70 κρίσιμες ημέρες*, ό.π., σελ. 154 επ. Α. Συρίγο/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 117.

⁴ ΦΕΚ Α' 238 της 05.09.1974. Βλ. και το συναφές Ν.Δ. 26/1974 «Περί εφαρμογής της από 4/5 Σεπτεμβρίου 1974 Συντακτικής Πράξεως 'περί αποκαταστάσεως της τάξεως και ευρυθμίας εν τη Δικαιοσύνη'», ΦΕΚ Α' 239 της 05.09.1974.

⁵ Μετά από την εξέλιξη αυτή Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου ορίσθηκε, με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου της

Από την άλλη πλευρά, πάνδημο ήταν το αίτημα για τιμωρία των υπευθύνων της δικτατορίας. Στη μεγάλη συγκέντρωση της Θεσσαλονίκης της 31ης Αυγούστου 1974, με ομιλητή τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, το σύνθημα «Δώστε τη χούντα στο Λαό» δονούσε την ατμόσφαιρα⁶. Το ίδιο έγινε και στη μεγάλη συναυλία της 30.09.1974 στο Παναθηναϊκό Στάδιο, με τίτλο «Κύπρος-Ελλάς», η οποία διοργανώθηκε για συμπαράσταση στην Κύπρο⁷, καθώς και σε πολλές άλλες συναυλίες και εκδηλώσεις της εποχής.

2. Η ΜΗΝΥΣΗ ΤΟΥ ΑΛ. ΛΥΚΟΥΡΕΖΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΤΗΣ 03.10.1974

Μέσα σε αυτό το κλίμα, οι εισαγγελικές αρχές της εποχής δεν είχαν ξεκινήσει ποινικές διαδικασίες σε σχέση με το στρατιωτικό κίνημα που οδήγησε στην ανατροπή της Κυβερνήσεως Π. Κανελλόπουλου και στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967. Ούτε η Κυβέρνηση είχε αναλάβει κάποια πρωτοβουλία προς την κατεύθυνση αυτή. Την πρωτοβουλία αυτή έλαβε ένας ιδιώτης, ο δικηγόρος Αθηνών Αλέξανδρος Λυκουρέζος, ο οποίος στις 9 Σεπτεμβρίου 1974 υπέβαλε στην Εισαγγελία Πλημμελειοδικών Αθηνών μήνυση για εσχάτη προδοσία (άρθ. 134 ΠΚ 1950) κατά 15 προσώπων τα οποία είχαν ηγετικό ρόλο στο πραξικόπημα⁸.

Η παραπάνω μήνυση απετέλεσε τη θρυαλλίδα των εξελίξεων οι οποίες οδήγησαν στη δίωξη και την καταδίκη των πρωταίτιων της απριλιανής δικτατορίας. Δεδομένου ότι οι καταμνησθέντες έφεραν στις 21.04.1967 την ιδιότητα του στρατιωτικού, αρμόδια να επιληφθεί ήταν η στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη, στην οποία διεβιβάσθη η μήνυση. Και επειδή είχαν βαθμό ανωτάτου αξιωματικού, αρμόδιος για να ασκήσει τη δίωξη ήταν ο αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων, δηλαδή ο Στρατηγός Αρμπούζης⁹. Ο τελευταίος, λοιπόν, λίγες ημέρες μετά από τη λήψη της μηνύσεως, διέταξε προκαταρκτική εξέταση, την οποία ανέθεσε στον Υποστράτηγο-Αναθεωρητή β' Ε. Πλευράκη¹⁰, αυτός δε ξεκίνησε να εξετάζει μάρτυρες.

Όμως η διεξαγωγή της διαδικασίας ενώπιον της στρατιωτικής ποινικής δικαιοσύνης ήγειρε πολλαπλά ζητήματα: Αφενός μεν υπήρχε έλλειψη εμπιστοσύνης προς τη στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη, καθώς εθεωρείτο ότι ήταν γεμάτη από φιλοδικτατορικά στοιχεία. Από την άλλη πλευρά,

06.09.1974, ο Ευσάθιος Μπλέτσας, βλ. σχετικά το Βήμα της 07.09.1974, σελ. 1. Μέχρι τότε ήταν ο αρχαιότερος αρεοπαγίτης. Η συμβολή του στη δίκη των πρωταίτιων ήταν σημαντική, στη δε ποινική διαδικασία κατά των υπουργών της δικτατορίας κρισιμότητα, όπως θα εκτεθεί κατωτέρω. Για την κάθαρση στη Δικαιοσύνη βλ. Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 260 επ.

⁶ Βλ. ενδεικτικά το πρωτοσέλιδο της Αθηναϊκής της 02.09.1974.

⁷ Ηχογραφημένα αποσπάσματα από τη συναυλία αυτή, στην οποία παρευρέθη ο Κ. Καραμανλής και πολλοί υπουργοί της Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας, ακούστηκαν σε ραδιοφωνικές εκπομπές του Σιδέρη Πρίντζη στις 24 και 25.07.2024 στο Δεύτερο Πρόγραμμα της ΕΡΤ, βλ. [link](#) και [link](#). Για την ίδια συναυλία βλ. Καθημερινή της 01.10.1974, σελ. 8· Γ. Ντεγιάννη, *Η δίκη*, 1990, σελ. 13 επ.

⁸ Για τη μήνυση αυτή βλ. το Βήμα της 10.09.1974, σελ. 5. Το πλήρες κείμενο της μηνύσεως αυτής έχει δημοσιευθεί στην έκδοση *Οι δίκες της Χούντας. Δίκη πρωταίτιων 21ης Απριλίου 1967*, με κείμενα-σχόλια Γ. Βούλτεψη και διευθύνση εκδόσεως Π. Ροδάκη, 1975, τ. Δ', σελ. 1431 επ. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι και η τηλεοπτική συνέντευξη του ίδιου του Αλ. Λυκουρέζου η οποία προβλήθηκε στις 25.04.1975. Βλ. [link](#).

⁹ Σύμφωνα με το τότε ισχύον άρθρ. 9 περ. 10 του Ν.Δ. 58/1968 (ΦΕΚ Α' 295 της 14.12.1968).

¹⁰ Βλ. την Καθημερινή της 27.09.1974, σελ. 1, 8.

σε περίπτωση παραπομπής των μηνυθέντων προσώπων στο ακροατήριο, η δίκη θα διεξήγεται ενώπιον Στρατοδικείου. Πλην όμως, η ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα, τόσο η πρόσφατη όσο και η απώτερη, ήταν βεβαρημένη από δίκες ενώπιον Στρατοδικείων, ελάχιστα δικαιοκρατικές. Θα έπρεπε, λοιπόν, να καταστεί σαφές ότι η διαδικασία αυτή τη φορά θα ήταν διαφορετική από τις προηγηθείσες και θα διεξήγεται όπως αρμόζει σε ένα σύγχρονο κράτος δικαίου. Η επέμβαση του συντακτικού νομοθέτη ήταν, επομένως, απαραίτητη προκειμένου να αφαιρεθεί η υπόθεση από τη στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη.

Έτσι φθάσαμε στη συντακτική πράξη της 03.10.1974 «Περί καθορισμού αρμοδιότητας διά την εκδίκαση πολιτικών εγκλημάτων αναφερομένων εις την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967»¹¹. Με τη συντακτική αυτή πράξη η υπόθεση αφαιρέθηκε από τη στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη και υπήχθη στην τακτική ποινική δικαιοσύνη, ορίσθηκε δε ότι η δίωξη και η ανάκριση θα γίνονταν από την Ολομέλεια του Εφετείου Αθηνών και από εφέτη ανακριτή αντίστοιχα, η δε εκδίκαση από το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών. Ειδικότερα, στο άρθρο 1 αυτής της σ.π. προβλέποντο τα ακόλουθα:

«Πρωταίτιοι¹² πολιτικών εγκλημάτων και των προπαρασκευαστικών αυτών πράξεων, στρεφόμενων κατά της συνταγματικής τάξεως της απορροούσης εκ του Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952 και τεινόντων εις την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967, άτινα κατά την αληθή έννοιαν του Π.Δ. 519/1974 δεν περιλαμβάνονται οπωσδήποτε εις την δι' αυτού χορηγηθείσαν αμνηστία¹³, υπάγονται εις την αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών, ανεξαρτήτως της ιδιότητος αυτών ή και του τόπου κατοικίας αυτών ως και του τόπου κατοικίας ή διαμονής των, ή του τόπου τελέσεως των ως είρηται εγκλημάτων, εφαρμοζομένης υποχρεωτικώς και της διατάξεως του άρθρου 29 του Κώδικος της Ποινικής Δικονομίας».

Εδώ είναι απαραίτητες μερικές διευκρινίσεις:

Οι αξιόποινες πράξεις τις οποίες αφορούσε η παραπάνω συντακτική πράξη ήσαν μόνο πολιτικά εγκλήματα, και οι προπαρασκευαστικές αυτών πράξεις, τα οποία εστρέφοντο κατά της συνταγματικής τάξεως η οποία απέρρευε από το Σύνταγμα του 1952 και έτειναν στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου. Ως «πολιτικά εγκλήματα και προπαρασκευαστικές πράξεις αυτών» εννοούντο εδώ το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας και οι προπαρασκευαστικές πράξεις αυτού (άρθ. 134 και 135 ΠΚ 1950). Τα πολιτικά αυτά εγκλήματα θα έπρεπε να αφορούν μόνο τις ενέργειες οι οποίες οδήγησαν στην ανατροπή της Κυβερνήσεως Παναγιώτη Κανελλόπουλου και στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου. Συνεπώς, η σ.π. δεν κατελάμβανε και μεταγενέστερες πράξεις οι οποίες έτειναν στη διατήρηση του καθεστώτος αυτού ή πράξεις συνεργασίας με το καθεστώς αυτό, π.χ. πρωθυπουργών και υπουργών της δικτατορίας¹⁴.

Περαιτέρω, το άρθ. 29 του ΚΠΔ του 1950¹⁵ προέβλεπε απόκλιση από τη βασική αρχή της Ποινικής Δικονομίας ότι την ποινική δίωξη ασκεί ο εισαγγελέας πλημμελειοδικών, καθήκοντα

¹¹ ΦΕΚ Α' 277 της 03.10.1974.

¹² Για την έννοια των πρωταιτών βλ. κατωτέρω, στην παρ. ΙΙ.3. της παρούσης εργασίας.

¹³ Για το Π.Δ. 519/1974 και τη δι' αυτού χορηγηθείσα αμνηστία βλ. κατωτέρω, στην παρ. ΙΙ.2 της παρούσης εργασίας.

¹⁴ Γι' αυτές ασκήθηκε ξεχωριστή ποινική δίωξη, βλ. κατωτέρω το δεύτερο μέρος της παρούσης εργασίας.

¹⁵ Σήμερα αντίστοιχη είναι η διάταξη του άρθ. 28 του ΚΠΔ του 2019.

δε ανακριτού ασκεί πρωτοδίκης. Με τη διάταξη αυτή ορίζεται ότι η Ολομέλεια του Εφετείου έχει το δικαίωμα να παραγγείλει η ίδια τον εισαγγελέα να ασκήσει ποινική δίωξη, στην περίπτωση δε αυτή αρμόδιος είναι ο εισαγγελέας εφετών, καθήκοντα ανακριτή ασκεί εφέτης ανακριτής και καθήκοντα δικαστικού συμβουλίου το Συμβούλιο Εφετών. Σήμερα δεν είναι σπάνια η εφαρμογή της διαδικασίας αυτής σε σοβαρές υποθέσεις (εφαρμόσθηκε π.χ. στην υπόθεση της Τράπεζας Κρήτης, στην υπόθεση Siemens, στην υπόθεση των Τεμπών), τότε ήταν όμως η πρώτη φορά. Έτσι η υπόθεση ανετέθη στον πιο υψηλόβαθμο δικαστικό σχηματισμό που θα μπορούσε να την αναλάβει.

Αλλά και το Πενταμελές Εφετείο, ενώπιον του οποίου θα διεξήγεται η δίκη, ήταν τότε το ανώτατο ποινικό δικαστήριο ουσίας, το οποίο δικάζε μόνο συγκεκριμένα κακουργήματα που είχαν υπαχθεί στην αρμοδιότητά του. Πάντως, με την υπαγωγή της υποθέσεως στο Πενταμελές Εφετείο εισήχθη και άλλη μια απόκλιση από τις συνήθεις ρυθμίσεις της Ποινικής Δικονομίας, αλλά και των ελληνικών Συνταγμάτων. Ο διαχρονικός συνταγματικός κανόνας στην ελληνική συνταγματική ιστορία ήταν –και είναι μέχρι σήμερα¹⁶– ότι τα κακουργήματα εκδικάζονται από ορκωτά δικαστήρια¹⁷, εκτός από τα κακουργήματα εκείνα τα οποία έχουν υπαχθεί στην αρμοδιότητα των Εφετείων, τα δε πολιτικά εγκλήματα εκδικάζονται από ορκωτά δικαστήρια, χωρίς να επιτρέπεται η υπαγωγή τους στα Εφετεία. Μάλιστα, μόλις προ δύο μηνών περίπου, με τη συντακτική πράξη της 07.08.1974 «Περί συμπληρώσεως της από 1ης Αυγούστου 1974 Συντακτικής Πράξεως και προσαρμογής συνταγματικών τινών διατάξεων αναφερομένων εις την λειτουργίαν της Δικαιοσύνης»¹⁸ είχε ρητά προβλεφθεί (βλ. το άρθ. 5 παρ. 1 αυτής της σ.π., με το οποίο αντικατεστάθη το άρθ. 95 του Συντάγματος του 1952) ότι τα κακουργήματα, εκτός από όσα είχαν ήδη υπαχθεί στην αρμοδιότητα των Εφετείων, θα εκδικάζοντο από Μικτά Ορκωτά Δικαστήρια, το ίδιο δε θα συνέβαινε και με τα πολιτικά εγκλήματα, χωρίς ως προς αυτά να προβλέπεται εξαίρεση. Έτσι, η μη υπαγωγή της υποθέσεως των πρωταιτίων της χούντας στα Μικτά Ορκωτά Δικαστήρια δεν ήταν παρά άλλο ένα δείγμα της κλιμακούμενης διαχρονικά δυσπιστίας του Έλληνα νομοθέτη προς τον θεσμό των Ορκωτών Δικαστηρίων¹⁹.

¹⁶ Πρβλ. το άρθ. 97 του ισχύοντος Συντάγματος.

¹⁷ Από της συστάσεως του ελληνικού κράτους τα ορκωτά αυτά δικαστήρια ήσαν τα αμιγή ορκωτά (κακουργιοδικεία), από δε το 1967, μετά τη ΙΒ' σ.π. της 10.10.1967 (ΦΕΚ Α' 188 της 31.10.1967) και τον Α.Ν. 193/1967 (ΦΕΚ Α' 210 της 24.11.1967), τα Μικτά Ορκωτά Δικαστήρια (ΜΟΔ). Ήδη, πάντως, Μικτά Ορκωτά Δικαστήρια είχαν θεσπισθεί στην Ελλάδα από το 1935, με αρμοδιότητα μόνο την εκδίκαση ορισμένων αδικημάτων τύπου. Βλ. τη σ.π. της 20.11.1935 (ΦΕΚ Α' 584 της 20.11.1935) και το άρθ. 11 του Α.Ν. της 20.11.1935 (ΦΕΚ Α' 570 της 20.11.1935). Βλ. σχετικής Αλ. Δημάκη, «Άρθρο 97», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, αρ. 11 επ.

¹⁸ ΦΕΚ Α' 217 της 07.08.1974.

¹⁹ Για τη διαχρονική τάση αφαιρέσεως ύλης από τα ορκωτά δικαστήρια και υπαγωγή της στην αρμοδιότητα των Εφετείων βλ. Αλ. Δημάκη, «Άρθρο 97», ό.π. Ειδικώς δε σε σχέση με τα πολιτικά εγκλήματα, βλ. Ν. Αλιβιζάτο, «Η ιδιότυπη μεταχείριση ενός “ανύπαρκτου είδους”: ο πολιτικός εγκληματίας στα ελληνικά Συντάγματα», σε: *Τιμ. τόμ. Ι. Μανωλεδάκη Ι*, 2005, σελ. 209 επ., ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά (σελ. 216): «Παρά την περί του αντιθέτου πρόβλεψη όλων μας των Συνταγμάτων, ούτε ένα, εξ όσων γνωρίζω, πολιτικό έγκλημα δεν εκδικάσθηκε ποτέ από ενόρκους στη χώρα μας!» Η θεωρητική συζήτηση περί των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων των λαϊκών δικαστών είναι παλαιότατη και κατά περιόδους ιδιαίτερα έντονη. Βλ. αντί άλλων Αλ. Δημάκη, «Άρθρο 97», ό.π., αρ. 2 επ., όπου και περαιτέρω παραπομπές.

3. Η ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΔΙΩΞΕΩΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ

Μετά από την παραπάνω εξέλιξη, η δικογραφία διεβιβάσθη στην Εισαγγελία Εφετών Αθηνών, προκειμένου να εισαχθεί στην Ολομέλεια του Εφετείου²⁰. Εν τω μεταξύ, στις 11.10.1974 υπεβλήθη και δεύτερη μήνυση για το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, τη φορά αυτή από τους δικηγόρους Φοίβο Κούτσικα, Γρηγόρη Κασιμάτη και Ανδρέα Αναγνωστάκη, ως εκπροσώπους της «Ενώσεως Δημοκρατικών Δικηγόρων»²¹. Η μήνυση αυτή²² εστρέφετο κατά 55 προσώπων, οι οποίοι κατεμπνύοντο όχι μόνο για το αδίκημα της εσχάτης προδοσίας, αλλά και γι' αυτό της στάσεως στρατιωτικών (άρθ. 63 του τότε ισχύοντος ΣΠΚ, Α.Ν. 2803/1941²³). Χαρακτηριστικό του εγκλήματος αυτού ήταν το ακόλουθο: Ενώ η εσχάτη προδοσία, κατά το άρθ. 134 παρ. 1 του ΠΚ 1950, προέβλεπε ως ποινή την ισόβιο ή πρόσκαιρη κάθειρξη²⁴, η στάση, αντίθετα, προέβλεπε για τους υποκινητές της, τους τεθέντες επί κεφαλής αυτής, καθώς και για τον κατά βαθμόν ανώτερο αξιωματικό από τους στασιαστές, μόνο την ποινή του θανάτου, καθώς επίσης και της καθαιρέσεως. Πρόσκαιρη κάθειρξη προβλέπετο, αντίθετα, για τους λοιπούς στασιαστές.

Ενώπιον της Ολομελείας του Εφετείου Αθηνών υπέβαλε ο Γεώργιος Παπαδόπουλος στις 30.10.1974 υπόμνημα²⁵, στο οποίο, για πρώτη φορά, προέβαλλε προς υπεράσπισή του νομικά επιχειρήματα²⁶, τα οποία θα αποτελούσαν στη συνέχεια τον κορμό της υπερασπιστικής γραμμής των κατηγορούμενων στην επακολουθήσασα ποινική διαδικασία. Η Ολομέλεια του Εφετείου, πάντως, την 01.11.1974, με την υπ' αρ. 12/1974 απόφασή της²⁷, χωρίς να λάβει ρητά θέση επί των ισχυρισμών του Γ. Παπαδόπουλου, απεφάνθη ότι οι ως άνω δύο μηνύσεις (των Αλ. Λυκουρέζου και της Ενώσεως Δημοκρατικών Δικηγόρων) δεν ήσαν νόμω αστήρικτες και διέταξε την ποινική δίωξη των πρωταιτών των εγκλημάτων τα οποία έτειναν στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου (εσχάτη προδοσία και στάση)²⁸, όρισε δε τον εφέτη Γεώργιο Βολτή ως ανακριτή. Τα επιχειρήματα Παπαδόπουλου θα εξετάζοντο, βέβαια, σε επόμενο στάδιο της διαδικασίας.

²⁰ Βλ. την Καθημερινή της 16.10.1974, σελ. 8.

²¹ Πρόεδρος της Ενώσεως αυτής ήταν ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος.

²² Το πήρες κείμενο αυτής βλ. σε: Γ. Βούλτεψης/Π. Ροδάκης, *Οι δίκες της Χούντας*, ό.π., τ. Δ' σελ. 1423 επ.

²³ ΦΕΚ Α' 49 της 21.02.1941.

²⁴ Ποινή του θανάτου προβλεπόταν μόνο κατά την παρ. 2 του άρθ. 134, για τον αποπειρώμενο τη θανάτωση του Βασιλέως ή του ασκούντος τη βασιλική εξουσία, ζήτημα το οποίο δεν ετίθετο στην περίπτωση εκείνη.

²⁵ Βλ. την Καθημερινή της 01.11.1974, σελ. 1. Το πλήρες κείμενο του υπομνήματος, το οποίο υπέγραψε ο πληρεξούσιος δικηγόρος του Γ. Παπαδόπουλου, Άγγελος Καραγιαννόπουλος, δημοσιεύθηκε στον Ελεύθερο Κόσμο της 06.11.1974, σελ. 1 και 5.

²⁶ Μεταξύ άλλων επεκαλέσθη την αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον», την αμνηστία η οποία είχε χορηγηθεί με το Π.Δ. 519/1974 κλπ. Στα ζητήματα αυτά γίνεται αναφορά κατωτέρω, στον οικείο τόπο.

²⁷ ΝοΒ 22/1974, σελ. 1452. Τα κείμενα της αποφάσεως έχει επίσης δημοσιευθεί στο Βήμα της 02.11.1974, σελ. 2, και στην Καθημερινή της 02.11.1974, σελ. 7. Στην Ολομέλεια προήδρευσε ο τότε προϊστάμενος του Εφετείου Αθηνών, Αρεοπαγίτης Γ. Καλογερόπουλος, και μετέσχον 8 Πρόεδροι Εφετών και 80 Εφέτες. Εισαγγελέας ενώπιον της Ολομελείας ήταν ο τότε προϊστάμενος της Εισαγγελίας Εφετών Αθηνών, Μ. Κουτσάκος, και εισηγητής ο Εφέτης Π. Λογοθέτης. Την εποχή εκείνη, στις δικαστικές αποφάσεις δεν δημοσιεύετο η μειοψηφία. Σύμφωνα, όμως, με δημοσιογραφικές πληροφορίες (βλ. το Βήμα της 02.11.1974, σελ. 1) είχαν μειοψηφήσει 2 εφέτες.

²⁸ Ο χαρακτήρας της στάσεως ως πολιτικού εγκλήματος, παρά τη σχετική περί τούτου κρίση της Ολομελείας του Εφετείου, δεν ήταν αναμφισβήτητος. Ορθότερη φαίνεται η γνώμη ότι η στάση δεν ήταν πολιτικό έγκλημα, αλλά έγκλημα κατά της στρατιωτικής πειθαρχίας, όπως συνάγεται άλλωστε και από τη συστηματική θέση του εγκλήματος

Τι συνέβαινε μέχρι τότε, όμως, με τους ηγέτες του δικτατορικού κινήματος; Ο μεν Γεώργιος Παπαδόπουλος είχε τεθεί σε ένα είδος άτυπου κατ' οίκον περιορισμού στην βίλλα του στο Λαγονήσι²⁹, οι υπόλοιποι δε κυκλοφορούσαν ελεύθεροι. Όσοι στις 23 Οκτωβρίου 1974 η Κυβέρνηση διέταξε τη σύλληψη και εκτόπιση στην Κέα πέντε εκ των πρωτεργατών του πραξικοπήματος, των Γ. Παπαδόπουλου, Νικολάου Μακαρέζου, Στυλιανού Παττακού, Ιωάννη Λαδά και Μιχαήλ Ρουφογάλη. Η εκτόπιση αποφασίσθηκε με την επίκληση λόγων δημοσίας τάξεως, διότι οι εκτοπισθέντες εφέροντο ότι συνωμοτούσαν με σκοπό την ανατροπή της δημοκρατίας³⁰.

Ας επανέλθουμε όμως στη δίωξη των πραξικοπηματιών. Ο εφέτης ανακριτής Γ. Βολτής ξεκίνησε την ανάκριση λαμβάνοντας καταθέσεις και συλλέγοντας έγγραφα και λοιπό υλικό, μέχρι που ήρθε η ώρα των απολογιών και των προφυλακίσεων. Πρώτος απολογήθηκε και προφυλακίσθηκε ο Δημ. Ιωαννίδης στις 14.01.1975³¹. Την επομένη ημέρα ο ανακριτής μετέβη στην Κέα, όπου έλαβε τις απολογίες των 5 εκτοπισθέντων, και στη συνέχεια, μετά από σύμφωνη γνώμη του εισαγγελέα, διέταξε, στις 20.01.1975, την προφυλάκισή τους³². Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με το δίκαιο

αυτού στο Κεφάλαιο Δ' του ΣΠΚ 1941, το οποίο προέβλεπε τα «Εγκλήματα κατά της στρατιωτικής πειθαρχίας». Άλλωστε, ήταν δυνατό να τελεσθεί στάση η οποία δεν θα κατέτεινε στην ανατροπή του πολιτεύματος. Για να αρθεί κάθε αμφισβήτηση για το θέμα αυτό, με το άρθ. 3 παρ. 1 του Δ' Ψηφίσματος της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής της 15/18.01.1975 (ΦΕΚ Α' 6), ορίσθηκε: «Εις το κατά την από 3 Οκτωβρίου 1974 Συντακτικήν Πράξιν 'περί καθορισμού αρμοδιότητος διά την εκδίκασιν πολιτικών εγκλημάτων αναφερομένων εις την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967' αρμόδιον δικαστήριον υπάγονται και άπαντα τα συναφή προς τα εν αυτή προβλεπόμενα εγκλήματα». Με βάση τη ρύθμιση αυτή, αν η στάση ήθελε κριθεί ότι δεν συνιστά πολιτικό έγκλημα, θα εξακολουθούσε να υπάγεται στην αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου, ως συναφής με το αναμφισβήτητο πολιτικό έγκλημα της εσχάτης προδοσίας. Για τις λοιπές διατάξεις του σημαντικότερου αυτού ψηφίσματος, βλ. κατωτέρω στο κείμενο.

²⁹ Βλ. το Βήμα της 27.09.1974, σελ. 1, και την Καθημερινή της 27.09.1974, σελ. 1.

³⁰ Βλ. το Βήμα της 24.10.1974, σελ. 1 και 8, και την Καθημερινή της 24.10.1974, σελ. 1 και 8. Λεπτομέρειες για τη σύλληψη των πραξικοπηματιών και τους λόγους οι οποίοι οδήγησαν σε αυτή βλ. στον Σ. Ψυχάρη, *Οι 70 κρίσιμες ημέρες*, ό.π., σελ. 196 επ. Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής (βλ. το Βήμα της 01.11.1974, σελ. 1), η εκτόπιση διετάχθη με την υπ' αρ. 838/22.10.1974 Κοινή Απόφαση των Υπουργών Δικαιοσύνης και Δημοσίας Τάξεως. Σύμφωνα με την Καθημερινή της 24.10.1974, σελ. 1, νομικό θεμέλιο για την εκτόπιση αυτή αποτέλεσε ένα νομοθέτημα από την εποχή του Γεωργίου Κονδύλη, ο Α.Ν. της 21/23.10.1935 «Περί εκποπίσεως ατόμων αποπειρωμένων να προκαλέσωσι διατάραξιν της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας και της ησυχίας της χώρας» (ΦΕΚ Α' 489 της 23.10.1935), το οποίο είχε τροποποιηθεί από το άρθ. 4 του δικτατορικού Α.Ν. 165/1967 (ΦΕΚ Α' 178 της 21.10.1967). Για το νομοθέτημα αυτό βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 3η έκδ. 1995, σελ. 409 επ. Ο νόμος αυτός, μαζί με το Ν.Δ. της 19/21 Απριλίου 1924 «περί συστάσεως εν εκάστω νομώ Επιτροπών επί της Δημοσίας Ασφαλείας», αποτέλεσαν τη νομοθετική βάση για τις εκτοπίσεις στις οποίες προέβη η χούντα κατά το διάστημα της επταετίας. Βλ. π.χ. την απόφαση 3452/1971 της Ολομελείας του ΣτΕ, η οποία αφορούσε την εκτόπιση του Ευαγγέλου Γιαννόπουλου στο Γαρδίκι Φθιώτιδος επί δικτατορίας, με βάση τον νόμο αυτό. Έτσι οι 5 της Κέας εκτοπίσθηκαν με βάση τις ίδιες διατάξεις τις οποίες αυτοί εφάρμοζαν για να εκτοπίσουν όσους ήταν αντίθετοι προς το καθεστώς. Ή, με άλλη διατύπωση, η Κυβέρνηση Καραμανλή (είχαν ήδη μεσολαβήσει οι εκλογές της 17.11.1974 στις οποίες η Νέα Δημοκρατία κατήγαγε συντριπτική νίκη), προέβη στην εκτόπιση των 5, εφαρμόζοντας τις ίδιες διατάξεις τις οποίες εφάρμοζε και η δικτατορία. Βεβαίως, ο Παπαδόπουλος και οι συν αυτό δεν εκτοπίσθηκαν στη Γυάρο, όπως συνέβαινε επί χούντας, αλλά στο ξενοδοχείο «Καρθαία», στην Κορρησία της Κέας. Κατά της αποφάσεως περί εκποπίσεως ο Γ. Παπαδόπουλος άσκησε στις 30.10.1974 αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, βλ. το Βήμα της 01.11.1974, σελ. 1 και την Καθημερινή της 01.11.1974, σελ. 1. Η αίτηση επρόκειτο να συζητηθεί στις 21.01.1975, εν τω μεταξύ όμως κατέστη άνευ αντικειμένου, λόγω της μεσολαβησάσης προφυλακίσεώς του. Βλ. σχετικώς το Βήμα της 21.01.1975, σελ. 1.

³¹ Βλ. το Βήμα της 15.01.1975, σελ. 1 και 2.

³² Βλ. το Βήμα της 21.01.1975, σελ. 1 και 2, και την Καθημερινή της 21.01.1975, σελ. 1.

το οποίο ίσχυε τότε (βλ. άρθ. 282 ΚΠΔ 1950 στην αρχική του μορφή), εφόσον εγεννώντο σοβαρές υπόνοιες ενοχής του κατηγορουμένου, διετάσσετο πάντοτε η προφυλάκιση αυτού. Μόνο μετά την τροποποίηση του άρθ. 282 ΚΠΔ με τον ν. 1128/1981 και την αντικατάσταση της προφυλακίσεως από την προσωρινή κράτηση, προβλέφθηκε ότι προϋπόθεση της τελευταίας, πέρα από την ύπαρξη αποχρωσών ενδείξεων ενοχής, είναι είτε ο κίνδυνος τελέσεως νέων κακουρηγημάτων ή πλημμελημάτων είτε ο κίνδυνος φυγής του κατηγορουμένου ή η ιδιαίτερη επικινδυνότητα αυτού.

Είχε πλέον έρθει η ώρα του Δικαστικού Συμβουλίου. Το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών επελήφθη της υποθέσεως πρώτα απ' όλα κατόπιν προσφυγών των κατηγορουμένων κατά των ενταλμάτων προφυλακίσεως. Με τις προσφυγές αυτές οι κατηγορούμενοι έθεσαν ενώπιον του Συμβουλίου το σύνολο των νομικών επιχειρημάτων τους, τα οποία αφορούσαν τη νομιμότητα της διώξεως, όπως ήταν κυρίως το ζήτημα της δικαιοπαγωγικής ικανότητας της «επανάστασης», το ζήτημα της αμνηστίας κλπ. Έτσι το Συμβούλιο Εφετών, με τα βουλεύματα τα οποία εξέδωσε επί των προσφυγών αυτών, κλήθηκε να αντιμετωπίσει τα δυσχερή νομικά προβλήματα της υποθέσεως αυτής, στα οποία θα γίνει αναφορά στη συνέχεια.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει ιδιαίτερα να εξαρθεί ο ρόλος του τότε εισαγγελέως εφετών και Υφηγητή της Νομικής Σχολής Αθηνών, *Κωνσταντίνου Σταμάτη*, στην αντιμετώπιση των θεμάτων αυτών κατά τη διάρκεια της προδικασίας³³. Ο Σταμάτης, ο οποίος στη συνέχεια, μαζί με τον Σπ. Κανίνια, υπήρξε και ο εισαγγελεύς της έδρας στη δίκη ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου, με τις αναλυτικές και ιδιαίτερα τεκμηριωμένες βιβλιογραφικά προτάσεις του προς το Συμβούλιο Εφετών, οι οποίες δεν αφορούσαν μόνο θέματα Ποινικού Δικαίου και Ποινικής Δικονομίας, αλλά και πρωτόγνωρα και δη δυσχερέστατα στην αντιμετώπισή τους ζητήματα από το πεδίο του Συνταγματικού Δικαίου, συντέλεσε τα μέγιστα στην επιτυχή αντιμετώπιση των θεμάτων αυτών κατά το στάδιο της προδικασίας. Όταν, λοιπόν, η υπόθεση ήχθη στο ακροατήριο του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών, τα σημαντικότερα νομικά ζητήματα της υποθέσεως είχαν ήδη σε μεγάλο βαθμό αντιμετωπισθεί και επιλυθεί.

Τελικώς το Συμβούλιο Εφετών με τα βουλεύματά του, υπ' αρ. 118/1975³⁴ και 175/1975³⁵ απέρριψε τις προσφυγές κατά των ενταλμάτων προφυλακίσεως. Στη συνέχεια, με το υπ' αρ. 414/1975 βούλευμά του³⁶, παρέπεμψε 24 από τους κατηγορουμένους, τους οποίους θεώρησε «πρωταίτιους» των πράξεων του κατηγορητηρίου, στο ακροατήριο του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών³⁷. Κατά του βουλεύματος αυτού πολλοί κατηγορούμενοι άσκησαν αναίρεσεις ενώπιον

³³ Για την προσωπικότητα και το έργο του Κωνσταντίνου Σταμάτη, ο οποίος στη συνέχεια έγινε αφενός μεν Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, αφετέρου δε τακτικός Καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, βλ. Ν. Ανδρουλάκη, «Κωνσταντίνος Σταμάτης (1919-1992)», σε: *ΜΝΗΜΗ II I. Δασκαλόπουλου, Κ. Σταμάτη, Χρ. Μπάκα*, 1996, τ. Α', σελ. XXIII επ. Βλ. επίσης τις σχετικές πληροφορίες στην ιστοσελίδα της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου, διαθέσιμες στο [link](#).

³⁴ ΠοινΧρ ΚΕ/140 = ΝοΒ 23.541 = ΤοΣ 1/1975, σελ. 326 επ. Εισηγητής στο Συμβούλιο Εφετών ήταν ο Εφέτης Σπυρίδων Σταμούλης.

³⁵ ΠοινΧρ ΚΕ/227 (συνοπτικά). Πιο εκτεταμένα αποσπάσματα από το βούλευμα έχουν δημοσιευθεί στο ΝοΒ 23.552. Εισηγητής ήταν ο Εφέτης Σ. Σταμούλης.

³⁶ ΠοινΧρ ΚΕ/324 = ΝοΒ 23.556 = ΤοΣ τ. 1, σελ. 433 επ. Το πλήρες κείμενο του βουλεύματος αυτού δημοσιεύθηκε και στο Βήμα της 24.05.1975, σελ. 7-10. Εισηγητής ήταν ο Εφέτης Παναγιώτης Λογοθέτης.

³⁷ Τα λοιπά βουλεύματα του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών σχετικά με την υπόθεση εκείνη ήταν: α. το υπ' αρ.

του Αρείου Πάγου³⁸. Τις αναιρέσεις αυτές απέρριψε η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου με το υπ' αρ. 683/1975 βούλευμά της³⁹, το οποίο εξεδόθη μετά από πρόταση του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου *Ευσταθίου Μπλέτσα*, και έτσι η παραπομπή των κατηγορουμένων στο ακροατήριο κατέστη αμετάκλητη.

4. Η ΔΙΚΗ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΟΥ ΠΕΝΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΦΕΤΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΚΗ

Έφτασε, λοιπόν, η 28η Ιουλίου 1975. Την ημέρα εκείνη ξεκίνησε η δίκη ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών. Πρόεδρος του Δικαστηρίου ήταν ο Εφέτης Ιωάννης Ντεγιάννης, τα λοιπά δε τακτικά μέλη της συνθέσεως ήταν οι Εφέτες Παναγιώτης Λογοθέτης, Παναγιώτης Κωνσταντινόπουλος, Ιωάννης Γρίβας και Γεώργιος Πλαγιαννάκος⁴⁰. Εισαγγελείς της έδρας ήταν οι Κωνσταντίνος Σταμάτης και Σπυρίδων Κανίνιας⁴¹. Στο εδώλιο κάθισαν 20 από τους 24 παραπεμφθέντες κατηγορουμένους. Τρεις από τους παραπεμφθέντες φυγοδικούσαν (Π. Κωτσέλης, Ι. Παλαιολόγος και Κ. Ασλανίδης), ενώ ως προς τον Θ. Θεοφιλογιαννάκο χωρίσθηκε η δίκη, επειδή στις 7 Αυγούστου 1975 θα εδικάζετο στο Στρατοδικείο για την υπόθεση των βασανιστηρίων⁴². Οι κατηγορίες, σύμφωνα με το παραπεμπτικό βούλευμα, ήταν:

150/1975 (ΠοινΧρ. ΚΕ/222 = ΝοΒ 23.548), με το οποίο απερρίφθη ως απαράδεκτη, λόγω μη διορισμού αντικλήτου, η αίτηση προσωρινής απολύσεως προφυλακισθέντος κατηγορουμένου· β. το υπ' αρ. 173/1975 (ΠοινΧρ ΚΕ/223 = ΝοΒ 23.549), με το οποίο επελύθη υπέρ του ανακριτή διαφωνία του με κατηγορούμενο σχετικά με το αν θα έπρεπε να ληφθούν απολογίες και από συγκατηγορούμενους, κατά των οποίων δεν προέκυπταν αποχρώσεις ενδείξεις ενοχής· και γ. το υπ' αρ. 174/1975 (ΠοινΧρ ΚΕ/225 = ΝοΒ 23.550), με το οποίο απεβλήθησαν από την πολιτική αγωγή οι μηνυτές στην υπό κρίσιν υπόθεση, κριθέντος ότι αυτοί δεν ήταν αμέσως ζημιωθέντες από τα εγκλήματα της εσχάτης προδοσίας και της στάσεως, τα οποία στρέφονται αντίστοιχα το μεν κατά της εσωτερικής τάξεως της πολιτείας, το δε κατά της στρατιωτικής πειθαρχίας. Πάντως ο Κ. Σταμάτης, στη σύμφωνη πρότασή του προς το Συμβούλιο Εφετών, αναφερόμενος στους μηνυτές των οποίων προτείνεται η αποβολή από τη διαδικασία, δεν παρέλειψε να εξάρει «τας σημαντικά υπηρεσίας τας οποίας προσέφερον ούτοι εν προκειμένω, διά της υποβολής των υπό κρίσιν ήδη μηνύσεών των, βάσει των οποίων ησκήθη η ποινική δίωξις διά τας προαναφερθείσας αξιοποιήσιμους πράξεις». Σε όλες τις περιπτώσεις τις οποίες έκρινε το Συμβούλιο Εφετών την περίοδο εκείνη, Πρόεδρος του Συμβουλίου ήταν ο Πρόεδρος Εφετών Γεώργιος Κατσίκας, ενώ όλες οι εισαγγελικές προτάσεις προς το Συμβούλιο είχαν υποβληθεί, όπως προαναφέρθη, από τον Κωνσταντίνο Σταμάτη.

³⁸ Σύμφωνα με την Καθημερινή της 03.07.1975, σελ. 1, αναιρέσεις άσκησαν οι Γ. και Κ. Παπαδόπουλος, Γ. Ζωιτάκης, Θ. Θεοφιλογιαννάκος, Δ. Ιωαννίδης, Κ. Καρύδας, Ι. Λαδάς, Ν. Μακαρέζος, Α. Λέκκας, Στ. Παττακός, Ν. Ντερτιλής, Μ. Ρουφογάλης, Αλ. Χατζηπέτρος και Α. Τσάκας.

³⁹ ΠοινΧρ ΚΕ/413 = ΝοΒ 23.791. Το βούλευμα αυτό εξεδόθη στις 02.07.1975. Βλ. το Βήμα της 03.07.1975, σελ. 1 και την Καθημερινή της 03.07.1975, σελ. 1. Στη σύνθεση της Ολομελείας προήδρευσε ο Πρόεδρος του Αρείου Πάγου Κ. Ζαχαρής. Εισηγητής ήταν ο Αρεοπαγίτης Κ. Κουνουγέρης.

⁴⁰ Αναπληρωματικά μέλη ήταν οι Εφέτες Η. Γιαννόπουλος και Δ. Τζούμας. Βλ. το Βήμα της 27.07.1974, σελ. 1.

⁴¹ Ο Ιωάννης Ντεγιάννης, μετά από αρκετά χρόνια, συνέγραψε βιβλίο με τίτλο «Η δίκη», δημοσιευθέν το 1990, στο οποίο περιγράφει τη διεξαχθείσα δίκη από τη δική του σκοπιά. Στη σελ. 34 του βιβλίου του αναφέρει για τα λοιπά μέλη της συνθέσεως: «Οι τέσσερις άλλοι εφέτες, ότι καλύτερο υπήρχε εκείνο τον καιρό στο Εφετείο Αθηνών... Η κατοπινή τους σταδιοδρομία –έφθασαν όλοι στις κορυφές του Αρείου Πάγου– το αποδεικνύει. Της ίδια αξίας ήταν οι δύο εισαγγελείς, ο Κώστας Σταμάτης, αργότερα καθηγητής στο Πανεπιστήμιο και εισαγγελέας Αρείου Πάγου, και ο Σπύρος Κανίνιας». Για τον Ι. Ντεγιάννη βλ. και το αυτοβιογραφικό ντοκυμανταίρ από την εκπομπή «Μονόγραμμα» της ΕΡΤ από το 1982, διαθέσιμο στο [link](#), καθώς και την εκπομπή του Άρη Σκιαδόπουλου, «Νυχτερινός Επισκέπτης» από το 1994, διαθέσιμο στο [link](#).

⁴² Τελικώς ο Θεοφιλογιαννάκος δικάσθηκε χωριστά από το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών και κατεδικάσθη στις

α) της στάσεως, συνισταμένης εις το ότι την 21η Απριλίου 1967 οι κατηγορούμενοι έλαβαν τα όπλα χωρίς άδεια και προέβησαν σε βιαιοπραγίες κατά προσώπων και πραγμάτων, ταρασσοντας την κοινή ησυχία και ειρήνη και ειδικότερα ότι κινητοποίησαν στην Αθήνα άρματα μάχης, μονάδες πεζικού και καταδρομών, καθώς και την ΕΣΑ, και έτσι περιόρισαν τον τότε Βασιλέα Κωνσταντίνο στα ανάκτορα του Τατοΐου, ενώ συνέλαβαν τον τότε πρωθυπουργό Παν. Κανελλόπουλο, καθώς και πληθώρα άλλων πολιτικών, στρατιωτικών και λοιπών πολιτών. Την πράξη δε αυτή εκατηγορούντο ότι είχαν τελέσει με τις επιβαρυντικές περιστάσεις του άρθρου 63 ΣΠΚ, ως υποκινητές και τεθέντες επί κεφαλής, γεγονός το οποίο επέσυρε την ποινή του θανάτου.

β) της εσχάτης προδοσίας, η οποία συνίστατο εις το ότι την 21η Απριλίου 1967 οι κατηγορούμενοι αα) παρεκώλυσαν τον Βασιλέα από την άσκηση της συνταγματικής του εξουσίας και τον εξηνάγκασαν να επιχειρήσει πράξη η οποία απέρρευε από την εξουσία του αυτή και ειδικότερα ότι τον εστέρησαν από την εξουσία του να συγκαλέσει τους εκλογείς σε εκλογές, να συγκαλέσει τη Βουλή και να διορίσει Κυβέρνηση, απειράθησαν να τον εξαναγκάσουν να διορίσει Κυβέρνηση υπό τον Γρηγόριο Σπαντιδάκη και τελικώς τον εξηνάγκασαν να διορίσει Κυβέρνηση υπό τον Κωνσταντίνο Κόλλια και ββ) μετέβαλαν το πολίτευμα από αυτό της βασιλευομένης δημοκρατίας στο καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967, εγκαθιδρύοντας Κυβέρνηση μη στηριζόμενη στην εμπιστοσύνη της Βουλής, κατά παράβαση των σχετικών θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος.

Η διαδικασία ενώπιον του Εφετείου διήρκεσε μέχρι το τέλος του Αυγούστου 1975⁴³. Το Σάββατο 23 Αυγούστου το Δικαστήριο δημοσίευσε την απόφασή του, με αριθμό 477/1975⁴⁴. Το Δικαστήριο κήρυξε ενόχους 18 κατηγορουμένους και αθώωσε δύο, τους Κ. Καρύδα και Αλ. Χατζηπέτρο, λόγω αμφιβολιών. Σε ό,τι αφορά το αδίκημα της στάσεως, η τριανδρία Παπαδόπουλος, Μακαρέζος, Παττακός εκηρύχθησαν ένοχοι στάσεως, ως υποκινητές και επί κεφαλής αυτής. Οι λοιποί κατηγορούμενοι εκηρύχθησαν ένοχοι στάσεως, χωρίς όμως τις επιβαρυντικές αυτές περιστάσεις. Περαιτέρω, και οι 18 εκηρύχθησαν ένοχοι εσχάτης προδοσίας.

Είχε έρθει πια η ώρα των ποινών. Η απόφαση ήταν μονόδρομος για τους τρεις πρωταιτίους, οι οποίοι είχαν κηρυχθεί ένοχοι ως υποκινητές και επί κεφαλής στάσεως: Θάνατος και καθαίρεση για

03.03.1976 σε κάθειρξη 6 ετών για εσχάτη προδοσία, ενώ αθωώθηκε για την κατηγορία της στάσεως. Βλ. την Καθημερινή της 04.03.1976, σελ. 2.

⁴³ Τα πλήρη πρακτικά της δίκης έχουν δημοσιευθεί σε: Γ. Βούλτεψη/Π. Ροδάκης, *Οι δίκες της Χούντας*, ό.π., τ. Α-Γ. Εκτενή αποσπάσματα από τα πρακτικά βλ. επίσης στον τόμο: Β. Καρδάσης/Α. Ψαρομπλιγκου (επιμ.), *Οι δίκες της Χούντας*, έκδ. της εφημ. Ελευθεροτυπία, Απρίλιος 2010, σειρά «Ιστορικά», καθώς και στο βιβλίο της Λ. Δουκίδου, *Πώς φτάσαμε στη δικτατορία του '67*, 2012.

⁴⁴ Εκτενή αποσπάσματα από την απόφαση έχουν δημοσιευθεί στα Ποινικά Χρονικά του 1975 (τόμος ΚΕ'), σελ. 671 επ., από δε τις εισαγγελικές αγορεύσεις στις σελ. 684 επ. Τα πλήρη κείμενα ευρίσκονται σε Γ. Βούλτεψη/Π. Ροδάκη, *Οι δίκες της Χούντας*, ό.π., τ. Γ': οι εισαγγελικές αγορεύσεις επί της ενοχής στις σελ. 1158 επ.· οι αγορεύσεις των συνηγόρων υπερασπίσεως Αρ. Παλαιολογόπουλου, Ευστ. Λιβιεράτου, Δ. Κοσμόπουλου, Θ. Ανέστη, Θ. Παπασταθόπουλου, των εξ επαγγέλματος διορισθέντων Αντ. Στάθη, Π. Σφαλαγγάκου και Γ. Παπαϊωάννου και του Αθ. Διαλυνά, συνηγόρου υπερασπίσεως του Γκαντώνα, αλλά και εξ επαγγέλματος διορισθέντος για τους υπολοίπους, στις σελ. 1196 επ.· το σκεπτικό της αποφάσεως επί της ενοχής στις σελ. 1223 επ.· το διατακτικό της αποφάσεως επί της ενοχής στις σελ. 1252 επ.· οι εισαγγελικές αγορεύσεις, καθώς και οι αγορεύσεις των συνηγόρων υπερασπίσεως επί των ποινών στις σελ. 1258 επ.· το σκεπτικό της αποφάσεως επί των ποινών στις σελ. 1260 επ. και, τέλος, το διατακτικό της αποφάσεως επί των ποινών στις σελ. 1263 επ.

τη στάση⁴⁵, καθώς και ισόβια κάθειρξη για την εσχάτη προδοσία. Από τους λοιπούς κατηγορουμένους, 8 εξ αυτών, οι Γρηγόριος Σπαντιδάκης, Γεώργιος Ζωιτάκης, Δημήτριος Ιωαννίδης, Ιωάννης Λαδάς, Αντώνιος Λέκκας, Μιχαήλ Ρουφογάλης, Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος και Μιχαήλ Μπαλόπουλος, τιμωρήθηκαν με ποινές ισοβίου καθείρξεως. Οι λοιποί κατεδικάσθησαν σε πρόσκαιρες στερητικές της ελευθερίας ποινές⁴⁶.

Κάτι το οποίο δεν είναι ιδιαίτερα γνωστό είναι ότι στην απόφαση του Πενταμελούς Εφετείου υπήρξαν αρκετές μειοψηφίες, ως προς επιμέρους ζητήματα. Τούτο σήμερα ίσως προκαλεί κατ' αρχάς έκπληξη, δεδομένου ότι κατά την προφορική απαγγελία της αποφάσεως, όπως αυτή έχει διασωθεί μέσα από οπτικοακουστικά τεκμήρια, ο Ιωάννης Ντεγιάννης δεν ακούεται να αναφέρει τη γνώμη της μειοψηφίας. Ούτε, όμως, στις εφημερίδες της εποχής αναφέρεται η ύπαρξη μειοψηφιών στην καταδικαστική απόφαση⁴⁷. Η εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί στα ακόλουθα: Η υποχρέωση δημοσιεύσεως της γνώμης της μειοψηφίας προβλέφθηκε για πρώτη φορά με το ισχύον Σύνταγμα, στο άρθρο 93 παρ. 3. Μέχρι τότε οι μειοψηφίες δεν εδημοσιεύοντο. Όταν, λοιπόν, στις 23 Αυγούστου 1975 απαγγέλθηκαν οι αποφάσεις του Εφετείου περί ενοχής και περί ποινής, είχε μεν τεθεί σε ισχύ το νέο Σύνταγμα, αλλά δεν είχε ακόμη ψηφισθεί ο εκτελεστικός νόμος για την παραπάνω διάταξη. Το θέμα της δημοσιεύσεως της μειοψηφίας ρυθμίσθηκε μερικές εβδομάδες αργότερα, με τα άρθρα 35-38 του ν. 184/1975, ο οποίος δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 30.09.1975⁴⁸. Έτσι, όταν δημοσιεύθηκε ο νόμος αυτός, προσαρτήθηκε στην απόφαση, κατ' εφαρμογήν της μεταβατικής διατάξεως του άρθ. 38, ιδιαίτερο έγγραφο με τις μειοψηφίες⁴⁹.

Από τις παραπάνω μειοψηφίες αξίζει, μεταξύ άλλων, να αναφερθεί ότι α) κατά τη γνώμη ενός εφέτη, όλοι οι καταδικασθέντες κατηγορούμενοι δεν έπρεπε να καταδικασθούν για στάση, αλλά για ένωση προς στάση (άρθ. 65 ΣΠΚ 1941), πράξη η οποία συνεπήγετο την επιβολή μειωμένης ποινής σε σχέση με την τετελεσμένη στάση του άρθ. 63 ΣΠΚ, γεγονός το οποίο θα είχε ως συνέπεια ότι στους υποκινητές δεν μπορούσε να επιβληθεί η ποινή του θανάτου⁵⁰, β) κατά τη γνώμη ενός εφέτη, ο Δημ. Ιωαννίδης έπρεπε να τιμωρηθεί και αυτός ως ένοχος στάσεως κατά το κατηγορητήριο, δηλαδή με τις επιβαρυντικές περιστάσεις ότι ήταν υποκινητής και είχε τεθεί επί κεφα-

⁴⁵ Όπως προαναφέρθη, το άρθ. 63 του τότε ισχύοντος ΣΠΚ προέβλεπε για τους υποκινητές και τους επί κεφαλής της στάσεως αποκλειστικά την ποινή του θανάτου (καθώς και καθάρση), χωρίς να προβλέπεται διαζευκτικά η δυνατότητα επιβολής καθείρξεως.

⁴⁶ Οι Οδυσσέας Αγγελής και Νικόλαος Ντερτιλής σε συνολική ποινή καθείρξεως 20 ετών, οι Στέφανος Καραμπέρης και Νικόλαος Γκαντώνας σε συνολική ποινή καθείρξεως 15 ετών, ο Γεώργιος Κωνσταντόπουλος σε συνολική ποινή καθείρξεως 12 ετών, ο Ευάγγελος Τσάκας σε συνολική ποινή καθείρξεως 8 ετών και ο Δημήτριος Σταματελόπουλος σε συνολική ποινή φυλακίσεως 5 ετών. Αυτός ήταν και ο μόνος κατηγορούμενος στον οποίο το δικαστήριο ανεγνώρισε τη συνδρομή ελαφρυντικών περιστάσεων και δη του προτέρου εντίμου βίου, της ειλικρινούς μεταμέλειας και της μεταγενέστερης καλής συμπεριφοράς (άρθ. 84 παρ. 2 περ α', δ' και ε' Π.Κ.).

⁴⁷ Βλ. το Βήμα της 24.08.1975, σελ. 1 και 3, και την Καθημερινή της 24.08.1975, σελ. 1 και 3.

⁴⁸ ΦΕΚ Α' 210.

⁴⁹ Στο κείμενο της αποφάσεως, όπως αυτό δημοσιεύθηκε στα Ποινικά Χρονικά, οι μειοψηφίες δεν έχουν καταχωρισθεί. Αυτές έχουν περιληφθεί σε: Γ. Βούλτεψης/Π. Ροδάκης, *Οι δίκες της Χούντας*, ό.π., τ. Γ', σελ. 1265 επ. Βλ. επίσης Τα Νέα της 02.10.1975, σελ. 16.

⁵⁰ Βλ. για τη μειοψηφία αυτή και Γ. Ντεγιάννη, *Η δίκη*, ό.π., σελ. 192.

λής, πράγμα το οποίο θα συνεπήγετο υποχρεωτικά την ποινή του θανάτου και γι' αυτόν, γ) κατά τη γνώμη ενός εφέτη, δεν έπρεπε να επιβληθεί η ποινή του θανάτου ούτε στους καν στους τρεις υποκινητές και επί κεφαλής της στάσεως, Παπαδόπουλο, Παττακό και Μακαρέζο, διότι η στάση ήταν πολιτικό έγκλημα, ως προς το οποίο απηγορεύετο η επιβολή της ποινής του θανάτου, κατά το άρθρ. 7 παρ. 3 του Συντάγματος και δ) κατά τη γνώμη δύο εφετών, στους Σπαντιδάκη και Ζωιτάκη έπρεπε, αντί της ποινής της ισόβιου καθείρξεως για την πράξη της εσχάτης προδοσίας, να επιβληθεί πρόσκαιρη κάθειρξη 20 ετών –επομένως τα ισόβια στους δύο αυτούς κατηγορουμένους επεβλήθησαν με την οριακή πλειοψηφία 3-2⁵¹.

Τελικά, οι επιβληθείσες θανατικές ποινές δεν εξετελέσθησαν. Λίγες μόλις ώρες μετά την απαγγελία της αποφάσεως, η Κυβέρνηση ανακοίνωσε την πρόθεσή της να εκκινήσει τη διαδικασία για την απονομή χάριτος («τον μετριασμόν των ποινών») στους τρεις καταδικασθέντες⁵². Στο ζήτημα αυτό, το οποίο την εποχή εκείνη δημιούργησε σωρεία αντιδράσεων, θα γίνει αναφορά στη συνέχεια του παρόντος.

Σε ό,τι αφορά τα ένδικα μέσα κατά της αποφάσεως του Εφετείου, θα πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι την εποχή εκείνη δεν επετρέπετο έφεση κατά των καταδικαστικών αποφάσεων για κακουργήματα⁵³. Το μόνο ένδικο μέσο, το οποίο επετρέπετο, ήταν η αναίρεση. Πράγματι, κάποιοι από τους κατηγορουμένους άσκησαν αναίρεσεις, οι οποίες, όμως, απερρίφθησαν με την υπ' αρ. 59/1976 απόφαση του Αρείου Πάγου⁵⁴.

Έτσι έπεσε η αυλαία της διαδικασίας, η οποία οδήγησε στη δίωξη και καταδίκη των πρωταιτών της επταετούς δικτατορίας στη χώρα μας.

II. ΤΑ ΚΡΙΣΙΜΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

Πολλά ήταν τα νομικά ζητήματα τα οποία ετέθησαν στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας κατά των πρωταιτών της χούντας. Αναγκαστικά στην παρούσα εργασία μπορούν να θιγούν μερικά μόνο από αυτά. Ο γράφων επιλέγει εκείνα στα οποία υπήρξε κάποιας μορφής κυβερνητική ανάμιξη, αφενός μεν λόγω της σπουδαιότητάς τους, αφετέρου δε, διότι αυτά είναι κρίσιμα για να αξιολογηθεί ο συνολικά δίκαιος χαρακτήρας της διαδικασίας.

⁵¹ Τα ονόματα των δικαστών οι οποίοι μειοψηφούσαν δεν εδημοσιεύοντο την εποχή εκείνη (βλ. το άρθρ. 35 παρ. 1 εδ. α' του ν. 184/1975). Η υποχρέωση δημοσίευσσης και των ονομάτων των μειοψηφούντων εισήχθη αργότερα, με το άρθρ. 40 του ν. 2172/1993 (ΦΕΚ Α' 207 της 16.12.1993). Είναι όμως γνωστό ότι ο εφέτης ο οποίος μειοψήφησε για την επιβολή της ποινής του θανάτου σε σχέση με το έγκλημα της στάσεως ήταν ο Γεώργιος Πλαγιαννάκος. Βλ. τις σχετικές πληροφορίες από την ιστοσελίδα της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου (ο Γ. Πλαγιαννάκος την περίοδο 1989-1993 διετέλεσε Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου), στο [link](#).

⁵² Βλ. το Βήμα της 24.08.1975, σελ. 1, και την Καθημερινή της 24.08.1975, σελ. 1.

⁵³ Η δυνατότητα ασκήσεως εφέσεως στα κακουργήματα προβλέφθηκε το πρώτον με τον ν. 969/1979 (ΦΕΚ Α' 220 της 20.09.1979), ο οποίος όρισε (βλ. άρθρα δεύτερο και δέκατο τέταρτο) ότι οι εφέσεις κατά των αποφάσεων των Πενταμελών Εφετείων θα εκδικάζοντο από το Επταμελές Εφετείο. Βλ. σχετικώς Αλ. Δημάκη, «Άρθρο 97», ό.π., αρ. 51.

⁵⁴ ΠοινΧρ ΚΣΤ/536.

1. Η ΑΡΧΗ «ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΑΣΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΕΙ ΔΙΚΑΙΟΝ»

Α. Η ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΚΑΙ ΤΟ Δ' ΨΗΦΙΣΜΑ

Την ποινική διαδικασία κατά των πρωταιτίων τη διακρίνει στα αρχικά της στάδια μια αγωνία: Μήπως με βάση την αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον» κριθεί ότι δεν είναι δυνατή η δίωξη όσων συνέπραξαν στην ανατροπή του πολιτεύματος το 1967. Ο φόβος αυτός δεν ήταν αβάσιμος.

Η θέση ότι η επικρατήσασα επανάσταση δημιουργεί δίκαιον είχε πράγματι υποστηριχθεί στην ελληνική συνταγματική θεωρία. Έγραφε το 1925 ο Χρήστος Σγουρίτσας⁵⁵:

«Από της απόψεως της εννόμου τάξεως μιας πολιτείας κρινομένη νυν η επανάστασις εμφανίζεται ευθύς εξ αρχής ως εν θεώρατον έγκλημα, μία αναμφισβήτητος και βιαία παραβίασις του ισχύοντος δικαίου. Διά της επαναστάσεως η έννομος τάξις ανατρέπεται και επί τη βάσει ταύτης κυβερνώσαι τάξεις καθαιρούνται. Παλαιοί νόμοι αφανίζονται και εις την αφάνειαν παρασύρουν πολλάκις και ανθρωπίνας υπάρξεις, αι οποίαι είχαν την αφέλειαν να πιστεύουν εις την αιωνιότητα αυτών»⁵⁶.

«Αλλά το αξιόποινον των επαναστατών είναι υπό αίρεσιν. Εάν κατορθώση η νομίμως άρχουσα τάξις να διατηρηθή και να καταπνίξη την αποπειραθεισαν επανάστασιν, τότε βεβαίως ισχύουν τα άρθρα του ποινικού νόμου, εάν όμως η επανάστασις επιτύχη, τότε και τα άρθρα του ποινικού νόμου δεν λειτουργούν, διότι διά τας επιτυχίας της επαναστάσεως τίθεται η υφισταμένη έννομος τάξις εκτός ισχύος και επί της θέσεως αυτής μία νέα αναμένεται. Ο χθεσινός επαναστάτης μεταβάλλεται εις κυρίαρχον, παραμερίζει τον τίτλον του εσχάτου προδότου και λαμβάνει τον τίτλον του σωτήρος»⁵⁷.

«Εάν όμως η επανάστασις επεκράτησε, τότε ιδρύεται νέον δίκαιον δι' όλους υποχρεωτικόν, του οποίου η ισχύς άρχεται, αφ' ης εποχής η επανάστασις εμφανισθή ως κυριαρχούσα και ικανή να επιβάλει τας θελήσεις της. Τότε παύει και το αξιόποινον των μελών της και άρχεται τούτο των εις τας θελήσεις της αντιτιθεμένων. Οι έσχατοι προδόται της χθες είναι οι νομοταγείς της σήμερα, και οι νομοταγείς κατά την παλαιάν έννομον τάξιν κηρύσσονται έσχατοι προδόται, εάν αποτολήσουν αντίστασιν κατά του νέου νομίμου καθεστώτος»⁵⁸.

Αυτές οι σκέψεις δεν ήσαν απλές θεωρητικές κατασκευές. Η αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον» είχε γίνει δεκτή στο παρελθόν και από την ελληνική νομολογία. Ιδίως, όμως, είχε γίνει δεκτή από την Ολομέλεια του Αρείου Πάγου επί δικτατορίας, με δύο αποφάσεις οι οποίες ανεφέροντο στο καθεστώς της 21.04.1967:

Με την υπ' αρ. 496/1970 απόφαση της Ολομελείας του Αρείου Πάγου⁵⁹ είχε γίνει δεκτό ότι η ΚΔ'/1968 συντακτική πράξη «περί εξυγιάνσεως της τακτικής δικαιοσύνης» «έχει πλήρη ισχύν, ως εκδοθείσα υπό Κυβερνήσεως προερχομένης εξ επαναστάσεως, ήτις επικρατήσασα εδημιούργησε δίκαιον, και κυρωθείσα δια του επακολουθήσαντος και ισχύοντος ήδη συντάγματος (άρθρον 136 § 2)». Εννοείται εδώ το δικτατορικό «Σύνταγμα» του 1968.

⁵⁵ Χ. Σγουρίτσας, *Επανάστασις, Πολιτεία και Δίκαιον*, 1925.

⁵⁶ *Ibidem*, σελ. 225.

⁵⁷ *Ibidem*, σελ. 226 επ.

⁵⁸ *Ibidem*, σελ. 265.

⁵⁹ ΠοινΧρ ΚΑ/48, με εισαγγελική αγόρευση Π. Θεράπου.

Περαιτέρω, με την υπ' αρ. 753/1973 απόφαση της Ολομελείας του Αρείου Πάγου⁶⁰ είχε κριθεί ότι η κατάργηση της βασιλείας και η εγκαθίδρυση «Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας» επί δικτατορίας απετέλεσαν επανάσταση και συνεπώς η σχετική συντακτική πράξη της 01.06.1973 ήταν ισχυρή.

Ήταν, λοιπόν, υπαρκτό το ενδεχόμενο να οδηγηθεί η δικαστική κρίση, και στην περίπτωση της δίκης κατά των πρωταιτών της δικτατορίας, σε ένα παρόμοιο αποτέλεσμα. Πράγματι, στο υπόμνημα το οποίο ο Γ. Παπαδόπουλος υπέβαλε στις 30.10.1974 ενώπιον της Ολομελείας του Εφετείου Αθηνών, όταν επέκειτο η άσκηση της ποινικής διώξεως, επεκαλέσθη την αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον», ισχυρίσθηκε δε ότι την 21.04.1967 έλαβε χώρα επανάσταση και, άπαξ και αυτή επέτυχε, δεν μπορεί αυτή να έχει αξιόποινo χαρακτήρα ως εσχάτη προδοσία. Και μπορεί μeν η Ολομέλεια του Εφετείου να μην έλαβε θέση επί του ισχυρισμού αυτού, πλην όμως το ενδεχόμενο της εκ νέου υποβολής του παρέμενε και έπρεπε να αντιμετωπισθεί διότι πλησίαζε η ώρα των απολογιών των κατηγορουμένων και η επακολουθούσα κρίση περί της προφυλακισέως τους. Εθεωρείτο δε βέβαιον ότι ο σχετικός ισχυρισμός θα προβάλλετο στο στάδιο αυτό.

Φθάσαμε έτσι στο ιστορικό Δ' ψήφισμα της Βουλής της 15/18.01.1975 «Περί του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, διώξεως εγκλημάτων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων»⁶¹. Στο προοίμιο και το άρθρο 1 του ψηφίσματος ανεγράφοντο τα ακόλουθα:

«Η Ε' ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Έχουσα υπ' όψει:

Το από 19/24 Δεκεμβρίου 1974 Ψήφισμα αυτής «περί ψηφίσεως και εκδόσεως ψηφισμάτων υπό της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής κλπ.».

Εκφράζουσα την θέλησιν του κυρίαρχου Λαού ως αυτή εξεδηλώθη διά των ελευθέρων εκλογών της 17ης Νοεμβρίου 1974, διαπνεομένη από απόλυτον σεβασμόν προς τα ανθρώπινα δικαιώματα και ακλόνητον πίστιν προς τας δημοκρατικές αρχάς, εις ας ο Ελληνικός Λαός ενέμεινεν απαρασαλεύτως, μή ενδώσας ουδ' επί στιγμήν εις την τυραννίαν,

Διακηρύσσει:

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΔΙΚΑΙΩ ΟΥΔΕΠΟΤΕ ΚΑΤΕΛΥΘΗ

Ψηφίζει:

Άρθρον 1.

Το στασιαστικόν κίνημα της 21ης Απριλίου 1967, έργον ομάδος αξιωματικών και η εκ τούτου προελθούσα κατάστασις μέχρι της 23ης Ιουλίου 1974, απετέλεσαν πραξικόπημα, δι' ου εσκοπείτο ο σφετερισμός της εξουσίας και των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Λαού. Αι εξ αυτών απορρέυσασαι Κυβερνήσεις ήσαν Κυβερνήσεις βίας».

⁶⁰ ΝοΒ 21 (1973), σελ. 1355, όπου και η σύμφωνη εισαγγελική αγόρευση του Π. Θεράπου.

⁶¹ ΦΕΚ Α' 6 της 18.01.1975. Είχε προηγηθεί, στις 07.01.1975, σχέδιο ψηφίσματος το οποίο είχε καταθέσει η Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις, με παρόμοιο σε πολλά σημεία περιεχόμενο, βλ. σχετικώς το Βήμα της 08.01.1975, σελ. 2. Πολλές από τις προτάσεις του σχεδίου της Ε.Κ.Ν.Δ. υιοθέτησε η Κυβέρνηση με το δικό της σχέδιο το οποίο υπέβαλε στη Βουλή και απετέλεσε τον κορμό του Δ' Ψηφίσματος. Ακόμη ενωρίτερα, κατά την πρώτη ημέρα λειτουργίας της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής στις 09.12.1974, το ΠΑΣΟΚ είχε και αυτό καταθέσει σχέδιο ψηφίσματος, με το οποίο το στρατιωτικό κίνημα της 21.04.1967 χαρακτηριζόταν σαν «στυγνό πραξικόπημα», βλ. το Βήμα της 10.12.1974, σελ. 2.

Έτσι η Βουλή, με το παραπάνω ψήφισμα, το οποίο είχε *συνταγματικό χαρακτήρα*, αντιμετώπισε την ένσταση των κατηγορουμένων και διεκήρυξε ότι η Δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη, επομένως απερρίφθη η θέση ότι την 21.04.1967 έλαβε χώρα επανάσταση η οποία δημιούργησε δίκαιο. Έτι περαιτέρω, η Βουλή, με το άρθ. 1 του ψηφίσματος, ρητά απεφάνθη ότι το κίνημα της 21.04.1967, αλλά και η κατάσταση η οποία προήλθε από αυτό μέχρι την 23.07.1974, δεν απετέλεσαν επανάσταση, αλλά πραξικόπημα, οι δε Κυβερνήσεις της επταετίας υπήρξαν Κυβερνήσεις βίας. Ήταν η πρώτη φορά που το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 χαρακτηρίζετο «πραξικόπημα» σε επίσημο κείμενο.

Το άρθρο 1 του ψηφίσματος ψηφίσθηκε ομόφωνα, από όλες τις παρατάξεις της Βουλής. Έχει και τούτο μεγάλη σημασία, ενόψει των όσων ακολούθησαν.

Β. Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Είχε, λοιπόν, έρθει πια η ώρα της δικαστικής αξιολογήσεως του περί επαναστάσεως ισχυρισμού από το Συμβούλιο Εφετών. Με τις προσφυγές οι οποίες ασκήθηκαν κατά των ενταλμάτων προφυλακίσεως, προβλήθηκε πράγματι ο ισχυρισμός αυτός.

Ο εισαγγελεύς εφετών *Κωνσταντίνος Σταμάτης*, στην πληρέστατη και πολύ τεκμηριωμένη πρότασή του προς το Δικαστικό Συμβούλιο⁶², υπεστήριξε ότι για να παραγάγει η επανάσταση δίκαιο, θα πρέπει να έχει τη λαϊκή αναγνώριση και αποδοχή, διαφορετικά, αν βασίζεται απλώς στην ωμή εσωτερική δύναμη, τότε δεν υφίσταται επανάσταση, αλλά πραξικόπημα ή στάση, το οποίο δεν έχει δικαιοπαραγωγική ικανότητα.

«Η δικαιοπαραγωγική ικανότητα της επικρατήσασας επαναστάσεως βασίζεται μεν στην κανονιστική δύναμη του πραγματικού, κατά τη διδασκαλία του *Jellinek*, έχει όμως ως κοινωνιολογική βάση την τεκμαιρομένη από την επικράτησή της συνειδητή συγκατάθεση του κυρίαρχου λαού, άνευ της οποίας δεν δύναται να προκύψει αυτό το δικαιοπαραγωγικό αποτέλεσμα». Επομένως, «εάν εξακριβωθεί ότι οι πολίται χώρας τινός υπέκυψαν απλώς προ της ωμής εσωτερικής δυνάμεως, άνευ όμως της συγχρόνου πεποιθήσεως των επιτασσομένων ότι υποτάσσονται εις ακαταλύτους επιταγάς δικαίου, τότε πλέον συνάγεται το αναγκαίον συμπέρασμα ότι δεν ευρισκόμεθα προ επαναστάσεως δημιουργούσης νέον δίκαιον, αλλά προ εκτροπής εκ του πολιτεύματος, μη εκούσης όμως δικαιοπαραγωγικήν ικανότητα, ανεξαρτήτως του αν αυτή χαρακτηρίζεται ως πραξικόπημα, ή στάσις ή άλλως πως».

Στην προκειμένη περίπτωση, συνεχίζει ο *Σταμάτης*, απεδείχθη, όμως, από το υλικό της δικογραφίας, καταθέσεις μαρτύρων κλπ., ότι το καθεστώς της 21.04.1967 ουδέποτε επιδοκιμάσθηκε από τον ελληνικό λαό με ελεύθερη έκφραση της θελήσεώς του. Το ίδιο, δε, προκύπτει και από το Δ' Ψήφισμα, το οποίο έχει μεν *διαπιστωτικό χαρακτήρα*, αλλά διαπιστώνει με αυθεντική δύναμη τα διατρέξαντα γεγονότα: «Δεν κατέστησεν το ως είρηται ψήφισμα τα γενόμενα μη γεγονότα, αλλά απλώς των γεγονότων τούτων προέβη εις τον προσήκοντα χαρακτηρισμόν».

Με τις σκέψεις αυτές προτάθηκε η απόρριψη του ισχυρισμού⁶³.

⁶² Βλ. την εισαγγ. προτ. Κ. Σταμάτη στο βούλ. 118/1975 του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, ΠοινΧρ. ΚΕ', σελ. 144 επ.

⁶³ Παρόμοιες σκέψεις εξέφρασε στη μελέτη του ο Γ. Κασιμάτης, *Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία*, ΤοΣ 1/1975, σελ. 166 επ., 180 επ.

Το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών, με το υπ' αρ. 118/1975 βούλευμά του⁶⁴ διαφοροποιήθηκε από την πρόταση αυτή. Απέρριψε μεν, και αυτό, τον παραπάνω υπερασπιστικό ισχυρισμό, πλην όμως με το ακόλουθο σκεπτικό: Δέχθηκε, ακολουθώντας κατ' αρχάς την υποστηρικθείσα από τους κατηγορουμένους άποψη, ότι «το αξιόποινων των πράξεων των επαναστατών τελεί υπό αίρεσιν και εάν μεν η επανάστασις επικρατήση, αι πράξεις αυτών αποβάλλουν τον επίσηγον ποινικόν των χαρακτήρα, διότι παράγουν πρωτογενές δίκαιον εν τη δημιουργουμένη νέα εννόμω τάξει...». Επανάσταση, σύμφωνα με το Συμβούλιο, είναι η «εκ των κάτω» επιχειρούμενη βίαια ανατροπή της υφισταμένης εννόμου τάξεως, προς εγκαθίδρυσιν νέας. Αντίθετα, πραξικόπημα είναι η «εκ των άνω» ανατροπή, υπό ομάδας ατόμων. Όμως η διάκριση αυτή δεν έχει πρακτική σημασία, διότι και το πραξικόπημα αποτελεί είδος επαναστάσεως και επομένως, οποιοδήποτε από τα δύο αν επικρατήσει, επέρχονται οι αυτές συνέπειες. «Όθεν η εγκαθίδρυσις του καθεστώτος της 21 Απριλίου 1967, είτε ως πραξικόπημα χαρακτηρισθή ως δέχεται το ψήφισμα Δ', είτε ως επανάστασις κατά την άποψιν των προσφευγόντων, δεν μεταβάλλει την ποινική θεώρησιν των πράξεών των, η δε περί τούτου αμφισβήτησις των προσφευγόντων στερείται εννόμου σημασίας».

Πλην όμως, δέχθηκε στη συνέχεια το Συμβούλιο, η Βουλή με το Δ' Ψήφισμα, το οποίο ήταν τυπικά ισοδύναμο προς το Σύνταγμα, εξέφρασε τη βούλησή της να παραμείνουν αξιόποινες οι πράξεις των κατηγορουμένων, σύμφωνα με τις ισχύουσες κατά τον χρόνο τελέσεώς τους ποινικές διατάξεις, παρακλύοντας έτσι τη δημιουργία λόγου αίροντος το άδικο της πράξεως ή εξαλείφοντος το αξιόποινο. Κατά συνέπεια, ο ισχυρισμός των κατηγορουμένων ότι η επανάσταση επεκράτησε και ότι έτσι νομιμοποιήθηκαν οι ενέργειές τους, προσέκρουε στο Δ' Ψήφισμα και ήταν αβάσιμος. Εν αντιθέσει, δηλαδή, με τον Σταμάτη, ο οποίος προσέδωσε στο Δ' Ψήφισμα διαπιστωτικό απλώς χαρακτήρα, δέχθηκε το Συμβούλιο Εφετών ότι το Δ' Ψήφισμα είχε πραγματικό κανονιστικό χαρακτήρα, συνταγματικής περιωπής, και ότι δι' αυτού, παρά το γεγονός ότι η επανάσταση/το πραξικόπημα επέκρατησε, δεν αναιρέθηκε το αξιόποινο των κατηγορουμένων⁶⁵.

Ξεκίνησε έτσι μια «παράδοξος διεγκυστίνδα» μεταξύ των δύο απόψεων, κατά την προσφυή έκφραση της Άννας Ψαρούδα-Μπενάκη⁶⁶.

Το επόμενο στάδιο της διεγκυστίνδας έλαβε χώρα όταν η υπόθεση ήχθη εκ νέου στο Συμβούλιο Εφετών για να εκδοθεί παραπεμπτικό βούλευμα. Ο Κ. Σταμάτης, με την πρότασή του προς το Συμβούλιο, επανέλαβε την παραπάνω θέση του⁶⁷. Το δε Συμβούλιο Εφετών, με το υπ' αρ. 414/1975 βούλευμα⁶⁸, εγκατέλειψε την προηγούμενη θέση του και προσχώρησε στη θέση Σταμάτη:

Για να αποκτήσει νομιμοποίηση μια de facto Κυβέρνηση απαιτείται, εφόσον πρόκειται περί χώρας στην οποία επικρατεί η δημοκρατική αρχή στην κοινή συνείδηση, η λαϊκή προσχώρηση της πλειονότητας των πολιτών, εκδηλουμένη ελεύθερα είτε ρητά είτε σιωπηρά. Τότε μόνο η επανάσταση ή το πραξικόπημα αποβάλλουν τον αξιόποινο χαρακτήρα τους και δεν δύναται πλέον να γίνι λόγος περί τιμωρίας των επαναστατών. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, αυτό δεν συμ-

⁶⁴ ΠοινΧρ. ΚΕ', σελ. 140 επ.

⁶⁵ Βλ. την κριτική του Γ. Κασιμάτη στο βούλευμα αυτό, *Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία*, ό.π., σελ. 346 επ.

⁶⁶ Α. Ψαρούδα-Μπενάκη, *Η εσχάτη προδοσία και το Δ' Ψήφισμα*, ΠοινΧρ ΚΕ'/1975, σελ. 522 επ., 524.

⁶⁷ Βλ. την εισαγγ. προτ. Κ. Σταμάτη στο βούλευμα 414/1975 του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, ΠοινΧρ ΚΕ', σελ. 329 επ.

⁶⁸ ΠοινΧρ ΚΕ', σελ. 324 επ.

βαίνει. Όπως προκύπτει από την αξιολόγηση του υλικού της δικογραφίας, δεν υπήρξε παρόμοια προσχώρηση, όπως άλλωστε διαπιστώνει και το Δ' Ψήφισμα, και επομένως ο ισχυρισμός των κατηγορουμένων απορρίπτεται ως αβάσιμος⁶⁹.

Όπως προαναφέρθη, κατά του παραπεμπτικού βουλεύματος του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών ασκήθηκαν αναιρέσεις από τους κατηγορούμενους και έτσι η υπόθεση ήχθη στην Ολομέλεια του Αρείου Πάγου. Ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, *Ευστάθιος Μπλέτσας*, στην πολύ τεκμηριωμένη πρότασή του προς την Ολομέλεια⁷⁰, συμφώνησε πλήρως με τις παραδοχές του Συμβουλίου Εφετών: «*Η δημιουργική δικαίου επανάσταση προϋποθέτει πράγματι επανάστασιν προερχομένην εκ του λαού ή τουλάχιστον εγκριθείσαν ρητώς ή σιωπηρώς υπό του λαού*». Μάλιστα ο *Ε. Μπλέτσας* αντέκρουσε τις προαναφερθείσες δικτατορικές αποφάσεις της Ολομελείας, υπ' αρ. 496/1970 και 753/1973, με την αιτιολογία ότι ήσαν επηρεασμένες από την αντίληψη ότι «*παν κίνημα όπερ επεβλήθη διά της βίας αποτελεί επανάστασιν δημιουργούσαν δίκαιον*». Πλην όμως, σε αμφότερες τις αποφάσεις ο Άρειος Πάγος δεν είχε ασχοληθεί με τη νομική έννοια της επαναστάσεως και τις προϋποθέσεις δημιουργίας δικαίου από αυτήν, δι' ον λόγον αυτές δεν θα έπρεπε να επηρεάσουν το Συμβούλιο του Αρείου Πάγου στην τωρινή κρίση του⁷¹.

Προς στιγμήν, λοιπόν, η διεκυστίνδα έμοιασε να γέρνει υπέρ της απόψεως αυτής.

Τον τελευταίο λόγο τον είχε, όμως, η Ολομέλεια. Με το υπ' αρ. 683/1975 βούλευμα⁷² απέκρουσε την πρόταση *Μπλέτσα*. Απέρριψε δε τις αναιρέσεις και τον σχετικό περί επαναστάσεως λόγο μόνο με την επίκληση του Δ' ψηφίσματος, για το οποίο δέχθηκε ότι δεν περιείχε απλές διαπιστώσεις γεγονότων και πραγματικών καταστάσεων, αλλά εθέσπιζε κανόνες ουσιαστικού ποινικού δικαίου. Μάλιστα η Ολομέλεια προχώρησε λέγοντας ότι οι κανόνες αυτοί κατίσχυαν της συνταγματικής αρχής της μη αναδρομικότητας των ποινικών νόμων! Ειδικότερα, κατά την Ολομέλεια, και αν ακόμη το πραξικόπημα επεκράτησε πλήρως, παρά ταύτα το πραγματικό αυτό επίτευγμα δεν αναγνωρίζεται από το Δίκαιο ότι επέφερε οποιαδήποτε έννομη συνέπεια και επομένως λογίζεται (ως εάν επρόκειτο περί πλάσματος δικαίου!) ότι δεν δύναται να συστήσει λόγο άρσεως του αδίκου ή του αξιοποίνου, μη εφαρμοζομένης της αρχής «*επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον*».

Είναι προφανές ότι ο Άρειος Πάγος δεν θέλησε να ανατρέψει τη νομολογία της δικτατορικής εποχής και γι' αυτό καλύφθηκε πίσω από το Δ' Ψήφισμα. Άλλωστε, αρκετά από τα μέλη της Ολομελείας του 1975 είχαν συμπράξει και στην έκδοση των δύο προηγηθεισών αποφάσεων, του 1970 και 1973⁷³. Η αιτιολογία, πάντως, περί αναδρομικής θεμελιώσεως του αξιοποίνου ήταν

⁶⁹ Βλ. επί του βουλεύματος αυτού τις παρατηρήσεις του Γ. Κασιμάτη, *Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία*, ό.π., σελ. 508 επ., ο οποίος επισημαίνει ότι «*το σχολιαζόμενον βούλευμα αποτελεί πράγματι στροφήν προσανατολισμού προς την ορθήν κατεύθυνσιν*».

⁷⁰ ΠoinXp KE', σελ. 417 επ.

⁷¹ Ο Ευστάθιος Μπλέτσας, ο οποίος ήταν Αρεοπαγίτης την εποχή της δικτατορίας, εφέρετο ότι είχε μειοψηφίσει στις αποφάσεις αυτές, βλ. το Βήμα της 23.05.1975, σελ. 5.

⁷² ΠoinXp KE', σελ. 413 επ. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Γ. Κασιμάτη, *Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία*, ό.π., σελ. 651, επ επί του βουλεύματος αυτού.

⁷³ Διερωτάτο χαρακτηριστικά η Α. Ψαρούδα-Μπενάκη, *Η εσχάτη προδοσία και το Δ' Ψήφισμα*, ό.π., σελ. 522, σχολιάζοντας το βούλευμα της Ολομελείας: «*Φοβούμεθα, ότι παρά την έκδοσιν δύο βουλευμάτων του Συμβουλίου των Εφετών Αθηνών (υπ' αριθ. 118/1975, ανώτ σελ. 140, και 414/1975, ανωτ. σελ. 324) και μιας αποφάσεως του Αρείου Πάγου (της ώδε σχολιαζομένης) δεν γνωρίζομεν ακόμη, τι φρονεί η Δικαιοσύνη και ιδία ο Άρειος Πάγος περί του επιμάχου θέματος:*

ιδιαίτερα προβληματική: Η Ελλάδα μόλις στις 20.09.1974 είχε κυρώσει την ΕΣΔΑ (για 2η φορά, μετά την καταγγελία της από τη δικτατορία)⁷⁴. Είχε μόλις γίνει εκ νέου δεκτή στο Συμβούλιο της Ευρώπης στις 28.11.1974⁷⁵ και έκανε ήδη τα πρώτα δύσκολα βήματα προς τη Δημοκρατία. Και όμως ο Άρειος Πάγος ενεφάνιζε τη Βουλή ότι με το συνταγματικής περιωπής ψήφισμα θέσπισε αναδρομική ποινική ευθύνη, κατά παράβαση της ΕΣΔΑ. Και τούτο, μάλιστα, καθ' ην στιγμὴν ρητὰ είχε τονισθεί στη Βουλή, κατά τη συζήτηση του ψηφίσματος, ότι με αυτό δεν επεδιώκετο η αναδρομική θέσπιση ουσιαστικού ποινικού κανόνος θεμελιωτικού του αξιόποινου⁷⁶.

Δεν γνωρίζουμε αν υπήρξε μειοψηφία στην κρίση αυτή της Ολομελείας. Την εποχή που εκδόθηκε το βούλευμα, στις 02.07.1975, δεν δημοσιεύετο η γνώμη της μειοψηφίας στις δικαστικές αποφάσεις⁷⁷. Έτσι δεν γνωρίζουμε αν υπήρξαν αρεοπαγίτες οι οποίοι συντάχθηκαν με την κρίση του Συμβουλίου Εφετών και την πρόταση Μπλέτσα ή ακόμη, αν υπήρξαν αρεοπαγίτες οι οποίοι υιοθέτησαν την εφαρμογή της αρχής «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον», εμμένοντας στις αποφάσεις της Ολομελείας του 1970 και του 1973.

Η διεγκυστίδα είχε, όμως, και περαιτέρω συνέχεια:

Στις 28.07.1975 ξεκίνησε, όπως προαναφέρθη, ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών η δίκη των πρωταίτων, η οποία κατέληξε στην καταδικαστική απόφαση της 23.08.1975. Στη δίκη αυτή ετέθη εκ νέου το ζήτημα της δικαιопαραγωγικής δυνατότητας του καθεστώτος της 21.04.1967. Ο Σταμάτης, στην αγόρευσή του προς το δικαστήριο, επέμεινε στη θέση ότι η αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον» προϋποθέτει λαϊκή προσχώρηση⁷⁸. Αλλά και το Εφετείο, με την υπ' αρ. 477/1975 απόφαση, επιδεικνύοντας αξιοπρόσεκτη ανεξαρτησία έναντι της θέσεως του Αρείου Πάγου, ακολούθησε την άποψη αυτή⁷⁹, αντέκρουσε μάλιστα την Ολομέλεια 683/1975 σχετικά με τον χαρακτήρα του Δ' Ψηφίσματος, δεχθέν ότι αυτό είχε απλώς αυθεντικό διαπιστωτικό χαρακτήρα και δεν δημιούργησε το πρώτον το αξιόποινο των πράξεων των

επεκράτησε η 21η Απριλίου 1967 και εδημιούργησε δίκαιον, ως απεφάνθησαν αι ΑΠ 496/1970, ΠοινΧρον ΚΑ' σελ. 469, και ΑΠ 753/1973, δίκαιον όμως το οποίον ανετράπη εκ των υστέρων υπό νεωτέρου κανόνος δικαίου επηυξημένης τυπικής ισχύος –ήτοι του Δ' Ψηφίσματος– ή δεν επεκράτησε και επομένως υπήρξε στασιαστικόν κίνημα, ως “διεπίστωση” απλώς το Δ' Ψήφισμα;». Όταν διετύπωνε το ερώτημα αυτό η Α. Ψαρούδα-Μπενάκη, δεν είχαν μάλιστα εκδοθεί και οι αποφάσεις του Πενταμελούς Εφετείου και του Αρείου Πάγου επί των κατ' αυτής αναιρέσεων, για τις οποίες βλ. στο κείμενο, αμέσως κατωτέρω.

⁷⁴ Βλ. το Ν.Δ. 53/1974, ΦΕΚ Α' 256 της 20.09.1974.

⁷⁵ Βλ. την Καθημερινή της 28.11.1974, σελ. 1.

⁷⁶ Κατά τη συζήτηση του ψηφίσματος στη Βουλή, ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης είχε δηλώσει ρητὰ σε σχέση με το αρ. 1: «Δια του Ψηφίσματος δεν θεσπίζομεν αξιόποινον πράξιν. Η αξιόποινος πράξις προβλέπεται από την κειμένην νομοθεσίαν». Βλ. Πρακτικά της Βουλής, συνεδρίαση της 13.01.1975, σελ. 230. Αλλά και στην εισηγητική έκθεση του Σχεδίου του Ψηφίσματος (βλ. το Βήμα της 10.01.1975, σελ. 2), είχε τονισθεί ο διακηρυκτικός χαρακτήρας αυτού: «Όθεν επιβάλλεται, προς έξαρσιν του εμπράκτους εκδηλωθέντος αδούλωτου φρονήματος του Λαού μας και πλήρη αποκατάστασιν της ηθικής και δημοκρατικής τάξεως, όπως διακηρυχθή πανηγυρικώς ο χαρακτήρ του στασιαστικού κινήματος της 21ης Απριλίου 1967 ως πραξικοπήματος, διά ψηφίσματος της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων».

⁷⁷ Είχε μεν τεθεί, από τις 11.06.1975, σε ισχύ το Σύνταγμα του 1975, το οποίο, όπως προαναφέρθη, προέβλεπε στο άρθρ. 93 ότι η γνώμη της μειοψηφίας δημοσιεύεται υποχρεωτικώς, αλλά δεν είχε ακόμη τεθεί σε ισχύ ο εκτελεστικός νόμος αυτής της διατάξεως.

⁷⁸ ΠοινΧρ ΚΕ', σελ. 695 επ. «Δηλαδή δεν έθεσε το Δ' Ψήφισμα κανόνας δικαίου δημιουργικούς, αλλ' απλώς έθεσε κανόνας δικαίου αναγνωριστικούς και διαπιστωτικούς».

⁷⁹ ΠοινΧρ ΚΕ', σελ. 676 επ.

κατηγορουμένων. «Αντίθετος άποψις θα ήρχετο εις σαφή αντίθεσιν προς τον εν τω ποινικώ δικαίω κρατούντα κανόνα *nullum crimen nulla poena sine lege* όστις αποτελεί το θεμέλιον των ελευθεριών του πολίτου έναντι καταχρήσεων προερχομένων εξ οιασδήποτε πηγής (δικαστικής, εκτελεστικής)»⁸⁰.

Τον τελευταίο λόγο, όμως, όπως προαναφέρθη, τον έχει πάντα ο Άρειος Πάγος. Με την ΑΠ 59/1976 απόφασή του, το Ακυρωτικό, δικάζοντας αναιρέσεις κατά της καταδικαστικής αποφάσεως του Πενταμελούς Εφετείου, απέρριψε μεν αυτές, αλλά ακολούθησε πλήρως το βούλευμα 683/1975 της Ολομελείας και δέχθηκε εκ νέου ότι με το Δ' ψήφισμα θεσπίστηκε ουσιαστικός ποινικός κανόνας δικαίου, κατισχύων της αρχής της μη αναδρομικότητας του Ποινικού Νόμου, δι' ον λόγον και δεν εφαρμόζεται η αρχή «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον».

Αυτό ήταν και το τέλος της διεκκυστίδας, το οποίο άφησε, όμως, μια πικρή γεύση για την κρίση του Αρείου Πάγου.

2. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΜΝΗΣΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ Π.Δ. 519/1974

Α. ΟΙ ΠΡΟΒΛΕΨΕΙΣ ΤΟΥ Π.Δ. 519/1974 ΚΑΙ ΤΑ ΑΝΑΦΥΟΜΕΝΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Ένα από τα πρώτα ζητήματα τα οποία έπρεπε να αντιμετωπίσει η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, μόλις ανέλαβε τα καθήκοντα της, ήταν η αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας. Έπρεπε, λοιπόν, μεταξύ άλλων, να αντιμετωπισθεί επειγόντως το θέμα των εκτοπισθέντων στη Γυάρο, αλλά και των πολιτικών κρατουμένων, οι οποίοι εκρατούντο σε φυλακές ή αστυνομικά τμήματα, εις εκτέλεσιν αποφάσεων από Στρατοδικεία κ.ο.κ. Πράγματι, στις 24.07.1974, λίγο μετά την ορκωμοσία, στις 4 μ.μ., του πρώτου κλιμακίου της Κυβερνήσεως Καραμανλή, συνεδρίασε το Υπουργικό Συμβούλιο. Αμέσως μετά τη συνεδρίαση ο Υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ Παναγιώτης Λαμπριάς ανεκοίνωσε ότι το Υπουργικό Συμβούλιο απεφάσισε την απόλυση όλων των πολιτικών κρατουμένων και την αμνήστευση όλων των πολιτικών αδικημάτων⁸¹. Έτσι την επομένη ημέρα, οι εκτοπισθέντες στη Γυάρο επέστρεψαν με πλοίο στην Αττική⁸². Αντίθετα, οι κρατούμενοι στον Κορυδαλλό και τις άλλες φυλακές της χώρας, δεν αποφυλακίσθηκαν στις 25.07.1974, ως ανεμένετο, διότι, όπως διευκρινίσθηκε από το Υπουργείο Δικαιοσύνης, δεν είχαν προλάβει να ολοκληρωθούν οι διαδικασίες για την έκδοση του σχετικού προεδρικού διατάγματος περί αμνηστίας, το οποίο έπρεπε πρώτα να περάσει και από την επεξεργασία του Συμβουλίου της Επικρατείας⁸³.

⁸⁰ Σημείωνε σχετικά ο Γ. Ντεγιάννης, *Η δίκη*, ό.π., σελ. 32: «Και ένα τελευταίο αγκάθι, πιο μικρό. Οι κατηγορούμενοι ισχυρίζονταν ότι έκαναν επανάσταση, που όπως λένε “δημιουργεί δίκαιον”, κι επομένως είναι αθώοι για ό,τι έπραξαν. Αυτή την άποψη απέρριψαν το συμβούλιο εφετών και η ολομέλεια του Αρείου Πάγου, αλλά με διαφορετική αιτιολογία. Το Συμβούλιο στηρίχθηκε στο φάκελο και κατέληξε ότι οι κατηγορούμενοι δεν έκαναν επανάσταση, αφού ο λαός ήταν αντίθετος και γι' αυτό αντιστάθηκε με πολλούς τρόπους εναντίον τους. Αντιθέτως ο Άρειος Πάγος τελείωσε ευκολότερα· δέχθηκε ότι δεν υπάρχει επανάσταση, αλλά πραξικόπημα όπως προκύπτει από το ψήφισμα, από τη διακήρυξη των τριακοσίων της Βουλής των Ελλήνων.

Δεν ξέρεις με ποιον να συνταχθείς. Στο τέλος παραμερίζεις το σεβασμό προς τις αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων και ακολουθείς αυτό που νομίζεις πως είναι σωστό. Οι τριακόσιοι της Βουλής έχουν και δικαίωμα και υποχρέωση να εκδίδουν διακηρύξεις, αλλά και το δικαστήρια να εξετάζουν αν αυτά που δέχθηκαν οι τριακόσιοι είναι σύμφωνα με όσα αποδείχθηκαν στη Δίκη».

⁸¹ Βλ. το Βήμα της 25.07.1974, σελ. 1, 2.

⁸² Βλ. το Βήμα της 26.07.1974, σελ. 1, 2.

⁸³ Βλ. το Βήμα της 26.07.1974, σελ. 5. Στο σημείο αυτό κρίνω σκόπιμο να παραθέσω αυτούσιο και το από 25.07.1974

Τελικά, το προεδρικό διάταγμα δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 26.07.1974 και αυθημερόν οι αμνηστευθέντες πολιτικοί κρατούμενοι απελύθησαν από τις φυλακές⁸⁴. Το Διάταγμα αυτό είναι το Π.Δ. 519/1974 «Περί χορηγήσεως αμνηστίας» και είναι το πρώτο νομοθέτημα της Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας⁸⁵.

Όμως η διατύπωση αυτού του Διατάγματος ήταν κάπως παράξενη. Ακολουθώντας το πρότυπο του Π.Δ. 168/1973⁸⁶, δηλαδή της αμνηστίας που είχε χορηγήσει ο Γ. Παπαδόπουλος στις 20.08.1973, όριζε στο άρθρ. 1 εδ. α' ότι αμνηστεύονται τα αναφερόμενα στο διάταγμα εγκλήματα (του Ποινικού Κώδικα, του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα, του Α.Ν. 509/1947 κλπ.) «εφ' όσον πάντα ταύτα έχουν σχέση προς την κατάσταση την δημιουργηθείσαν από της 21ης Απριλίου 1967». Επίσης απορία προκαλούσε το εδ. β' του άρθρ. 1 του Π.Δ. 519/1974, το οποίο είχε ως εξής: «Ομοίως αμνηστεύονται τα αυτά ως άνω εγκλήματα τελεσθέντα προ της της 21ης Απριλίου 1967 και τα προς αυτά συναπτόμενα ή συναφή εφ' όσον οπωσδήποτε απέβλεπον προς την ανατροπήν της καθεστηκυίας τάξεως»⁸⁷.

υπ' αρ. 517/1974 πρακτικό επεξεργασίας του Σχεδίου του Π.Δ. από το Συμβούλιο της Επικρατείας, Τμ. Α' Διακοπών (Πρόεδρος Ηλ. Γλυκοφρύδης, Αντιπρόεδρος ΣτΕ, Εισηγητής Γ. Κουτνατζής, Πάρεδρος), δεδομένου ότι, απ' όσο γνωρίζω, δεν έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα: «Κατά την σημερινήν συνεδρίασιν του Τμήματος, γενομένην εν τω Καταστήματι αυτού, ο Πρόεδρος του Α' Τμήματος Διακοπών, εισήγαγε προς επεξεργασίαν το διά του από 25ης Ιουλίου 1974 εγγράφου του Υπουργού Δικαιοσύνης, περιελθόντος εις το Συμβούλιον αυθημερόν, διαβιβασθέν σχέδιον πρ. δ/τος "Περί χορηγήσεως αμνηστίας". Μεθ' ό ο Εισηγητής, λαβών τον λόγον εξέθεσε τα εξής: Το υπό επεξεργασίαν σχέδιον διατάγματος "περί χορηγήσεως αμνηστίας" στηρίζεται επί του άρθρου 52 παρ. 3 του Συντάγματος, δι' ου ορίζεται ότι "αμνηστία παρέχεται μόνον επί πολιτικών εγκλημάτων διά Προεδρικού διατάγματος, εκδιδόμενου προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου", προκαλεί δε τας εξής κατά την γνώμην μου παρατηρήσεις: α) Ανεξαρτήτως της φύσεως της αμνηστίας ως κυβερνητικής, ενδεχομένως, πράξεως, το ανωτέρω σχέδιον, ως εκ του κανονιστικού αυτού χαρακτήρος, υπόκειται εις επεξεργασίαν υπό του Συμβουλίου Επικρατείας. β) Εκ του όλου περιεχομένου και της διατυπώσεως του άρθρου 1 του υπό επεξεργασίαν σχεδίου προκύπτει ότι τούτο αποβλέπει εις αμνήστευσιν πολιτικών εγκλημάτων· συνεπώς τούτο ευρίσκει κατ' αρχήν νόμιμον έρεισμα εις την ην επικαλείται διάταξιν του Συντάγματος. Αι λοιπαί διατάξεις του σχεδίου, συνδεόμεναι προς την διαδικασίαν εφαρμογής και τας συνεπείας της χορηγουμένης αμνηστίας, ευρίσκουν νόμιμον έρεισμα εις την προσημειωθείσαν συνταγματικήν εξουσιοδότησιν.

Κατά την επακολουθήσαν συζήτησιν το Συμβούλιον εγνωμοδότησεν ως εξής: Ο Πρόεδρος του Τμήματος και ο Πάρεδρος Φ. Κατζούρος διετύπωσαν την γνώμην ότι κατά το Σύνταγμα (άρθρο 52 § 3) η αμνηστία είναι ειδική πράξις, ήτις αποβλέπει εις την εξυπηρέτησιν γενικωτέρας σημασίας πολιτειακών σκοπών, χορηγείται δε διά διατάγματος προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου και επί τη βάσει πολιτικών κριτηρίων. Υπό το δεδομένον τούτο το περί αμνηστίας διάταγμα δεν υπόκειται εις τον προληπτικόν ή κατασταλτικόν έλεγχο του Συμβουλίου της Επικρατείας. Οι Σύμβουλοι Αγ. Σταυρόπουλος και Γ. Κοντογιάννης και ο Πάρεδρος Δ. Μαργαρίτης διετύπωσαν την γνώμην ότι είναι πράγματι αμφίβολον εάν το διάταγμα της αμνηστίας, ως κατ' εξοχήν κυβερνητική πράξις, υπόκειται εις την επεξεργασίαν του Συμβουλίου της Επικρατείας. Πάντως κατά περιεχόμενον το υπό κρίσιν σχέδιον είναι νόμιμον διά τους εν τη εισηγήσει λόγους, ους το Συμβούλιον απεδέχθη ομοφώνως πλην του Συμβούλου Αγ. Σταυροπούλου, όστις ως προς την διάταξιν του άρθρου 2 παρ. 1 εδαφ. τελευταίον διετύπωσε την γνώμην ότι αυτή ετέθη εκτός εξουσιοδοτήσεως ως συνδεομένη προς τας ουσιαστικάς συνεπείας της αμνηστίας. Περαιτέρω ο Πάρεδρος Φ. Κατζούρος διετύπωσε την γνώμην ότι το άρθρον 1 του σχεδίου χρήζει αποσαφηνίσεως υπό την έννοιαν ότι αφορά μόνον εις αμιγώς πολιτικά αδικήματα. Εφ' ω συνετάγη το παρόν πρακτικόν».

⁸⁴ Βλ. το Βήμα της 27.07.1974, σελ. 1, 5.

⁸⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Α' 211 της 26.7.1974. Βλ. και τη διόρθωση ημαρτημένων στο ΦΕΚ Α' 214 της 01.08.1974. Το αμέσως προηγούμενο φύλλο του Α' Τεύχους της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως είναι το Α' 210 της 24.07.1974, στο οποίο δημοσιεύθηκαν τα Προεδρικά Διατάγματα 517 και 518 περί διορισμού του Κ. Καραμανλή ως πρωθυπουργού και περί διορισμού των πρώτων υπουργών της Κυβερνήσεως Καραμανλή αντιστοίχως.

⁸⁶ ΦΕΚ Α' 186 της 20.08.1973.

⁸⁷ Η ακριβής διατύπωση του άρθρ. 1 του Π.Δ. 519/1974 (λαμβανομένης υπ' όψιν και της διορθώσεως ημαρτημένων, η οποία δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Α' 214 της 01.08.1974) είχε ως ακολούθως: «Αμνηστεύονται τα καθ' οιονδήποτε τρόπον

Τι ήθελε να πει, άραγε, με αυτές τις διατυπώσεις ο νομοθέτης; Αμνήστευσε και τις πράξεις των πραξικοπηματιών, με τις οποίες ανετράπη η νόμιμη Κυβέρνηση Κανελλόπουλου την 21.04.1967; Πολλές εικασίες γεννήθηκαν γύρω από το θέμα αυτό τότε. Ελέχθη μεταξύ άλλων ότι αποτελούσε δέσμευση του Κ. Καραμανλή να χορηγήσει αμνηστία στους πραξικοπηματίες, προκειμένου να παραδοθεί η εξουσία στους πολιτικούς και ότι πράγματι η χορηγηθείσα με το διάταγμα αμνηστία αφορούσε και αυτούς. Η εικασία ή υποψία αυτή διατυπώνεται ακόμη και στις μέρες μας⁸⁸. Άλλοι πάλι, όπως ο Ν. Αλιβιζάτος⁸⁹, επισημαίνουν ότι το διάταγμα διακρίνεται όντως από μια ασάφεια, η οποία, «εσκεμμένη ή μη», απηκούσε και τον συσχετισμό δυνάμεων εκείνων των ημερών, το γεγονός δηλαδή ότι η κούντα, όπως ανεφέρθη και στην αρχή του παρόντος, διατηρούσε ακόμη στην αρχή της μεταπολιτεύσεως ισχυρότατα ερείσματα στις Ένοπλες Δυνάμεις, την Αστυνομία και τη Χωροφυλακή. Πάντως, η άποψη ότι υπήρξε κάποιου είδους συναλλαγή μεταξύ στρατιωτικών και της Κυβερνήσεως Καραμανλή για το θέμα της αμνηστίας, δεν έχει επιβεβαιωθεί μέχρι σήμερα⁹⁰. Αντίθετα, φαίνεται πιθανότερη η εκδοχή ότι η ασάφεια του διατάγματος οφείλεται

τελεσθέντα μέχρι της δημοσιεύσεως του παρόντος εγκλήματα τα προβλεπόμενα και τιμωρούμενα υπό των διατάξεων του Ποινικού Κώδικος, του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικος, των νόμων “περί καταστάσεως πολιορκίας”, του Α.Ν. 509/1947 “περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του Πολιτεύματος, του Κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών”, του Ν. 2218/1952 “περί επαναφοράς εν ισχύ των διά της υπ’ αριθ. 19/1945 Συντακτικής Πράξεως τροποποιηθεισών διατάξεων του Ν. 286/1914 περί οπλοφορίας, τροποποίησης αυτών και άλλων τινών ποινικών διατάξεων”, του Α.Ν. 611/1968 “περί απαγορεύσεως κατοχής πυροβόλων όπλων, χειροβομβίδων και εκρηκτικών υλών”, του Ν.Δ. 542/1970 “περί όπλων, εκρηκτικών υλών, εκρηκτικών μηχανημάτων και πυροτεχνημάτων”, του Ν.Δ. 346/1969 “περί τύπου”, ως ούτοι ετροποποιήθησαν και συνεπληρώθησαν, ως επίσης και τα προς αυτά συναπτόμενα ή συναφή, εφ’ όσον πάντα ταύτα έχουν σχέση προς την κατάσταση την δημιουργηθείσα από της 21ης Απριλίου 1967. Ομοίως αμνηστεύονται τα αυτά ως άνω εγκλήματα τελεσθέντα προ της 21ης Απριλίου 1967 και τα προς αυτά συναπτόμενα ή συναφή εφ’ όσον οπωσδήποτε απέβλεπον προς την ανατροπήν της καθεστηκυίας τάξεως».

Η δε διατύπωση του άρθ. 1 παρ. 1 του Π.Δ. 168/1973 «Περί χορηγήσεως αμνηστίας» είχε ως ακολούθως: «Αμνηστεύονται τα από της 21ης Απριλίου 1967 μέχρι και της δημοσιεύσεως του παρόντος τελεσθέντα εντός των ορίων της Ελληνικής Επικρατείας και μόνον, εγκλήματα τα προβλεπόμενα και τιμωρούμενα υπό των διατάξεων του Ποινικού Κώδικος ... (ακολουθεί απαρίθμηση των νόμων οι οποίοι προέβλεπαν τα αμνηστευόμενα εγκλήματα), ... ως ούτοι ετροποποιήθησαν και συνεπληρώθησαν, και τα προς αυτά συναπτόμενα ή συναφή, εφ’ όσον πάντα ταύτα έχουν σχέση προς την εκ της Επανάστασεως της 21ης Απριλίου 1967 δημιουργηθείσα κατάσταση και έτεινον ή οπωσδήποτε απέβλεπον εις την ανατροπήν της καθεστηκυίας τάξεως».

⁸⁸ Πρβλ. Δ. Ελευθεράτο, *Μεταπολίτευση. Ένα βολικό τέρας*, 2024, σελ. 47 επ. «Το διάταγμα εκείνο αμνήστευε τις πράξεις των αντιστασιακών, συμπληρώνοντας εκείνο (168/1973) το οποίο είχε εκδώσει ο δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος τον Αύγουστο του 1973. Επί της ουσίας, το 519/1974 αμνήστευε και τα στελέχη του χουντικού καθεστώτος, εντάσσοντας στη συγχωρητέα ύλη και όσες πράξεις σχετίζονταν “προς την κατάσταση την δημιουργηθείσα από της 21ης Απριλίου 1967”».

⁸⁹ Ν. Αλιβιζάτος, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα: οι δίκες των χουντικών», σε: Β. Καραμανωλάκης/Η. Νικολακόπουλος/Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταπολίτευση 74-75. Στιγμές μιας μετάβασης*, 2016, σελ. 47 επ., 49 επ.

⁹⁰ Από τους πρωταγωνιστές των ημερών εκείνων ο τότε αρχηγός Ενόπλων Δυνάμεων, Στρατηγός Γρηγόριος Μπονάνος, υπεστήριξε αργότερα (βλ. Γ. Μπονάνο, *Η αλήθεια*, 1986, σελ. 279, 281 επ., 285, 318) ότι η ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων, προκειμένου να παραδώσει την εξουσία στους πολιτικούς, επεδίωξε να θέσει κάποιους όρους, οι οποίοι ήσαν, μεταξύ άλλων, η χορήγηση γενικής αμνηστίας, η μη συμμετοχή κομμουνιστών στη νέα Κυβέρνηση και η επιλογή των Υπουργών Εθνικής Αμύνης και Δημοσίας Τάξεως από τις Ένοπλες Δυνάμεις, μέχρι την ανάδειξη της Βουλής. Κατά τους ισχυρισμούς του Μπονάνου, οι όροι αυτοί παρεδόθησαν από τον ίδιο με σημείωμα στον τότε «Πρόεδρο της Δημοκρατίας», Φ. Γκιζίκη, για να τους θέσει στη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών της 23.07.1974, πλην όμως, όπως του είπε στη συνέχεια ο Γκιζίκης, οι πολιτικοί τους απέρριψαν. Και συνεχίζει ο Μπονάνος (σελ. 285): «Οπωσδήποτε όμως αντελήφθη ότι υπήρξε σφάλμα το να εμπιστευθώμεν στον Γκιζίκη την επιβολήν των όρων που

στην ταχύτητα με την οποία αυτό καταρτίσθηκε, ενόψει της πίεσεως που υπήρχε για άμεση απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων⁹¹. Έτσι χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο το διάταγμα της αμνηστίας Παπαδόπουλου, με κάποιες προσαρμογές οι οποίες δημιούργησαν την ασάφεια αυτή.

Υπήρξαν εκείνη την εποχή πολλές δηλώσεις για το αληθές νόημα του διατάγματος και για το πώς θα αποφευχθεί η αμνήστευση των χουντικών⁹². Ο ίδιος ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου διευκρίνισε⁹³ ότι η παραπάνω διατύπωση του διατάγματος αποσκοπούσε να περιλάβει και τα πολιτικά εγκλήματα τα οποία είχαν τελεσθεί κατά την περίοδο του κοινοβουλευτισμού από τους οπαδούς της Αριστεράς, τα οποία όμως είχαν εξαιρεθεί από την αμνηστία του 1973, καθώς η τελευταία κατελάμβανε χρονικώς μόνο πράξεις τελεσθείσες από την 21.04.1967 και εντεύθεν. Όπως δε ετόνισε ο Κ. Παπακωνσταντίνου, το διάταγμα «αφορά περιοριστικώς και μόνον τας εναντίον του κρατούντος μέχρι του Ιουλίου 1974 καθεστώτος πράξεις. Αυτή ήτο άλλωστε η αιτία και ο σκοπός του σχετικού Προεδρικού Διατάγματος, του δημοσιευθέντος αμέσως μετά τον σχηματισμόν της Κυβερνήσεως».

είχομεν θέσει ως προϋπόθεσιν διά την ανάθεσιν της εντολής (sic) σχηματισμού κυβερνήσεως. Διότι του έλειπε το σθένος του διαπραγματευτού». [Είναι χαρακτηριστική της οπτικής του Μπονάνου η θέση (βλ. σελ. 316 επ.) ότι «Η Κυβέρνησις ήτο εντολοδόχος των ενόπλων δυνάμεων, αι οποίαί είχαν δι' εμού επιβάλει τον σχηματισμόν της»]. Επομένως, κατά την άποψη Μπονάνου, δεν υπήρξε συμφωνία περί αμνηστίας, αλλά απλώς υπεβλήθη σχετικό αίτημα το οποίο απερρίφθη, και μάλιστα προτού καν αφιχθεί ο Καραμανλής στην Ελλάδα, από τους πολιτικούς οι οποίοι μετείχαν στη σύσκεψη της 23.07.1974. Καταλήγει δε ο Μπονάνος, ότι ανεξαρτήτως της αρνήσεως των πολιτικών, καθ' α τους ενημέρωσε ο Φ. Γκιζίκης, «εν τούτοις, κομμουνισταί δεν έγιναν υπουργοί και η γενική αμνηστία παρεσχέθη», υποστηρίζοντας, επομένως, και αυτός, τη θέση περί χορηγήσεως αμνηστίας στους πραξικοπηματίες με το επίμαχο διάταγμα.

Τα λεγόμενα, πάντως, του Μπονάνου σχετικά με τους παραπάνω όρους δεν επιβεβαιώνονται από οποιονδήποτε άλλον. Ο τότε Αρχηγός του Πολεμικού Ναυτικού, Αντιναύαρχος Πέτρος Αραπάκης, ο οποίος ήταν επίσης παρών στις συναντήσεις και συσκέψεις της 23.07.1974 στα Παλαιά Ανάκτορα (όπως τα αποκαλούσαν τότε), αναφέρει ότι ο Γκιζίκης πρότεινε απλώς, «κατόπιν εισήγησης του Μπονάνου, ο οποίος διατηρούσε επαφή με αξιωματικούς-κλειδιά του καθεστώτος, να διατηρήσουν οι Ένοπλες Δυνάμεις τα υπουργεία Εθνικής Αμύνης, Δημοσίας Τάξεως και Εσωτερικών», χωρίς μάλιστα να έχει προηγηθεί σχετική συμφωνία του Μπονάνου με τους αρχηγούς των τριών όπλων. Η πρόταση απορρίφθηκε αμέσως από τους πολιτικούς αρχηγούς και ο Γκιζίκης την απέσυρε χωρίς αντίρρηση. Βλ. Π. Αραπάκη, *Το τέλος της σιωπής*, 2000, σελ. 308 επ. Αλλά και οι πολιτικοί αρχηγοί, οι οποίοι συμμετέσχον στη σύσκεψη της 23.07.1974, επιβεβαιώνουν μόνο ότι ο Γκιζίκης εξήτησε να παραμείνουν στα προαναφερθέντα υπουργεία οι στρατιωτικοί υπουργοί, γεγονός το οποίο απερρίφθη αμέσως από αυτούς. Βλ. Σ. Ψυχάρη, *Τα παρασκήνια της αλλαγής*, 1975, σελ. 125, σελ. 138 επ. (διήγηση Π. Κανελλόπουλου), 146 (διήγηση Γ. Μαύρου), 152 (διήγηση Ευ. Αβέρωφ), 162 (διήγηση Στ. Στεφανόπουλου). Τα ίδια εκθέτει και ο Σπ. Μαρκεζίνης, ο οποίος είχε επίσης συμμετάσχει στη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών, βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις 1972-1974, 1979*, σελ. 564 επ.

⁹¹ Στις 25.07.1974, την επομένη των δηλώσεων Λαμπρία, είχε μαζευτεί πλήθος συγγενών και φίλων έξω από τις φυλακές Κορυδαλλού, απαιτώντας την άμεση αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων, η οποία τελικώς δεν πραγματοποιήθηκε την ημέρα εκείνη, αλλά την επομένη. Βλ. το Βήμα της 26.07.1974, σελ. 5.

⁹² Βλ. π.χ. τις δηλώσεις των Αντ. Φλώρου, Γ.Β. Μαγκάκη και Ευ. Γιαννόπουλου στο Βήμα της 08.09.1974, σελ. 11-12, και τις αναλυτικές δηλώσεις του Γ.Β. Μαγκάκη στο Βήμα της 14.09.1974, σελ. 2.

⁹³ Βλ. δηλώσεις του στο Βήμα της 08.10.1974, σελ. 5. Σε παρόμοιες δηλώσεις είχε προβεί ο Π. Λαμπρίας στις 24.07.1974, αναγγέλλοντας την απόφαση της Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας για αμνήστευση των πολιτικών κρατουμένων. Βλ. το Βήμα της 25.07.1974, σελ. 1, 2.

Β. ΟΙ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΗΣ Σ.Π. ΤΗΣ 03.10.1974 ΚΑΙ ΤΟΥ Δ' ΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΑΥΤΩΝ

Όμως η ασάφεια και η αμφισβήτηση παρέμεναν και το θέμα έπρεπε να διευκρινισθεί, τοσούτω δε μάλλον που ήταν βέβαιο ότι σε ενδεχόμενη ποινική δίωξη, οι κατηγορούμενοι θα επεκαλούντο την ύπαρξη αμνηστίας, όπως και έγινε άλλωστε. Γι' αυτό, με τη σ.π. της 03.10.1974 διευκρινίσθηκε ότι οι πρωταίτιοι των πολιτικών εγκλημάτων, τα οποία υπάγονται στην αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών, «κατά την αληθινή έννοια του ΠΔ 519/1974 δεν περιλαμβάνονται οπωσδήποτε εις την δι' αυτού χορηγηθείσα αμνηστία». Με τη διατύπωση αυτή έλαβε χώρα μια αυθεντική ερμηνεία του Π.Δ., και μάλιστα σε κείμενο συνταγματικής περιωπής.

Πάντως, και η παραπάνω ερμηνευτική διάταξη κατελέμβανε περιορισμένο κύκλο προσώπων. Μόνο τους «πρωταίτιους», τους οποίους αφορούσε η σ.π. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί –και πράγματι υποστηρίχθηκε– ότι οι λοιποί εμπλεκόμενοι στο πραξικόπημα και την εξ αυτού δημιουργηθείσα μετέπειτα κατάσταση δεν είχαν αμνηστευθεί⁹⁴. Την κατάσταση ξεκαθάρισε και εδώ το Δ' ψήφισμα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, στο άρθρο 5, με νέα ερμηνευτική διάταξη:

«Η αληθής έννοια του άρθρου 1 του Π.Δ. υπ' αριθ. 519 της 26ης Ιουλίου 1974 «περί χορηγήσεως αμνηστίας», είναι ότι δεν περιλαμβάνονται οπωσδήποτε εις την υπ' αυτού χορηγημένην αμνηστίαν πάντα τα καθ' οιονδήποτε τρόπον και χρόνον τελεσθέντα εγκλήματα των φορέων και εν γένει οργάνων της εκ του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967 προελθούσης καταστάσεως μέχρι και της 23ης Ιουλίου 1974, ως και των πάσης φύσεως συνεργών τούτων».

Πώς, όμως, αντιμετωπίσθηκε το θέμα από την Ποινική Δικαιοσύνη:

Οι κατηγορούμενοι πράγματι επεκαλέσθησαν⁹⁵ ότι είχε χορηγηθεί αμνηστία και δη:

- Ότι η ερμηνεία απλού νόμου, όπως το Π.Δ. 519/1974, ανήκει στον κοινό νομοθέτη και όχι στον συνταγματικό.

- Ότι το Π.Δ. 519/1974 είναι σαφέστατο και δεν υπάρχει ανάγκη ερμηνείας. Συνεπώς, η σ.π. της 03.10.1974 και το Δ' Ψήφισμα έχουν χαρακτήρα ψευδοερμηνευτικό και δεν μπορούν να έχουν αναδρομική ισχύ.

- Ότι αμνηστία χορηγηθείσα ουδέποτε ανακαλείται, διότι αφορά το δημόσιο και όχι το ατομικό συμφέρον.

- Ότι, εν πάση περιπτώσει, εφαρμοστέο τυγχάνει το άρθ. 2 Π.Κ. και δη ο ευμενέστερος νόμος, δηλαδή ο χορηγήσας την αμνηστία.

Στη νομολογία, η οποία κλήθηκε να αξιολογήσει τον ισχυρισμό αυτό των κατηγορουμένων, δι-αμορφώθηκαν και πάλι δύο τάσεις, όπως συνέβη και σε σχέση με το θέμα της παραγωγής δικαίου από την επικρατήσασα επανάσταση:

Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, ο ισχυρισμός ήταν απορριπτέος διότι υπήρχε πράγματι ασάφεια στο κείμενο του Π.Δ. 519/1974 και γι' αυτό ο συντακτικός νομοθέτης ερμήνευσε αυθεντικά

⁹⁴ Αυτό υπεστήριξε π.χ. ο Α. Παπανδρέου σε δηλώσεις του που δημοσιεύθηκαν στις 05.10.1975, βλ. το Βήμα, σελ. 1: «Η συντακτική πράξη αποτελεί φερέα. Γιατί μ' αυτή τη συντακτική πράξη η Κυβέρνηση επιβεβαιώνει την αμνηστευση».

⁹⁵ Βλ. π.χ. και εν προκειμένω το υπόμνημα του Γ. Παπαδόπουλου προς την Ολομέλεια του Εφετείου Αθηνών, Ελεύθερος Κόσμος της 06.11.1974, σελ. 5.

τη διάταξη, χωρίς να θεσπίσει νέα ποινική διάταξη με αναδρομική ισχύ. Τη θέση αυτή υπεστήριξε το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών με τα βουλεύματα 118/1975⁹⁶ και 175/1975⁹⁷, τα οποία αφορούσαν προσφυγές κατά των ενταλμάτων προφυλακίσεως, καθώς και με το παραπεμπτικό βούλευμα υπ' αρ. 414/1975⁹⁸. Την ίδια θέση ακολούθησε και το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών με την καταδικαστική απόφασή του υπ' αρ. 477/1975⁹⁹. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις είχε προηγηθεί σύμφωνη εισαγγελική πρόταση του Κ. Σταμάτη. Παραλλαγή αυτής της θέσεως περιείχετο στην πρόταση του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου *Ευσταθίου Μπλέτσα* στην Ολ.ΑΠ 683/1975¹⁰⁰: Όπως ο τελευταίος υπεστήριξε, η σ.π. της 03.10.974 και το Δ' Ψήφισμα είχαν συνταγματική ισχύ και επομένως η περιεχόμενη σε αυτά αυθεντική ερμηνεία δεν ήταν δυνατό να ελεγχθεί ως προς τη συνταγματικότητά της, όπως εάν επρόκειτο περί ερμηνείας κοινού νόμου, ορθού όντος, πάντως, ότι υπήρχε νομική αμφισβήτηση επί της εννοίας του Π.Δ. 519/1974.

Διαφορετική ήταν και εν προκειμένω η κρίση της Ολομελείας του Αρείου Πάγου επί των αναιρέσεων οι οποίες ασκήθηκαν κατά του παραπεμπτικού βουλεύματος. Με το υπ' αρ. 683/1975 βούλευμά της¹⁰¹ η Ολομέλεια απέρριψε μεν τον ισχυρισμό περί αμνηστίας· δέχθηκε, όμως, ότι, ακόμη και αν ήθελε θεωρηθεί ότι δεν υπήρχε αμφιβολία κατά την ερμηνεία του Π.Δ. 519/1974 ως προς το ότι καλύπτονται και οι πράξεις των κατηγορουμένων από την αμνηστία, τότε στην περίπτωση αυτή με την σ.π. της 03.10.1974 και το Δ' Ψήφισμα είχε επέλθει αναδρομική άρση της δοθείσης αμνηστίας και επαναφορά εξαλειφθέντος αξιοποιήσιμου. Πλην όμως, οι σχετικές διατάξεις της σ.π. και του ψηφίσματος ήταν «κατά πάντα έγκυροι και ισχυραί», λόγω της συντακτικής εξουσίας της Κυβερνήσεως της 24.07.1974 και της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής της 17.11.1974, οι οποίες τις θέσπισαν. Την ίδια θέση ακολούθησε και η ΑΠ 59/1976, κρίνοντας επί των αναιρέσεων κατά της καταδικαστικής αποφάσεως του Πενταμελούς Εφετείου.

Και εδώ, λοιπόν, όπως και στο ζήτημα της επανάστασης, μένει η δυσάρεστη εντύπωση από το ότι ο Άρειος Πάγος δέχθηκε ότι έλαβε χώρα αναδρομική εφαρμογή του αξιοποιήσιμου. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι επρόκειτο περί μιας επικουρικής αιτιολογίας, χωρίς να υπάρχει κύρια. Δεν απεφάνθη ο Άρειος Πάγος αν πράγματι οι πράξεις των πραξικοπηματιών εκάλυπτοντο ή όχι από την αμνηστία. Απλώς απεφάνθη ότι και εάν ακόμη εκάλυπτοντο, τότε αυτή αίρεται αναδρομικά από τη σ.π. της 03.10.1974 και το Δ' Ψήφισμα. Είναι προφανές ότι το Ακυρωτικό απέφυγε να αντιμετωπίσει το ζήτημα το οποίο θα το έφερνε αντιμέτωπο με την ασάφεια του Π.Δ. 519/1974 και τον ερμηνευτικό χαρακτήρα της σ.π. και του ψηφίσματος.

3. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ «ΠΡΩΤΑΙΤΙΩΝ» ΚΑΙ Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΛΟΙΠΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΜΕΝΩΝ

Η συντακτική πράξη της 03.10.1974 αφορούσε τους «πρωταιτίους» του πραξικοπήματος:

«Πρωταίτιοι πολιτικών εγκλημάτων και των προπαρασκευαστικών αυτών πράξεων, στρεφόμενων

⁹⁶ ΠοινΧρ ΚΕ/140.

⁹⁷ ΠοινΧρ ΚΕ/227 = ΝοΒ 23.552.

⁹⁸ ΠοινΧρ ΚΕ/324.

⁹⁹ ΠοινΧρ ΚΕ/671.

¹⁰⁰ ΠοινΧρ ΚΕ/417.

¹⁰¹ ΠοινΧρ ΚΕ/413.

κατά της συνταγματικής τάξεως της απορρεούσης εκ του Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952 και τεινόντων εις την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967, (...) υπάγονται εις την αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών...»

Τι σήμαινε, όμως, ο όρος «πρωταίτιοι», ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τον κύκλο των προσώπων τα οποία θα εδιώκοντο και θα υπήγοντο στην αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου; Εδώ υπήρχε προφανώς μια πολιτική στόχευση: Μόνο ένας περιορισμένος κύκλος προσώπων επρόκειτο να διωχθούν και να δικασθούν στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής, εκείνα δηλαδή τα οποία είχαν κεντρικό ρόλο στο πραξικόπημα¹⁰².

Όμως, ο όρος «πρωταίτιοι» ήταν άγνωστος στη νομοθεσία, την επιστήμη και τη νομολογία της εποχής. Στον Ποινικό Κώδικα και την Ποινική Δικονομία της εποχής γινόταν, και γίνεται και σήμερα, λόγος για αυτουργούς και συμμετόχους. Δεν υπήρχε, επίσης, κάποιο ερμηνευτικό βοήθημα για να αποσαφηνισθεί το νόημα της σ.π., όπως εισηγητική έκθεση ή πρακτικά του Υπουργικού Συμβουλίου, προτάσει του οποίου είχε θεσπισθεί η σ.π. Ο όρος χρειάστηκε, επομένως, να αποσαφηνισθεί νομολογιακά.

Το βάρος έπεσε και πάλι στον Κωνσταντίνο Σταμάτη. Ο τελευταίος, στην εισαγγελική πρόταση στο παραπεμπτικό βούλευμα 414/1975 του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, πρότεινε το εξής απλό¹⁰³: Πρωταίτιοι είναι οι αυτουργοί του εγκλήματος. Εκείνοι οι οποίοι πραγματώνουν τα προβλεπόμενα στον νόμο στοιχεία του εγκλήματος, δηλαδή «πληρούν την αντικειμενική υπόσταση αυτού», κατά το τυπικό κριτήριο του Ποινικού Κώδικα. Ο Σταμάτης αιτιολόγησε την πρόταση αυτή επικαλούμενος ότι με αυτή την έννοια χρησιμοποιείτο ο όρος «πρωταίτιοι» στην προϊσχύσασα Ποινική Δικονομία του 1834 (βλ. άρθ. 32 «πρωταίτιοι και συναίτιοι»). Όμως ο όρος αυτός είχε εγκαταλειφθεί στην Ποινική Δικονομία του 1950.

Κατ' εφαρμογήν του κριτηρίου αυτού, το οποίο πρότεινε ο Σταμάτης, και με βάση τη διατύπωση του άρθ. 134 ΠΚ περί εσχάτης προδοσίας, πρωταίτιοι ήσαν μόνο όσοι με δικές τους ενέργειες και δη χρησιμοποιώντας βία ή απειλές σωματικής βίας:

- παρεκώλυσαν τον Βασιλέα από την άσκηση της εκ του Συντάγματος εξουσίας του
- τον εξηνάγκασαν σε επιχείρηση πράξεως απορρεούσης από την εξουσία αυτή
- μετέβαλαν το πολίτευμα.

Όλοι οι άλλοι συμμετοχοί (π.χ. ηθικοί αυτουργοί, συνεργοί), ακόμη και αν είχαν ηγετικό ρόλο, δεν συμπεριλαμβάνοντο στην έννοια των πρωταιτίων.

Όμως το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών, με το υπ' αρ. 414/1975 παραπεμπτικό βούλευμα, δεν ακολούθησε την παραπάνω ερμηνεία, αλλά προέβη σε μια ευρύτερη σύλληψη της εννοίας του πρωταιτίου¹⁰⁴ και δέχθηκε ότι

«σαφώς συνάγεται (sic) ότι ως πρωταίτιοι νοούνται όσοι»,

1. «εμπνευσθέντες την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της 21.4.1967 κατήρτισαν το σχετικόν δια

¹⁰² Πρβλ. και Α. Συρίγο/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 264: «Αυτή ήταν η προτίμηση και του ίδιου του Καραμανλή, που δεν ήθελε να μετατραπεί η διαδικασία σε ένα λαϊκιστικό κυνήγι μαγισσών».

¹⁰³ ΠοινΧρ ΚΕ/329.

¹⁰⁴ ΠοινΧρ ΚΕ/325.

την πραγματοποιήσιν του σχεδίου ενεργειών και απεφάσισαν την κατά την 21.4.1967 εφαρμογήν του, ην επραγματοποίησαν δι' ενεργειών και πράξεων είτε ιδικών των είτε ετέρων προσώπων εις α προκάλεσαν την απόφασιν συμμετοχής των εις τας πράξεις εκτελέσεως του πραξικοπήματος της 21.4.1967»,

2. «ως και όσοι, μηυθέντες εις την υπό των πρώτων ληφθείσαν απόφασιν της εγκαθιδρύσεως του προμνημονευθέντος καθεστώτος και προσχωρήσαντες εις ταύτην, διεδραμάτισαν κύριον και αποφασιστικό ρόλον κατά τη εκτέλεσιν των πράξεων, δι' ων επετεύχθη η εγκαθίδρυσις του παρανόμου τούτου καθεστώτος».

Σε αντίθεση με την πρόταση Σταμάτη, το Συμβούλιο χρησιμοποίησε εδώ ένα ουσιαστικό κριτήριο, διαφορετικό από την τυπική έννοια του αυτουργού του ΠΚ. Απέβλεψε, δηλαδή, στη βαρύτητα της συμβολής κάθε κατηγορουμένου στο πραξικόπημα, προκειμένου να τον χαρακτηρίσει ως πρωταίτιο ή όχι.

Το κριτήριο αυτό εκρίθη ορθό από τον Άρειο Πάγο: Με την ερμηνεία αυτή του Συμβουλίου Εφετών συμφώνησε πλήρως και ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου *Ευστ. Μπλέτσας* στην πρότασή του προς την Ολομέλεια¹⁰⁵. Αλλά και η Ολομέλεια, στο υπ' αρ. 683/1975 βούλευμά της, ακολούθησε την αυτή ερμηνευτική κατεύθυνση, με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις, και δέχθηκε ότι ως πρωταίτιοι νοούνται¹⁰⁶:

1. «Οι συλλαβόντες την ιδέαν του πραξικοπήματος, κατάρτισαντες το σχετικόν σχέδιον ενεργειών και πραγματοποιήσαντες την εκτέλεσιν αυτού κατά την 21.4.1967 διά πράξεων αυτών των ιδίων ή και τρίτων προσώπων υπό τούτων κατευθυνομένων»,

2. «καθώς και οι προσχωρήσαντες εις το σχέδιον μετά την κατάρτισιν αυτού και διαδραματίσαντες κατά την εκτέλεσίν του και αποφασιστικόν διά την επιτυχίαν του ρόλον».

Το κριτήριο, επομένως, το οποίο υιοθέτησε ο Άρειος Πάγος, διαφέρει από το κριτήριο της αυτουργίας, το οποίο πρότεινε ο Σταμάτης, ως προς τα ακόλουθα:

- Το κριτήριο του Αρείου Πάγου είναι εν μέρει ευρύτερο: Περιλαμβάνει και ηθικούς αυτουργούς με ηγετικό ρόλο. Επίσης, πρόσωπα τα οποία διεδραμάτισαν ένα ουσιώδη («αποφασιστικό») ρόλο κατά την εκτέλεση του πραξικοπήματος, έστω και αν η πράξη τους τυπικά δεν πληροί την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος.

- Είναι, όμως, το κριτήριο αυτό και εν μέρει στενότερο από την έννοια του αυτουργού: Περιλαμβάνονται μόνο πρόσωπα τα οποία διεδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο.

Ας δούμε τώρα πώς εφαρμόσθηκε στην πράξη το φίλτρο αυτό των πρωταιτίων: Όπως προκύπτει από το παραπεμπτικό βούλευμα¹⁰⁷, οι κατηγορούμενοι ήσαν συνολικά 112. Εξ αυτών μόνο 40 εκλήθησαν σε απολογία κατά την ανάκριση, διότι για τους λοιπούς δεν προέκυψαν καν αποχρώσεις ενδείξεις ότι ήσαν πρωταίτιοι. Τελικά, από αυτούς μόνο 24 κρίθηκαν πρωταίτιοι από το

¹⁰⁵ ΠοινΧρ ΚΕ/421.

¹⁰⁶ ΠοινΧρ ΚΕ/415. Τη θέση αυτή ακολούθησε και το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών με την υπ' αρ. 477/1975 απόφασή του, ΠοινΧρ ΚΕ/672, καθώς και ο Άρειος Πάγος με την υπ' αρ. 59/1976 απόφασή του, ΠοινΧρ ΚΣΤ/539, δικάζοντας αναιρέσεις κατά της καταδικαστικής αποφάσεως του Πενταμελούς Εφετείου.

¹⁰⁷ Παραπέμπω εδώ στην πλήρη έκδοση του υπ' αρ. 414/1974 βουλεύματος του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, το οποίο έχει δημοσιευθεί στο Βήμα της 24.05.1975, σελ. 7-10.

Συμβούλιο Εφετών και παρεπέμφθησαν στο ακροατήριο του Πενταμελούς Εφετείου για να δικασθούν. Ως προς τους υπολοίπους, οι κατ' αυτών μηνύσεις διεβιβάσθησαν στον Εισαγγελέα Πρωτοδικών Αθηνών.

Πάντως, και αν ακόμη ακολουθείτο η άποψη Σταμάτη και ως πρωταίτιοι νοούνται οι αυτουργοί, μάλλον πάλι τα ίδια περίπου πρόσωπα θα παρεπέμποντο και θα κατεδικάζοντο. Γι' αυτό και ο όρος επικρίθηκε τότε για άσκοπη ορολογική σύγχυση¹⁰⁸.

Έκτοτε, ο όρος «πρωταίτιοι» δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε στη νομοθεσία, τη νομολογία ή την επιστήμη. Όμως, η διεξαχθείσα δίκη έμεινε γνωστή ως «η δίκη των πρωταιτίων της χούντας».

Τι απέγιναν, όμως, οι λοιποί κατηγορούμενοι, οι οποίοι δεν χαρακτηρίστηκαν πρωταίτιοι; Λίγες πληροφορίες έχουμε για τη συνέχεια της υποθέσεως αυτής, από δημοσιεύματα των εφημερίδων της εποχής. Το Συμβούλιο Εφετών, με το υπ' αρ. 414/1975 βούλευμά του, παρέπεμψε, σε σχέση με τους «μη πρωταίτιους», τις υποβληθείσες μηνύσεις στην Εισαγγελία Πλημμελειοδικών Αθηνών, και έτσι οι τελευταίοι εδιώχθησαν, και αυτοί, για τη συμμετοχή τους στο πραξικόπημα¹⁰⁹. Η τάση, πάντως, η οποία επικρατούσε πια, ήταν να μην δοθεί συνέχεια στην υπόθεση. Στις 19 Νοεμβρίου 1975 ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης εδίλωνε στη Βουλή: «Για την Κυβέρνηση η υπόθεση της 21ης Απριλίου, καθ' όσον αφορά τους πρωταίτιους, έχει κλείσει. Εκκρεμεί η εκδίκαση των αναιρέσεων στον Άρειο Πάγο. Για τους συνεργούς των πρωταιτίων έχει επιληφθή η Δικαιοσύνη. Θέλω να πω όμως ότι συμφέρει σε όλους μας να τερματισθούν το ταχύτερον οι δίκες αυτές»¹¹⁰. Ήταν μια δήλωση συμβατή με τη θέση της Κυβερνήσεως, η οποία δεν επιθυμούσε τη μεγάλη επέκταση των ποινικών διώξεων για τη συμμετοχή στο πραξικόπημα. Στη συνέχεια, η δικογραφία διεβιβάσθη στη στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη¹¹¹, ασκήθηκε ποινική δίωξη και διετάχθη προανάκριση¹¹² και τελικά, από τα μονόστηλα πια των εφημερίδων, πληροφορούμαστε ότι το αρμόδιο δικαστικό συμβούλιο απεφάσισε να μην απαγγείλει κατηγορία κατά των κατηγορουμένων αυτών¹¹³. Η υπόθεση είχε πια ατονήσει...

4. Η ΜΗ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΩΝ ΘΑΝΑΤΙΚΩΝ ΠΟΙΝΩΝ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το Σάββατο 23.08.1975 το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών απήγγειλε την καταδικαστική του απόφαση με την οποία επέβαλε ποινή θανάτου και καθαίρεση στους τρεις αρχιπραξικοπηματίες για το αδίκημα της στάσεως, καθώς και ισόβια κάθειρξη για την εσχάτη προδοσία. Λίγες μόλις ώρες μετά την απαγγελία της αποφάσεως, η Κυβέρνηση γνωστοποίησε

¹⁰⁸ Βλ. Α. Ψαρούδα-Μπενάκη, *Η έννοια των «πρωταιτίων» της εσχάτης προδοσίας*, ΠoinXp KE'/1975, σελ. 700 επ.

¹⁰⁹ Σύμφωνα με σχετική αναφορά του Κ. Σταμάτη στη δίκη των πρωταιτίων, βλ. την Καθημερινή της 29.07.1975, σελ. 1.

¹¹⁰ Βλ. τα Νέα της 20.11.1975, σελ. 3.

¹¹¹ Βλ. την Καθημερινή της 17.01.1976, σελ. 1, και τα Νέα της 22.01.1976, σελ. 14. Η διαβίβαση της δικογραφίας στη στρατιωτική δικαιοσύνη έγινε διότι η υπόθεση είχε αφαιρεθεί από αυτή και είχε υπαχθεί στο Εφετείο Αθηνών με τη συντακτική πράξη της 03.10.1974, μόνο καθ' όσον αφορά τους πρωταίτιους. Για τους λοιπούς παρέμενε αρμόδια η στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη.

¹¹² Βλ. το Βήμα της 30.01.1976, σελ. 10 και την Καθημερινή της 30.01.1976, σελ. 1.

¹¹³ Βλ. το Βήμα της 27.02.1976, σελ. 1, και τα Νέα της 27.02.1976, σελ. 16. Μεταξύ των 89 αυτών κατηγορουμένων περιλαμβάνοντο και ο δικτατορικός «Πρόεδρος της Δημοκρατίας» Φαίδων Γκιζίκης, καθώς και διάφοροι ανώτεροι αξιωματικοί, «πρωτοπαλίκαρα» του Ιωαννίδη.

την πρόθεσή της να εκκινήσει τη «*συνταγματικώς κατοχυρωμένη διαδικασία*» «*η οποία επιτρέπει τον μετριασμό των ποινών*». Ανακοίνωσε δε σύγκληση του Υπουργικού Συμβουλίου για τη Δευτέρα, με προφανή σκοπό την απονομή χάριτος, ώστε να μετατραπεί η θανατική ποινή σε κάθειρξη¹¹⁴.

Η ανακοίνωση αυτή προκάλεσε πολιτικό σεισμό. Οι αντιδράσεις αφορούσαν και το γεγονός καθαυτό της μετατροπής, αλλά και το χρονικό σημείο της κυβερνητικής ανακοινώσεως, την ίδια ημέρα της καταδίκης των πρωταιτών. Η αντιπολίτευση κατηγόρησε μεταξύ άλλων την Κυβέρνηση, ότι υπέκυπτε σε πιέσεις και εκπλήρωνε δεσμεύσεις τις οποίες είχε αναλάβει έναντι της χούντας¹¹⁵ και επέμεινε να εκτελεσθούν οι ποινές. «*Είμεθα υπέρ της εκτελέσεως των ποινών που επέβαλε η δικαιοσύνη εν ονόματι του λαού*», δήλωνε στις 24 Αυγούστου ο Ανδρέας Παπανδρέου¹¹⁶. Κριτική ασκήθηκε ακόμα και από τη φιλοκυβερνητική Καθημερινή για το εσπευσμένο της κυβερνητικής ανακοινώσεως, η οποία δεν επέτρεψε την εκτόνωση της κοινής γνώμης¹¹⁷. Από την άλλη πλευρά, σε συνέντευξη τύπου την οποία έδωσαν ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης και ο Υφυπουργός Προεδρίας Π. Λαμπριάς στις 25.08.1975¹¹⁸, εδήλωσαν ότι η Κυβέρνηση είναι κατά της εκτελέσεως των τριών θανατικών ποινών, ότι έπρεπε να ληφθεί αμέσως η σχετική απόφαση, για να μη δημιουργηθούν αντιφατικές φήμες στην κοινή γνώμη, και ότι για τη λήψη της αποφάσεως ελήφθησαν υπ' όψιν πολλοί παράγοντες, όπως θέματα ανθρωπισμού, εναρμονισμού με τις κοινωνίες που αποστέρουν την εκτέλεση της θανατικής ποινής, το πνεύμα της συμβάσεως της Ρώμης κλπ. Δεν παρέλειψαν δε να υπομνήσουν ότι οι εκπρόσωποι της αντιπολιτεύσεως στη Βουλή ζητούσαν την κατάργηση της ποινής του θανάτου εφ' όλων των πολιτικών εγκλημάτων, ακόμη και των συνθέτων¹¹⁹.

Σε νομικό δε επίπεδο, καταλογίσθηκε στην απόφαση της Κυβερνήσεως, όπως αυτή ανακοινώθηκε στις 23.08.1975, ότι δεν ήταν δυνατή η απονομή χάριτος πριν το αμετάκλητον της καταδικαστικής αποφάσεως. Υπήρχε, μάλιστα, και σχετική γνωμοδότηση από το 1965 του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου Κ. Κόλλια (του μετέπειτα πρώτου πρωθυπουργού της δικτατορίας)¹²⁰, και γι' αυτό η αντιπολίτευση στις αντιδράσεις της έκανε λόγο και για παρέμβαση στη λειτουργία της Δικαιοσύνης. Μετά ταύτα, η απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου, η οποία ελήφθη τη Δευτέρα 25 Αυγούστου 1975, ήταν πιο προσεκτική: «*Όταν η απόφασις του Πενταμελούς Εφετείου καταστή*

¹¹⁴ Βλ. το Βήμα της 24.08.1975, σελ. 1, και την Καθημερινή της 24.08.1975, σελ. 1.

¹¹⁵ Βλ. το Βήμα της 24.08.1975, σελ. 1, και της 26.08.1975, σελ. 1, 5, καθώς και την Καθημερινή της 24.08.1975, σελ. 1, και της 26.08.1985, σελ. 1.

¹¹⁶ Το Βήμα της 26.08.1975, σελ. 5.

¹¹⁷ Βλ. το άρθρο «Επακόλουθα μιας κυρώσεως» στην Καθημερινή της 26.08.1975, σελ. 7. Στο εσπευσμένο της ανακοινώσεως εστιάζει και ο Γ. Ντεγιάννης, *Η δίκη, ό.π.*, σελ. 199: «*Δεν ήταν λάθος η χάρη, ήταν η βιασύνη στη απονομή της*».

¹¹⁸ Βλ. Καθημερινή της 26.08.1975, σελ. 1.

¹¹⁹ Το άρθρο 7 παρ. 3 εδ. β' του Συντάγματος του 1975, όπως άλλωστε και όλα τα προγενέστερα Συντάγματα από το 1864 και εντεύθεν, προέβλεπε: «*Θανατική ποινή επί πολιτικών εγκλημάτων, εκτός των συνθέτων, δεν επιβάλλεται*». Η διάταξη αυτή τροποποιήθηκε με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, όταν εισήχθη στο Σύνταγμα η απαγόρευση της θανατικής ποινής, με εξαίρεση τα «*κακουργήματα τα οποία τελούνται σε καιρό πολέμου και σχετίζονται με αυτόν*».

¹²⁰ Βλ. Γνωμ.Εισ.ΑΠ Κ. Κόλλια 16/14.10.1965, ΠοινΧρ ΙΕ'/1965, σελ. 567.

αμετάκλητος», τότε θα κινηθεί η νόμιμη διαδικασία για τη μετατροπή των θανατικών ποινών σε ισόβια δεσμά¹²¹.

Αφ' ης στιγμής, πάντως, η Κυβέρνηση είχε δημοσιοποιήσει την απόφασή της για τη μη εκτέλεση των θανατικών ποινών, έπρεπε να δώσει και ένα μήνυμα στην κοινή γνώμη, ιδίως όμως σε τυχόν επίδοξους πραξικοπηματίες, ότι δε θα έπρεπε να εκλάβουν τη χάρη αυτή ως άφεση αμαρτιών και να ενθαρρυνθούν σε ανατρεπτικές κινήσεις. Στις 29 Αυγούστου 1975 έγιναν, λοιπόν, οι γνωστές δηλώσεις του Κ. Καραμανλή ενώπιον αξιωματικών στη Δράμα: «Όταν ομιλούμε για ισόβια δεσμά εννοούμε ισόβια δεσμά»¹²².

Τελικά, προεδρικό διάταγμα για απονομή χάριτος δεν εξεδόθη. Αντίθετα, όπως φαίνεται, εφαρμόστηκε το άρθρ. 116 παρ. 1 του τότε ισχύοντος Σωφρονιστικού Κώδικα (Α.Ν. 125/1967)¹²³, το οποίο όριζε: «*Η ποινή του θανάτου δεν εκτελείται, αν από του αμετακλήτου της επιβαλούσης ταύτην καταδικαστικής αποφάσεως παρήλθον τρία έτη, ότε αυτή μετατρέπεται αυτοδικαίως εις ισόβιον κάθειρξιν*». Αυτό συνέβη και στην υπό κρίσιν υπόθεση¹²⁴.

Πάντως, η δέσμευση «όταν λέμε ισόβια εννοούμε ισόβια» εν πολλοίς ετηρήθη. Οι περισσότεροι από τους πραξικοπηματίες κρατήθηκαν για πολλά έτη, μερικοί δε από αυτούς πέθαναν στη φυλακή. Τελευταίοι πέθαναν οι Δημ. Ιωαννίδης, το 2010, και Νικ. Ντερτιλής, το 2013¹²⁵.

Η απόφαση για τη μη εκτέλεση των θανατικών ποινών ήταν, κατά τη γνώμη του γράφοντος, ορθότατη. Σε νομικό επίπεδο, η εκτέλεση της θανατικής ποινής προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Ήδη πολλά ευρωπαϊκά κράτη είχαν προβεί τότε στην κατάργησή της ή είχαν de facto παύσει να την εκτελούν¹²⁶. Η εκτέλεση της θανατικής ποινής θα αποτελούσε μια βίαιη πολιτιστική οπισθοδρόμηση. Σε πολιτικό δε επίπεδο, μπορεί μεν η Κυβέρνηση να ήρθε σε έντονη αντίθεση με το λαϊκό αίσθημα, αλλά απέφυγε τη μαρτυροποίηση και ηρωοποίηση των δικτατόρων, την οποία θα προκαλούσε η εκτέλεση. Απέφυγε επίσης τη δημιουργία ενός νέου διχασμού. Άλλωστε, οι μνήμες από τις συνέπειες της εκτελέσεως των εξ το 1922, δεν είχαν ακόμη σβήσει¹²⁷.

¹²¹ Βλ. Καθημερινή της 26.08.1975, σελ. 3.

¹²² Βλ. το Βήμα της 30.08.1975, σελ. 1, 2 και την Καθημερινή της 30.08.1975, σελ. 1, 3.

¹²³ ΦΕΚ Α' 152 της 04.09.1967.

¹²⁴ Την πληροφορία ότι εφαρμόστηκε η παραπάνω διάταξη του Σωφρονιστικού Κώδικα αναφέρει ο Δ. Σπινέλλης, βλ. D. Spinellis, *Probleme des Hochverrats im Lichte der Erfahrungen aus der jüngsten griechischen Geschichte und Rechtsprechung*, ZStW 94/1982, σελ. 1080 επ., 1084, σημ. 3. Πρβλ. και Ι. Anagnostopoulos, *Schwerpunkte neuerer Entwicklungen im griechischen Strafrecht*, ZStW 98/1986, σελ. 542 επ., 729, σημ. 155.

¹²⁵ Βλ. τις σχετικές πληροφορίες για την τύχη των καταδικασθέντων χουντικών στον Ν. Αλιβιζάτο, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα», ό.π., σελ. 58 επ.

¹²⁶ Σήμερα η επιβολή της θανατικής ποινής απαγορεύεται πλήρως από το 13ο πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ.

¹²⁷ Θετικά αξιολογούν τη μη εκτέλεση των θανατικών ποινών και οι Α. Συρίγος/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 272 επ., οι οποίοι τονίζουν ότι ο Καραμανλής «δεν ήθελε να θεμελιωθεί η νεαρή δημοκρατία πάνω στο αίμα του εσωτερικού εχθρού, κάτι που είχε υποσκάψει τα προηγούμενα πολιτεύματα του 1924, 1935, 1946-42».

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΩΞΗ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΩΝ ΚΑΙ ΥΠΟΥΡΓΩΝ ΤΗΣ ΧΟΥΝΤΑΣ ΚΑΙ ΤΟ «ΣΤΙΓΜΙΑΙΟ»

Ι. Η ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΩΞΗ ΚΑΤΑ ΤΩΝ «104» ΚΑΙ Η ΔΙΑΦΩΝΙΑ ΤΟΥ ΑΝΑΚΡΙΤΗ

Όπως έχει ανωτέρω εκτεθεί, η ποινική δίωξη κατά των πρωταιτίων της χούντας και η υπαγωγή της υποθέσεως στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών αφορούσε μόνο τα γεγονότα της 21ης Απριλίου 1967 και τη δράση των πραξικοπηματιών για την ανατροπή της Κυβερνήσεως Π. Κανελλόπουλου την ημέρα εκείνη. Αυτό προέκυπτε σαφώς από τη διατύπωση της συντακτικής πράξεως της 3ης Οκτωβρίου 1974. Πέρα, όμως, από τους πρωταίτιους, είχε τεθεί και το ζήτημα για την ποινική δίωξη των προσώπων εκείνων τα οποία, ιδίως μέσα από την κατοχή κυβερνητικών αξιωμάτων (πρωθυπουργών και υπουργών της δικτατορίας κλπ.), είχαν συμβάλει στην υποστήριξη και τη διατήρηση του καθεστώτος καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας.

Για τη δίωξη των προσώπων αυτών προέβλεψε το Δ' Ψήφισμα της 18.01.1975, στο άρθρο 2 αυτού. Όρισε ότι και σε αυτή την υπόθεση η δίωξη θα γινόταν με βάση απόφαση της Ολομελείας του Εφετείου Αθηνών, κατά το άρθ. 29 του τότε ισχύοντος ΚΠΔ, η δε δίκη στο ακροατήριο θα διεξήγεται και πάλι ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών. Περαιτέρω, με το ίδιο άρθρο ορίσθηκε ότι το χρονικό διάστημα από την τέλεση των πράξεων αυτών μέχρι και τη δημοσίευση του ψηφίσματος δεν θα υπελογίζετο στο διάστημα της παραγραφής, καθώς επίσης ότι τα αδικήματα αυτά θα υπέπιπταν σε παραγραφή εντός εξαμήνου από της δημοσίευσής του ψηφίσματος, αν μέχρι τότε δεν ασκηθεί ποινική δίωξη ή δεν είχε υποβληθεί μήνυση γι' αυτά¹²⁸.

Και εδώ αφετηρία της ποινικής δίωξης υπήρξε μια άλλη μήνυση του Αλεξάνδρου Λυκουρέζου, από τις 27.01.1975. Η μήνυση αυτή εστρέφετο κατά 104 προσώπων: τριών πρωθυπουργών (Κωνσταντίνου Κόλλια, Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη και Αδαμαντίου Ανδρουτσόπουλου), 100 υπουργών και υφυπουργών της δικτατορικής περιόδου, καθώς και κατά του πρώην αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου Κοτσώνη¹²⁹. Γι' αυτό και η υπόθεση αυτή έμεινε επίσης γνωστή ως η «ποινική δίωξη κατά των 104».

¹²⁸ Το άρθ. 2 του ψηφίσματος είχε ως ακολούθως: «1. Διά την δίωξιν και ανάκρισιν αξιοποιώνων πράξεων, συμπεριλαμβανομένων και των προβλεπομένων υπό των διατάξεων «περί ευθύνης Υπουργών», τελεσθεισών παρά ασκησάντων έργα μέλους Υπουργικού Συμβουλίου, Υφυπουργού ή Γενικού Γραμματέως, ως και των συμμετόχων αυτών, κατά το από της 21ης Απριλίου 1967 μέχρι και της 23ης Ιουλίου 1974 χρονικόν διάστημα, καθίστανται υποχρεωτικώς αρμόδιαι αι κατά το άρθρον 29 του Κώδικος Ποινικής Δικονομίας δικαστικάί αρχαί Αθηνών, διά την εκδίκασιν δε των ως άνω πράξεων καθίσταται αποκλειστικώς αρμόδιον το πενταμελές Εφετείον Αθηνών, του οποίου η αρμοδιότης διατηρείται και εκλιπόντος εξ οιασδήποτε αιτίας του δεσμού της συναφείας λόγω συμμετοχής. Κατά τα λοιπά εφαρμόζονται αι διατάξεις του Κώδικος Ποινικής Δικονομίας, αι αφορώσαι την προδικασίαν, την κυρίαν διαδικασίαν και τα ένδικα μέσα. 2. Επί των τελεσθεισών αξιοποιώνων πράξεων παρά των εν παραγράφω 1 προσώπων, ο διαδραμών από της τελέσεως αυτών μέχρι της δημοσιεύσεως του παρόντος Ψηφίσματος χρόνος δεν υπολογίζεται εις τον κατά τον Ποινικόν Κώδικα χρόνον παραγραφής. 3. Το αξιοποιών των εγκλημάτων των τελεσθέντων υπό των κατά την παράγραφον 1 του παρόντος άρθρου προσώπων εξαλείφεται, λόγω παραγραφής, μετά παρέλευσιν έξ μηνών από της δημοσιεύσεως του παρόντος, αν μέχρι της λήξεως της προθεσμίας ταύτης δεν ησκήθη ποινική δίωξις ή δεν υπεβλήθη μήνυσις περί τούτων, εκτός αν τα εγκλήματα ταύτα σχετίζονται με περιουσιακήν βλάβην του Δημοσίου ή Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου».

¹²⁹ Βλ. για τη μήνυση αυτή την Καθημερινή της 28.01.1975, σελ. 1.

Πράγματι, κατά των 104 ασκήθηκε ποινική δίωξη για συνέργεια σε εσχάτη προδοσία, σύμφωνα με την υπ' αρ. 20/1975 απόφαση της Ολομελείας του Εφετείου Αθηνών, η οποία ελήφθη στις 28.03.1975, ορίσθηκε δε ανακριτής ο εφέτης Κωνσταντίνος Ποταμιάνος¹³⁰. Μετά από μερικές ημέρες, όμως, ο ανακριτής διεφώνησε με την ασκηθείσα ποινική δίωξη, αρνούμενος να ενδώσει στην εισαγγελική παραγγελία για διενέργεια ανακρίσεως¹³¹. Η εσχάτη προδοσία, κατά την άποψή του, ήταν έγκλημα στιγμιαίο και όχι διαρκές, το οποίο είχε τελεσθεί στις 21.04.1967, και επομένως, μετά την ημέρα αυτή δεν ήταν δυνατή η παροχή συνδρομής (συνέργεια) στους δράστες του εγκλήματος αυτού¹³².

II. ΤΟ ΤΕΘΕΝ ΝΟΜΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να εξηγήσουμε ποιο ήταν το νομικό ζήτημα για το οποίο διεφώνησε ο ανακριτής: Στην επιστήμη του Ποινικού Δικαίου υπάρχει η διάκριση ανάμεσα σε στιγμιαία και διαρκή εγκλήματα. Στιγμιαίο έγκλημα είναι εκείνο, από την τέλεσή του οποίου δεν δημιουργείται κάποια παράνομη κατάσταση ή, εφόσον δημιουργείται μια παράνομη κατάσταση, η διατήρησή της δεν συνιστά τέλεση του εγκλήματος αυτού. Αντίθετα, διαρκές έγκλημα είναι εκείνο στο οποίο η διατήρηση της παράνομης καταστάσεως, η οποία προκλήθηκε από την τέλεσή του, πληροί την αυτή αντικειμενική υπόσταση, όπως και η παραγωγή της παράνομης καταστάσεως. Έτσι, παράδειγμα στιγμιαίου εγκλήματος συνιστά η κλοπή (άρθ. 372 ΠΚ): Μετά την τέλεσή της δημιουργείται μεν μια παράνομη κατάσταση, διότι ο κλέφτης ευρίσκεται και παραμένει στην κατοχή του κλαπέντος, αλλά η κατοχή αυτή δεν συνιστά συνεχιζόμενη τέλεση κλοπής. Αντίθετα, παράδειγμα διαρκούς εγκλήματος συνιστά η παράνομη κατακράτηση (άρθ. 325 ΠΚ): Αν ο Α κλειδώνει τον Β σε έναν χώρο, δημιουργείται μια παράνομη κατάσταση από την κατακράτηση του τελευταίου, η δε εξακολούθηση αυτής, όσο ο Α κατακρατά τον Β, συνιστά τέλεση του ιδίου εγκλήματος¹³³.

Η διάκριση μεταξύ στιγμιαίου και διαρκούς εγκλήματος έχει αρκετές πρακτικές συνέπειες. Κρίσιμη εν προκειμένω ήταν η εξής: Σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του Ποινικού Κώδικα¹³⁴, η συνδρομή στην τέλεση του εγκλήματος είναι δυνατή, προκειμένου περί άμεσης συνέργειας, μόνο κατά της διάρκειας της τελέσεως αυτού, ενώ, επί απλής συνέργειας, πριν την τέλεσή του ή κατά τη διάρκεια της τελέσεώς του. Μετά την τέλεση του εγκλήματος συνέργεια δεν είναι δυνατή.

¹³⁰ Βλ. το Βήμα της 29.03.1975, σελ. 1, 2, και την Καθημερινή της 29.03.1975, σελ. 1.

¹³¹ Κατά το άρθ. 247 του τότε ισχύοντος ΚΠΔ: «1. Ο ανακριτής έχει το δικαίωμα να μη ενδώσει εις την παραγγελίαν του εισαγγελέως προς ενέργειαν κυρίας ανακρίσεως μόνον όταν θεωρή εαυτόν αναρμόδιον ή όταν η πράξις δεν φέρει αξιόποινον χαρακτήρα ή παρεγράφη το αξιόποινον αυτής ή υφίστανται λόγοι κωλύοντες την ποινική δίωξιν ή αναστέλλοντες αυτήν. 2. Κατά τας περιπτώσεις ταύτας αποφάινεται επί της διαφωνίας το δικαστικόν συμβούλιον». Παρόμοια διάταξη υφίσταται και σήμερα στο άρθ. 247 του ισχύοντος ΚΠΔ. Εν προκειμένω ο ανακριτής θεωρούσε ότι η συνέργεια η παρασχεθείσα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, αλλά μετά την 21η Απριλίου 1967, δεν έφερε αξιόποινο χαρακτήρα.

¹³² Βλ. το πλήρες κείμενο της σχετικής αναφοράς του ανακριτή Ποταμιάνου σε ΝοΒ 23/1975, σελ. 554. Για τη διαφωνία αυτή βλ. ακόμη το Βήμα της 24.04.1975, σελ. 1, και την Καθημερινή της 24.04.1975, σελ. 1.

¹³³ Για τη διάκριση αυτή βλ. αντί άλλων πολλών Χ. Μυλωνόπουλο, *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος*, 2^η έκδ., 2020, σελ. 185 επ. Ν. Ανδρουλάκη, *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, τ. Ι, Θεωρία για το έγκλημα*, 2^η έκδ. 2006, σελ. 181 επ.

¹³⁴ Βλ. τα άρθ. 46 παρ. 1β' και 47 του τότε ισχύοντος Ποινικού Κώδικα. Αντίστοιχες είναι σήμερα οι διατάξεις των εδ. α' και β' του άρθ. 47 του ισχύοντος ΠΚ.

Έτσι συνιστά π.χ. απλή συνέργεια η παροχή του όπλου στον δράστη της ανθρωποκτονίας, η οποία λαμβάνει χώρα πριν από την τέλεση του εγκλήματος, ή η δράση του «τσιλιαδόρου», η οποία λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια τελέσεως της ανθρωποκτονίας, όχι όμως και οποιαδήποτε ενέργεια, η οποία λαμβάνει χώρα εκ των υστέρων, όπως η φυγάδευση του δράστη ή η εξαφάνιση των ιχνών του εγκλήματος¹³⁵.

Τα πράγματα, επομένως, στην περίπτωση των 104 υπουργών της δικτατορίας είχαν ως εξής: Αν ήθελε κριθεί ότι η εσχάτη προδοσία ήταν διαρκές έγκλημα και δη ότι είχε διαρκέσει καθ' όλο το χρονικό διάστημα από την 21η Απριλίου 1967 μέχρι και τις 23.07.1974, τότε η δραστηριότητα των 104 αξιωματούχων θα μπορούσε να συνιστά συνδρομή παρασχεθείσα κατά τη διάρκεια του εγκλήματος και επομένως να χαρακτηριστεί συνέργεια σε αυτή. Αν, αντίθετα, γινόταν δεκτή η άποψη την οποία υπεστήριζε ο εφέτης ανακριτής, ότι η εσχάτη προδοσία ήταν έγκλημα στιγμιαίο, τότε αυτή είχε αποπερατωθεί στις 21 Απριλίου 1967, όταν ο τότε Βασιλεύς εξαναγκάσθηκε να ματαιώσει τις εκλογές και να ορκίσει την Κυβέρνηση Κόλλια, μεταβληθέντος κατά τον τρόπο αυτό του πολιτεύματος, με αποτέλεσμα η συμπεριφορά των 104, η οποία έλαβε χώρα μετά την ημέρα εκείνη, να μη δύναται να χαρακτηριστεί ως πράξη συνέργειας σε εσχάτη προδοσία και να μη φέρει αξιόποινο χαρακτήρα.

III. Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΦΩΝΙΑΣ

Η παραπάνω διαφωνία του ανακριτή δημιούργησε πράγματι μεγάλη αίσθηση την εποχή εκείνη και προκάλεσε πολλές αντιδράσεις. Το ζήτημα πάντως δεν ανέκυψε ως κεραυνός εν αιθρία. Κατά τη συζήτηση στην Ολομέλεια του Εφετείου Αθηνών για την άσκηση της ποινικής διώξεως είχε σημειωθεί έντονη διχοστασία ως προς το ζήτημα αυτό και τελικά υπέρ της διώξεως είχαν ταχθεί 46 εφέτες, θεωρώντας ότι η εσχάτη προδοσία είναι έγκλημα διαρκές, ενώ 37 εφέτες είχαν την άποψη ότι επρόκειτο για στιγμιαίο έγκλημα και επομένως δεν θα έπρεπε να ασκηθεί ποινική δίωξη. Υπέρ του στιγμιαίου εγκλήματος ήταν επίσης και η εισαγγελική πρόταση προς την Ολομέλεια του εισαγγελέως Κ. Γκουλούση¹³⁶.

Το θέμα του στιγμιαίου ή διαρκούς εγκλήματος είχε μάλιστα ήδη τεθεί στη Βουλή στις 13 και 14.01.1975, κατά την ψήφιση του άρθ. 2 του Δ' Ψηφίσματος¹³⁷. Με δεδομένο ότι κατά το –ήδη ομόφωνα ψηφισθέν– άρθ. 1 του ψηφίσματος, το στασιαστικό κίνημα της 21ης Απριλίου, αλλά «και η εκ τούτου προελθούσα κατάσταση μέχρι της 23ης Ιουλίου 1974», απετέλεσαν πραξικόπημα, ετέθη από την αντιπολίτευση το ζήτημα του χαρακτηρισμού της αναλήψεως υπουργικών καθηκόντων ως αξιόποινης συμπεριφοράς. Στο πλαίσιο της συζητήσεως αυτής ο βουλευτής Αθανάσιος Κανελλόπουλος έθεσε πρώτος το θέμα αν η εσχάτη προδοσία είναι διαρκές αδίκημα. Επειδή, κατά την άποψή του, επρόκειτο πράγματι περί διαρκούς αδικήματος, δεν ετίθετο θέμα να αναφερθεί

¹³⁵ Αυτή είναι δυνατόν να συνιστά υπόθαλψη εγκληματία, γεγονός το οποίο είναι άνευ σημασίας για την υπό συζήτηση προβληματική.

¹³⁶ Βλ. το Βήμα της 29.03.1975, σελ. 1.

¹³⁷ Βλ. σχετικά το Βήμα της 15.01.1975, σελ. 1, 2, και την Καθημερινή της 15.01.1975, σελ. 3.

ρητά στο ψήφισμα ότι η ανάληψη υπουργικού αξιώματος ήταν αξιόποινη¹³⁸. Το ζήτημα στη συνέχεια έθεσε μετ' επιτάσεως ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο οποίος εδήλωσε ότι δεν επιθυμούσε μεν να κριθούν οι σφετεριστές με νόμο καινούργιο, αλλά με βάση τη νομοθεσία η οποία ίσχυε όταν καταλύθηκε η έννομη τάξη. Προσέθεσε όμως: «Δεν νομίζω ότι είναι δυσχερές το Σώμα να διευκρινίσει ότι εδώ υπάρχει συνεχιζόμενον πραξικόπημα. Τουλάχιστον η εσχάτη προδοσία η οποία αφορά την ανατροπή της εννόμου τάξεως του πολιτεύματος της χώρας, αυτό το αδίκημα τουλάχιστον, αλλά και η στάσις, είναι τα δύο αδικήματα, –επισημαίνω όμως την εσχάτην προδοσίαν η οποία αφορά κατ' εξοχήν τον πολίτην Πρωθυπουργόν, Υπουργόν, Γενικόν Γραμματέα– θα πρέπει να θεωρηθή από το σώμα ότι εστρέφετο εναντίον του νομίμου πολιτεύματος και ότι απετέλεσε διαρκές αδίκημα μέχρι της 23ης Ιουλίου 1974»¹³⁹.

Ο τότε Υπουργός Δικαιοσύνης, Κωνσταντίνος Στεφανάκης, αρνήθηκε σθεναρά να λάβει θέση ως προς τον χαρακτήρα της εσχάτης προδοσίας ως διαρκούς εγκλήματος ή όχι. Η γνώμη του ήταν ότι αυτό αποτελούσε νομικό ζήτημα το οποίο θα το έκρινε η δικαιοσύνη. Αν το έκρινε διαρκές, θα προέβαινε στην απαγγελία κατηγορίας. Επέμενε δε να μη χαρακτηριστεί ρητά στο ψήφισμα η εσχάτη προδοσία ως διαρκές έγκλημα (όπως ζητούσε η αντιπολίτευση), προκειμένου να μην θεσπισθεί κανόνας ουσιαστικού ποινικού δικαίου με αναδρομική ισχύ. Έπρεπε να εφαρμοσθεί ο νόμος οποίος ίσχυε την 21.04.1967. Για τον λόγο αυτό, ο Υπουργός Δικαιοσύνης αντιμετώπιζε την παρ. 1 του άρθ. 2 του ψηφίσματος ως αμιγώς δικονομική διάταξη, δηλαδή ως μία διάταξη η οποία εθέσπιζε απλώς την αρμοδιότητα του Εφετείου Αθηνών για τις πράξεις των υπουργών, χωρίς όμως με το άρθρο αυτό να λαμβάνει θέση ο νομοθέτης ως προς το ουσιαστικό ζήτημα του αξιόποινου χαρακτήρα των πράξεων αυτών¹⁴⁰.

Η συζήτηση επί του άρθρου 2 ολοκληρώθηκε με τον Ανδρέα Παπανδρέου να δηλώνει ότι πρέπει να είναι σαφής ο προσδιορισμός του χρόνου διάρκειας της καταστάσεως η οποία χαρακτηρίζεται πραξικόπημα, να ζητά δε να διευκρινισθεί ότι το αδίκημα είναι διαρκές και να προτείνει ακόμα και «την θέσπιση ουσιαστικού κανόνος» και τον Κωνσταντίνο Στεφανάκη να απαντά ότι «δεν πρέπει να ανατρέψωμεν αυτήν την θεμελιώδη αρχήν του Δημοκρατικού μας Πολιτεύματος, εκ των υστέρων να θεσπιζόμεν κανόνας δικαίου, οι οποίοι δεν ίσχυον κατά τον χρόνον της τελέσεως της πράξεως»¹⁴¹. Μετά ταύτα διεξήχθη ονομαστική ψηφοφορία και το άρθ. 2 του ψηφίσματος ψηφίσθηκε κατά πλειοψηφία από μόνη τη Νέα Δημοκρατία, χωρίς την προσθήκη την οποία ζητούσε η αντιπολίτευση.

IV. Η ΚΡΙΣΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΔΙΑΦΩΝΙΑΣ

Η παραπάνω διαφωνία του ανακριτή με την ασκηθείσα ποινική δίωξη ήχθη προς επίλυση ενώπιον του Συμβουλίου Εφετών, όπως προβλέπει η Ποινική Δικονομία. Στην πρότασή του προς το

¹³⁸ Βλ. Πρακτικά της Βουλής, συνεδρίαση της 13.01.1975, σελ. 241.

¹³⁹ Βλ. τις τοποθετήσεις του Α. Παπανδρέου στα Πρακτικά της Βουλής, συνεδρίαση της 14.01.1975, σελ. 246 επ., ίδια σελ. 249.

¹⁴⁰ Η θέση αυτή του Κ. Στεφανάκη διατρέχει όλες τις τοποθετήσεις του κατά τη συζήτηση του Δ' Ψηφίσματος στη Βουλή. Βλ. Πρακτικά της Βουλής της 13.01.1975, σελ. 238, 239, 242, 243 και της 14.01.1975, σελ. 247, 248, 249.

¹⁴¹ Βλ. Πρακτικά της Βουλής της 14.01.1975, σελ. 250.

Συμβούλιο ο εισαγγελέας εφετών Νικ. Γανώσης, τάχθηκε με την άποψη του ανακριτή. Η εσχάτη προδοσία ήταν, και κατά τη δική του άποψη, έγκλημα στιγμιαίο.

Τελικά το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών, με το υπ' αρ. 355/1975 βούλευμά του¹⁴², έκλινε –με ισχνή πλειοψηφία 3-2– προς την άποψη ότι η εσχάτη προδοσία είναι διαρκές έγκλημα, εφόσον οι δράστες, όταν καταλάβουν την εξουσία, παρεμποδίζουν με θετικές ενέργειες την επαναφορά στην προτέρα κατάσταση (π.χ. παρεμποδίζουν όσους στηρίζουν το προϋφιστάμενο πολίτευμα). Η συμπεριφορά αυτή ενέχει *παράταση ισάξια της αρχικής προσβολής* και καθιστά την εσχάτη προδοσία έγκλημα διαρκές. Επρόκειτο για ένα κριτήριο ειλημμένο από μια θεμελιώδη μελέτη του Νικολάου Ανδρουλάκη για το διαρκές έγκλημα, από το έτος 1965¹⁴³.

Κατά του βουλεύματος αυτού ασκήθηκε, όμως, αναίρεση από τον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Ευστάθιο Μπλέτσα, ο οποίος υπεστήριξε την άποψη ότι η εσχάτη προδοσία είναι έγκλημα στιγμιαίο. Την ίδια θέση ακολούθησε και η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου, με το υπ' αρ. 684/1975 βούλευμά της, το οποίο εξεδόθη επί της αναιρέσεως αυτής¹⁴⁴. Σύμφωνα με την άποψή της, επί εσχάτης προδοσίας η εγκληματική ενέργεια εξαντλείται στην τέλεση των πράξεων που προβλέπει ο Ποινικός Κώδικας, δηλαδή στον εξαναγκασμό του Βασιλέως και στη μεταβολή του πολιτεύματος. Κατά συνέπεια, «*η μετά ταύτα προκύπτουσα κατάσταση, ουδεμιάς εν τω νόμω μνείας περί ταύτης γενομένης, αποτελεί συνέπειαν απλή και ουχί παράτασιν της εγκληματικής ενέργειας*», μη νοουμένης επομένως συνέργειας κατ' αυτήν.

Όπως γράφτηκε την εποχή εκείνη, στην απόφαση αυτή της Ολομελείας υπήρξε μειοψηφία 9 Αρεοπαγιτών¹⁴⁵. Η κρίση πάντως αυτή του Αρείου Πάγου εσήμανε και το πέρας της διώξεως των 104 πρωθυπουργών και υπουργών της δικτατορίας.

V. Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ

Όπως είναι ευνόητο, οι αντιδράσεις για την κρίση αυτή της Ολομελείας υπήρξαν σφοδρές, δεδομένου ότι η απόφαση αυτή ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το λαϊκό αίσθημα και την πάνδημη επιθυμία για την τιμωρία των πρωθυπουργών και των υπουργών της δικτατορίας¹⁴⁶. Οι πολιτικές

¹⁴² Βλ. ΠοινΧρ ΚΕ/321= ΝοΒ 23.554, όπου και η αντίθετη πρόταση του εισαγγελέως Ν. Γανώση. Προέδρος στο Συμβούλιο Εφετών ήταν ο Γεώργιος Κατσίκας και εισηγητής ο εφέτης Χριστόφορος Χριστοφορίδης.

¹⁴³ Βλ. Ν. Ανδρουλάκη, *Επί του προσδιορισμού της εννοίας του διαρκούς εγκλήματος*, ΠοινΧρ. ΙΕ'/1965, σελ. 326 επ., 333.

¹⁴⁴ ΠοινΧρ ΚΕ/422 με σύμφ. εισαγγ. προτ. Ε. Μπλέτσα = ΤοΣ 1, σελ. 686 = ΝοΒ 23/799 με προλεγόμενα του τότε Προέδρου του Δ.Σ.Α. Αλεξάνδρου Σακελλαρόπουλου. Το βούλευμα αυτό εκδόθηκε στις 02.07.1975, ταυτόχρονα με το υπ' αρ. 683/1975 βούλευμα της Ολομελείας του Αρείου Πάγου για την υπόθεση των πρωταιτών. Βλ. σχετικώς το Βήμα της 03.07.1975, σελ. 1, και την Καθημερινή της 03.07.1975, σελ. 1.

¹⁴⁵ Ο Ευ. Γιαννόπουλος, *Ηθικά θέματα και προβλήματα της Δικαιοσύνης. Ο Άρειος Πάγος και η συγκρότησή του. Παρατηρήσεις, παραινήσεις και λύσεις*, ΝοΒ 25/1977, σελ. 657 επ., 666, απεκάλυψε και τα ονόματα των 9 Αρεοπαγιτών οι οποίοι είχαν ψηφίσει κατά του στιγμιαίου (ως γνωστόν, η γνώμη της μειοψηφίας την εποχή εκείνη δεν εδημοσιεύετο, πολλώ δε μάλλον τα ονόματα των μειοψηφισάντων δικαστών). Μεταξύ αυτών περιλαμβάνοντο τόσο ο Πρόεδρος του Αρείου Πάγου, Κωνσταντίνος Ζαχαρής, όσο και ο εισηγητής, Δημήτριος Σκούμπος.

¹⁴⁶ Είναι πράγματι εντυπωσιακό το γεγονός ότι ο ελληνικός λαός την εποχή εκείνη απησχολείτο με το νομικό ζήτημα αν η εσχάτη προδοσία είναι έγκλημα στιγμιαίο ή διαρκές. Όπως σημείωνε ο Ν. Ανδρουλάκης, *Η διάρκεια της εσχάτης προδοσίας*, ΠοινΧρ ΚΕ'/1975, σελ. 513: «*Ποιος να το έλεγεν, ότι η “σχολαστική” αυτή διάκρισις θα απησχόλει και θα*

αντιδράσεις εστρέφοντο κατά του Αρείου Πάγου, αλλά και κατά της Κυβερνήσεως η οποία, κατά την αντιπολίτευση, δεν είχε προχωρήσει την κάθαρση στη Δικαιοσύνη¹⁴⁷.

Ισχυρή ήταν όμως και η αντίδραση της ελληνικής νομικής επιστήμης στο βούλευμα αυτό. Ο Νικόλαος Ανδρουλάκης, ο Φαίδων Βεγλερής και ο Γεώργιος Κασιμάτης έλαβαν θέση κατά της κρίσεως του Αρείου Πάγου και επεσήμαναν ιδίως την άσκηση βίας καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας για τη διατήρηση του καθεστώτος¹⁴⁸.

Από την άλλη πλευρά, και η πρόταση Μπλέτσα προς την Ολομέλεια ήταν, πάντως, καλά θεμελιωμένη, ελάμβανε δε υπ' όψιν και τη γνωμοδότηση ενός κορυφαίου Γερμανού Καθηγητή του Ποινικού Δικαίου, του Hans-Heinrich Jescheck. Ο τελευταίος ανέφερε μεταξύ άλλων στη γνωμοδότησή του ότι «εν τη γερμανική βιβλιογραφία, και εν τη επιστήμη και νομολογία των χωρών, αι οποία έχουν διάταξιν περί εσχάτης προδοσίας ομοίαν εν τη δομή της προς την υπό του ελληνικού δικαίου καθιερωμένην, γίνεται ομοφώνως αντιληπτή η διάταξις αυτή ως μη συνιστώσα διαρκές έγκλημα»¹⁴⁹. Πέ-

---

συνεκίνει ένα ολόκληρον λαόν, θα ανεφέρετο εις πηχιαίους τίτλους των καθημερινών εφημερίδων, θα ανερριχάτο εν είδει κυρίου θέματος πολιτικής διαμάχης και –το σπουδαιότερον– θα προσελάμβανε χαρακτήρα νομικού διαύλου, μέσω του οποίου θα ώφειλον κατά βαρύνοντα λόγον να διοχετευθούν τα περι δικαίου και αδίκου συναισθήματα του ταλαιπωρημένου λαού των Ελλήνων».

¹⁴⁷ Ο Αλέξανδρος Λυκουρέζος, πριν από την έκδοση του παραπάνω βουλεύματος της Ολομελείας, είχε υποβάλει αίτηση εξαιρέσεως 12 Αντιπροέδρων του Αρείου Πάγου και Αρεοπαγιτών, οι οποίοι, κατά την άποψή του, ήγειραν υπόνοιες μεροληψίας, είτε επειδή είχαν υπερασπισθεί τον επί δικτατορίας Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, ο οποίος είχε απολυθεί με τη Μεταπολίτευση και εδιώκετο πειθαρχικώς, είτε επειδή είχαν συμμετάσχει στις δυο αποφάσεις της Ολομελείας του 1970 και του 1973, με τις οποίες είχε κριθεί ότι η 21η Απριλίου 1967 απετέλεσε επανάσταση η οποία δημιούργησε δίκαιο. Βλ. σχετικώς το Βήμα της 23.05.1975, σελ. 5. Η αίτηση αυτή απερρίφθη ως απαράδεκτη με το υπ' αρ. 518/1975 βούλευμα της Ολομελείας του Αρείου Πάγου (ΠοινΧρ ΚΕ/845), διότι κατά το άρθ. 16 παρ. 1 του τότε ισχύοντος ΚΠΔ (αντίστοιχο είναι και το άρθ. 16 παρ. 1 του ισχύοντος ΚΠΔ), την αίτηση εξαιρέσεως μπορεί να υποβάλει μόνο ο εισαγγελέας ή όποιος έχει την ιδιότητα του διαδίκου, ο δε Αλ. Λυκουρέζος, ναι μεν είχε δηλώσει παράσταση πολιτικής αγωγής κατά των κατηγορουμένων, πλην όμως χωρίς να δικαιούται σε αυτό, αφού από την πράξη της εσχάτης προδοσίας, η οποία στρέφεται αποκλειστικώς κατά της εξωτερικής υποστάσεως του κράτους, δεν γεννάται αξίωση αποζημιώσεως ή ηθικής βλάβης υπέρ ιδιώτη, παρέχουσα δικαίωμα σε παράσταση πολιτικής αγωγής.

¹⁴⁸ Βλ. Ν. Ανδρουλάκη, *Η διάρκεια της εσχάτης προδοσίας*, ό.π., σελ. 513 επ. = ΝοΒ 23 (1975), σελ. 805 επ., καθώς και τις παρατηρήσεις στο βούλευμα της Ολομελείας του Γ. Κασιμάτη, *Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία*, ό.π., σελ. 651 επ., 667 επ. και του Βεγλερή, ΤοΣ 1/1975, σελ. 692 επ. Βλ. περαιτέρω το άρθρο του Αντωνίου Φλώρου, *Διαρκές και όχι στιγμιαίον*, στο Βήμα της 10.07.1975, σελ. 1, 2, καθώς επίσης και δηλώσεις των Γ. Κασιμάτη, Αλ. Λυκουρέζου, Γ.Α. Μαγκάκη, Γ.Β. Μαγκάκη, Χρ. Ροκόφυλλου και Αντ. Φλώρου στο Βήμα της 05.07.1975, σελ. 5. Βλ. ακόμη, σχετικά με τη διάρκεια της εσχάτης προδοσίας, τις μεταγενέστερες μελέτες των Δ. Σπινέλλη, *Η εσχάτη προδοσία ανάμεσα στο παρελθόν και στο μέλλον*, 1979, σελ. 45 επ. του ίδιου, *Τα διαρκή και τα στιγμιαία εγκλήματα από τη σκοπιά του εφαρμοστή του δικαίου και από τη σκοπιά του νομοθέτη*, ΠοινΧρ ΚΘ'/1979, σελ. 1 επ., 22 επ., ιδίως σημ. 48· του ίδιου, *Probleme des Hochverrats im Lichte der Erfahrungen aus der jüngsten griechischen Geschichte und Rechtsprechung*, ό.π., σελ. 1080 επ., 1094 επ.· Ν. Λίβου, *Grundlagen der Strafbarkeit wegen Hochverrats*, 1984, σελ. 340 επ.

¹⁴⁹ Η γνωμοδότηση αυτή, σε ελληνική μετάφραση, είναι δημοσιευμένη στα Ποινικά Χρονικά ΚΕ'/1975, σελ. 602 επ. με τον τίτλο: *Η εσχάτη προδοσία ως έγκλημα στιγμιαίον*. Ο Jescheck, Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Freiburg και Διευθυντής του Ινστιτούτου Max Planck για το αλλοδαπό και Διεθνές Ποινικό Δίκαιο την εποχή εκείνη, ήταν ένας από τους γνωστότερους διεθνώς Γερμανούς Ποινικολόγους του δευτέρου μισού του 20ού αιώνα. Βλ. σχετικά με αυτόν τις νεκρολογίες των Α. Μπενάκη-Ψαρούδα, Ν. Κουράκη, Δ. Σπινέλλη, Κ.Δ. Σπινέλλη και Ν. Λίβου, στα Ποινικά Χρονικά τ. ΝΘ'/2009, σελ. 959 επ. Σύμφωνα με τον Ν. Ανδρουλάκη, *Η διάρκεια της εσχάτης προδοσίας*, ό.π., σελ. 515, γνωμοδότηση για την υπόθεση υπέβαλε και ο Ιταλός Καθηγητής Tullio Delogu. Αυτή δεν μνημονεύεται στην πρόταση Μπλέτσα.

ραν αυτού, η πρόταση Μπλέτσα περιείχε και αξιοπρόσεκτα νομικά επιχειρήματα¹⁵⁰: Επεσήμαινε δε μεταξύ άλλων ότι δεν είναι δυνατόν να γίνει δεκτό ότι οι πρωταίτιοι της δικτατορίας μετέβαλλαν καθημερινώς το πολίτευμα, από της 21.04.1967 μέχρι την 23.07.1974, ώστε οι κατηγορούμενοι υπουργοί να παρέχουν επί επταετία συνδρομή στη μεταβολή αυτή.

Επισημάνθηκε, επίσης, την εποχή εκείνη και η μεγάλη έκταση της διώξεως, η οποία θα μπορούσε να γίνει ακόμα πιο εκτεταμένη αν ακολουθείτο η άποψη ότι η εσχάτη προδοσία είναι διαρκές έγκλημα. Ο Δημήτριος Παπασπύρου, σε άρθρο του στην Καθημερινή στις 13.07.1975¹⁵¹, ετόνισε ότι αν η εσχάτη προδοσία εκαρακτηρίζετο διαρκές έγκλημα, θα κινδυνεύαμε να δούμε κατηγορούμενους όχι 104 Έλληνες, αλλά 104.000 ή 1.400.000. Θα έπρεπε να διωχθούν ως συνεργοί του καθεστώτος όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι, όλοι οι δικαστικοί, όλοι οι στρατιωτικοί· όλοι οι δικαστικοί αντιπρόσωποι και τα μέλη των εφορευτικών επιτροπών στα δύο ψευδοδημοψηφίσματα. Πού θα φτάναμε κατά τον τρόπο αυτόν;

Δεν επρόκειτο για νομικό, αλλά για πολιτικό επιχείρημα, το πολύ για επιχείρημα αντεγκληματικής πολιτικής. Σήμερα, πάντως, με ιστορικοπολιτικά κριτήρια, ακούγεται εύλογο.

Η διαμάχη για το στιγμιαίο διήρκεσε επί πολλά έτη¹⁵². Και σήμερα ακόμη δεν λείπουν εκείνοι οι οποίοι θεωρούν την επιχειρηματολογία του Αρείου Πάγου «νομικίστικη»¹⁵³. Τέτοιου είδους απόψεις παραβλέπουν, όμως, ότι η απόδοση ποινικής ευθύνης δεν είναι ζήτημα του λαϊκού «περί δικαίου αισθήματος», αλλά αποκλειστικά ζήτημα ορθής ερμηνείας του νόμου, εν προκειμένω δε είχε τεθεί ένα λίκν δυσχερές δογματικό ζήτημα από το πεδίο του Ποινικού Δικαίου. Όπως επεσήμανε ο Νικόλαος Ανδρουλάκης (ο οποίος ήταν αντίθετος με τη λύση την οποία έδωσε το Ακυρωτικό), «το έργο της χαράξεως των ορίων του αξιοποίνου επιτελούν μόνον ο ποινικός νόμος και η επεξεργαζόμενη τούτον ποινική δογματική. Εάν η υπό του Ακυρωτικού δοθείσα λύσις συνέπιπτε προς την υπό του ορθού δόγματος υπαγορευομένην, η αναφορά εις το λαϊκόν αίσθημα θα εστερείτο πάσης

¹⁵⁰ Τούτο ανεγνώρισε και ο Ν. Ανδρουλάκης, *Η διάρκεια της εσχάτης προδοσίας*, ό.π., σελ. 519, σημ. 20: «Αύτη έχει συνταχθή με νομικήν γνώσιν και διαλεκτικήν δεξιότητα ουχί συνήθη».

¹⁵¹ Δ. Παπασπύρου, *Το «στιγμιαίο», το «διαρκές», η πραγματικότητα και η προσπάθεια δημιουργίας εντυπώσεων*, Καθημερινή 13.07.1975, σελ. 7.

¹⁵² Εξελίχθηκε δε και σε μια προσωπική αντιπαράθεση μεταξύ του Ευαγγέλου Γιαννόπουλου, Προέδρου του ΔΣΑ την περίοδο 1976-1981, και του Ευσταθίου Μπλέτσα. Ο Ευ. Γιαννόπουλος, *Ηθικά θέματα και προβλήματα της Δικαιοσύνης*, ό.π., σελ. 657 επ., επετέθη μεταξύ άλλων (βλ. σελ. 675) αφενός μεν κατά του Κ. Ποταμιάνου, διότι ενώ ως μέλος της Ολομέλειας του Εφετείου είχε ψηφίσει υπέρ της διώξεως των 104, στη συνέχεια, ως ανακριτής, διεφώνησε με τη δίωξη, αφετέρου δε κατά του Ευστ. Μπλέτσα, διότι άσκησε αναίρεση κατά του υπ' αρ. 355/1975 βουλεύματος του Συμβουλίου Εφετών, την οποία, μάλιστα, υπεστήριξε με θέρημ. Ο δε Ευστ. Μπλέτσας, Επίτιμος Εισαγγελεύς πια από το 1977, σε βιβλίο του που δημοσίευσε το 1978 με τίτλο: *Η ελληνική δικαιοσύνη. Βορά της μεταπολιτευτικής υστερίας και μυθοπλασίας*, αναφέρθηκε λεπτομερώς στην υπόθεση του στιγμιαίου (βλ. σελ. 182 επ.) και απήντησε ότι ευλόγως διεφώνησε ο ανακριτής προς την παραγγελία για δίωξη, ώστε να κριθεί από την αρχή της διαδικασίας το αμφισβητούμενο αυτό νομικό ζήτημα, αντί να διεξαχθεί επί ματαίω μια μακρά και επίπονος ανάκριση, σε περίπτωση που μετά το πέρας αυτής τα αρμόδια δικαστικά όργανα απεφάνοντο ότι το έγκλημα δεν ήταν διαρκές. Για τον ίδιο δε λόγο και ο ίδιος ο Ευστ. Μπλέτσας άσκησε την αναίρεση κατά του βουλεύματος του Συμβουλίου Εφετών, ώστε το θέμα αυτό, το οποίο είχε διδάσει την Ολομέλεια του Εφετείου, αλλά και το Συμβούλιο Εφετών, να βρει την τελική του λύση με απόφαση της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου.

¹⁵³ Βλ. Λ. Καλλιβρετάκη, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 258.

αξίας. Η αποφυγή της ευθείας αναγωγής εις τούτο επιβάλλεται χάριν ακριβώς της προστασίας των ανθρωπίνων και λαϊκών δικαιωμάτων και ελευθεριών»¹⁵⁴.

VI. Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Το 1983, με τον ν. 1366/1983¹⁵⁵, τροποποιήθηκε το άρθ. 134 του προϊσχύσαντος ΠΚ περί εσχάτης προδοσίας και ορίσθηκε μεταξύ άλλων ρητά ότι εσχάτη προδοσία τελεί και όποιος «ασκεί ή άσκησε την εξουσία που ο ίδιος ή άλλος κατέλαβε με τους τρόπους και τα μέσα που προβλέπει το άρθρο αυτό». Έτσι η εσχάτη προδοσία κατέστη, με ρητή πλέον διάταξη νόμου, διαρκές έγκλημα. Αντίστοιχη ρύθμιση περιλαμβάνεται και στο άρθ. 134 παρ. 2 περ. β' του νέου ΠΚ του 2019¹⁵⁶.

Ο νομοθέτης, όμως, του 1983 προέβη και σε μια άλλη παρέμβαση, προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι φόβοι τους οποίους είχε διατυπώσει ο Δημ. Παπασπύρου για υπερβολική διεύρυνση του αξιοποίνου σε περίπτωση που η εσχάτη προδοσία ήθελε κριθεί διαρκές έγκλημα: Προσέθεσε στον Ποινικό Κώδικα μια νέα διάταξη, το άρθ. 134β, σύμφωνα με το οποίο: «Δεν τιμωρούνται ως συμμετοχοί στις πράξεις του άρθρου 134 δημόσιοι υπάλληλοι ή λειτουργοί που άσκησαν τα καθήκοντά τους όσο διήρκεσε ο σφετερισμός της λαϊκής κυριαρχίας ή η παράνομη κατάλυση, η μεταβολή ή η αδράνεια του δημοκρατικού πολιτεύματος, αν η άσκηση των καθηκόντων τους ήταν αναγκαία αποκλειστικώς για τη συνέχιση της λειτουργίας του κράτους και δεν έγινε με σκοπό τη διατήρηση της εξουσίας από τους σφετεριστές της»¹⁵⁷.

Η παραπάνω διάταξη καταργήθηκε, όμως, με τον νέο ΠΚ του 2019, ως περιττή. Όπως αναγράφεται στην αιτιολογική έκθεση του νέου Κώδικα, για την αντιμετώπιση του ζητήματος, το οποίο ερρύθμιζε η καταργηθείσα διάταξη, επαρκούν οι γενικές διατάξεις του ΠΚ για την άρση του αδικού και του καταλογισμού.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Στο ξεκίνημα της δίκης των πρωταιτίων στο ακροατήριο του Πενταμελούς Εφετείου, οι συνήγοροι υπερασπίσεως πολλών κατηγορουμένων απεχώρησαν από τη διαδικασία, αφού προηγουμένως προέβησαν σε μία άκρως επιθετική δήλωση, σύμφωνα με την οποία είχαν λάβει χώρα παρεμβάσεις της εκτελεστικής εξουσίας, οι οποίες κατέλυσαν την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, και εδημιούργησαν «το χαλύβδινον πλαίσον εντός του οποίου δέον να κινηθεί η Δικαιοσύνη», με αποτέλεσμα

¹⁵⁴ ΠοινΧρ. ΚΕ'/1975, σελ. 521.

¹⁵⁵ ΦΕΚ Α' 81 της 23.06.1983.

¹⁵⁶ Βλ. για τη ρύθμιση αυτή Ι. Anagnostopoulos, *Schwerpunkte neuerer Entwicklungen im griechischen Strafrecht*, ό.π., σελ. 542 επ., 726 επ.· Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Προσβολές του πολιτεύματος*, 1988, σελ. 149 επ.· την ίδια, *Ποινικό Δίκαιο, Ειδικό μέρος*, 4η έκδ. 1999, σελ. 31 επ.

¹⁵⁷ Για τη διάταξη αυτή βλ. Ν. Livos, *Grundlagen der Strafbarkeit wegen Hochverrats*, ό.π., σελ. 352 επ.· τον ίδιο, *Η ποινική προστασία του πολιτεύματος*, ΠοινΧρ ΛΔ'/1984, σελ. 27 επ.· Ι. Anagnostopoulos, *Schwerpunkte neuerer Entwicklungen im griechischen Strafrecht*, ό.π., σελ. 727· Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Προσβολές του πολιτεύματος*, ό.π., σελ. 185 επ.· την ίδια, *Ειδ.Μ.*, σελ. 38 επ.

να μην απομένει άλλος ρόλος στο δικαστήριο από την επιμέτρηση των ποινών. Τη μήνι τους συγκέντρωσε ιδίως το Δ' Ψήφισμα, το οποίο, κατά την άποψή τους, θέσπισε νέες ποινικές διατάξεις με αναδρομική ποινική ισχύ¹⁵⁸. Ανάλογες τοποθετήσεις έχουν γίνει αρκετές φορές έκτοτε από πρόσωπα προσκείμενα προς την πλευρά των πραξικοπηματιών.

Ήταν, άραγε, ορθή η θέση αυτή της υπερασπίσεως;

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι η Κυβέρνηση παρενέβη στη διεξαχθείσα διαδικασία. Αν δεν είχε παρέμβει, αυτή θα είχε συνεχισθεί ενώπιον της στρατιωτικής ποινικής δικαιοσύνης, όπως ξεκίνησε. Το κρίσιμο ερώτημα είναι, όμως, αν η παρέμβαση αυτή υπήρξε τέτοιας φύσεως, ώστε να μπορεί κάποιος να πει ότι εστέρπησε τη δίκη από τον δικαιοκρατικό χαρακτήρα της, καθιστώντας αυτήν μια άδικη δίκη.

Από τις παρεμβάσεις τις οποίες αναλύσαμε στην παρούσα μελέτη, η απόφαση για τη μη εκτέλεση της θανατικής ποινής έγινε σε χρόνο μεταγενέστερο από την απαγγελία της καταδικαστικής αποφάσεως του Πενταμελούς Εφετείου και δεν επηρέασε την έκβαση της δίκης. Άλλωστε, απέβη υπέρ των καταδικασθέντων.

Κρίσιμη υπήρξε, οπωσδήποτε, η αφαίρεση της υποθέσεως από τη στρατιωτική δικαιοσύνη και η υπαγωγή της στο Εφετείο Αθηνών με τη συντακτική πράξη της 3ης Οκτωβρίου 1974 όσο και, συμπληρωματικά, με το Δ' Ψήφισμα. Αυτή η ενέργεια συνιστούσε αναμφισβήτητα παραβίαση της αρχής του φυσικού δικαστή, η οποία κατοχυρωνόταν στο άρθρο 8 του Συντάγματος του 1952, προβλέπεται δε και στο άρθ. 8 του ισχύοντος Συντάγματος. Ωστόσο, η παρέμβαση αυτή δεν μπορεί να κρίνεται σήμερα κατά τρόπο αφηρημένο, αλλά θα πρέπει να ενταχθεί στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής εκείνης. Η στρατιωτική ποινική δικαιοσύνη ήταν τότε, όπως προαναφέρθη, παντελώς αναξιόπιστη, βεβαρημένη από φιλοδικτατορικά στοιχεία και τίποτε δεν προδίκιζε ότι θα μπορούσε να διεξαγάγει μια παρόμοια ποινική δίκη με τρόπο δικαιοκρατικό¹⁵⁹. Η υπαγωγή της υποθέσεως σε ένα ανώτερο δικαστήριο, όπως το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, συγκροτηθέν από έμπειρους τακτικούς δικαστές και εισαγγελείς, με αδιαμφισβήτητο κύρος, όχι μόνο δεν στέρπησε τη δίκη από τον δίκαιο χαρακτήρα της, αλλά αντίθετα ενίσχυσε αυτόν. Συνεπώς, η παρέμβαση αυτή δεν μπορεί να αξιολογηθεί αρνητικά.

Ουσιαστικό ρόλο είχαν οπωσδήποτε και οι διατάξεις της σ.π. της 03.10.1974 και του Δ' Ψηφίσματος, αναφορικά με την ποινική αξιολόγηση του Π.Δ. 519/1974. Η δι' αυτών δοθείσα ερμηνεία ότι το προεδρικό διάταγμα δεν αφορά τις εκδικαζόμενες πράξεις των κατηγορουμένων, απέτρεψε την εφαρμογή του στους πρωταίτιους της χούντας. Πλην όμως η αξιολόγηση της ενέργειας αυτής δεν μπορεί να παραβλέπει τις συνθήκες, υπό τις οποίες εξεδόθη το διάταγμα αυτό. Κατά τη θέση που εδώ υποστηρίχθηκε, μετά από ανάλυση των μαρτυριών της περιόδου εκείνης, το διάταγμα χαρακτηριζόταν από ένα αστόχημα στη διατύπωση, απότοκο της χρονικής

¹⁵⁸ Βλ. τη δήλωση αυτή των συνηγόρων υπερασπίσεως στο Βήμα της 29.07.1975, σελ. 7, και σε Γ. Βούλτεψη/Π. Ροδάκη, *Οι δίκες της Χούντας*, ό.π., τ. Α', σελ. 36 επ. Βλ. επίσης για τη δήλωση αυτή Γ. Ντεγιάννη, *Η δίκη*, ό.π., σελ. 43 επ.

¹⁵⁹ Και μόνο το γεγονός ότι η ποινική δίωξη έπρεπε να ασκηθεί από τον Αρχηγό των Ενόπλων Δυνάμεων, όπως προαναφέρθη, αποτελεί σαφή ένδειξη για την παντελή έλλειψη της δικαστικής ανεξαρτησίας της στρατιωτικής δικαιοσύνης.

πιέσεως για την ταχεία έκδοσή του και την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων. Η δοθείσα ερμηνεία από τη σ.π. της 03.10.1974 και το Δ' Ψήφισμα απλώς αποκατέστησε τη σαφήνεια στη διατύπωση και δεν κατήργησε αναδρομικά κάποια πράγματα χορηγηθείσα αμνηστία, όπως διετείνοντο οι κατηγορούμενοι.

Πιο λεπτό είναι το ζήτημα του προοιμίου και του άρθ. 1 του Δ' Ψηφίσματος, με τα οποία διεκπερήχθη ότι η δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη και ότι το στασιαστικό κίνημα της 21ης Απριλίου 1967 αποτελούσε πραξικόπημα, δεδομένου ότι ο λαός ουδέποτε ενέδωσε στην τυραννία. Η διακήρυξη αυτή αναμφίβολα απαντούσε στη θέση των κατηγορουμένων ότι την 21η Απριλίου 1967 είχε λάβει χώρα επανάσταση η οποία δημιούργησε δίκαιο, με αποτέλεσμα το κίνημα να μην έχει αξιόποινο χαρακτήρα. Πλην όμως, η θέση η οποία διεκπερήχθη με το Δ' Ψήφισμα δεν ήταν καινοφανής. Η προϋπόθεση της λαϊκής αποδοχής της επανάστασης, προκειμένου αυτή να έχει δικαιοπαγωγικό χαρακτήρα, είχε συχνά υποστηριχθεί και σε νομικό, αλλά και σε φιλοσοφικό-ηθικό επίπεδο¹⁶⁰. Ο δε Κωνσταντίνος Σταμάτης, ο οποίος πρώτος αντέκρουσε τον υπερασπιστικό ισχυρισμό των κατηγορουμένων με τη σπουδαία πρότασή του στο βούλευμα 118/1975 του Συμβουλίου Εφετών, επεκαλέσθη υπέρ της θέσεώς του τις μέχρι τότε υποστηρικθείσες απόψεις στη θεωρία και ορθώς αντιμετώπισε το Δ' Ψήφισμα ως μία διακήρυξη/διαπίστωση: Το ψήφισμα «έχει διαπιστωτικό χαρακτήρα και ουχί δημιουργικό τοιούτον, διότι διαπιστοί απλώς, μετ' αυθεντικής όμως δυνάμεως, τα διατρέξαντα γεγονότα». Όπως ορθά το έθεσε ο Σταμάτης, το ψήφισμα δεν εισήγαγε, επομένως, κανόνα δικαίου και δεν αφορούσε τη μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού. Διετράνωνε απλώς ότι το κίνημα δεν είχε τη λαϊκή αποδοχή και, ως εκ τούτου, δεν συνέτρεχε η προϋπόθεση για να χαρακτηριστεί αυτό επανάσταση, αλλά αποτελούσε πραξικόπημα¹⁶¹. Βεβαίως, είδαμε ότι διαφορετική ήταν η κρίση της Ολομελείας του Αρείου Πάγου, με το υπ' αρ. 683/1975 βούλευμά της, η οποία εδέχθη ότι το ψήφισμα θέσπισε κανόνα δικαίου με αναδρομική ισχύ. Πλην όμως, και τη θέση αυτή δεν μπορούμε να τη δούμε αποκομμένη από το ιστορικό πλαίσιο της εποχής. Οι αρεοπαγίτες του 1975 ήταν σε μεγάλο βαθμό οι ίδιοι με τους αρεοπαγίτες του 1973 και του 1970 και δεν θα ήταν εύκολο να νομολογήσουν κάτι διαφορετικό. Σε τελική δε ανάλυση, η κρίση του Αρείου Πάγου, τόσο με το βούλευμα 683/1975 όσο και με την απόφαση 59/1976, απλώς επεκύρωσε την κρίση στην οποία κατέληξαν το Συμβούλιο Εφετών με το παραπεμπτικό βούλευμα 414/1975 και το Πενταμελές Εφετείο με την υπ' αρ. 477/1975 καταδικαστική απόφαση. Και οι δυο, όμως, αυτές αποφάσεις (414/1975 και 477/1975) δεν έθεσαν το ψήφισμα ως βάση για την απόρριψη των υπερασπιστικών ισχυρισμών των κατηγορουμένων.

Δεν είναι, λοιπόν, ορθή η θέση των κατηγορουμένων ότι ουσιαστικά τους κατεδίκασε η εκτελεστική εξουσία με τις αποφάσεις της. Η διεξαχθείσα δίκη υπήρξε καθ' όλα δίκαιη. Τούτο επιρρωνύεται, άλλωστε, και από τα ακόλουθα:

Οι κατηγορούμενοι κατεδικάσθησαν με βάση τις διατάξεις περί εσχάτης προδοσίας και στάσεως οι οποίες ίσχυαν το 1967, χωρίς να εισαχθεί κάποια ad hoc αναδρομική ποινική διάταξη.

¹⁶⁰ Βλ. π.χ. το άρθρο του Ευ. Παπανούτσου, *Δίκαιο και Επανάσταση*, Βήμα 04.08.1974, σελ. 4.

¹⁶¹ Θα πρέπει, λοιπόν, να εξαρθεί η πολύ προσεκτική στάση του Υπουργού Δικαιοσύνης Κωνσταντίνου Στεφανάκη κατά τη συζήτηση του Δ' Ψηφίσματος, ο οποίος, αντίθετα προς την ομόθυμη θέση της αντιπολιτεύσεως, επέμεινε να μη θεσπίσει η Βουλή κανόνα δικαίου με αναδρομική ισχύ, έστω και αν αυτό οδήγησε στην ατιμωρησία των 104.

Επίσης, είχαν ένα πλήρες και ακώλυτο δικαίωμα δικαστικής ακρόασης, το οποίο άσκησαν μαχητικά με τα υπομνήματά τους στις ανακριτικές και δικαστικές αρχές, με προσφυγές στο Συμβούλιο Εφετών και αναιρέσεις ενώπιον του Αρείου Πάγου και γενικά χωρίς να στερηθούν κάποιο από τα υπερασπιστικά δικαιώματα, τα οποία αναγνωρίζει η Ποινική Δικονομία.

Επέτυχε, επομένως, η Ελλάδα, σε νομικό επίπεδο, να κινήσει μια διαδικασία η οποία σεβάστηκε τους δικαιοκρατικούς κανόνες και οδήγησε σε μια δίκαιη δίκη. Για πρώτη φορά έγινε στη χώρα μας μια υποδειγματική δίκη εσχάτης προδοσίας.

Πολιτικά, δε, επεδείχθη μετριοπάθεια και αποφεύχθηκαν ακρότητες οι οποίες θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ή να εντείνουν ένα κλίμα διχασμού. Ο περιορισμός της ενώπιον του Εφετείου διαδικασίας μόνο στους πρωταίτιους, αλλά και η μη εκτέλεση των θανατικών ποινών συνετέλεσαν αποφασιστικά προς την κατεύθυνση αυτή¹⁶².

Δεν μπορώ, λοιπόν, παρά να συμφωνήσω με τη θέση¹⁶³ ότι η δίκη αυτή ήταν (άλλο ένα) επίτευγμα της περιόδου της μεταπολιτεύσεως. □

¹⁶² Πρβλ. παρόμοιες εκτιμήσεις σε Α. Συρίγο/Ε. Χατζηβασιλείου, *Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 275 επ.

¹⁶³ Πρβλ. Ν. Αλιβιζάτο, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα», ό.π.

ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ «ΣΤΙΓΜΗΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ»

Έχοντας ακούσει όσα ειπώθηκαν στο πολύ ενδιαφέρον Συνέδριο, αλλά και με βάση τη δική μου έρευνα για τη συγγραφή του βιβλίου μου «Το εκκρεμές της Μεταπολίτευσης», θα ήθελα, εν είδει συμπερασμάτων, να εστιάσω σε τρία ειδικότερα θέματα. Πρώτον, στις βασικές επιλογές που έγιναν κατά τη «στιγμή της Μεταπολίτευσης», δηλαδή στο στάδιο της μετάβασης από τη δικτατορία στη δημοκρατία (Ιούλιος 1974-Αύγουστος 1975), και σφράγισαν σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις στα υπόλοιπα 49 χρόνια της πολιτικής-πολιτειακής περιόδου που επίσης ονομάζουμε «Μεταπολίτευση» (1975 ως σήμερα). Δεύτερον, σε ορισμένα βασικά, από θεσμική και πολιτική άποψη, χαρακτηριστικά της υπό συζήτηση περιόδου. Και τρίτον, σε κάποιες ειδικότερες παρατηρήσεις για το Σύνταγμα της Μεταπολίτευσης, τη μορφή που του δόθηκε στην αρχική φάση και εκείνη που διαμορφώθηκε στη συνέχεια.

I

Σε σχέση με τις βασικές επιλογές κατά την περίοδο της μετάβασης, το πρώτο που πρέπει να ειπωθεί είναι ότι αυτές πιστώνονται σχεδόν αποκλειστικά σε ένα πρόσωπο, το οποίο, με βάση τον ρόλο που κλήθηκε να παίξει και τον τρόπο με τον οποίο τον έφερε σε πέρας, είναι δίκαιο να αποκληθεί θεμελιωτής της λεγόμενης «Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας»: Πρόκειται φυσικά για τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Ο αυτό-εξόριστος στο Παρίσι πρώην Πρωθυπουργός δεν ήταν η αυτόματη, ούτε καν η πρώτη, επιλογή για τη θέση του μεταβατικού Πρωθυπουργού μετά την άτακτη εγκατάλειψη της εξουσίας από τη χούντα λόγω των γεγονότων της Κύπρου. Από τη στιγμή, όμως, που επελέγη, κατόπιν της επιμονής του Ευάγγελου Αβέρωφ, αλλά και της αναγνώρισης της πρωτοκαθεδρίας του –«είναι ο πλέον ενδεδειγμένος»– από τον ίδιο τον φυσικό υποψήφιο, τον

Κώστας Μποτόπουλος
Διδάκτωρ Συνταγματικού
Δικαίου,
πρώην Ευρωβουλευτής

τελευταίο πριν από την έναρξη της δικτατορίας νόμιμο Πρωθυπουργό Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ο Καραμανλής πήρε, κυριολεκτικά από την πρώτη στιγμή –ορκίστηκε στις 4.10 το βράδυ αμέσως μετά την άφιξή του στην Αθήνα με το αεροπλάνο του Γάλλου Προέδρου Ζισκάρ ντ' Εστέν– και κράτησε, για όλη την «περίοδο της μετάβασης», τα ντάνια στα χέρια του. Μπορεί συνεπώς να θεωρηθεί ότι, σε όχι ασήμαντο βαθμό, η πορεία της Μεταπολίτευσης κρίθηκε στις 23 Ιουλίου 1974, κατά την άτυπη όσο και εξαιρετικά κρίσιμη σύσκεψη των «4+8»: τεσσάρων εν υπηρεσία στρατιωτικών (Γκιζίκης, διορισμένος Πρόεδρος της Δημοκρατίας από το δικτατορικό καθεστώς, Μπονάνος – Γαλατσάνος – Αραπάκης, αρχηγοί των τριών σωμάτων των ενόπλων δυνάμεων) και οκτώ εκπροσώπων της «παλαιάς πολιτικής τάξης» (Κανελλόπουλος, Γεώργιος Μαύρος, Αβέρωφ, Στέφανος Στεφανόπουλος, Πέτρος Γαρουφαλιάς, Σπύρος Μαρκεζίνης, Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας, Ξενοφών Ζολώτας).

Τέσσερις ήταν οι αφετηριακές όσο και θεμελιακές πολιτικές επιλογές του μεταβατικού και στη συνέχεια εκλεγμένου πρώτου Πρωθυπουργού της Μεταπολίτευσης: η αποφυγή ανοιχτής σύγκρουσης και πλήρους ρήξης με το απερχόμενο δικτατορικό καθεστώς· το άμεσο και πλήρες άνοιγμα του πολιτικού παιχνιδιού ενόψει συγκρότησης ενός νέου κομματικού συστήματος· η αλλαγή όχι απλώς Συντάγματος αλλά πολιτεύματος· η εξαρχής σκοπούμενη, αλλά σε δεύτερο χρόνο εκδηλωμένη και, στο τέλος της κυβερνητικής θητείας, υλοποιηθείσα συμμετοχή της Ελλάδας στην ενωμένη Ευρώπη.

Η πρώτη επιλογή –όχι μετωπική σύγκρουση με τη χούντα– εν πολλοίς οφείλεται στην ίδια τη μορφή «βελούδινης» –στην πραγματικότητα: συμφωνημένης– μετάβασης καθεστώτος. Την ενσάρκωσε με μια σειρά πράξεις, αλλά και την εν γένει δράση της, η «κυβέρνηση εθνικής ενότητας», η οποία, όπως μάς είπε ο Καθηγητής Χατζηβασιλείου, δεν αποτελούσε «μεγάλο συνασπισμό», αλλά κυβέρνηση της προδικτατορικής Δεξιάς με λίγες «κεντρώες» προσθήκες. Ξεχωρίζουν η παραμονή στην κορυφή της εξουσίας του κράτους, έστω και ως «σκιάδους Προέδρου», του Φαίδωνα Γκιζίκη, μέχρι τις εκλογές (αποστρατεύθηκε οικειοθελώς στις 3 Ιανουαρίου 1975 και διώχθηκε, χωρίς να φυλακιστεί, στη συνέχεια)· ο «διατεταγμένος» –δια της Συντακτικής Πράξης της 3ης Οκτωβρίου 1974– περιορισμός των διωχθησόμενων μελών του δικτατορικού καθεστώτος στην περίμετρο των «πρωταιτίων»· η αναστολή της δίωξης των υπεύθυνων για την προδοσία της Κύπρου κατ' επίκληση διάταξης της δικτατορίας περί απειλής των σχέσεων της Ελλάδος «μετά τρίτης τινός χώρας»· η γρήγορη και μάλλον επιφανειακή «κάθαρση» από χουντικά σταγονίδια σε κρίσιμους δημόσιους τομείς, με την εξαίρεση ίσως, όπως ακούσαμε από τον Καθηγητή Βλαχόπουλο, του τομέα των Πανεπιστημίων, σε αντίθεση με την, επιεικώς, «μετριοπαθή κάθαρση» στη Δικαιοσύνη, για την οποία μάς μίλησε ο Καθηγητής Παπανικολάου· η διατήρηση, τουλάχιστον ως τη δεκαετία του 1980, του «καθεστώτος των φακέλων», αλλά και των ίδιων των φακέλων που είχε συγκροτήσει το δικτατορικό καθεστώς, αλλά και προηγούμενες «εθνικόφρονες» κυβερνήσεις, για πρόσωπα που είχαν, ή υπήρχαν υποψίες ότι είχαν, αριστερή-αντιστασιακή δράση.

Η επιλογή και υλοποίηση της μη ρήξης είχε διπλό, και αντιφατικό, αποτέλεσμα: αφενός συνέβαλε, μέσα σε δύσκολες και κυρίως αβέβαιες συνθήκες, στην πολιτική ομαλότητα, αφετέρου δημιούργησε μια αίσθηση τεχνητής συνέχειας, σαν μην είχαν συμβεί οι πολιτικές ανακατατάξεις

της δεκαετίας του 1960 και σαν να μην είχε αλλάξει η κοινωνική πραγματικότητα με το πέρασμα της χούντας.

Ακριβώς για να διασκεδάσει αυτές τις εντυπώσεις από τη «βελούδινη μετάβαση» και συγχρόνως για να αποδείξει την προσωπική του μετάβαση από «κομματάρχη» σε «Εθνάρχη», ο Καραμανλής προέβη στη δεύτερη θεμελιακή επιλογή: το άνοιγμα του πολιτικού παιχνιδιού από την πρώτη στιγμή και τη σηματοδότηση υπέρβασης των διαχωριστικών, σε κομματικό τουλάχιστον επίπεδο, γραμμών του Εμφυλίου. Εμβληματική χειρονομία υπηρέτησης αυτού του στόχου ήταν, φυσικά, η επανανομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (23 Σεπτεμβρίου 1974), δια της κατάργησης του αναγκαστικού νόμου 509/1947. Κρίσιμα, επίσης, στοιχεία αποδείχθηκαν η μεταλλαγή, και όχι απλώς μετονομασία, της ΕΡΕ σε Νέα Δημοκρατία, καθώς και η εκ μέρους του Ανδρέα Παπανδρέου ίδρυση ενός νέου και πολύ πιο ριζοσπαστικού από την Ένωση Κέντρου πολιτικού φορέα, του ΠΑΣΟΚ.

Με δυο νέα κόμματα, την Ένωση Κέντρου χωρίς Γεώργιο Παπανδρέου και ενισχυμένη με «νέες δυνάμεις», την Αριστερά νόμιμη και ενεργό σε όλη της την έκταση –«παλαιοκομμουνιστική» και «ευρωκομμουνιστική»– και τη φιλοχουντική Ακροδεξιά υπαρκτή αλλά με ελάχιστη απήχηση, το κομματικό σύστημα, όπως εμφανίστηκε μπροστά στις πρώτες κάλπες της Μεταπολίτευσης, ήταν, και πάντως μπορούσε να φανεί ως, ένα νέο σύστημα. Κάτι που μπορεί να μην αντιστοιχούσε απολύτως στα γεγονότα –η Δεξιά ήταν η «παλαιά Δεξιά», τα τραύματα του Εμφυλίου δεν ήταν δυνατό να κλείσουν σε μια μέρα και με μια εκλογή στην οποία θριάμβευσε η ίδια παράταξη που είχε κριθεί (στις επόμενες εκλογές θα κρινόταν, οριστικά και για 30 χρόνια, υπέρ του ΠΑΣΟΚ)– αναζωογονούσε όμως την πολιτική ζωή της χώρας.

Η τρίτη επιλογή –όχι επαναφορά του προδικτατορικού Συντάγματος, ούτε εκπόνηση νέου Συντάγματος στο ίδιο πλαίσιο, αλλά ριζικά νέο Σύνταγμα με αλλαγή πολιτεύματος και μετάβαση από τη Βασιλεύουσα στην Αβασίλευτη Δημοκρατία– μπορεί να θεωρηθεί ότι υπήρχε στο μυαλό του Καραμανλή από τη στιγμή που ξαναπάτησε το πόδι του στην Ελλάδα. Δεν είναι όσο γνωστό του αξίζει το γεγονός ότι, ήδη επί κυβέρνησης εθνικής ενότητας και πριν ο ελληνικός λαός αποφασίσει τόσο για την κυβέρνηση μέσω εκλογών όσο και για το είδος του πολιτεύματος μέσω δημοψηφίσματος, είχαν αρχίσει να «προετοιμάζονται», μέσω της Συντακτικής Πράξης της 4ης Οκτωβρίου, οι «βάσεις» του νέου Συντάγματος. Ανάμεσα στις οποίες, χωρίς βέβαια να λέγεται ανοιχτά, την πρώτη θέση είχε η μετάβαση σε ένα αβασίλευτο κοινοβουλευτικό καθεστώς. Για το πόσο και το πώς υπηρετήθηκε αυτή η επιλογή μέσα από το «Σύνταγμα Καραμανλή-Τσάτσου» του 1975 και την κρίσιμη αναθεώρηση «Παπανδρέου-Πεπονή» του 1986 θα γίνει λόγος, εν είδει διαλόγου με όσα ενδιαφέροντα υποστήριξε στο σημερινό Συνέδριο ο Καθηγητής Τασόπουλος, στο τρίτο τμήμα των παρουσιών αναλύσεων.

Η τέταρτη επιλογή –«ανήκομεν στη Δύση», δηλαδή στην Ενωμένη Ευρώπη– αποτελεί μάλλον το σημαντικότερο ιστορικό ίχνος του επανακάμψαντος Κωνσταντίνου Καραμανλή και σίγουρα αποτελεί απότοκο της διανοητικής του πορείας μέσα στο καμίνι της χούντας αλλά και της εξορίας. Τα θεμέλια μπήκαν όχι από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας, αλλά κατά τις πρώτες μέρες της θριαμβευτικά εκλεγμένης –με το μεγαλύτερο ποσοστό όλης της Μεταπολίτευσης: 54,37%–

κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας: Στις 2 Δεκεμβρίου, άρα εντός, ακόμα, της «στιγμής της μετάβασης», τέθηκε εκ νέου σε ισχύ, μετά από ελληνικό αίτημα, η προδικτατορική Συμφωνία Σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ. Τα επόμενα βήματα κινούνται στο πνεύμα το οποίο επέβαλε σε αυτή τη «στιγμή», και από την πρώτη στιγμή, ο θεμελιωτής της: 12 Ιουνίου 1975 αίτηση ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, 21 Δεκεμβρίου 1978 συμφωνία του Συμβουλίου Υπουργών για την ελληνική ένταξη, 28 Μαΐου 1979 υπογραφή στο Ζάππειο της Συνθήκης Προσχώρησης, 1 Ιανουαρίου 1980 αρχή της επίσημης ένταξης. Η συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση, προϊόν της βούλησης ενός ανθρώπου περισσότερο, παρά του λαού ή έστω ενός κόμματος, διαμόρφωσε τη μορφή και την πορεία ολόκληρης της Μεταπολίτευσης –και δεν αμφισβητήθηκε, παρά ορισμένες φραστικές/ιδεολογικές αντιθέσεις, ούτε από τα άλλα δυο κόμματα που άσκησαν την εξουσία κατά τη Μεταπολίτευση, το ΠΑΣΟΚ και το ΣΥΡΙΖΑ. Ο σπόρος της μετάβασης ήταν, και ως προς αυτό, καταλυτικός.

II

Βασικά χαρακτηριστικά της «περιόδου της μετάβασης» ήταν, όπως ιδίως φάνηκε από την συνολική αναφορά του καθηγητή Κοντιάδη, η ταχύτητα, η πυκνότητα και η αποφασιστικότητα. Μέσα σε δεκατρείς μόλις μήνες, από τις 23-24 Ιουλίου 1974 και την πτώση της χούντας ως τις 24 Αυγούστου 1975 και την έκδοση των καταδικαστικών αποφάσεων –εις θάνατον, αλλά με μετατροπή σε «πραγματικά ισόβια»– των επικεφαλής της δικτατορίας, για τις οποίες μάς μίλησε ο Καθηγητής Δημάκης, ολοκληρώθηκε ένας πλήρης ενάρετος κύκλος: παράδοση της εξουσίας στην πολιτική τάξη· μεταβατική δημοκρατική κυβέρνηση «εθνικής ενότητας»· λαϊκή ετυμηγορία για το είδος του πολιτεύματος, μέσα από το δημοψήφισμα 8ης Δεκεμβρίου 1974, στο οποίο η Αβασίλευτη Δημοκρατία, υπό τις συνθήκες που περιέγραψε γλαφυρά ο Δόκτωρ Κουρουνδής, επικράτησε με 69,2%, με τον πρώην Βασιλιά, πάντως, όπως μάς θύμισε ο Καθηγητής Χαραλάμπης, να έχει ουσιαστικά χάσει κάθε ελπίδα ήδη από το 1967, λόγω της στάσης του έναντι της χούντας· εκλογή δημοκρατικής κυβέρνησης και δημοκρατικής Βουλής (17 Νοεμβρίου 1974)· εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας, αρχικά μεταβατικού, του Μιχαήλ Στασινόπουλου (18 Δεκεμβρίου 1974), και στη συνέχεια «κανονικού», του Κωνσταντίνου Τσάτσου (19 Ιουνίου 1975)· ψήφισμα (7 Ιουνίου 1975) και θέση σε εφαρμογή (11 Ιουνίου) νέου Συντάγματος· καταδίκη πρωταίτιων της χούντας.

Ακριβώς το γεγονός ότι αυτός ο κύκλος είναι πλήρης και δημοκρατικά άμεμπτος νομιμοποιεί αναδρομικά την περίφημη απόφαση, μέσω Ψηφίσματος της Βουλής, στις 18 Ιανουαρίου, ότι η «δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη». Στην πραγματικότητα –τι άλλο είναι άραγε μια δικτατορία παρά δικαίω κατάλυση της δημοκρατίας;– η δημοκρατία είχε καταλυθεί από την επτάχρονη δικτατορία, την οποία μάλιστα ανέχτηκε, και πάντως στην οποία δεν αντιστάθηκε, η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Μπορεί όμως να θεωρηθεί ότι η «δίψα δημοκρατίας» είχε μείνει άσβηστη και βρήκε παραδειγματική έκφραση, με συμβολή τόσο της πολιτικής τάξης όσο και του εν τω μεταξύ ανανήψαντος λαού, κατά τη «στιγμή της Μεταπολίτευσης», που έβαλε τις βάσεις για ένα νέο πολίτευμα, ένα άλλο πολιτικό σύστημα και μια διαφορετικού είδους, αν και με πολλά «προαιώνια χαρακτηριστικά», κοινωνική συμβίωση.

Ένα στοιχείο που δεν λέγεται αρκετά, αν και σήμερα επίσης ακούστηκε, είναι ότι αυτός ο κύκλος της μετάβασης, τον οποίο εκ των υστέρων, και ευλόγως, χαρακτηρίζουμε «ταχύ, πλήρη και ενάρετο», δεν ήταν ούτε αυτονόητος, ούτε χωρίς κινδύνους: και απόπειρα πραξικοπήματος, έστω με οπερετικά χαρακτηριστικά («κίνημα Ντερτιλή-Μπόλαρη» της 24ης Φεβρουαρίου 1975), εκδηλώθηκε· και διαρκής ανησυχία εκ μέρους της κυβέρνησης εθνικής ενότητας για τις κινήσεις προσώπων και ομάδων εντός του στρατεύματος υπήρχε για πολλούς μήνες, όπως μάς ανέλυσε ο Καθηγητής Ριζάς· και η ζωή του Καραμανλή κινδύνευσε ή απειλήθηκε· και ο ξένος παράγοντας, ιδίως ο εξ Αμερικής, περίμενε αρκετά πριν «στηρίξει» τη νέα κυβέρνηση και τη νέα κατάσταση. Όλοι αυτοί οι κίνδυνοι καθιστούν πιο σπουδαία, αλλά και πιο πολύτιμα, τα επιτεύγματα της περιόδου για την οποία έγινε λόγος στο Συνέδριο.

Δυο άλλα, κατά τη γνώμη μου αξιωματικώς, χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου είναι η ατυπία, καθώς επίσης και η ύπαρξη ορισμένων σκοτεινών όψεων.

Ατυπία: στην ανάδειξη του μεταβατικού Πρωθυπουργού, που, όπως είδαμε, ήταν όχι μόνο καθοριστική, αλλά και ήκιστα θεσμική· στη λειτουργία της μεν κυβέρνησης μέσω Συντακτικών Πράξεων, της δε Βουλής μέσω Ψηφισμάτων, που αποτελούν προβλεπόμενες μεν, όπως μάς εξήγησε η καθηγήτρια Χρήστου, μεθόδους νομοθέτησης σε εξαιρετικές περιπτώσεις, δεν παύουν, όμως, να έχουν ιδιαίτερη ισχύ και συγχρόνως χαμηλή νομιμοποίηση· στη διεξαγωγή του πολιτειακού δημοψηφίσματος μετά, και μάλιστα αμέσως μετά, τη διενέργεια βουλευτικών εκλογών, άρα υπό όχι ουδέτερη πολιτική συγκυρία· την εκπόνηση κυβερνητικού «σχεδίου Συντάγματος» πριν από τη συγκρότηση της ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, άρα με σημαντικό προκαθορισμό της κοινοβουλευτικής διαδικασίας όχι απλώς με βάση τις κυβερνητικές επιδιώξεις, αλλά με βάση τους σχεδιασμούς του στενού περι τον Κωνσταντίνο Καραμανλή κύκλου (το γεγονός ότι τελικά και στα δύο «όργανα», τόσο στο «στενό κύκλο» όσο και στην κοινοβουλευτική Επιτροπή, ως εκπρόσωπος της συμπολίτευσης βρέθηκε το ίδιο πρόσωπο, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, δεν αλλάζει τη θεσμική ουσία, η οποία, μάλιστα, γίνεται πιο πικάντικη από το γεγονός ότι επικεφαλής της συνταγματικής διαδικασίας από πλευράς αντιπολίτευσης ορίστηκε ο ανιψιός του, Δημήτρης Τσάτσος)· ο καθορισμός της πρώτης Βουλής της Μεταπολίτευσης ως Αναθεωρητικής και όχι ως Συντακτικής, προφανώς για λόγους «κρατικής συνέχειας», παρά το γεγονός ότι αποστολή της Βουλής αυτής, δρομολογημένη από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας, ήταν να ψηφίσει και θέσει σε εφαρμογή νέο και όχι αναθεωρημένο Σύνταγμα.

Δεν υπήρξαν επίσης λίγα, και πάντως δεν έμειναν χωρίς συνέπειες, τα σκοτεινά σημεία της μετάβασης: η οριστική, ως σήμερα, διχοτόμηση της Κύπρου· η περιορισμένη κάθαρση από τα «σταγονίδια» του δικτατορικού καθεστώτος και η ατιμωρησία των υπεύθυνων για την προδοσία της Κύπρου· η επίχρονα υποταγή, αν και συχνά με αντιαμερικανική ρητορική, στον αμερικανικό παράγοντα· η επάνοδος στην εξουσία, και μάλιστα αδικαιολόγητα αποκαθαρμένης, της προδικτατορικής Δεξιάς με τα πρόσωπα και τις συνθήειές της· το συγκρουσιακό κλίμα μέσα στο οποίο ψηφίστηκε και τις στρεβλώσεις που περιείχε, λόγω των υπερεξουσιών που παρέχονταν στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, το κατά τα άλλα δημοκρατικό και φιλελεύθερο Σύνταγμα του 1975. Οι συγκεκριμένες στρεβλώσεις θα εξισορροπούσαν με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986, όταν η Μεταπολίτευση θα είχε πια

πάρει τον δρόμο της, με τα καλά της και τα λιγότερα καλά της. Αυτό ακριβώς είναι το τρίτο, και τελευταίο, θέμα που θα ήθελα να θίξω στο πλαίσιο των συμπερασματικών μου παρατηρήσεων.

III

Το Σύνταγμα του 1975, το οποίο ισχύει και ρυθμίζει τον πολιτειακό βίο ακόμη, με τις αλλαγές που έχει υποστεί μέσω των τεσσάρων αναθεωρήσεων που έλαβαν χώρα κατά τη Μεταπολίτευση –της στοχευμένης του 1986, της πληθωρικής του 2001, της ασήμαντης του 2008 και της ατελούς του 2019–, αποτελεί χωρίς αμφιβολία το θεμελιώδες «θεσμικό τέκνο» της «στιγμής της Μεταπολίτευσης». Ενώ δεν αποτελεί ένα «τέλειο κείμενο» –κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο όχι μόνο με βάση τη διεθνή συνταγματική πρακτική αλλά και την εγγενώς ατελή λογική της ίδιας της δημοκρατίας–, ο χρόνος και η συγκριτική ανάλυση έχουν αποδείξει ότι είναι ένα περιεκτικό, φιλελεύθερο, προνοπτικό και με ισχυρή νομιμοποίηση κείμενο αρχών, που στήριξε και συγχρόνως ενδυνάμωσε τη μεταπολιτευτική δημοκρατία μας. Άντεξε στον χρόνο και τις κρίσεις, επέτρεψε την απρόσκοπτη εναλλαγή εντελώς διαφορετικών κομμάτων στην εξουσία, έγινε αποδεκτό από την κοινωνία και σεβαστό από όλα τα κόμματα, με συμβολή μάλιστα των περισσότερων στις αναθεωρήσεις του, απορρόφησε τις κοινωνικές αλλαγές και τα επάλληλα «εξωτερικά συμπληρωματικά κύματα» εκ της ελληνικής και διεθνούς νομολογίας, ιδίως στο πεδίο των δικαιωμάτων, καθώς και, ακόμα καθοριστικότερα, εκ του πρωτογενούς αλλά και δευτερογενούς ευρωπαϊκού δικαίου.

Στο Συνέδριό μας έγινε λόγος για «έλλειψη θεσμικών αντιβάρων», για «πθικοπολιτικό έλλειμμα», καθώς και για μεταστροφή του αρχικού «ημι-προεδρικού κοινοβουλευτισμού» σε ένα υπερβολικά «πρωθυπουργοκεντρικό» σύστημα, μέσω της περικοπής των πολιτικών προνομίων του Προέδρου της Δημοκρατίας, που συντελέστηκε με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986. Θα κλείσω με τρία λόγια επί των τριών αυτών σημείων, όχι ως «απολογία» του ισχύοντος Συντάγματος, αφού δεν τη χρειάζεται, αλλά ως, κατά τη γνώμη μου, ξεκαθάρισμα της θεσμικής πραγματικότητας.

Πράγματι υπάρχει στην ελληνική πολιτική ζωή ζήτημα «θεσμικών αντιβάρων», μόνο που δεν οφείλεται στο συνταγματικό κείμενο, αλλά στη λειτουργία ορισμένων προβλέψεων του στην πράξη. Τα «θεσμικά αντίβαρα», εκ της φύσεώς τους, δεν αποτελούν παράγοντες της εξουσίας, αλλά παράγοντες ελέγχου της εξουσίας: θεσμικά αντίβαρα είναι κατεξοχήν η Δικαιοσύνη και ο Τύπος, αλλά επίσης, στις σύγχρονες δημοκρατίες, οι ανεξάρτητες Αρχές και η λεγόμενη «κοινωνία των πολιτών» –και όλα αυτά όχι απλώς τα επιτρέπει αλλά τα οριοθετεί με πολύ ανοικτό τρόπο το ισχύον Σύνταγμα, κάτι που δεν άλλαξε με την αναθεώρηση του 1986 και ενδυναμώθηκε με την αναθεώρηση του 2001. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν αποτελεί θεσμικό αντίβαρο και η αφαίρεση από αυτόν, ή η προσθήκη σε αυτόν, αρμοδιοτήτων ή δυνατοτήτων επηρεάζει τη λειτουργία του πολιτεύματος, δεν αναπληρώνει, ή δεν περικόπτει, όμως, τη λειτουργία των θεσμικών αντιβάρων. Τα παραπάνω ισχύουν σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό προκειμένου περί «πθικοπολιτικού ελλείματος», που δεν αποτελεί νομική έννοια και δεν εναπόκειται, ούτε αρμόζει, στο Σύνταγμα να το ρυθμίσει.

Το κρίσιμο ερώτημα είναι, στα μάτια μου, το ακόλουθο: με την αναθεώρηση του 1986 και την περικοπή πολιτικής υφής αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας που προβλέπονταν στο

κείμενο του 1975 –ιδίως της δυνατότητας να ορίζει τον Πρωθυπουργό, να διαλύει τη Βουλή και να προκηρύσσει δημοψήφισμα– συντελέστηκε άραγε «αδιαφανής αναπροσδιορισμός» του πολιτεύματος, κατά την έκφραση του αείμνηστου Γιώργου Παπαδημητρίου, ή μήπως, αντίθετα, επήλθε εξισορρόπηση του «κοινοβουλευτικού πολιτεύματος», όπως καθορίζεται στο πρώτο άρθρο του Συντάγματος; Δεν θα μου προξενούσε έκπληξη αν έχετε ήδη μαντέψει την άποψή μου: με το συγκεκριμένο διάβημα επήλθε στην ορθή κατεύθυνση εξισορρόπηση, αφού πλέον η εκλεγμένη από τον λαό κυβέρνηση και ο Πρωθυπουργός έχουν την πλήρη εξουσία των πολιτικών επιλογών, ενώ ο εκλεγμένος από τη Βουλή Πρόεδρος της Δημοκρατίας συμβολίζει την ενότητα του κράτους και εγγυάται την ορθή άσκηση της εξουσίας, βαραίνει, επηρεάζει αλλά δεν αποφασίζει μόνος του. Εξάλλου, η διαφωνία ουσίας περί των αρμοδιοτήτων του Προέδρου δεν προέκυψε ξαφνικά ή προσχηματικά το 1985, ή με την άφιξη στην εξουσία ενός κόμματος άλλου από αυτό που είχε ψηφίσει το αρχικό Σύνταγμα: το ζήτημα είχε εγερθεί ήδη, και μάλιστα από σύσσωμη την αντιπολίτευση, κατά τις εργασίες της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής –άλλο αν η εξ αυτού του λόγου αποχώρηση, επίσης σύσσωμης της αντιπολίτευσης, από την κοινοβουλευτική διαδικασία και η μη συμμετοχή στην ψηφοφορία για το νέο Σύνταγμα συνιστούν, λόγω της σημασίας του κειμένου αλλά και της ιστορικής στιγμής, θεσμικά αδικαιολόγητη πράξη.

Σε κάθε περίπτωση, το σημαντικό είναι το Σύνταγμα όχι απλώς άντεξε αλλά βοήθησε να πάμε μπροστά. Σε αυτό μοιάζει με ολόκληρη τη Μεταπολίτευση, την πρώτη, και πιο κρίσιμη, στιγμή της οποίας ψηλαφήσαμε στο Συνέδριο που βαδίζει πλέον προς τη λήξη του. □

Η ΣΤΙΓΜΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ. ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΣΤΗΝ ΕΝΩΣΗ

Δημήτρης Χαραλάμης
Ομότιμος Καθηγητής
Πολιτικής Επιστήμης
του Εθνικού και
Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών,
Πρόεδρος της Ελληνικής
Εταιρείας Πολιτικής
Επιστήμης (ΕΕΠΕ – ΗΡΡΑ)

ΤΑ ΠΡΟΗΓΘΕΝΤΑ

Για να συνειδητοποιήσουμε τι έχει συμβεί μεταξύ της 23ης και της 24ης Ιουλίου 1974 και ποια είναι η ιστορικά καθοριστική στιγμή του Κωνσταντίνου Καραμανλή πρέπει να φέρουμε στη μνήμη μας τι έχει προηγηθεί. Να θυμηθούμε τα γεγονότα εκείνα, των οποίων οι επιπτώσεις έχουν καθορίσει τις εξελίξεις μέχρι την 23η Ιουλίου και θέτουν το πλαίσιο των επιλογών που ορίζουν τις συντεταγμένες των αποφάσεων που καλείται να λάβει ο Καραμανλής. Την ιστορική αυτή στιγμή καλείται να αντιμετωπίσει την απειλή ελληνοτουρκικής σύγκρουσης, λόγω του πραξικοπήματος και της απόβασης στην Κύπρο που οδήγησε στην κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας και συγχρόνως να υλοποιήσει τη διέξοδο προς την ομαλή μετάβαση στη Δημοκρατία¹.

Πολιτικά η δικτατορία έχει τελειώσει ήδη από τον Νοέμβριο του 1973. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου και η βίαιη καταστολή της έχουν ουσιαστικά σημάνει το τέλος της. Το πείραμα Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη, η προσπάθεια μετάβασης σε ένα στρατιωτικά ελεγχόμενο καθεστώς υποτίθεται προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας έχει αποτύχει. Οι άμεσες κινητοποιή-

¹ Για μια συστηματική ανάλυση της οργάνωσης του μετεμφυλιακού κράτους, των λόγων που οδήγησαν στη στρατιωτική δικτατορία, της κρίσης της δικτατορίας, του ρόλου του Καραμανλή και των συνθηκών της μεταπολίτευσης, βλ. ήδη Δ. Χαραλάμης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, 1985· Idem, *Πελαταιακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, 1989 σελ. 125 επ.· και Idem, *Από το μετεμφυλιακό κράτος στο κράτος της μεταπολίτευσης. Εκσυγχρονισμός, κοινωνική συναίνεση και διαχειριστικές στρατηγικές*, Σύγχρονα Θέματα 28/1986. Για τον ρόλο του στρατού πριν τον εμφύλιο πόλεμο, βλ. και Τ. Σακελλαρόπουλο, *Ειρήνη, πόλεμος, πολιτική, συνωμοσίες. Οι Έλληνες αξιωματικοί 1935-1945*, 2023. Για τη θεσμική οργάνωση του μετεμφυλιακού κράτους το δεύτερο μέρος της σχετικής μελέτης του Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. 1922-1974*, 1983. Για το Κυπριακό ενδεικτικά Σ. Ριζά, *Το χρονικό της κυπριακής τραγωδίας*, 2024.

ήσεις και η κατάληψη του Πολυτεχνείου που ακολούθησαν την άρση του στρατιωτικού νόμου απέδειξαν ότι το πείραμα ήταν κοινωνικά και πολιτικά ανέφικτο. Ο λόγος για τον οποίο η έκρηξη της άρνησης στην οποιαδήποτε μορφή διατήρησης της στρατιωτικής δικτατορίας ξεκίνησε από το Πανεπιστήμιο, γεγονός το οποίο είχε φανεί ήδη από την κατάληψη της Νομικής τον Φεβρουάριο του 1973, πρέπει να θεωρηθεί μάλλον αυτονόητος. Το Πανεπιστήμιο ως θεσμός και ως λειτουργία του λόγου και της γνώσης είναι ο τόπος όπου η ανελευθερία και η καταπίεση της ελευθερίας της έκφρασης αναδεικνύονται ως η κεντρική, η θεμελιώδης αντίφαση μεταξύ της πραγματικότητας και του λόγου ύπαρξης του πανεπιστημιακού θεσμού. Άλλωστε για αυτό η αποχουντοποίηση στο Πανεπιστήμιο μετά την κατάρρευση της χούντας, όπως επεσήμανε ο Σπύρος Βλαχόπουλος, ήταν πολύ πιο συνεπής (παρά τις παλινδρομήσεις που σύντομα ακολούθησαν) από ό,τι στη δημόσια διοίκηση και τα στελέχη που υπηρέτησαν τη δικτατορία, στην αστυνομία, ή στο δικαστικό σώμα, αφού το βούλευμα του Αρείου Πάγου της 2ας Ιουλίου του 1975 περί του «στιγμαίου αδικήματος» απέτρεψε ουσιαστικά μια ευρεία αποχουντοποίηση, όπως έχει ήδη αναφερθεί.

Όμως η απόρριψη δεν περιορίστηκε στον χώρο της παραγωγής και μετάδοσης της γνώσης. Ήταν ήδη πολύ πλατύτερη. Η ωμή και αδιανόητη για δυτική ευρωπαϊκή χώρα της δεκαετίας του 1970 βία της αιματηρής επέμβασης για την καταστολή της εξέγερσης μετά την εκ νέου επιβολή του στρατιωτικού νόμου στις 18 Νοεμβρίου (το πόρισμα του εισαγγελέα Δημητρίου Τσεβά αναφέρεται σε τουλάχιστον 34 νεκρούς) έδωσε το έναυσμα για να γίνει ορατή αυτή η κοινωνικά ευρεία πλέον αντίδραση απέναντι στη στρατιωτική δικτατορία. Η απόρριψη του καθεστώτος ήταν γεγονός.

Για να ερμηνεύσουμε όμως αυτή την ουσιαστική αλλαγή της στάσης της πλειοψηφίας της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στη δικτατορία θα πρέπει να κατανοήσουμε το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο συμβαίνουν αυτά τα γεγονότα.

Με αφορμή τον πόλεμο του Jom Kipur τον Οκτώβριο του 1973, τον οποίο έχασαν –και πάλι– οι αραβικές δυνάμεις παρά τον αιφνιδιαστικό χαρακτήρα της επίθεσης της Αιγύπτου και της Συρίας εναντίον του Ισραήλ με στόχο την επανάκτηση των χαμένων εδαφών (Σινά, υψίπεδα του Golan) μετά την ήττα τους στον αραβοϊσραηλινό πόλεμο των 6 ημερών τον Ιούνιο του 1967, ο Οργανισμός Αραβικών Πετρελαιοπαραγωγών Χωρών (ΟΑΠΕC) κηρύσσει εμπάργκο πετρελαίου εναντίον των ΗΠΑ, και της Δύσης γενικότερα. Με το τέλος του εμπάργκο το Μάρτιο του 1974 η τιμή του πετρελαίου έχει τετραπλασιασθεί.

Ασφαλώς αυτό δεν είναι αντικείμενο του παρόντος Συνεδρίου. Οι εξελίξεις όμως στη Μέση Ανατολή και οι δύο αραβοϊσραηλινόι πόλεμοι υπήρξαν καθοριστικό πλαίσιο για την εγκαθίδρυση της δικτατορίας τον Απρίλιο του 1967, την κρίση της και όχι μόνο για την ανοχή αλλά και για τη στήριξη του δικτατορικού καθεστώτος από τις ΗΠΑ το 1967.

Αποτελέσματα αυτής της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης, και στη συνέχεια της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης το 1979, που ήταν συνέπεια της ισλαμικής-σιιτικής επανάστασης του Khomeini στο Ιράν, σε συνδυασμό με το τέλος των σταθερών ισοτιμιών του συστήματος του Bretton Woods το 1971 και τη σταδιακή υποκατάσταση του κενσιανού κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος του μεταπολεμικού σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου από το κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα της ακραίας εκδοχής της αγοράς (νεοφιλελευθερισμός) το 1979/1980 (Thatcher/Reagan), ήταν: α) η

μεγαλύτερη στην ιστορία μεταφορά πόρων από το μητροπολιτικό βιομηχανικό κέντρο στην περιφέρεια (πετρελαιοπαραγωγές χώρες), β) η τεράστια στροφή των επενδύσεων προς την καινοτομία και την τεχνολογία, γ) η μετεγκατάσταση παραγωγής σε αυταρχικές-ολοκληρωτικές χώρες χαμηλού κόστους εργασίας (ωμή επιβολή κοινωνικής ειρήνης και πειθάρχησης στους εργαζομένους) και μηδενικών κοινωνικών παροχών, εξέλιξη που ανέδειξε την Κίνα στον πραγματικό κερδισμένο αυτής της διαδικασίας και δ) η τάχιστα πορεία προς την υπερσυγκέντρωση των κεφαλαίων και του πλούτου και την κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Γεγονός που ανέδειξε σε παγκόσμιο επίπεδο την αύξηση της ανισότητας στο καθοριστικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων και των πολιτικών τους επιπτώσεων κατά την τελευταία τεσσαρακονταετία².

Η πετρελαϊκή κρίση του 1973 ήταν καταστροφική για την ελληνική οικονομία. Η χούντα δεν είχε, ούτε ήταν σε θέση να προετοιμάσει την ελληνική οικονομία για μια τέτοια δοκιμασία, ούτε μπορούσε να διαχειριστεί την κρίση από τη στιγμή που αυτή ξέσπασε. Έτσι η εξέγερση του Πολυτεχνείου έρχεται τη στιγμή που η διαχειριστική ανικανότητα και η πορεία προς την οικονομική κρίση γίνονται εμφανείς, εξέλιξη που θα καθορίσει οικονομικά όλη την περίοδο Ιωαννίδη.

Η κατακόρυφη αύξηση του κόστους της ενέργειας και η κατάφωρη αδυναμία της οικονομικής διαχείρισης έχουν καθοριστικές επιπτώσεις στη αρνητική στάση της πλειοψηφίας της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στη δικτατορία και απέναντι στην προσπάθεια αποδοχής του πειράματος Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη. Στάση που επικράτησε, πόσο μάλλον, και κατά το οκτάμηνο της τρομοκρατίας Ιωαννίδη.

Ασφαλώς υπήρξε αντίσταση απέναντι στο καθεστώς, ήδη από τις πρώτες μέρες του πραξικοπήματος. Άνθρωποι δολοφονήθηκαν, βασανίστηκαν και φυλακίστηκαν, κυρίως της Αριστεράς, οι οποίοι με τη στάση τους αυτή κατέστησαν και εκτός Ελλάδας ορατή την ωμότητα, τη βιαιότητα, τη χυδαιότητα του καθεστώτος και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην άρνηση της δημοκρατικής διεθνούς κοινότητας να αποδεχθεί το καθεστώς και να το νομιμοποιήσει (ενδεικτική σε αυτό το πλαίσιο και η de facto αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης και την ΕΣΔΑ τον Δεκέμβριο του 1968). Έτσι η αντίσταση στο καθεστώς πέτυχε να παραμείνει η δικτατορία μέχρι το τέλος της, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, παρίας του Διεθνούς Συστήματος. Να παραμείνει η τραγική, αλλά και γελοία ανορθογραφία της μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης, έστω και αν η Ισπανία και η Πορτογαλία σχετικοποιούσαν αυτή τη μοναδικότητα. Όμως η μεσοπολεμική προέλευση των δικτατοριών αυτών καθιστούσε τη δικτατορία των συνταγματαρχών μοναδικό μεταπολεμικό φαινόμενο στη Δυτική Ευρώπη. Ειδικά μάλιστα τη στιγμή που η πραγματική πολιτισμική επανάσταση της δεκαετίας του 1960 (και όχι βεβαίως η τρομοκρατία της «πολιτισμικής επανάστασης» στην Κίνα) είχε ξεπεράσει τα σύνορα της δημοκρατικής Δυτικής Ευρώπης και της Αμερικής και έδειχνε το αποτύπωμά της και στην τραγική Πράγα του «σοσιαλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο».

Τούτων λεχθέντων θα πρέπει όμως να κατανοήσουμε ότι αυτή η στάση δεν ήταν η στάση της κοινωνικής πλειοψηφίας. Χωρίς να υποβιβάζουμε τον ρόλο της βίας και των πολυεπίπεδων και

² Βλ. και D. Charalambis, *Inequality, Recognition, Irrationalism and Populism. From liberal Democracy and the democratic Rule of Law to post-Democracy. Two crucial historical moments and their consequences: 1945 and 1989/91*, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 45/2019, σελ. 7-58, στο [link](#).

εκβιαστικών μορφών καταπίεσης του στρατιωτικού καθεστώτος, τον φόβο δηλαδή ως κατεξοχήν μηχανισμό κοινωνικής πειθάρχησης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη την οικονομική κατάσταση της χώρας.

Η ελληνική οικονομία γνωρίζει μια πρωτοφανή οικονομική ανάπτυξη από το τέλος της δεκαετίας του 1950. Το 1960 είναι η πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία όπου η σχέση αγροτικών και αστικών πληθυσμών διαμορφώνεται στο 50:50. Οι ρυθμοί ανάπτυξης των αρχών της δεκαετίας του 1960 συγκρίνονται με αυτούς της Ιαπωνίας που εκείνη την εποχή ήταν οι υψηλότεροι στον κόσμο. Η βιομηχανική παραγωγή υπερβαίνει για πρώτη φορά το 30% του ΑΕΠ. Ασφαλώς η ατμομηχανή της ανάπτυξης αυτής είναι ο κατασκευαστικός κλάδος. Η οικοδομή η οποία στηριγμένη στην για πρώτη φορά ουσιαστική ενεργοποίηση του νόμου 3741/1929 του Βενιζέλου περί οριζοντίου ιδιοκτησίας και αντιπαροχής αποτελεί το κύριο πεδίο των ιδιωτικών επενδύσεων. Η οικοδομική δραστηριότητα σε συνδυασμό με τους άδηλους πόρους, αρχικά από την υπερπόντια ναυτιλία και στη συνέχεια κυρίως από τα εμβάσματα των εργατών που βρίσκουν δουλειά στην ανοικοδόμηση της Δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα στο μεταπολεμικό οικονομικό θαύμα της Δυτικής Γερμανίας, ευνοούν και προωθούν κυρίως την με τις κατασκευές και τη στέγαση συνδεδεμένη βιομηχανική παραγωγή. Πρόκειται βέβαια για μια επενδυτική δραστηριότητα, η οποία, λόγω του τεχνολογικά πεπερασμένου χαρακτήρα της και της ως εκ τούτου χαμηλής μεσοπρόθεσμα ανταγωνιστικότητας της, δεν επρόκειτο να έχει ιδιαίτερο μέλλον στο πλαίσιο της διεθνοποίησης της αγοράς. Εξαιρέση αποτέλεσαν οι μεγάλες τεχνικές εταιρείες που προέκυψαν από αυτή τη συγκυρία και οι οποίες ήταν ενεργές στο εσωτερικό και κυρίως στον χώρο της Μέσης Ανατολής, αλλά βρέθηκαν ενώπιον άλλων προβλημάτων αργότερα³.

Όμως τη συγκεκριμένη περίοδο οι συνθήκες ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές. Η οικοδομική δραστηριότητα και η απασχόληση στη βιομηχανική παραγωγή της Γερμανίας και άλλων ευρωπαϊκών χωρών περιόριζαν το ύψος της ανεργίας και τις κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις της. Συγχρόνως, οι άδηλοι πόροι διεύρυναν, λόγω των εμβασμάτων, την εσωτερική αγορά και επέφεραν την αύξηση του βιοτικού επιπέδου. Τελικά ο συνδυασμός αυτών των εξελίξεων οδήγησε σε αυτό που ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς έχει ονομάσει «αποεαμοποίηση» της ελληνικής κοινωνίας. Οδήγησε δηλαδή στη σταδιακή υπέρβαση του κοινωνικού και πολιτικού χάσματος που είχε οδηγήσει στη ρήξη και στον εμφύλιο πόλεμο και τελικά θεμελίωσε τη σταθεροποίηση των συνθηκών της κοινωνικής ενσωμάτωσης που καθιστούσε άτοπη τη μετεμφυλιακή οργάνωση της εξουσίας.

Πρόκειται για σταθερή πορεία προς την κοινωνική ενσωμάτωση που χαρακτηρίζει, παρά την πολιτική κρίση της δεκαετίας του 1960, τη διαδικασία κοινωνικής αποδοχής της οικονομίας της αγοράς, τη σταδιακή υπέρβαση των μετεμφυλιακών εντάσεων και την αποδοχή της ευρωπαϊκής πορείας της χώρας, η οποία είχε αποτελέσει έναν από τους τρεις κεφαλαιώδεις άξονες της πολιτικής στρατηγικής του Κωνσταντίνου Καραμανλή κατά την πρώτη επταετία των κυβερνήσεών του. Αυτή άλλωστε η σταθεροποίηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης είναι ο καθοριστικός λόγος για τον οποίον η δικτατορία αποτελεί μια ιστορική ανορθογραφία. Μια τελευταία και ιστορικά άτοπη πράξη του εμφυλίου πολέμου σε μια ιστορική στιγμή όπου η ελληνική κοινωνία έχει πλέον ξεπεράσει

³ Βλ. και Τ. Γιανίτση, *Η ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, 1983.

τις συνθήκες που είχαν οδηγήσει στον εμφύλιο πόλεμο. Αυτός είναι και ο λόγος άλλωστε, ειρήσθω εν παρόδω, για τον οποίο η δικτατορία είχε εξαρχής το στίγμα της ιδεολογικής και αισθητικής γελοιότητας. Ένα πραξικόπημα που ίσως το 1947 εν μέσω εμφυλίου πολέμου θα μπορούσε να έχει ένα υποτιθέμενο ιστορικό έρεισμα, είκοσι χρόνια αργότερα, το 1967, ήταν απλά ένας τραγικά γελοίος επίλογος του εμφυλίου⁴.

Την κοινωνική σημασία της θετικής οικονομικής κατάστασης αντελήφθη αμέσως ο Παπαδόπουλος, ο μόνος από τους πραξικοπηματίες που διέθετε πολιτική σκέψη, και συνειδητοποίησε ότι η οικονομική συνέχεια ήταν η μοναδική εγγύηση για τη μακροπρόθεσμη επιβολή και διατήρηση του δικτατορικού καθεστώτος, το μόνο στήριγμα που θα μπορούσε να σταθεροποιήσει μακροπρόθεσμα τον αυταρχισμό.

Βάσει αυτού του σκεπτικού και εννοείται ελλείπει άλλης επιλογής εκτός της βίας η δικτατορία στηρίχθηκε στην εξασφάλιση των συνθηκών της οικονομικής συνέχειας. Ουσιαστικά συνέχισε την οικονομική πολιτική που είχε διαμορφωθεί από το τέλος της δεκαετίας του 1950 και μετά και η οποία είχε σταθεροποιηθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1960⁵.

Η οικονομική αυτή συνέχεια (εκτός ίσως από το πρώτο εξάμηνο της αβεβαιότητας, μέχρι να φανεί ότι έχει επικρατήσει πλήρως το καθεστώς) αποτέλεσε τον κύριο μηχανισμό σταθεροποίησης της. Λόγω αυτής της πολιτικής της η δικτατορία έγινε από την πλειοψηφία των μεσαίων και μικρομεσαίων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας απλώς ανεκτή. Δεν έγινε πραγματικά αποδεκτή, ούτε μπόρεσε, παρά τις προσπάθειές της, να αποκτήσει οργανωμένη μαζική κοινωνική βάση υποστηρικτών της. Η ακροδεξιά στροφή ενός επικίνδυνα μεγάλου τμήματος της κοινωνίας έγινε πολύ αργότερα, μετά το 2010 και κάτω από τις καταστροφικές συνθήκες της οικονομικής κρίσης και της de facto χρεοκοπίας.

Η δικτατορία δεν υποστηρίχτηκε ενεργητικά από κάποια κρίσιμη μάζα οπαδών, εκτός βεβαίως από τα πρόσωπα που ωφελήθηκαν άμεσα από αυτή και από στρώματα που ευκαιριακά θεώρησαν ότι τους συμφέρει η δικτατορία, όπως π.χ. αγροτικά στρώματα μετά την παραγραφή των χρεών τους. Στηρίχτηκε όμως σε αυτή την ανοχή. Ανοχή, η οποία διατηρήθηκε μέχρι την οικονομική κρίση που προκάλεσε η ξαφνική κατακόρυφη αύξηση της τιμής του πετρελαίου και η οποία οδήγησε την ελληνική οικονομία στα πρώτα μεγάλα αδιέξοδα λόγω της αποβιομηχάνισης, της μονόπλευρης επενδυτικής δραστηριότητας και της μειωμένης ανταγωνιστικότητας της οικονομίας.

Συμπερασματικά τον Νοέμβριο του 1973 έχουμε συνθήκες τέλους για τη δικτατορία, γιατί: α) Το πείραμα της υποτιθέμενης «φιλελευθεροποίησης» του καθεστώτος είχε αποτύχει. Είχε αποτύχει αυτή η ιδιότυπη μορφή αντιδραστικής μίξης των προτάσεων της «βαθείας τομής» με τη συνταγματικά κατοχυρωμένη από το ψευδοσύνταγμα του Παπαδόπουλου ανεξέλεγκτη εποπτεία του στρατού επί της πολιτικής (ψευδοσύνταγμα 1968/1973, νόθο δημοψήφισμα της 29.09.1968),

⁴ Δ. Χαράλαμπος, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*, ό.π., σελ. 184 επ. και *Idem*, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σελ. 104 επ.

⁵ Για τα οικονομικά της δικτατορίας βλ. και Ν. Χριστοδουλάκη (εισαγ.-επιμ.), «Τα οικονομικά της δικτατορίας 1967-1974», *Πρακτικά Συνεδρίου για τα 50 χρόνια της Μεταπολίτευσης*, έκδ. της Βουλής των Ελλήνων και του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, 2024· και Γ. Αλογοσκούφη, *Πριν και μετά τη Μεταπολίτευση. Θεσμοί, πολιτική και οικονομία στην Ελλάδα*, 2024.

όπου ο στρατός θα ήταν ο εκτός κάθε πολιτικού ελέγχου και εκτός των ορίων του Συντάγματος τελικός ρυθμιστής του πολιτεύματος. Το πρότυπο ήταν προφανώς το κεμαλικό Σύνταγμα, αλλά σε αυτό η σκοποθεσία ήταν καθοριστικά άλλη. Ήταν η προστασία του λαϊκού κράτους, του εκκοσμιευμένου δηλαδή κράτους που επέβαλε ο Κεμάλ, από τις αναβιώσεις του χαλιφάτου και των ολοκληρωτικών θεοκρατικών τάσεων. Προσπάθεια συνταγματικής θεμελίωσης της εκκοσμίκευσης του Πολιτικού που έχει ανατρέψει ήδη ο Ερντογάν.

β) Η απόρριψη της δικτατορίας είχε πλέον υπερβεί τα όρια της πανεπιστημιακής κοινότητας και έπαιρνε τη μορφή μαζικής αντίδρασης και υποστήριξης της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, γεγονός που σφράγισε την κατάρρευση του σχεδίου της «φιλελευθεροποίησης» του δικτατορικού καθεστώτος.

γ) Η οικονομία έπαυσε πλέον να είναι το πεδίο εξασφάλισης μιας ευρύτερης ανοχής απέναντι στη δικτατορία. Αντίθετα οι διαφαινόμενες αρνητικές προοπτικές υπόσκαψαν τον ομορτισμό της ανοχής και ανείρεσαν τις προοπτικές της συνέχισης του δικτατορικού καθεστώτος μέσω της υποτιθέμενης μετάλλαξής του.

δ) Οι λεγόμενοι σκληροί: κανταφικοί, φασίστες, παρανοϊκοί κλπ., όπως οι Στειακάκης, Περδίκης κ.ά., μεσαίοι και κυρίως κατώτεροι αξιωματικοί γύρω από τον Ιωαννίδη που είχε οργανώσει και διοικούσε τους πραιτωριανούς της ΕΣΑ, θεωρούσαν ότι η προσπάθεια μετάλλαξης της δικτατορίας από τον Παπαδόπουλο αποτελούσε προδοσία και περιθωριοποίηση του ρόλου του στρατού (του σώματος των αξιωματικών) ως της πραγματικής ενσάρκωσης του έθνους ως κοινότητας πεπρωμένου και βεβαίως απειλή για την πραγματική, ή δυνητική προνομιακή τους θέση στους μηχανισμούς της εξουσίας. Εκμεταλλευόμενοι την εξέγερση, που για αυτούς αποτελούσε απόδειξη της αποτυχίας του Παπαδόπουλου, την αιματηρή καταστολή της, στην οποία είχαν συμβάλλει καθοριστικά και την εκ νέου επιβολή του στρατιωτικού νόμου, που σφράγισε την αποτυχία και τα αδιέξοδα του πειράματος Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη, ενεργοποιούνται στις 25 Νοεμβρίου με το πραξικόπημα μέσα στο πραξικόπημα του Ιωαννίδη, το οποίο σχεδιάζονταν ήδη από το 1972.

Τι σήμαιναν αυτές οι εξελίξεις για το δικτατορικό καθεστώς και τον ρόλο του στρατού τον Νοέμβριο του 1973 και τι επιπτώσεις είχαν αυτές στις συγκεκριμένες συνθήκες που αντιμετώπισε ο Καραμανλής τα ξημερώματα της 24ης Ιουλίου 1974;

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι στρατός, ουσιαστικά εκείνη η ηγεσία του στρατού που ήλεγχε τα πραγματικά ισχυρά σώματα: Ντάβος (Γ' Σώμα Στρατού), Γκράτζιος (ΑΣΔΕΝ), αλλά και δευτερευόντως οι Αραπάκης (ΑΓΕΝ) και Παπανικολάου (ΑΓΕΑ) και άλλοι (ενδεικτική και η επιστολή των 250 αξιωματικών του Γ' Σώματος Στρατού μετά το πραξικόπημα στην Κύπρο) δεν υποστήριξαν τον Ιωαννίδη, αλλά τον ανέχτηκαν. Είναι ενδεικτικό ότι ο Ντάβος δεν του επέτρεψε καν να μιλήσει με τους αξιωματικούς του Γ' Σώματος στη Θεσσαλονίκη. Τον ανέχτηκαν γιατί η ιστορική συγκυρία μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου ήταν αρνητική για όποιας μορφής πρωτοβουλία υπέρβασης της δικτατορίας.

Η, θα έλεγα, πραγματική ηγεσία του στρατού και όχι βέβαια οι Μπονάνος, Γκιζίκης κ.ά. που λειτουργούσαν περίπου ως όργανα του Ιωαννίδη, έως τουλάχιστον την τουρκική απόβαση, είχε πλέον αντιληφθεί ότι η διατήρηση της δικτατορίας, μετά την εξέγερση και την αποτυχία του πειράματος της «φιλελευθεροποίησης», ήταν ανέφικτη και λόγω του Κυπριακού πολιτικά και εθνικά

επικίνδυν. Ήδη άλλωστε από το 1964 ήταν γνωστή η στάση του Ιωαννίδη απέναντι στο Κυπριακό και τον Μακάριο, τον οποίο η χούντα του Παπαδόπουλου είχε αρκετές φορές προσπαθήσει να δολοφονήσει.

Όμως η εξέγερση του Πολυτεχνείου και η πλατύτερη κοινωνική υποστήριξή της είχαν δημιουργήσει μια νέα κατάσταση. Για τους Ντάβο, Γκράτζιο κ.ά. (αλλά προφανώς και για το State Department, όπου ο Kissinger αποτελούσε όμως απρόβλεπτο παράγοντα, γιατί η κατάληψη και κατοχή της Κύπρου του ήταν εντελώς αδιάφορη και το μόνο που τον ενδιέφερε ήταν η αποτροπή ελληνoturκικού πολέμου) η δικτατορία δεν είχε πλέον περιθώρια, είχε ουσιαστικά τελειώσει. Ως μόνη ρεαλιστική διέξοδος από το αδιέξοδο της αποτυχίας του Παπαδόπουλου θεωρείτο πλέον από αυτούς τους στρατηγούς η επιστροφή του Καραμανλή και του βασιλιά.

Μια μετάβαση στη Δημοκρατία όμως αμέσως μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου και την αποτυχία του πειράματος Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη θα έδινε την εντύπωση ότι η δικτατορία κατέρρευσε λόγω της εξέγερσης του Πολυτεχνείου. Δεν θα έδινε μόνο την εντύπωση, αλλά θα σήμαινε αντικειμενικά ακριβώς αυτό. Η κατάρρευση της δικτατορίας την επαύριον της εξέγερσης θα ήταν η απόδειξη της αποτυχίας, της ήττας της δικτατορίας, της ήττας της παρέμβασης του στρατού. Αυτή η ήττα, η κατάρρευση λόγω της εξέγερσης θα σηματοδοτούσε μια άλλη μετάβαση στη Δημοκρατία. Θα σήμαινε τουλάχιστον την περιθωριοποίηση του στρατού και πιθανότατα μια πολύ πιο ριζοσπαστική μορφή εκδημοκρατισμού σε αυτή τη διαδικασία της μετάβασης. Χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι μια τέτοια εξέλιξη δεν θα απέκλειε αιματοχυσία.

Η σύνδεση εξέγερσης και αποτυχίας της στρατιωτικής δικτατορίας έπρεπε με κάθε τρόπο να αποφευχθεί. Το πραξικόπημα Ιωαννίδη δεν ήταν λύση, αλλά έδινε τη δυνατότητα στους στρατηγούς, που αναγνώριζαν ότι άλλη προοπτική από τη μετάβαση σε πολιτική λύση δεν υπήρχε, να κερδίσουν χρόνο. Να κερδίσουν χρόνο αναζητώντας, πρώτον χρονική απόσταση από την εξέγερση και δεύτερον μια νέα, από τον στρατό ελεγχόμενη ευκαιρία για την αναγκαία μετάβαση και την παρουσίασή της ως πρωτοβουλία του στρατού. Για αυτό ανέχτηκαν το πραξικόπημα και τη βιαιότητα της τρομοκρατίας Ιωαννίδη. Την ανέχτηκαν ως περίοδο αναμονής. Ασφαλώς ο τυχοδιωκτισμός του πραξικοπήματος στη Κύπρο δεν ήταν μέσα σε αυτό το σκεπτικό...

Η επιστροφή του βασιλιά και του Καραμανλή θεωρείτο η μοναδική εγγύηση σταθερότητας για μια ελεγχόμενη μετάβαση. Υπήρχε η βαθιά εμπιστοσύνη στη δυναμικότητα και τις ικανότητές του Καραμανλή, ως απόδειξη των οποίων αναγνώριζαν τη σταθερότητα και την αποτελεσματικότητα της πρώτης οκταετίας των κυβερνήσεών του και τη χαοτική κατάσταση που επικράτησε μετά την αποχώρησή του το 1963 και συγχρόνως η αντικομμουνιστική στάση ήταν πέραν κάθε αμφιβολίας. Ενώ η επιστροφή του βασιλιά εκλαμβάνονταν ως η επιπλέον εγγύηση για τον συντηρητικό χαρακτήρα της μετάβασης.

Ασφαλώς εδώ βρίσκεται ένα κεφαλαίωδες σφάλμα και η πλήρης παραγνώριση της κατάστασης και των πραγματικών ρήξεων στην κορυφή της άσκησης της εξουσίας στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και κυρίως στις αρχές της δεκαετίας του 1960.

Θα πρέπει όμως να κάνω μια παρατήρηση, η οποία, νομίζω, είναι απαραίτητη για να κατανοήσουμε τη στάση του Κωνσταντίνου Καραμανλή και τη στρατηγική που ακολούθησε για να πετύχει τη μετάβαση στη Δημοκρατία και κυρίως για να πετύχει τον βαθμό εκδημοκρατισμού, ο οποίος

χαρακτήρισε, όχι μόνο τη συγκεκριμένη περίοδο της Μεταπολίτευσης (Ιούλιος 1974-Αύγουστος 1975), αλλά και τη Γ' Ελληνική Δημοκρατία γενικότερα, τουλάχιστον μέχρι τη de facto χρεοκοπία το 2010.

Πολλοί έχουν ισχυρισθεί και ισχυρίζονται ακόμη, ότι άλλος ο (αυταρχικός) Καραμανλής της πρώτης οκταετίας και άλλος ο (δημοκρατικός) Καραμανλής της δεύτερης, μεταδικτατορικής οκταετίας. Πιστεύω ότι αυτό είναι απολύτως λάθος. Ο Καραμανλής της πρώτης και της δεύτερης οκταετίας, ως ο πολιτικός που ακολούθησε μια συγκεκριμένη στρατηγική και μια συγκεκριμένη στοχοθεσία, είναι απολύτως ο ίδιος.

Και στις δύο περιόδους οι στόχοι της πολιτικής στρατηγικής του Καραμανλή ήταν οι ίδιοι. Η αλλαγή των συνθηκών και της ιστορικής συγκυρίας είναι ο λόγος που δημιουργείται η εντύπωση ότι έχουμε αλλαγή στάσης, ή στρατηγικής, ενώ πρόκειται για την αναγκαία ανταπόκριση και προσαρμογή της πολιτικής στις νέες συνθήκες για την επίτευξη των συγκεκριμένων στόχων. Στόχων την επίτευξη των οποίων διευκόλυνε τελικά η ιστορική συγκυρία. Ίσως γιατί η δικτατορία και η κατάρρευσή της ήταν η αναγκαία διαδικασία κάθαρσης για την υπέρβαση των αντιδραστικών και παραλυτικών για το πολιτικό σύστημα και την ελληνική κοινωνία αποτελεσμάτων του εμφυλίου.

Οι θεμελιώδεις άξονες της στρατηγικής Καραμανλή ήταν και στις δύο περιόδους οι ίδιοι και ήταν οι εξής:

A) Η σταθεροποίηση μιας θεσμικά θωρακισμένης φιλελεύθερης Δημοκρατίας που θα διαμόρφωνε συγχρόνως και το θεσμικό πλαίσιο για την οικονομική ανάπτυξη.

B) Η άμεσα με αυτή τη στρατηγική συνδεδεμένη θεσμικά οργανωμένη ικανότητα της εκλεγμένης κυβέρνησης να συγκεντρώνει τον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας. Συγκεκριμένα δηλαδή να ελέγχει τον στρατό και να μην επιτρέπει την ανάδειξη, ή διατήρηση εξωθεσμικών και εξω- ή παρα-συνταγματικών ανταγωνιστικών κέντρων εξουσίας.

Γ) Η επίλυση των ανοικτών θεμάτων της εξωτερικής πολιτικής που θα μπορούσαν να αποτελέσουν, ή αποτελούσαν εμπόδιο για τη σταθεροποίηση μιας ικανής παρουσίας της χώρας στο Διεθνές Σύστημα και απέναντι στις προκλήσεις της Τουρκίας.

Δ) Η ένταξη της χώρας στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης ως πλαίσιο και προϋπόθεση για την επίτευξη των στόχων της οικονομικής ανάπτυξης, της σταθεροποίησης της Δημοκρατίας και της αποφυγής εξωθεσμικών παρεμβάσεων, της εγγύησης των συνόρων και της ανάγκης η χώρα να μην βρίσκεται έξω από μια διαδικασία που καθόριζε ήδη τη γενικότερη εικόνα και τη δυναμική του μεταπολεμικού κόσμου στην Ευρώπη. Αυτή η ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, που αποτελούσε κεντρικό στοιχείο της στρατηγικής Καραμανλή, δεν αναιρούσε τη σύνδεση με τις ΗΠΑ (και την ένταξη στο NATO), των οποίων τα συμφέροντα στην Ελλάδα ήταν πρωτίστως γεωπολιτικού χαρακτήρα και όχι οικονομικού. Αυτή ακριβώς η οικονομική διάσταση, η ανάγκη οικονομικής ανάπτυξης, ήταν ένας επιπλέον λόγος που καθιστούσε, κατά τον Καραμανλή, την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας μονόδρομο.

Κατά την πρώτη οκταετία η υλοποίηση αυτών των στρατηγικών επιλογών μακροπρόθεσμης προοπτικής εστιάστηκε:

α) στην επίλυση του Κυπριακού (Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου 1959, ανεξαρτησία 1960) με στόχο την επίτευξη ενός ορθολογικού πραγματισμού στην ελληνική εξωτερική πολιτική, ώστε να

απελευθερωθεί η εξωτερική πολιτική από τα δεσμά των «χαμένων ευκαιριών» του εθνικισμού. Λύση, η οποία αρχικά πέτυχε, αλλά στη συνέχεια οδηγήθηκε το 1963, μετά τα «13 σημεία» αλλαγής στο Σύνταγμα του Μακαρίου, στα γνωστά αδιέξοδα,

β) στην πρόταση της συνταγματικής αναθεώρησης των «22 προτάσεων της βαθείας τομής εις το Σύνταγμα» του 1963, η οποία δεν στάθηκε δυνατόν να ολοκληρωθεί λόγω της παραίτησης της κυβέρνησης και

γ) στην πολιτική σύνδεσης της Ελλάδας με την τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), η οποία επετεύχθη το 1961 και αποτέλεσε το πρώτο βήμα μιας μακροπρόθεσμης στρατηγικής, η οποία οδήγησε μετά το πάγωμα της διαδικασίας κατά την περίοδο της δικτατορίας στην ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (1979/81) και στη συνέχεια στη Ζώνη του Ευρώ το 2001. Πολιτική, η οποία θεμελίωσε τη μοναδική στη συνέπειά της και την πιο μακροπρόθεσμη πολιτική στρατηγική της μεταπολεμικής Ελλάδας, την οποία ακολούθησαν όλες οι κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, ασχέτως των αντιευρωπαϊκών λαϊκιστικών ιδεολογημάτων που υποστήριξαν όταν ήταν στην αντιπολίτευση.

Είναι ξεκάθαρο ότι και οι τρεις άξονες αυτής της πολιτικής, αλλά κυρίως οι δύο τελευταίοι, είχαν ως στόχο, όχι μόνο να εξορθολογίσουν τον τρόπο οργάνωσης του κράτους (το χάος των αυταρχικών ψηφισμάτων και διατάξεων του εμφυλίου και μετεμφυλιακού κράτους των εθνοφρόνων), αλλά και να στηρίξουν θεσμικά τη συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας στην κυβέρνηση. Συγκέντρωση εξουσίας απαραίτητη, για να μπορέσει η κυβέρνηση να ελέγξει τον στρατό, ο οποίος μετά τον θάνατο του Παπάγου ελέγχονταν –υποτίθεται, λανθασμένα όμως, όπως απέδειξε το πραξικόπημα της 27ης Απριλίου– από τον βασιλιά και να περιορίσει τα ανάκτορα στον συνταγματικό τους ρόλο, ώστε να αποφύγει τις εξωθεσμικές παρεμβάσεις του θρόνου. Αυτή η αντιπαράθεση βασιλιά-Καραμανλή για τον έλεγχο του στρατού, για τον έλεγχο δηλαδή του τριγώνου της οργάνωσης της εξουσίας (μοναρχία-στρατός-κυβέρνηση) που είχε προκύψει από τον εμφύλιο πόλεμο και ιδιαίτερα μετά τον θάνατο του Παπάγου, ο οποίος ως ο πραγματικός ηγέτης του ΙΔΕΑ και πρωθυπουργός συγκέντρωνε στο πρόσωπό του και την τυπική και την άτυπη εξουσία, καθόρισε τις πολιτικές εξελίξεις στις αρχές της δεκαετίας του 1960.

Το υποβόσκον και στη συνταγματική αναθεώρηση θέμα του ελέγχου του στρατού οδήγησε στη ρήξη βασιλιά και πρωθυπουργού, υπό το πέπλο της δήθεν αντιπαράθεσης για την προίκα της Σοφίας και για το βασιλικό ταξίδι στο Λονδίνο, και στην ακόλουθη παραίτηση και αποχώρηση του Καραμανλή από την Ελλάδα. Στη συνέχεια, μέσα από την αντιπαράθεση Γεωργίου Παπανδρέου-Κωνσταντίνου το 1965 για τη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ, οδήγησε στην παραίτηση Παπανδρέου, στην αποστασία και στην κρίση εκπροσώπησης και τελικά στο στρατιωτικό πραξικόπημα.

Οι βασικοί αυτοί άξονες της στρατηγικής Καραμανλή καθόρισαν και τη δεύτερη οκταετία των κυβερνήσεών του, κατά την οποία βέβαια η κατάρρευση της δικτατορίας επέτρεψε την πιο ορατή ανάδειξή τους και την ουσιαστική και ρεαλιστική υλοποίησή τους.

Το πραξικόπημα, η απόβαση και ο «Αττίλας» I και II όρισαν τις εξελίξεις στο Κυπριακό και οι δυνατότητες αντίδρασης της ελληνικής πολιτικής ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτες. Ανύπαρκτες μέχρι την καθοριστική επιτυχία του Κώστα Σημίτη (πρωθυπουργού της πιο συνεπούς στη συνέχιση της ευρωπαϊκής πολιτικής Καραμανλή κυβέρνησης) και του Γιάννου Κρανιδιώτη το 2004, όταν

πέτυχαν την ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση παρά την κατοχή και τη μη επίλυση του Κυπριακού.

Το δημοψήφισμα έδωσε ένα τέλος στην αντιπαράθεση κυβέρνησης-μοναρχίας. Η κατάρρευση της δικτατορίας έλυσε το πρόβλημα των εξωθεσμικών κέντρων εξουσίας. Η επιτυχημένη μετάβαση στη Δημοκρατία ολοκλήρωσε, στο πλαίσιο της νέας πολιτικής και κοινωνικής συγκυρίας, την προσπάθεια που είχε ξεκινήσει, υπό τις συνθήκες του μετεμφυλιακού κράτους, με τις 22 προτάσεις της «βαθείας τομής». Ενώ η ένταξη της Ελλάδας ως 10ο μέλος της Ένωσης στην ΕΕ (τότε ΕΚ – Ευρωπαϊκές Κοινότητες) το 1981 ολοκλήρωσε την πολιτική της οποίας τις βάσεις είχε θέσει ο Καραμανλής ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και της οποίας το πρώτο βήμα ήταν η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ το 1961. Υλοποίηση μιας πολιτικής στην εφαρμογή της οποίας από τη σύνδεση μέχρι την ένταξη έπαιξε καθοριστικό ρόλο η τεχνογνωσία των Αναστάση Παπαληγούρα και Γιάγκου Πεσματζόγλου⁶.

Όμως το βράδυ της 23ης και τα ξημερώματα της 24ης Ιουλίου 1974, αλλά και στις εβδομάδες και μήνες που ακολούθησαν, τα πράγματα δεν ήταν τόσο δεδομένα, όπως δίνεται σήμερα η εντύπωση, λόγω της χρονικής απόστασης και της ομαλότητας της μετάβασης που τελικά επιτεύχθηκε.

Η ΣΤΙΓΜΗ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η έλλειψη αποφασιστικότητας από την πλευρά των Κανελλόπουλου και Μαύρου, εκείνο το περιήφισμα απόγευμα της 23ης Ιουλίου, έδωσαν στον Αβέρωφ το χρόνο να πείσει τον Γκιζίκη ότι ο Καραμανλής ήταν ο μόνος που θα μπορούσε να διαχειριστεί την εύθραυστη εκκευρία στην Κύπρο που είχε εξασφαλίσει ο Cίscο στις 22 Ιουλίου και να αντιμετωπίσει την απειλή ελληνοτουρκικού πολέμου, ο οποίος θα οδηγούσε σε ήττα του ελληνικού στρατού. Βεβαιότητα ήττας που αποδεικνυε το φιάσκο της επιστράτευσης, η οποία, συν τοις άλλοις, άλλαξε άρδην τις ισορροπίες δύναμης μέσα στις στρατιωτικές μονάδες, λόγω της αντιδικτατορικής στάσης της πλειοψηφίας πλέον των εφέδρων αξιωματικών και στρατιωτών. Ίσως η ανομολόγητη σκιά της απειλής μιας νέας δίκης των έξι, ύστερα από μια νέα ήττα, να ήταν τελικά ο λόγος για τον οποίο ο Γκιζίκης και οι στρατηγοί αποδέχτηκαν αυτή τη λύση, παρόλο που η επιστροφή Καραμανλή ασφαλώς και δεν ανταποκρινόταν στη λύση που αυτοί επιθυμούσαν⁷.

Ο Καραμανλής επιστρέφει και οι προτεραιότητές του είναι εκείνη τη στιγμή τρεις:

α) Να ελέγξει τον στρατό, δηλαδή το σώμα των αξιωματικών, ώστε να αποτραπούν επικίνδυνες εξαλλοσύνες των φανατικών χουντικών, οι οποίες δεν θα είχαν πραγματική προοπτική, αλλά θα μπορούσαν να αιματοκυλίσουν τη διαδικασία μετάβασης με άδηλες και τραγικές συνέπειες για το καθεστώς στο οποίο θα κατέληγαν, αλλά ακόμη και για την υπόσταση της ελληνικής επικράτειας, αν μη τι άλλο λόγω των ευκαιριών που θα έδιναν στους Τούρκους,

β) Να επιβάλλει μακροπρόθεσμα τα πρωτεία της πολιτικής, ήτοι τον πολιτικό έλεγχο στον στρα-

⁶ Για την στρατηγική Καραμανλή στις δύο δεκαετίες των κυβερνήσεών του βλ. Δ. Χαράλαμπος, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σελ. 104-354· και *Idem*, *Πελαταιακές σχέσεις και λαϊκισμός*, ό.π., σελ. 184-302.

⁷ Για το χάος που επικράτησε μετά την απόβαση στην κυβέρνηση των ανδρικήλων του Ιωαννίδη και στην ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων στην Αθήνα βλ. και Αλ. Παπαχελά, *Ένα σκοτεινό δωμάτιο. 1967-1974*, 2024.

τό. Επιβολή που έπρεπε πέραν του άμεσου ελέγχου των πιστών του Ιωαννίδη να αποτρέψει κάθε προσπάθεια των αξιωματικών, ακόμη και των στρατηγών που είχαν υποστηρίξει μετά το Πολυτεχνείο και την αποτυχία Παπαδόπουλου τη λύση Καραμανλή, να παρουσιάσουν τη μετάβαση ως πρωτοβουλία του στρατού. Αν η μετάβαση στη Δημοκρατία εκλαμβάνονταν ως πρωτοβουλία του στρατού θα οδηγούσε πρακτικά στη διατήρηση του εξωθεσμικού του ρόλου κατά την εγκαθίδρυση μιας νέας νομιμότητας. Η αποτροπή αυτής της προοπτικής ήταν προϋπόθεση *sine qua non* για την επιτυχία του εγχειρήματος Καραμανλή.

Άλλωστε το τέλος της μετεμφυλιακής θέσης του στρατού ως κέντρου εξουσίας μέσα στο κράτος ήταν η αυτονόητη λογική συνέπεια των καταγιστικών γεγονότων του Ιουλίου: της καταστροφικής έκβασης του χουντικού πραξικοπήματος στην Κύπρο, της απειλής της ολοκληρωτικής κατάληψης του νησιού από τον τουρκικό στρατό και της πλήρους αδυναμίας του στρατού να ανταποκριθεί στην πιο στοιχειώδη νομιμοποίηση του ρόλου του, την υπεράσπιση του πατρίου εδάφους και

γ) Να αποτρέψει την επιστροφή του βασιλιά και να δώσει ένα τέλος στον θεσμό της μοναρχίας στην Ελλάδα, ώστε να αποκλείσει θεσμικά κάθε απειλή εξωθεσμικής παρέμβασης στη λειτουργία του πολιτεύματος και στην άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας. Η εμπειρία της αντιπαράθεσής του με τον θρόνο στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και η πορεία στη συνέχεια προς το πραξικόπημα ήταν για τον Καραμανλή η καθοριστική εμπειρία των θεμελιωδών αδιεξόδων που χαρακτήριζαν το μετεμφυλιακό κράτος. Εμπειρία που και σε προσωπικό επίπεδο είχε οδηγήσει σε βαθειά αντιπαλότητα και αντιπάθεια. Ασχέτως αν σε κάποιες περιπτώσεις είχε χρησιμοποιήσει τους μηχανισμούς αυτού του μετεμφυλιακού κράτους (1961), το «ποιος κυβερνάει αυτόν τον τόπο;» μετά τη δολοφονία Λαμπράκη είναι χαρακτηριστικό των συστημικών αδιεξόδων του μετεμφυλιακού κράτους.

Η αποτυχία της υλοποίησης της συνταγματικής αναθεώρησης των 22 προτάσεων της «βαθείας τομής εις το Σύνταγμα» το 1963, αλλά και οι τελικά αποσταθεροποιητικές επιπτώσεις για την ΕΡΕ και για τη νομιμοποίηση της κυβέρνησης Καραμανλή των εκλογών του 1961 είχαν ανοίξει τον δρόμο για την κρίση εκπροσώπησης που έφτασε στο αποκορύφωμά της με τα «Ιουλιανά» και τη λεγόμενη αποστασία. Κρίση που χαρακτήρισε καθοριστικά την προδικτατορική περίοδο της δεκαετίας του 1960 και άνοιξε τον δρόμο για την επιβολή της δικτατορίας.

Τον Ιούλιο του 1974 είχε όμως διαμορφωθεί η μοναδική ιστορική ευκαιρία να οργανωθεί θεσμικά η αποτροπή ανεξέλεγκτων εξωθεσμικών παρεμβάσεων. Μετά την κατάρρευση της δικτατορίας και την προοπτική της θεσμικής εξασφάλισης της έκπτωσης της μοναρχίας κατόπιν δημοψηφίσματος με ένα νέο Σύνταγμα ο δρόμος ήταν ανοικτός. Λαμβάνοντας άλλωστε υπόψη και το γεγονός ότι ήταν εμφανές πλέον ότι για την πλειοψηφία των πολιτών η νομιμοποίηση της μοναρχίας και της πολιτειακής οργάνωσης της βασιλευσμένης Δημοκρατίας είχε πλέον παρέλθει. Η αποστασία, αλλά κυρίως η στάση του θρόνου κατά την επιβολή του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου (εντύπωση που δεν ανέτρεψε το οπερετικό αντιπραξικόπημα του Δεκεμβρίου του 1967) και η προηγηθείσα αναποφασιστικότητα του Κωνσταντίνου μεταξύ της επιλογής της λεγόμενης «μεγάλης χούντας» των στρατηγών και της διατήρησης του κοινοβουλευτισμού («μνημόνιο του Τατοΐου») είχαν θεμελιακά πλέον υπονομεύσει τη διατήρηση του θεσμού.

Η ιστορική συγκυρία λειτουργούσε υπέρ του Καραμανλή και υπέρ της θεμελίωσης, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, μιας σύγχρονης φιλελεύθερης Δημοκρατίας και όχι μιας δεύτερης εκδοχής

της «θνησιγενούς Δημοκρατίας»⁸, του Μεσοπολέμου, ή μιας «καχεκτικής» Δημοκρατίας⁹, όπως υπό τις συνθήκες του μετεμφυλιακού «κράτους των εθνοφρόνων» είχε επιβάλλει ο ρόλος του στρατού ως του εν τέλει καθοριστικού κέντρου εξουσίας.

Το εγχείρημα του ελέγχου του στρατού και της ανάδειξης της πολιτικής εξουσίας στο κέντρο της πρωτοβουλίας για την υπέρβαση της πολιτικής και εθνικής κρίσης πέτυχε. Ο στόχος του Καραμανλή πέτυχε με την καθοριστική βοήθεια κυρίως του Ευάγγελου Αβέρωφ, που ανέλαβε το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας και χειρίστηκε τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις και ισορροπίες στον στρατό και του Σόλωνα Γκίκα (συνεργάτη του κατά την πρώτη οκταετία) ως Υπουργού Δημοσίας Τάξεως, του οποίου το κύρος μεταξύ των ακραιφνώς αντικομμουνιστών αξιωματικών ήταν τεράστιο. Κύρος που είχε προκύψει από τον ηγετικό του ρόλο στη σύσταση του αντιβενιζελικού και αντιβασιλικού ΕΝΑ στη Μέση Ανατολή. Μιας παραστρατιωτικής οργάνωσης μεσαίων και κατώτερων αξιωματικών που συγκροτήθηκε ως αντίδραση στην οργάνωση των εαμιτών στρατιωτών και ναυτών στη Μέση Ανατολή, μετά τον σχηματισμό της ΠΕΕΑ το Μάιο του 1944 στην υπό γερμανική κατοχή Ελλάδα και αποτέλεσε αργότερα συστατικό πυρήνα της ίδρυσης του ΙΔΕΑ τον Οκτώβριο του 1944 στην Αθήνα.

Η επιτυχία αυτή σήμαινε ότι η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Καραμανλή έθεσε το σώμα των αξιωματικών στο πλαίσιο της συνταγματικής νομιμότητας της λειτουργίας του στρατού και ενεργοποίησε την παραπομπή του πυρήνα των πραξικοπηματιών («των πρωταιτών») για το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας. Στη πράξη βέβαια, τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, το πρόσωπο που ως πρωταγωνιστής των εξελίξεων ενσάρκωνε αυτή τη πρωτοκαθεδρία της πολιτικής ήταν ο Καραμανλής προσωπικά. Πράγμα που αποτέλεσε κοινή συνείδηση, ακόμη και για την Αριστερά, ειδικότερα μετά τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ στις 23 Σεπτεμβρίου του 1974. Νομιμοποίηση, η οποία αποτέλεσε και το συμβολικό τέλος του μετεμφυλιακού κράτους των εθνοφρόνων και το πρώτο βήμα για την αναγνώριση της εαμικής αντίστασης αργότερα από το ΠΑΣΟΚ. Ενδεικτική άλλωστε αυτής της συνειδητοποίησης ήταν και η φράση του Μίκη Θεοδωράκη πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1974 : «Καραμανλής, ή τανκς». Γενικότερη αναγνώριση του μοναδικού ρόλου του Καραμανλή στη διαδικασία μετάβασης στη Δημοκρατία, η οποία επιβεβαιώθηκε πανηγυρικά από το αποτέλεσμα των εκλογών του Νοεμβρίου του 1974.

Από τις αποστρατείες τον Αύγουστο του 1974, τις επαναφορές δημοκρατικών αξιωματικών στο στράτευμα, τη σύλληψη και μεταφορά της τριανδρίας στην Κέα, την αμνηστία και απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, τη δίκη και καταδίκη των πρωταιτών (28 Ιουλίου 1975-29 Αυγούστου 1975) μετά τη Γ' Συντακτική Πράξη περί αμνηστίας και το Δ' Ψήφισμα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, το οποίο χαρακτήρισε τη δικτατορία πραξικόπημα και όχι επανάσταση που δημιουργεί Δίκαιο και την επακολουθήσασα μήνυση Λυκουρέζου, την αντιμετώπιση της απόπειρας πραξικοπήματος «της πυτζάμας» που οργανώθηκε από ιωαννινδικούς αξιωματικούς τον Φεβρουάριο του 1975 και τις τελευταίες αποστρατείες του Οκτωβρίου 1975, η ομαλότητα του ελέγχου της πολιτικής εξουσίας επί του στρατού ήταν πλέον γεγονός. Γεγονός καθοριστικό για τη θεμελίωση

⁸ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, 1983.

⁹ Η. Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές*, 2010.

της αποκατάστασης της δημοκρατικής-συνταγματικής νομιμότητας. Για την επιτυχία της οποίας συνέβαλε ασφαλώς και η μετατροπή της ποινής του θανάτου σε ισόβια, όχι μόνο γιατί ήταν συνεπής στις αρχές του δημοκρατικού Κράτους Δικαίου, αλλά και γιατί με αυτό τον τρόπο επιτεύχθηκε η ειρηνική και όχι εκδικητική μετάβαση και η ενσωμάτωση της πλειοψηφίας του σώματος των αξιωματικών σε αυτή τη διαδικασία.

Παράλληλα και άμεσα συνδεδεμένα με την οργάνωση του ελέγχου του στρατού ο Καραμανλής προχώρησε με τάχιστο και συστηματικό τρόπο στην περαιτέρω θεσμική θεμελίωση της μετάβασης στη Δημοκρατία. Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας που συγκρότησε τα ξημερώματα της 24ης Ιουλίου επανέφερε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952 με εξαίρεση τις διατάξεις περί της μορφής του πολιτεύματος. Με αυτό τον τρόπο δρομολογήθηκε ο θεμελιωτικός θεσμικός στόχος του Καραμανλή να απαλλαγεί η προς συγκρότηση Δημοκρατία από τη μοναρχία και τις εξωθεσμικές της παρεμβάσεις μέσω της νομιμοποίησης της κατάργησης του θεσμού από δημοψήφισμα. Δημοψήφισμα για τη διεξαγωγή του οποίου είχαν συμφωνήσει άλλωστε όλες οι δημοκρατικές δυνάμεις μετά το νόθο δημοψήφισμα του Παπαδόπουλου.

Θα έλεγα ότι επρόκειτο για τη συνεπή εφαρμογή της λογικής των προτάσεων της «βαθείας τομής» στο πλαίσιο των συνθηκών που είχαν προκύψει από την κρίση της δεκαετίας του 1960, την επιβολή της χούντας και την κατάρρευσή της ως του τέλους της λογικής της οργάνωσης της εξουσίας που είχε προκύψει από τον εμφύλιο πόλεμο.

Στις 4 Οκτωβρίου ιδρύει ο Καραμανλής τη «Νέα Δημοκρατία», σηματοδοτώντας έτσι τη νέα περίοδο της Κεντροδεξιάς και μέσω αυτής και την υπέρβαση των κομμάτων που είχαν ταυτιστεί με την μετεμφυλιακή περίοδο και την κρίση εκπροσώπησης. Η ίδρυση της ΝΔ μετά την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ από τον Ανδρέα Παπανδρέου στις 3 Σεπτεμβρίου δρομολογεί άλλωστε τον δικομματισμό που θα κυριαρχήσει μετά το 1977 στο ελληνικό κομματικό σύστημα μέχρι την οικονομική κρίση του 2010.

Η προκήρυξη εκλογών από την κυβέρνηση (με σύστημα ενισχυμένης αναλογικής) ακολουθεί στις 17 Νοεμβρίου (με εμφανέστατο το δημοκρατικό συμβολισμό της ημερομηνίας, αλλά και την πρόθεση της αποφυγής πιθανών ταραχών), και στις 11 Δεκεμβρίου ορκίζεται η ισχυρότατη εκλεγμένη κυβέρνηση της ΝΔ (54,37% των ψήφων με μια συμμετοχή της τάξης του σχεδόν 80% και 220 έδρες).

Στις 22 Νοεμβρίου η κυβέρνηση προκηρύσσει Δημοψήφισμα για τη μορφή του Πολιτεύματος, το οποίο πραγματοποιείται στις 8 Δεκεμβρίου. Το αποτέλεσμα αυτού του Δημοψηφίσματος (69,8% υπέρ της αβασίλευτης Δημοκρατίας) θέτει οριστικό τέλος στον θεσμό της βασιλείας στην Ελλάδα.

Πρόκειται για αλληλουχία γεγονότων και πράξεων, η οποία, όπως έχει ήδη λεχθεί, αποτυπώνει τη συγκεκριμένη υλοποίηση της στρατηγικής Καραμανλή. Στις 7 Ιουνίου 1975 ψηφίζεται από τη ΝΔ το νέο Σύνταγμα, του οποίου η ημερομηνία έναρξης ισχύος είναι η 11η Ιουνίου και στις 12 Ιουνίου κατατίθεται από την κυβέρνηση το αίτημα για την ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Ένταξη η οποία επιτυγχάνεται, ύστερα από προσωπική παρέμβαση του Καραμανλή, με την υπογραφή της Πράξης Προσχώρησης τον Μάιο του 1979 και την ένταξη της χώρας ως 10ο

μέλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27 χωρών-μελών) την 1η Ιανουαρίου του 1981.

Το Σύνταγμα του 1975 ψηφίστηκε μόνο από τους βουλευτές της κυβερνητικής πλειοψηφίας λόγω των προβλεπομένων σε αυτό λεγόμενων «υπερεξουσιών» του Προέδρου της Δημοκρατίας, στις οποίες αναφέρθηκε ο Γιάννης Τασόπουλος (δυνατότητα διάλυσης της Βουλής, δυνατότητα παύσης της κυβέρνησης, διορισμός νέου πρωθυπουργού, που θα έπρεπε βέβαια να ζητήσει τη δεδωλημένη, δυνατότητα προκήρυξης δημοψηφίσματος, δυνατότητα του Προέδρου να απευθύνει διάγγελμα). Οι υπερεξουσίες αυτές δεν ασκήθηκαν ποτέ και ο σκοπός τους ήταν να λειτουργήσουν ως αντίβαρο σε μια επαπειλούμενη συγκέντρωση της εξουσίας στον Πρωθυπουργό¹⁰. Προφανώς γιατί ο Καραμανλής έτρεφε πάντα μια καχυποψία απέναντι στη γοητεία που μπορεί να ασκήσουν οι πολιτικοί δημαγωγοί στα λαϊκά ακροατήρια και σίγουρα δεν εμπιστεύονταν τους Παπανδρέου και ιδιαίτερα τον Ανδρέα. Επιπλέον με αυτό τον τρόπο ήθελε να διασφαλίσει την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας και να αποτρέψει αντιευρωπαϊκές και ευρωσκεπτικιστικές περιπέτειες. Με την Αναθεώρηση του 1986 οι «υπερεξουσίες» αυτές καταργήθηκαν με αποτέλεσμα τη θεσμική κατοχύρωση μιας πρωθυπουργοκεντρικής Δημοκρατίας κατά τα πρότυπα της Γερμανίας, ή του Ηνωμένου Βασιλείου. Εξέλιξη που, όπως επισήμανε ο Γιάννης Τασόπουλος, βάσει της σημερινής εμπειρίας του διάχυτου πολιτικού ανορθολογισμού και του εθνολαϊκισμού, οδηγεί σε υπερβολική συγκέντρωση της εξουσίας.

Μέσα από αυτή την αλληλουχία πολιτικών πράξεων και γεγονότων και υπό όρους μιας κατεξοχήν αντίξοης και δύσκολης ιστορικής συγκυρίας: απόβαση στην Κύπρο, κατοχή του 38% του νησιού («Αττίλας» I και II), απειλή καταστροφικού πολέμου με την Τουρκία, ανάγκη πολιτικού ελέγχου του στρατού και συνθήκες οικονομικής κρίσης μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση και την αδυναμία αντίδρασης της ελληνικής οικονομίας υπό συνθήκες τρομοκρατίας, τυχοδιωκτισμού και ανικανότητας του καθεστώτος του Ιωαννίδη, είναι όντως εκπληκτικό ότι πετυχαίνει η στρατηγική Καραμανλή.

Πετυχαίνει τον έλεγχο του στρατού, την αποφυγή πολέμου, την κατάργηση της μοναρχίας, την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (τότε ΕΚ) και σταδιακά τη σταθεροποίηση της οικονομίας, χωρίς όμως να αποφύγει την περαιτέρω αποβιομηχάνιση. Αποβιομηχάνιση, η οποία σύντομα θα οδηγήσει στην κατακόρυφη αύξηση των εισαγωγών, κυρίως από τη δεκαετία του 1980 και μετά και στην αρνητική πορεία του εμπορικού ισοζυγίου και του ισοζυγίου πληρωμών.

Ο έλεγχος του στρατού σημαίνει το τέλος της οργάνωσης των κέντρων εξουσίας, όπως είχαν αυτά συγκροτηθεί κατά και μετά την εμφύλιο πόλεμο. Σημαίνει το τέλος της ελεγχόμενης Δημοκρατίας του κράτους των εθνοφρόνων και της *de facto* ισχύος του λεγόμενου παρασυντάγματος. Η κατάργηση της μοναρχίας σημαίνει την κατάργηση ενός θεσμού που ταύτιζε τον ρόλο του με τον εξωσυνταγματικό έλεγχο του στρατού και την εξωθεσμική παρέμβαση στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, ενώ η ένταξη στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σήμαινε για τον Καραμανλή την προοπτική της σταθεροποίησης της Δημοκρατίας, την ενίσχυση της Ελλάδας απέ-

¹⁰ Βλ. και Α. Pantelis, *Les grands Problèmes de la nouvelle Constitution Hellénique*, 1979.

ναντι στην επιθετικότητα της Τουρκίας και την ένταξη της ελληνικής οικονομίας στις δομές ενός αναδυόμενου παγκοσμίου παίκτη του διεθνούς οικονομικού συστήματος.

Σε αυτή την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης (Ιούλιος 1974-Αύγουστος 1975), ίσως τη μόνη περίοδο που ανταποκρίνεται στο πραγματικό, οργανωτικό και θεσμικό περιεχόμενο του όρου «Μεταπολίτευση», αναγνωρίζουμε τα δύο πρώτα στοιχεία της καίριας συμβολής του Καραμανλή στη θεμελίωση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας που υποδηλώνουν δύο έννοιες κλειδιά της πολιτικής στρατηγικής του: μετάβαση (στη Δημοκρατία) και ένταξη (στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης).

Η τρίτη έννοια κλειδί της πολιτικής στρατηγικής του Καραμανλή: εναλλαγή (ειρηνική εναλλαγή στην κυβερνητική εξουσία) χαρακτηρίζει ουσιαστικά τη δεύτερη περίοδο της δεύτερης δεκαετίας Καραμανλή, την περίοδο μετά το 1977. Αυτό το τρίτο στοιχείο πέτυχε με την ομαλή και απρόσκοπη εναλλαγή στην κυβερνητική εξουσία τον Οκτώβριο του 1981, αλλά δεν ανήκει στις θεματικές αυτού του Συνεδρίου. Όπως δεν ανήκει στη θεματική αυτού του Συνεδρίου η ανάλυση των ορίων της θεσμικής οργάνωσης και της πολιτικής διαχείρισης της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, όπως αυτά άρχισαν να διαφαίνονται κατά και μετά τη δεκαετία του 1980, κυρίως λόγω της αποσύνδεσης των εισοδημάτων από την παραγωγικότητα, της αδυναμίας μεταρρύθμισης του φορολογικού συστήματος, της αυξανούσας ανισότητας μετά την οικονομική κρίση και της διατήρησης των προβλημάτων που αναπαράγει ο μονοδιάστατος χαρακτήρας των επενδύσεων και της χρηματοδότησης της οικονομίας από τις τράπεζες. □

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ (ΙΟΥΛΙΟΣ-ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2024)

Θανάσης Γ. Ξηρός
Αναπληρωτής Καθηγητής
Συνταγματικού Δικαίου ΑΣΕΙ-ΣΣΕ

2 Ιουλίου

Ο Πρωθυπουργός σε ομιλία στο συνέδριο που οργανώνει ξενόγλωσσο περιοδικό, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Έχουμε μπροστά μας τρία χρόνια, πρέπει να εστιάσουμε στις μεταρρυθμίσεις με μετρήσιμο αποτέλεσμα. Τα επόμενα χρόνια πρέπει να έχουν ως στόχο να συγκλίνουμε με την Ευρώπη, θα κριθούμε στην ολότητα για όσα κάναμε στη δεύτερη θητεία μας [...]

Στις ευρωεκλογές δεν άλλαξαν οι θεμελιώδεις πολιτικοί συσχετισμοί που δημιουργήθηκαν το 2023 και καταφέραμε να δείξουμε ότι έχουμε ένα κεντροδεξιό κόμμα με ευρεία απήχηση, το οποίο μπορεί να φέρει κοντά ανθρώπους, οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονται ως δεξιοί και ως μετριοπαθείς κεντρώοι [...] Δεν φταίει μόνο η κόπωση των ψηφοφόρων για την αποτυχία της ΝΔ να πιάσει τον εκλογικό στόχο της. Οι πολίτες επέλεξαν τις ευρωεκλογές για να εκπέμψουν μήνυμα ανησυχίας. Και

αυτό έχει να κάνει και με το κόστος ζωής [...] Η Ακροδεξιά πήγε ελαφρώς χειρότερα από ό,τι μερικοί πιστεύουν, αλλά έκανε αισθητή την παρουσία της σε Γαλλία και Γερμανία. Όσο πιο γρήγορα κλείσει η εκκρεμότητα των κορυφαίων θέσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση τόσο καλύτερα για την Ευρώπη. Πρέπει να κάνουμε περισσότερα για να προστατέψουμε την ήπειρό μας».

3 Ιουλίου

Ο Λ. Αυγενάκης, βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας στη βασική εκλογική περιφέρεια Ηρακλείου και Υπουργός έως τον πρόσφατο ανασχηματισμό της κυβέρνησης, διαγράφεται από την κοινοβουλευτική της ομάδα μετά από το επεισόδιο στο οποίο πρωταγωνίστησε με τη χρήση βίας σε βάρος εργαζομένου στο Διεθνή Αερολιμένα Αθηνών Ελευθέριος Βενιζέλος.

Ο Πρωθυπουργός προωθεί, με επιστολή του στον Πρόεδρο της Βουλής,

την απόφαση της Επιτροπής Δεοντολογίας της Νέας Δημοκρατίας, στην οποία είχε παραπέμψει τον πρώην Υπουργό. Λίγο αργότερα ο Κ. Τασούλας, παίρνοντας τον λόγο κατά τη συνεδρίαση της Ολομέλειας, επισημαίνει: «Η συμπεριφορά του συναδέλφου Λευτέρη Αυγενάκη στον χώρο του αεροδρομίου ήταν απαράδεκτη, ζήτησα και τον είδα, μου έδωσε εξηγήσεις και είπα συγγνώμη, δεν μπορώ να δεχθώ τη συγγνώμη ενός εκπρόσωπου του λαού που δεν υπηρετεί το κύρος του. Κατόπιν αυτού και εφαρμόζοντας τις αρχές του Κανονισμού της Βουλής που πηγάζουν από το πειθαρχικό δίκαιο του άρθρου 77, όπου προβλέπεται η ανάρμοστη συμπεριφορά βουλευτού και η συμπεριφορά αυτή είναι καταφρόνηση πολιτειακού θεσμού γιατί τον υπονομεύει, είμαι αναγκασμένος να του επιβάλω την ποινή της μομφής και να τον αποκλείσω από τις επόμενες συνεδριάσεις του Κοινοβουλίου».

Μετά τη λεκτική αντιπαράθεση της Υπουργού Τουρισμού με τη Θ. Φωτίου μέλος της κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Αριστεράς κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της διαρκούς επιτροπής παραγωγής και εμπορίου, ο Πρόεδρος της Βουλής καλεί τη βουλευτή να δώσει εξηγήσεις και, στη συνέχεια, της επιβάλλει την πειθαρχική ποινή της «ανακλήσεως στην τάξη».

5 Ιουλίου

Ο Πρωθυπουργός συναντάται με την Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την ενημερώνει για τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις. Παρουσία των τηλεοπτικών συνεργείων αναφέρει: «Η κυβέρνηση εισέρχεται σε μια περιοχή, όπου όλη μας η προσοχή επικεντρώνεται και πάλι στην αντι-

μετώπιση των προβλημάτων που συνδέονται με την καθημερινότητα του πολίτη[...] Είναι εξαιρετικά ενθαρρυντικό το γεγονός ότι για πρώτη φορά έχουμε στοιχεία που δείχνουν όχι απλά περιορισμό του πληθωρισμού, αλλά και πραγματική αποκλιμάκωση των τιμών στα σούπερ μάρκετ [...] Τέτοιες συμπεριφορές δεν μπορούν να γίνουν ανεκτές. Διότι τραυματίζουν συνολικά την αξιοπιστία του πολιτικού συστήματος και τη μεγάλη προσπάθεια που κάνουμε να χτίσουμε ξανά σχέση εμπιστοσύνης με τους πολίτες. Τίποτα δεν ενοχλεί τους πολίτες περισσότερο από συμπεριφορές που προβάλλουν μία εικόνα ότι οι πολιτικοί είναι σε διαφορετική συνομοταξία πολιτών, που μπορούν να φέρονται με διαφορετικό τρόπο [...] Χθες συμπληρώθηκαν εννέα χρόνια από τραγελαφικό δημοψήφισμα του 2015, το οποίο αποτέλεσε την κορωνίδα, το κρεσέντο, του λαϊκισμού και της αναξιοπιστίας που τόσο ταλαιπώρησε τη χώρα».

Το Υπουργικό Συμβούλιο αποφασίζει την προαγωγή του Μ. Πικραμένου στη θέση του Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας.

15 Ιουλίου

Ο Πρωθυπουργός, σε συνέντευξή του στο δελτίο ειδήσεων ιδιωτικού τηλεοπτικού σταθμού πανελληνίας εμβέλειας και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, αναφέρει: «[...] Ο κ. Αυγενάκης ετέθη εκτός κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Δημοκρατίας με συνοπτικές διαδικασίες. Νομίζω ότι αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να αντιδρούν τα κόμματα. Θα σας έλεγα ότι σε μια εποχή που υπάρχει μεγάλη καχυποψία για την πολιτική και για τους πολιτικούς, πρέπει να είμα-

στε ακόμα πιο αυστηροί. Διότι πολύ σωστά επισημάνετε ότι όταν ο πολιτικός λόγος καταλήγει να είναι μια αντιδικία φωνασκούντων, τελικά οι μόνοι οι οποίοι ενδιαφέρονται για μια τέτοια αντιπαράθεση είναι αυτοί που βρίσκονται στα χαρτάκια της πολιτικής. Αυτή δεν είναι όμως η σιωπηλή πλειοψηφία, η οποία αυτό που περιμένει από τους πολιτικούς, πρώτα και πάνω από όλα, είναι λύσεις για τα προβλήματα της καθημερινότητας και έχει τουλάχιστον την απαίτηση από τους πολιτικούς να μπορούν να συνομιλούν πολιτισμένα, να διαφωνούν, ενίοτε, όποτε αυτό είναι εφικτό, να καταλήγουν και σε συμφωνία. Δεν είναι κακό αυτό, να μπορούμε να βρίσκουμε ενίοτε κοινό τόπο. Δυστυχώς αυτό, σε αυτή τη Βουλή, την ιδιαίτερη Βουλή την οποία βιώνουμε μετά τις εκλογές του 2023, είναι κάτι το οποίο σπανίζει [...] Η Δικαιοσύνη είναι η μόνη, η οποία είναι σε θέση να αφαιρέσει τις κουκούλες, δηλαδή να απεντάξει κάποιον από το καθεστώς του προστατευόμενου μάρτυρα. Νομίζω ότι αυτή τη στιγμή, χωρίς να παρεμβαίνω στο έργο της Δικαιοσύνης, υπάρχουν προφανή στοιχεία που να της επιτρέπουν να κάνει κάτι τέτοιο. Σε κάθε περίπτωση, εγώ θα σεβαστώ την άποψη της Δικαιοσύνης αλλά θα επιμείνω επίσης στη θέση μας, η οποία νομίζω ότι δικαιώνεται πια απόλυτα, ότι αυτό το οποίο έγινε από το ΣΥΡΙΖΑ το 2018 ήταν ό,τι αθλιότερο έχω δει, τουλάχιστον όσο θυμάμαι τον εαυτό μου στην πολιτική. Δέκα πολιτικά πρόσωπα να στοχοποιούνται τελείως άδικα, να είναι δακτυλοδεικτούμενα, να κατηγορούνται ως “διεφθαρμένοι” πάνω σε μία υπόθεση, η οποία φάνηκε ότι, ως προς το πολιτικό σκέλος της τουλάχιστον, ήταν στημένη από την αρχή μέχρι το τέλος

[...] Μας είπαν “δεν αποσύρουμε την εμπιστοσύνη μας από τη Νέα Δημοκρατία, με την έννοια ότι δεν επιλέγουμε να ενισχύσουμε κάποιο άλλο κόμμα, αλλά καθόμαστε λίγο στην άκρη, σας κοιτάμε και περιμένουμε να σας αξιολογήσουμε στις επόμενες εθνικές εκλογές για να δούμε, αν υλοποιήσατε αυτά τα οποία μας είπατε”. Και στο ερώτημα το οποίο θέσατε, αν είναι θέμα προσώπων ή πολιτικών, προφανώς είναι και τα δύο. Η αλλαγή προσώπων πάντα υπηρετεί την ταχύτερη υλοποίηση συγκεκριμένων πολιτικών [...] Διάβασα με πολύ προσοχή τη συνέντευξη του Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας, του Νίκου Χριστοδουλίδη, στην Καθημερινή, είπε αλήθειες για το ζήτημα του Κυπριακού. Ναι, είμαι αισιόδοξος, συγκρατημένα αισιόδοξος, ότι θα έχουμε ακόμα μια ευκαιρία οι δύο κοινότητες να καθίσουν στο τραπέζι, να υπάρχει μια επανέναρξη των συνομιλιών στα πλαίσια των αποφάσεων του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, με ορισμένους όρους, οι οποίοι είναι απαράβατοι. Πρέπει να υπάρχει μια κυριαρχία, μια ιθαγένεια, μια διεθνής προσωπικότητα. Αυτές είναι μη διαπραγματεύσιμες έννοιες για το μέλλον της Κύπρου, εφόσον θα μπορούσε να υπάρχει μια συμφωνία [...] Η Συμφωνία των Πρεσπών είχε άλλες αδυναμίες, αλλά το ένα άρθρο της που αφορά την ενιαία ονομασία, το *erga omnes*, το όνομα Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας έναντι όλων, δεν επιδέχεται καμίας αμφισβήτησης ούτε νομικής ερμηνείας. Αυτό είναι το όνομα της χώρας και δεν μπορεί κανείς να την αποκαλεί με άλλο όνομα. Αυτό είναι κάτι το οποίο το κατέστησα απολύτως σαφές στον Πρωθυπουργό της Βόρειας Μακεδονίας, εντός της Συνόδου του NATO, ότι βρίσκεται σε αυτό το τραπέζι, γιατί ακριβώς

υπεγράφη μια συμφωνία την οποία αυτή τη στιγμή δεν τηρεί. Η Ελλάδα προφανώς και έχει όπλα. Δεν αναφέρομαι στα όπλα που απορρέουν από την ίδια τη Συμφωνία, αλλά το μεγαλύτερο όπλο το οποίο έχει στη διάθεσή της είναι ότι είναι “τοποτηρητής” της ευρωπαϊκής πορείας των Σκοπίων. Και είναι δεδομένο ότι δεν μπορεί να υπάρχει καμία προσέγγιση προς την Ευρώπη, ούτε βήμα, εάν δεν λυθεί το ζήτημα αυτό μέσα από ρητή δήλωση της ηγεσίας της γειτονικής χώρας ότι το όνομα της χώρας είναι αυτό, είναι έναντι όλων [...] Η Ελλάδα έχει στήριξη από όλη την Ευρώπη στο ζήτημα αυτό, γιατί πολλές φορές στο παρελθόν βρεθήκαμε μόνοι [...] Μα εδώ δεν ξοδεύουμε διπλωματικό κεφάλαιο, γιατί η θέση μας είναι κατανοητή, απολύτως κατανοητή. Υπάρχει μία συμφωνία. Εγώ είχα σοβαρές επιφυλάξεις για τη Συμφωνία, για την έννοια της “μακεδονικής” εθνότητας και γλώσσας. Σοβαρές επιφυλάξεις. Ήταν ο λόγος για τον οποίο αντιτάχθηκα στη Συμφωνία, όχι το όνομα. Ήμουν πολύ σαφής, όταν μίλησα στη Βουλή. Λοιπόν, αυτή τη Συμφωνία πρέπει να την τηρήσουν οι γείτονές μας, γιατί τους θέλουμε κοντά στην Ευρώπη, δεν θέλουμε να είμαστε τσακωμένοι [...] Θέλω ένα χαρτοφυλάκιο το οποίο να είναι προφανώς σημαντικό όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά και για την Ευρώπη, γιατί ούτως ή άλλως δεν στέλνουμε Επίτροπο για να διευθετούμε τα δικά μας ζητήματα. Ο Επίτροπος, τη στιγμή που πηγαίνει, φοράει ευρωπαϊκό καπέλο [...] Το ΠΑΣΟΚ είναι ένα από τα κόμματα της αντιπολίτευσης και έτσι θα αντιμετωπιστεί από την κυβέρνηση. Αυτό είναι και το θεμιτό. Έτσι λειτουργεί η δημοκρατία. Το ΠΑΣΟΚ είναι το τρίτο κόμμα, προχωρά σε μία διαδικασία εκλογής,

ανοιχτή, δημοκρατική. Αυτό είναι καλό για τη δημοκρατία μας, γενικά να υπάρχουν ανοιχτές συμμετοχικές διαδικασίες. Δεν θα υπάρχει καμία παρέμβαση, ούτε από εμένα ούτε από στελέχη της Νέας Δημοκρατίας. Έχω απαγορεύσει δια ροπαλού στα στελέχη μας να εκφράσουν οποιαδήποτε άποψη ή προτίμηση για το τι γίνεται σε ένα άλλο κόμμα, θα ήταν εξάλλου πολύ άκομψο να το κάναμε. Αλλά θέλω να επαναλάβω ότι η Νέα Δημοκρατία κυβερνά αυτοδύναμα και πιστεύω στις αυτοδύναμες κυβερνήσεις [...] Αυτοί είναι οι κανόνες του παιχνιδιού. Ο εκλογικός νόμος είναι αυτός που είναι. Πιστεύω στις αυτοδύναμες κυβερνήσεις, αλλά αυτός είναι ο εκλογικός νόμος [...] Έχουμε εκλογές σε τρία χρόνια. Οι κανόνες είναι αυτοί. Όταν πολλοί αμφισβητούσαν τη δυνατότητά μας να είμαστε αυτοδύναμοι, εγώ επέμενα και τελικά τον στόχο μας τον πετύχαμε. Αλλά δεν με απασχολούν οι εκλογές, οι εκλογές θα γίνουν το 2027. Νομίζω ότι όσο μιλάμε για το ζήτημα αυτό, τόσο δίνουμε την εντύπωση στους πολίτες ότι μας ενδιαφέρουν οι τακτικισμοί και η διαιώνιση της θητείας μας και όχι τα πραγματικά προβλήματα [...] Μα το κατέθεσα το πόθεν έσχεσ μου και ελέγχεται. Όπως έκανε και ο κ. Κασσελάκης με καθυστέρηση, όχι πόθεν έσχεσ, δήλωση πρώτης περιουσιακής κατάστασης, κατέθεσε ο κ. Κασσελάκης. Με το που θα ελεγχθούν, θα δημοσιευθούν. Όλο αυτό το ζήτημα, ξέρετε, το δημιούργησε ο ίδιος ο κ. Κασσελάκης. Θα μπορούσε κάλλιστα να το είχε κάνει αυτό πριν από κάποιους μήνες, όπως είχε υποχρέωση να το κάνει. Νομίζω ότι τελικά όλη αυτή η συζήτηση, η οποία μονοπώλησε και την τελευταία εβδομάδα, κάπου νομίζω ότι αδίκησε και την πολιτική αντιπαράθεση. Διότι

πάλι έβγαλε τη συζήτηση από τα προβλήματα των πολιτών, από τα σημαντικά ζητήματα της Ευρώπης και πήγε σε ένα εσωτερικό ζήτημα το οποίο αφορά το πολιτικό σύστημα και δεν νομίζω ότι τελικά ακουμπά τους πολίτες[...] Κοιτάξτε, εγώ σέβομαι και τιμώ πρόσωπα τα οποία έκατσαν σε αυτή την καρέκλα. Είναι τέως Πρωθυπουργοί, έχουν μια σωρευμένη εμπειρία, έχουν τις απόψεις τους. Με κάποιες από αυτές δεν συμφωνώ, είναι προφανές αυτό, αλλά έχουν το δικαίωμα να τις εκφράζουν. Αυτό σημαίνει ανοιχτό δημοκρατικό κόμμα. Και έχουμε αυτή τη δυνατότητα, ξέρετε, να μπορούμε να αντέχουμε και τη διαφορετική άποψη. Η άποψη, όπως εκφράζεται, είναι μια άποψη ενός τέως Πρωθυπουργού. Ο ένας είναι ακόμα βουλευτής, ο άλλος δεν είναι, γι' αυτό και δεν νομίζω ότι πρέπει να τους βλέπουμε κατ' ανάγκη και ως δίδυμο. Ο καθένας έχει τη δική του αυτόνομη πορεία. Όμως, η πολιτική αυτή τη στιγμή, της Νέας Δημοκρατίας, εκφράζεται από εμένα και από την κυβέρνηση και από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, η οποία πήρε ισχυρή εντολή να υλοποιήσει ένα πρόγραμμα, το οποίο και υλοποιεί. Είναι άλλο η άποψη η διαφορετική, την καταλαβαίνω, και άλλο η κριτική ότι κάνετε διαφορετικά από αυτά τα οποία είπατε ότι θα κάνατε [...] Είμαστε ένα κόμμα το οποίο πήρε ένα πολύ υψηλό ποσοστό. Μέσα σε αυτό το κόμμα είναι προφανές ότι υπάρχουν και διαφορετικές απόψεις σε επιμέρους ζητήματα. Θα ήταν πρακτικά αδύνατο να είχαμε ένα κόμμα το οποίο πήρε 41% και να συμφωνούμε όλοι σε όλα. Συμφωνούμε στα περισσότερα και έχουμε μια κοινή συνισταμένη, η οποία μας επιτρέπει να συμπορευόμαστε και να

μπορούμε να ενσωματώνουμε απόψεις, να τις επεξεργαζόμαστε, να τις βελτιώνουμε και να γινόμαστε καλύτεροι. Αυτή είναι η επιτυχία της Νέας Δημοκρατίας. Και η διεύρυνση αυτή της Νέας Δημοκρατίας, που είναι μια διεύρυνση, ασ μην κοροϊδευόμαστε, που έγινε στον κεντρικό χώρο, αυτό το οποίο αποκαλούμε πολιτικό κέντρο [...] Θα ήταν θεσμικά πολύ άκομψο, γιατί αντιμετωπίζω την Προεδρία της Δημοκρατίας και την Πρόεδρο με σεβασμό, όχι μόνο ως πρόσωπο αλλά και ως θεσμό, να πω οτιδήποτε για το ζήτημα αυτό πριν λήξει η θητεία της. Και σε αυτό και αν θα είμαι κάθετος. Δεν θέλω και δεν πρόκειται να δεχτώ να ακούσω από κανέναν βουλευτή οποιαδήποτε άποψη για την Προεδρία της Δημοκρατίας, διότι αφορά αμφισβήτηση του θεσμού, όχι του προσώπου, μέχρι που να ανοίξει η συζήτηση. Η συζήτηση θα ανοίξει συντεταγμένα τον Φεβρουάριο του 2025. Προφανώς και δεν κάθομαι εδώ σε αυτό το γραφείο να αποφασίζω μόνος μου, σέβομαι όμως απόλυτα και τη συνταγματική επιταγή, η οποία περιγράφει τον ή την Πρόεδρο της Δημοκρατίας ως ένα πρόσωπο το οποίο πρέπει να έχει ευρύτερη αποδοχή. Και θα σταματήσω εδώ».

Η κοινοβουλευτική ομάδα της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος καταθέτει πρόταση νόμου, στην οποία προβλέπεται ο αποκλεισμός από τις γενικές βουλευτικές και τις ευρωπαϊκές εκλογές των πολιτικών κομμάτων και των συνασπισμών περισσότερων συνεργαζόμενων που εκπροσωπούσαν κατά το παρελθόν στη Βουλή ή στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, όταν το σύνολο των οφειλών τους σε εργαζόμενους, στο δημόσιο, στα ασφαλιστικά ταμεία και τις

τράπεζες υπερβαίνει το ποσό της ετήσιας κρατικής χρηματοδότησης που έλαβαν κατά την τελευταία βουλευτική περίοδο.

16 Ιουλίου

Ο Πρωθυπουργός, μετά την υποβολή αιτήματος μελών της ειδικής μόνιμης επιτροπής θεσμών και διαφάνειας προερχόμενων από τη Νέα Δημοκρατία να αντικατασταθούν από τη σύνθεσή της, αποσύρει την κυβερνητική πρόταση για την επιλογή της Κ. Φουντεδάκη στη θέση της προέδρου της Εθνικής Αρχής Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής.

17 Ιουλίου

Αναβάλλεται η προγραμματισμένη συνεδρίαση της ειδικής μόνιμης επιτροπής θεσμών και διαφάνειας στην οποία είχε προγραμματιστεί η επιλογή του επικεφαλής της Εθνικής Αρχής Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής.

18 Ιουλίου

Ο Γ. Δραγασάκης, ιδρυτικό μέλος του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία και πρώην Υπουργός, ανακοινώνει, με ανάρτησή του στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, την αποχώρησή του από το κόμμα και επιτίθεται με δριμύτητα σε επιλογές της ηγεσίας του.

23 Ιουλίου

Η Πρόεδρος της Δημοκρατίας, σε συνέντευξή της στην κρατική τηλεόραση και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Εγώ αυτό που επιθυμώ είναι μέχρι την τε-

λευταία μέρα, τον Μάρτιο του '25, να κάνω το καθήκον μου, αυτό που περιγράφεται και αυτό που έχω σχεδιάσει εγώ, προσπαθώντας να ανταποκριθώ. Προσπαθώ λοιπόν να ανταποκριθώ με τον καλύτερο τρόπο. Όπως δεν με είχε απασχολήσει η πρώτη θητεία, έτσι και αλλιώς είναι αποφάσεις άλλων θεσμικών οργάνων με τα δικά τους κριτήρια, επομένως δεν βρίσκω τον λόγο να με απασχολήσει κάτι πέρα από αυτό [...] Στα τέσσερα χρόνια που είμαι Πρόεδρος δεν τοποθετήθηκα ποτέ για καμία μεταρρύθμιση, όσο ήταν νομοσχέδιο, πριν ψηφιστεί από τη Βουλή. Ποτέ, γιατί είμαι και πολύ προσεκτική πάνω στο θέμα αυτό. Θεωρώ ότι είναι παράλογο μετά την ψηφίση του νόμου –και ενός νόμου μάλιστα που αφορά ένα θέμα που στις περισσότερες φιλελεύθερες δημοκρατίες έχει επίσης νομοθετηθεί– να συζητάμε ότι κάποιος κακώς παίρνει τη θέση της μίας ή της άλλης πλευράς και ότι πλήττει τα αισθήματα αυτού που έχει την άλλη άποψη. Η καθολικότητα της απόλαυσης των δικαιωμάτων είναι η κεντρική αρχή για τα δικαιώματα σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία. Δικαστικό είναι να χωρίζει κανείς τα δικαιώματα σε πλειοψηφίες και μειοψηφίες, όχι να υπερασπίζεται την καθολική απόλαυση. Εδώ κάποιοι συμπολίτες μας διεκδίκησαν και πέτυχαν να απολαύσουν δικαιώματα που εμείς ήδη έχουμε. Δεν αφαίρεσαν κάτι από κανέναν άλλον. Αλλά σέβομαι τις απόψεις όλων [...] Επιδίωξα να μείνω πιστή στις αρμοδιότητες και τις υποχρεώσεις του θεσμού και, ταυτόχρονα, να κάνω ένα άνοιγμα, ώστε να έρθει πιο κοντά ο θεσμός προς τον πολίτη και να ακουστούν οι ομάδες της κοινωνίας που δεν ήταν πάντα μπροστά».

24 Ιουλίου

Η Βουλή σε ειδική συνεδρίαση της Ολομέλει-
ας τιμά την επέτειο των πενήντα ετών από την
αποκατάσταση της δημοκρατίας.

25 Ιουλίου

Με απόφαση του Προέδρου της κοινοβουλευ-
τικής ομάδας του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής
Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία, έπειτα από
υπόδειξη του Προέδρου του κόμματος, ο Π.
Πολάκης, βουλευτής στη βασική εκλογική πε-
ριφέρεια Χανίων, τίθεται εκτός της κοινοβου-
λευτικής του ομάδας. Είχε προηγηθεί φραστική
επίθεση του πρώην Υπουργού σε συνεργάτιδα
του Υπουργού Υγείας κατά τη συνεδρίαση της
διαρκούς επιτροπής κοινωνικών υποθέσεων. Ο
Πρόεδρος της Βουλής απευθύνει στον διαγρα-
φέντα μομφή για «απρεπή συμπεριφορά με λό-
για και με έργα» και του επιβάλλει περικοπή, ίση
με το ποσό που αντιστοιχεί σε μισό μήνα, στην
αποζημίωσή του.

29 Ιουλίου

Ο Πρωθυπουργός συναντάται με την Πρόεδρο
της Δημοκρατίας και την ενημερώνει για τις
τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και
διεθνώς.

30 Ιουλίου

Δίνεται στη δημοσιότητα, με ανακοίνωση της
Γ. Αδειλίνη, Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου,
το πόρισμα της προκαταρκτικής εξέτασης για
την υπόθεση των υποκλοπών. Η σχετική έρευνα
διήρκησε δύο περίπου έτη και, όπως αναφέρε-
ται, «από αυτήν συνάγεται αναντίλεκτα ότι δεν

υπήρξε καμία απολύτως εμπλοκή με το κατασκο-
πευτικό λογισμικό predator ή οποιοδήποτε άλλο
παρόμοιο λογισμικό κρατικής υπηρεσίας και δη
της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (ΕΥΠ), της
Αντιτρομοκρατικής (Δ.Α.Ε.Ε.Β.) και γενικότερα
της ΕΛΑΣ (υπουργείο Προστασίας του Πολίτη) ή
οποιοδήποτε κρατικού λειτουργού. Επίσης, τη-
ρήθηκε απαρέγκλιτα η διαδικασία που προβλέπε-
ται από το νόμο για τις παρακολουθήσεις από την
ΕΥΠ. Αντίθετα, προέκυψαν “επαρκείς ενδείξεις”
στο στάδιο αυτό για την κίνηση ποινικής δίωξης
σε βάρος τεσσάρων νομίμων εκπροσώπων και
πραγματικών ιδιοκτητών εταιρειών, για αξιόποι-
νες πράξεις, όπως της παραβίασης του απορρη-
του της τηλεφωνικής επικοινωνίας κ.λπ., οι οποί-
ες είναι σε βαθμό πλημμελήματος και οι ιδιώτες
αυτοί θα οδηγηθούν σε δίκη». Η δημοσιοποίηση
του πορίσματος και όσα περιέχει προκαλούν τις
έντονες αντιδράσεις κοινοβουλευτικών ομάδων
της αντιπολίτευσης.

31 Ιουλίου

Με διαδοχικά έγγραφα αιτήματά τους στον
Πρόεδρο της Βουλής, βουλευτές προερχόμενοι
από πέντε κοινοβουλευτικές ομάδες της αντι-
πολίτευσης ζητούν τη σύγκληση της ειδικής μό-
νιμης επιτροπής θεσμών και διαφάνειας, προ-
κειμένου αφενός να κληθούν η Εισαγγελέας
του Αρείου Πάγου και ο Αχ. Ζήσης και να την
ενημερώσουν για το πόρισμα της προκαταρκτι-
κής εξέτασης στην υπόθεση των υποκλοπών,
αφετέρου δε να δοθεί στα μέλη της επιτροπής
το σύνολο της δικογραφίας και η πράξη αρχει-
οθέτησής της. Απαντώντας στην πρωτοβουλία,
ο Υπουργός Δικαιοσύνης τη χαρακτηρίζει «πρω-

τοφανή, απίστευτη και απαράδεκτη κατακύβη...
θεσμικό παραλογισμό».

1 Αυγούστου

Ο κυβερνητικός εκπρόσωπος, σε ερώτηση που του υποβάλλεται κατά την ενημέρωση των πολιτικών συντακτών σχετικά με το αίτημα να κληθούν στην ειδική μόνιμη επιτροπή θεσμών και διαφάνειας η Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου και ο Αχ. Ζήσης, απαντά: «Δεν μπορώ να θυμηθώ ούτε προηγούμενο τέτοιο, ούτε να βρω κάτι άλλο αντίστοιχο σε κάποια άλλη δημοκρατία εντός Ευρώπης. Με λίγα λόγια, τα κόμματα αυτά μας λένε ότι κάθε φορά που δεν μας αρέσει μια απόφαση της Δικαιοσύνης, εμείς θα την τραβάμε από το αυτί τη Δικαιοσύνη και θα την πηγαίνουμε στη Βουλή να της ζητάμε το λόγο. Έχουν κάθε δικαίωμα να το λένε, αλλά να τους πει κάποιος ότι αυτό δεν προβλέπεται στη Δημοκρατία μας, δεν συμβαδίζει με τη Δημοκρατία μας, δεν έχει καμία σχέση με τη διάκριση των εξουσιών, είναι μαθήματα που ένας μαθητής νομικής τα μαθαίνει στο πρώτο έτος. Θεωρώ ότι το να το ακούει αυτό κανείς δεν πέφτει από τα σύννεφα, είναι το κόμμα του καταδικασθέντος 13-0 για πολύ σοβαρά αδικήματα παραβίασης των θεσμών, των παραϊπουργείων δικαιοσύνης του έτερου καταδικασμένου. Άρα, για τον ΣΥΡΙΖΑ είναι μια μέρα στη δουλειά να μην καταλαβαίνει τι σημαίνει η διάκριση των εξουσιών, όταν κατά παραδοχή του κ. Κωντονή αυτό έκανε. Αυτό ονειρεύονται, αυτό θέλουν να κάνουν. Το να βλέπεις το ΠΑΣΟΚ, που έχει παράδοση σεβασμού στους θεσμούς, να σέρνεται πίσω από τη ρητορική του ΣΥΡΙΖΑ, της κ. Κωνσταντοπούλου, επιβεβαιώνει ότι δεν θέλει να γίνει αξιόπιστη αντιπολίτευση,

αλλά πράσινοι ΣΥΡΙΖΑ με ρητορική που δεν καταλαβαίνεις τις διαφορές [...] Η ανακοίνωση του Αρείου Πάγου δίνει απαντήσεις και αναφέρεται σε πόρισμα 300 σελίδων. Επειδή δεν τους άρεσε ένα σκέλος που απαλλάσσει μία σειρά από κρατικούς ή υπηρεσιακούς παράγοντες, είναι αντίθετοι στην ηγεσία του Αρείου Πάγου και στοχοποιούν την Εισαγγελέα που έχει εκλεγεί με τα 4/5 της Βουλής. Άλλο ένα σοβαρό δείγμα ότι κάποια κόμματα φαίνεται ότι έχουν τσακωθεί με τους στοιχειώδεις κανόνες λειτουργίας των θεσμών και της δημοκρατίας [...] Επιτίθενται στη Δικαιοσύνη, επειδή δεν τους αρέσει μια απόφαση και λένε να έρθει ο εκπρόσωπος της ανεξάρτητης δικαστικής εξουσίας στη Βουλή να δώσει απαντήσεις. Τι θα απαντήσει η Βουλή είναι θέμα της Βουλής. Υπάρχει δυνατότητα σύγκλησης της επιτροπής θεσμών και διαφάνειας και κλήσης της δικαστικής εξουσίας, όχι για να δώσει εξηγήσεις. Αυτό δεν προβλέπεται, είναι παράνομο, είναι άκυρο αίτημα. Προβλέπεται να έρθει εκπρόσωπος της δικαστικής εξουσίας για ζητήματα λειτουργίας της Δικαιοσύνης, για ζητήματα δηλαδή διαδικαστικά [...] Είναι πάρα πολλές οι φορές που έχουμε ερωτηθεί για πολλές υποθέσεις και σεβόμαστε την υποχρέωσή μας να μην μπαίνουμε στα χωράφια της Δικαιοσύνης».

Ο κυβερνητικός εκπρόσωπος ανακοινώνει, επίσης, ότι ο Απ. Τζιτζικώστας, Περιφερειάρχης Κεντρικής Μακεδονίας, είναι η πρόταση της Ελλάδας για τη θέση Επιτρόπου στη σύνθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

2 Αυγούστου

Συνεδριάζει η ειδική μόνιμη επιτροπή θεσμών και διαφάνειας, συζητά και απορρίπτει κατά

πλειοψηφία, με δεκατέσσερις (14) ψήφους κατά και δεκατρείς (13) ψήφους υπέρ, τα αιτήματα που υπέβαλαν πέντε κοινοβουλευτικές ομάδες της αντιπολίτευσης, προκειμένου αφενός να κληθούν να την ενημερώσουν η Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου και ο Αχ. Ζήσης για το πόρισμα της προκαταρκτικής εξέτασης στην υπόθεση των υποκλοπών, αφετέρου δε να δοθεί στα μέλη της το σύνολο της δικογραφίας και η πράξη αρχειοθέτησής της.

Διακόπτονται, λόγω των καλοκαιρινών διακοπών, οι εργασίες της Ολομέλειας της Βουλής.

10 Αυγούστου

Ο Όθ. Ηλιόπουλος, επικεφαλής του ψηφοδελτίου Επικρατείας του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία, ενημερώνει τον Πρόεδρο της Βουλής ότι παραιτείται από το βουλευτικό αξίωμα. Στην επιστολή του επιχειρεί τον απολογισμό του έργου που επέλεξε, επισημαίνει ότι εκπροσωπεί τον απόδημο Ελληνισμό και αναφέρει ότι: «[...] Όλες και όλοι οι συνυποψήφιοί μου, εντός και εκτός Βουλής, έδιναν και θα δίνουν αγώνες για μια σύγχρονη και δίκαιη Ελλάδα. Ευελπιστώ ότι η πράξη της παραίτησής μου δεν θα στερήσει από τους συμπατριώτες μου στο εξωτερικό τη δυνατότητα εκπροσώπησής τους, μιας και παραιτούμαι υπέρ του ετέρου απόδημου Έλληνα του ψηφοδελτίου μας, του εκλεγμένου Προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ, Στέφανου Κασσελάκη. Θεωρώ ότι η σκέψη μου αυτή αντανακλά και τη βούληση των χιλιάδων ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ στο εξωτερικό που θα ήθελαν η “φωνή” τους στην Ελληνική Βουλή να είναι ένας από αυτούς».

14 Αυγούστου

Ο Πρόεδρος του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κίνημα Αλλαγής ζητά με επιστολή του στον Πρόεδρο της Βουλής τη διεξαγωγή συζήτησης προ ημερησίας διατάξεως για «τις καταστροφικές πυρκαγιές που έπληξαν την Αττική». Ο εκπρόσωπος τύπου της Νέας Δημοκρατίας δηλώνει ότι η κυβέρνηση θα ενημερώσει τη Βουλή το φθινόπωρο.

27 Αυγούστου

Συνεδριάζει σε συνθήκες έντασης η κοινοβουλευτική ομάδα του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία. Ο Πρόεδρος του κόμματος εισηγείται την αντικατάσταση του Σ. Φάμελλου από τον Ν. Παππά στην προεδρία της κοινοβουλευτικής ομάδας και των τριών κοινοβουλευτικών εκπροσώπων. Η εισήγηση υπερψηφίζεται από δεκαεπτά (17) μέλη (της κοινοβουλευτικής ομάδας), δώδεκα (12) την καταψηφίζουν και τέσσερις (4) δηλώνουν «παρών». Από τη συνεδρίαση απουσιάζει ο Αλ. Τσίπρας.

Η Π. Τσαπανίδου, πρώτη αναπληρωματική βουλευτής Επικρατείας, συναντάται με το διευθυντή του γραφείου του Προέδρου του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία και τον ενημερώνει ότι θα αναλάβει τα βουλευτικά του καθήκοντα στη θέση του παραιτηθέντα Όθ. Ηλιόπουλου.

28 Αυγούστου

Η Πρόεδρος της κοινοβουλευτικής ομάδας Πλεύση Ελευθερίας-Ζ. Κωνσταντοπούλου συναντάται με την Πρόεδρο της Δημοκρατίας και

της ζητά να συγκαλέσει το συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών, προκειμένου να συζητήσει «το διαρκές έγκλημα των πυρκαγιών και το σκάνδαλο των υποκλοπών», ενώ επαναφέρει το αίτημά της να δοθούν στη δημοσιότητα τα πρακτικά της συνεδρίασης του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών την επομένη του δημοψηφίσματος της 5ης Ιουλίου 2015. Απαντώντας η Κ. Σακελλαροπούλου επισημαίνει: «Η ορθή λειτουργία και η ποιότητα της Δημοκρατίας είναι καθήκον και μέριμνα όλων μας. Στο πλαίσιο αυτό, η αξία του διαλόγου και η αναζήτηση συναινέσεων μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων έχουν πρωταρχική σημασία και συμβάλλουν στο γενικό καλό». Τα ίδια επαναλαμβάνει και στον Αλ. Χαρίτση, με τον οποίο συναντάται στη συνέχεια. Αναφερόμενος στον λόγο της επίσκεψής του, παρουσία των τηλεοπτικών συνεργείων, ο Πρόεδρος της κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Αριστεράς αναφέρει ότι ζήτησε τη συνάντηση, διότι «υπάρχει μια τριπλή κρίση, αν θέλετε, θεσμική, οικονομική και κλιματική, η οποία πρέπει όλους μας, όσους έχουμε και τη θεσμική ευθύνη, να μας κάνει να ανησυχούμε και να συζητήσουμε επί της ουσίας για το πώς θα αντιμετωπίσουμε αυτήν την κρίση».

Έπειτα από διακοπή τριών εβδομάδων, λόγω των καλοκαιρινών διακοπών, επαναρχίζουν οι εργασίες της Ολομέλειας της Βουλής.

Ο Πρόεδρος του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία αποφασίζει τη διαγραφή της Αθ. Λινού, βουλευτή στη βασική εκλογική περιφέρεια Β1 Βορείου Τομέα Αθηνών, από την κοινοβουλευτική του ομάδα, επειδή, όπως αναφέρεται σε ανάρτησή του στα

μέσα κοινωνικής δικτύωσης, «τα στοιχεία που παρείχε για υπόθεσή της (πρόκειται για το πρόγραμμα “ΔΙΑΤΡΟΦΗ”) δημιούργησαν περισσότερες απορίες [...] η οικονομική της δραστηριότητα έπρεπε να είχε διερευνηθεί για τυχόν σκιές πριν από την ενσωμάτωσή της στα ψηφοδέλτια του ΣΥΡΙΖΑ». Της ζητά, επίσης, να παραδώσει την έδρα της, αλλά η βουλευτής απαντά ότι: «Δεν πρόκειται να παραιτηθώ από βουλευτής, ούτε να παραδώσω την έδρα την οποία μου έδωσαν 25.000 και πλέον ψηφοφόροι μου». Για την απόφαση της διαγραφής από την κοινοβουλευτική ομάδα ο Ν. Παπάς, νέος Πρόεδρός της, ενημερώνει τον Πρόεδρο της Βουλής. Ο αριθμός των ανεξάρτητων βουλευτών ανέρχεται, πλέον, στους δεκατέσσερις (14).

30 Αυγούστου

Η Π. Τσαπανίδου ορκίζεται και αναλαμβάνει τα καθήκοντα της βουλευτού Επικρατείας, αντικαθιστώντας τον Όθ. Ηλιόπουλο.

3 Σεπτεμβρίου

Ο Ν. Παπάς ενημερώνει με επιστολή του τον Πρόεδρο της Βουλής ότι, «μετά από εισήγηση του Αρχηγού της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης και Προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ-Προοδευτική Συμμαχία», ο Π. Πολάκης, βουλευτής στη βασική εκλογική περιφέρεια Χανίων, επανεντάσσεται στην κοινοβουλευτική του ομάδα.

7 Σεπτεμβρίου

Ο Πρωθυπουργός στην ομιλία του προς τους παραγωγικούς φορείς της πόλης κατά τα εγκαίνια της 88ης Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης

ανακοινώνει μέτρα δημοσιονομικού κόστους περίπου ενός δισεκατομμυρίου (1.000.000.000) ευρώ με ωφελημένους τους εργαζόμενους στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, τους συνταξιούχους, τους ελεύθερους επαγγελματίες, τους ιδιοκτήτες ακινήτων και τα ευαίσθητα (οικονομικά) νοικοκυριά.

Στην εισαγωγική ομιλία του κατά τη συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία ο Πρόεδρός του επιτίθεται με οξείς χαρακτηρισμούς σε όσους τον αμφισβητούν, και ογδόντα επτά (87) μέλη της καταθέτουν σε βάρος του πρόταση μομφής. Η ψηφοφορία αποφασίζεται να διεξαχθεί την επομένη και να είναι μυστική.

8 Σεπτεμβρίου

Απαντώντας σε ερωτήσεις κατά τη συνέντευξη Τύπου την επομένη της ομιλίας του στα εγκαίνια της 88^{ης} Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης, ο Πρωθυπουργός, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «[...] Σε αυτούς, οι οποίοι προβλέπουν ότι η αυτοδυναμία στις επόμενες εκλογές με τον υφιστάμενο εκλογικό νόμο είναι άπιαστο όνειρο, θα συνιστούσα λίγη υπομονή και ίσως κάποιες χρήσιμες ιστορικές αναφορές στο τι έγινε την προηγούμενη τετραετία. Αν το 2027 η ΝΔ έχει υλοποιήσει αυτά για τα οποία ψηφίστηκε το 2023, θα είναι μια κυβέρνηση, η οποία θα αξίζει και πάλι της εμπιστοσύνης του ελληνικού λαού; Η απάντησή μου είναι θετική [...] Η συζήτηση θα γίνει τον Ιανουάριο και μέχρι τότε δεν θα πω απολύτως τίποτα, πέραν του γεγονότος ότι σέβομαι και εκτιμώ την Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Η πρόθεση πάντα του

προτείνοντος Πρόεδρο της Δημοκρατίας είναι να σεβαστεί το πνεύμα του Συντάγματος και το πρόσωπο να έχει τη μέγιστη δυνατή συναίνεση [...] Θέλω να κάνουμε αυτή τη συζήτηση συντεταγμένα αρχές του 2025. Οραματίζομαι πιο ευρεία συνταγματική αναθεώρηση και έχουμε υποχρέωση να διερευνήσουμε τη δυνατότητα ευρύτερων συναινέσεων. Τα βασικά ζητήματα τα οποία διέπουν τις σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας δεν είναι στις προθέσεις μου να αποτελέσουν αντικείμενο αναθεώρησης [...] Το αποτέλεσμα των Ευρωπαϊκών εκλογών ήταν κατώτερο των προσδοκιών μας, όχι κακό, σε μια κάλπη, η οποία ευνοούσε και την ψήφο διαμαρτυρίας και την αποχή [...] Έχω μία ειλικρινή σχέση με τους προκατόχους μου και έχουν το απεριόριστο δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης άποψης. Και η άποψή τους είναι πάντα σεβαστή, την ακούω με προσοχή. Δεν σημαίνει πάντα ότι πρέπει να συμφωνώ με αυτή [...] Δεν έχω σχέδιο απότομης μεταπήδησης σε ευρωπαϊκή θέση. Είμαι εκλεγμένος Πρωθυπουργός για πλήρη θητεία. Αυτή σκοπεύω να την εξαντλήσω έως την άνοιξη του 2027 [...] Δεν θα ανεχτώ μηδενιστική κριτική από την αντιπολίτευση, η οποία ακυρώνει όλη τη μεγάλη προσπάθεια, η οποία έγινε. Ξέφυγε μία φωτιά που έκανε μεγάλη ζημιά. Αλλά γινόμαστε καλύτεροι και επενδύουμε πολύ περισσότερο [...] Η δίκη για τα Τέμπη πρέπει να ξεκινήσει πριν από το τέλος του έτους. Δεν μπορούμε να φτάσουμε στη δεύτερη επέτειο αυτής της τραγωδίας, χωρίς να έχει ξεκινήσει. Όλες οι θεωρίες που διακινούνται περί συγκάλυψης είναι απαράδεκτες και νομίζω ότι θα φανεί ξεκάθαρα από την έρευνα της Δικαιοσύνης το ορθό αυτού του χαρακτηρισμού [...] Ο πυρήνας του τουρκικού

αναθεωρητισμού δεν έχει αλλάξει. Η “γαλάζια πα-
 τρίδα” παραμένει στο τραπέζι και συνιστά ευθεία
 αμφισβήτηση κυριαρχίας και κυριαρχικών δικαιω-
 μάτων της χώρας. Είναι ένα ζήτημα το οποίο πάντα
 το θέτω και θα εξακολουθώ να το θέτω στον πρό-
 εδρο Ερντογάν και αποτελεί τη βασική δυσκολία
 για να μπορέσουμε να μπούμε στον πυρήνα της
 συζήτησης της μεγάλης μας διαφοράς, που αφορά
 την οριοθέτηση υφαλοκρηπίδας και ΑΟΖ [...] Θέ-
 λουμε τις καλύτερες δυνατές σχέσεις με τους γεί-
 τονές μας, συμπεριλαμβανομένης της Αλβανίας.
 Πέρασαμε ένα δύσκολο διάστημα. Οι σχέσεις μας
 περνούν μέσα από τον σεβασμό των δικαιωμάτων
 της ελληνικής εθνικής μειονότητας. Το ζήτημα των
 περιουσιακών δικαιωμάτων δεν έφυγε ποτέ από
 την ατζέντα [...]».

Η πρόταση μομφής κατά του Προέδρου του
 Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προο-
 δευτική Συμμαχία γίνεται δεκτή από την πλειο-
 ψηφία της Κεντρικής του Επιτροπής. Στη μυστική
 ψηφοφορία από τα διακόσια ενενήντα τέσσερα
 (294) εγγεγραμμένα μέλη της, συμμετέχουν δια-
 κόσια ογδόντα έξι (286), εκ των οποίων σαράντα
 (40) τηλεφωνικά, τα έγκυρα ψηφοδέλτια είναι
 διακόσια ογδόντα τρία (283), την πρόταση άρση
 της εμπιστοσύνης υπερψηφίζουν εκατόν εξήντα
 τρία (163) μέλη, εκατόν είκοσι (120) την κατα-
 ψηφίζουν και δύο (2) επιλέγουν το λευκό. Η Κε-
 ντρική Επιτροπή αποφασίζει, επίσης, τη σύγκλη-
 ση συνεδρίου για την εκλογή νέου Προέδρου,
 το κόμμα να εκπροσωπήσει στη Διεθνή Έκθεση
 Θεσσαλονίκης ο Πρόεδρος της κοινοβουλευτι-
 κής ομάδας και η Πολιτική Γραμματεία να συνε-
 δριάσει άμεσα, εξουσιοδοτούμενη να εισηγηθεί
 τον οδικό χάρτη του εκτάκτου συνεδρίου.

10 Σεπτεμβρίου

Οι επικεφαλής ή οι κοινοβουλευτικοί εκπρό-
 σωποι της πλειονότητας των κομμάτων της
 αντιπολίτευσης που παίρνουν τον λόγο κατά
 τη συζήτηση στην Ολομέλεια σχεδίου νόμου
 αρμοδιότητας του Υπουργείου Δικαιοσύνης
 επαναφέρουν το αίτημα για τη σύγκληση της
 ειδικής μόνιμης επιτροπής θεσμών και διαφά-
 νειας, προκειμένου να κληθούν σε ακρόαση η
 Εισαγγελέας και ο αρμόδιος αντεισαγγελέας
 του Αρείου Πάγου, αλλά και οι επικεφαλής των
 Αρχών Διασφάλισης του Απορρήτου των Επι-
 κοινωνιών και Προστασίας Δεδομένων Προσω-
 πικού Χαρακτήρα και να συζητηθεί το πόρισμα
 της Δικαιοσύνης για τις υποκλοπές.

Η Ολομέλεια της Βουλής αποφασίζει, σύμ-
 φωνα με την εισήγηση της ειδικής μόνιμης
 επιτροπής δεοντολογίας και το αίτημα της ιδί-
 ας της βουλευτού, την άρση της ασυλίας της
 Έ. Ακρίτα, βουλευτή Επικρατείας του Συνασπι-
 σμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική
 Συμμαχία, μετά τη μήνυση για συκοφαντική δυ-
 σφήμιση που κατέθεσε σε βάρος της η σύζυγος
 του Πρωθυπουργού.

12 Σεπτεμβρίου

Έπειτα από ανάρτηση σε μέσο κοινωνικής δι-
 κτύωσης στην οποία προβάλλεται η άποψη ότι
 ο Στ. Κασσελάκης, μετά την υπερψήφιση της
 πρότασης μομφής στο πρόσωπό του, δεν απώ-
 λεσε τη θέση του Προέδρου του Συνασπισμού
 Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμα-
 χία, συνεδριάζει εκτάκτως η Πολιτική Γραμμα-
 τεία του κόμματος και επικυρώνει κατά πλειο-
 ψηφία –με δεκαεπτά (17) ψήφους υπέρ, μία (1)

κατά και ένα (1) μέλος να απουσιάζει– την αποπομπή του. Όπως αναφέρεται στην ανακοίνωση που δίνεται στη δημοσιότητα μετά τη λήξη της συνεδρίασης: «Η Κεντρική Επιτροπή του ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ, το ανώτατο όργανο του κόμματος, αποφάσισε την άρση της εμπιστοσύνης στον Στέφανο Κασσελάκη, με αποτέλεσμα την έκπτωσή του από την προεδρία και την ενεργοποίηση των διατάξεων του καταστατικού για τη διεξαγωγή εκτάκτου συνεδρίου. Η τήρηση του καταστατικού είναι υποχρεωτική για όλα τα μέλη και στελέχη του κόμματος και το ζήτημα θεωρείται λήξαν».

17 Σεπτεμβρίου

Ένδεκα (11) βουλευτές της πλειοψηφίας, η πλειονότητα των οποίων υπήρξαν στο παρελθόν μέλη κυβερνήσεων της Νέας Δημοκρατίας, με ερώτησή τους στον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών θέτουν το ζήτημα της προστασίας των περιουσιών των δανειοληπτών.

18 Σεπτεμβρίου

Ο Πρωθυπουργός συναντάται με την Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την ενημερώνει για τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις. Παρουσία των τηλεοπτικών συνεργείων, αναφέρει: «Θεωρώ πολύ σημαντική τη δέσμευση της κυβέρνησης να απαγορεύσει τη χρήση των κινητών κατά τη διάρκεια του σχολείου. Από τη στιγμή που το παιδί θα πάει στο σχολείο μέχρι να φύγει. Το εννοούμε, όταν λέμε το κινητό στην τσάντα. Δεν είναι απλά μία προσδοκία και φυσικά το ζήτημα δεν είναι τιμωρητικό. Είδα ότι σήμερα μπήκε η πρώτη αποβολή. Το ζήτημα είναι να αντιληφθούμε όλοι –οι δάσκαλοι και οι καθηγητές, οι γονείς και τα ίδια τα

παιδιά– ότι αυτό βοηθάει τη μαθητική διαδικασία. Γι' αυτό θέλουμε τους συλλόγους γονέων συμμαχικούς σε αυτήν την προσπάθεια. Έχω συζητήσει με τον Υπουργό Παιδείας και είμαι πολύ θετικός, εάν υπάρχουν τέτοια αιτήματα από συλλόγους γονέων, να προμηθεύσουμε ένα σε πρώτη φάση πεπερασμένο αριθμό σχολείων πιλοτικά με locker, ώστε τα παιδιά να μπορούν να κλειδώνουν τα κινητά τους, όταν πηγαίνουν στο σχολείο, και να τα παίρνουν, όταν φεύγουν. Είναι σημαντικό όμως αυτές οι δράσεις να μην επιβάλλονται από πάνω προς τα κάτω, αλλά να έχουν την ίδια την ανταπόκριση της σχολικής κοινότητας».

Η ειδική μόνιμη επιτροπή δεοντολογίας εισηγείται, ομόφωνα, στην Ολομέλεια της Βουλής την άρση της ασυλίας του Β. Στίγκα, Προέδρου της κοινοβουλευτικής ομάδας των Σπαρτιατών. Η άρση ζητήθηκε μετά τη μήνυση για ψευδή κατάθεση και συκοφαντική δυσφήμιση που υπέβαλε σε βάρος του ο Χ. Κατσιβαρδάς, ανεξάρτητος βουλευτής που είχε εκλεγεί με τη σημαία του κόμματος.

20 Σεπτεμβρίου

Η Έ. Ακρίτα, βουλευτής Επικρατείας του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία, υποβάλλει στον Πρόεδρο της κοινοβουλευτικής ομάδας, μετά τις αντιδράσεις που προκάλεσε ανάρτησή της στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως απάντηση σε όσους την επέκριναν για την πισίνα του σπιτιού της, την παραίτησή της και θέτει την έδρα της στη διάθεση του κόμματος. Η παραίτηση της, όπως ανακοινώνει με νεότερη ανάρτησή της, δεν θα γίνει δεκτή.

21 Σεπτεμβρίου

Ο Πρωθυπουργός από τη Νέα Υόρκη, όπου βρίσκεται για να μιλήσει στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, παραπέμπει με το ερώτημα της διαγραφής από την κοινοβουλευτική ομάδα της συμπολίτευσης στην επιτροπή δεοντολογίας του κόμματος τον Μ. Σαλμά, βουλευτή στη βασική εκλογική περιφέρεια Αιτωλοακαρνανίας. Ο πρώην Υπουργός ήταν μεταξύ εκείνων που υπέγραψαν την ερώτηση προς τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών για την προστασία των περιουσιών των δανειοληπτών και σε τηλεοπτικές εμφανίσεις του αναφέρθηκε σε «φωτογραφικούς» διαγωνισμούς για την ανάθεση κυλικίων από τα Υπουργεία Πολιτισμού και Αθλητισμού και Υγείας.

23 Σεπτεμβρίου

Η επιτροπή δεοντολογίας της Νέας Δημοκρατίας αποφασίζει, ομόφωνα, τη διαγραφή του Μ. Σαλμά από την κοινοβουλευτική της ομάδα.

29 Σεπτεμβρίου

Ο Πρόεδρος της Αρχής Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών, μιλώντας σε ιδιωτικό τηλεοπτικό σταθμό πανελληνίας εμβέλειας, αναφέρει: «[...] Δεν φανταζόταν ποτέ το 2019 που ανέλαβα επικεφαλής της ΑΔΑΕ ότι θα βρισκόμουν μπροστά σε ένα “τέτοιου μεγέθους σκάνδαλο”. Δεν πίστευα ότι πέντε δεκαετίες από το τέλος της δικτατορίας θα αντιμετωπίζαμε μια τόσο τραυματική για τη δημοκρατία εμπειρία [...] Είχα ζητήσει να ενημερώσω τη Βουλή για αυτά που είχε εντοπίσει η Αρχή, αλλά μου είπαν πως κανείς δεν πάει αυτόκλητος και δεν μεν δέχτηκαν [...] Όταν είχα ενημε-

ρώσει τον τότε αρχηγό του ΣΥΡΙΖΑ Αλέξη Τσίπρα, απέστειλα ταυτοχρόνως ενημερωτικά σημειώματα σε όλους ανεξαιρέτως τους αρχηγούς των κοινοβουλευτικών κομμάτων, στον Πρόεδρο της Βουλής και τον τότε Υπουργό Δικαιοσύνης, γεγονός που η κυβέρνηση απέκρυψε [...] Τόσο εγώ όσο και τα υπόλοιπα μέλη της Αρχής δεχτήκαμε αδιανόητες πιέσεις, που έφτασαν ως τη δολοφονία χαρακτήρα και τις απειλές [...] Ο “ωχαδελφισμός” και ο κυνισμός μου προκαλούν θλίψη και απογοήτευση. Εγώ δεν έχω κάτι να κρύψω. Δείχνει ελλιπή δικαιοκρατική και δημοκρατική ευαισθησία. Μία δημοκρατία που δεν έχει συνειδητούς πολίτες μαραζώνει γρήγορα, για να προστατευτεί η δημοκρατία πρέπει να λειτουργούν οι θεσμοί [...] Δεν είναι τυχαίο ότι το άρθρο 19 του Συντάγματος ορίζει ότι το απόρρητο των επικοινωνιών είναι “απολύτως” απαραβίαστο, μια λέξη που δεν προστέθηκε τυχαία, αλλά γιατί το απόρρητο είναι βάση και για την άσκηση των άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων».

30 Σεπτεμβρίου

Η Πρόεδρος της Δημοκρατίας απαντά αρνητικά στο αίτημα που της είχε διατυπώσει η Ζ. Κωνσταντοπούλου κατά τη συνάντησή τους την 28η Αυγούστου να δοθούν στη δημοσιότητα τα πρακτικά της συνεδρίασης του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών την επομένη του δημοψηφίσματος της 5ης Ιουλίου 2015. Η Κ. Σακελλαροπούλου στην επιστολή της αναφέρει: «Λαμβάνοντας υπόψη αφενός την ευαίσθητη πολιτική διάσταση της επίμαχης συνεδρίασης και αφετέρου τη μη πάροδο εύλογου χρονικού διαστήματος από τη συνεδρίαση αυτή, θεωρώ ότι δεν είναι δυνατή η δημοσίευση των σχετικών πρακτικών». □

ΑΙΤΗΣΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΝΕ BIS IN IDEM ΜΕΤΑΞΥ ΚΥΡΟΥΣ ΤΟΥ ΔΕΔΙΚΑΣΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΙΣ ΣτΕ (ΤΜ. Β', ΕΠΤΑΜ.) 636/2021, 2165/2023

Ιωάννης Σ. Αγγέλου
Πρωτοδίκης ΔΔ, ΔΝ
Μεταδιδάκτωρ Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ. ΜΕΤΑΞΥ ΔΙΚΑΙΟΔΟΣΙΩΝ, «ΔΙΚΑΙΟΤΑΞΙΩΝ» ΚΑΙ ΕΠΟΧΩΝ

Η εφαρμογή των προερχόμενων από το ποινικό δίκαιο εγγυήσεων, ιδίως της αρχής *ne bis in idem*, στο πλαίσιο επιβολής διοικητικών χρηματικών κυρώσεων λόγω της διάπραξης φορολογικών ή τελωνειακών παραβάσεων, μετά από την αμετάκλητη περάτωση της ποινικής διαδικασίας επί του αντίστοιχου ποινικού αδικήματος, εγείρει από μακρού ενδιαφέροντα (δικαιοπολιτικά, αλλά και αμιγώς νομικά) ζητήματα. Σε αυτό συντελούν διάφοροι παράγοντες: Πρώτον, η ίδια η μεταφορά των ως άνω γενικών αρχών από τον χώρο του ποινικού δικαίου (στο πλαίσιο του οποίου έχουν τύχει μακραίωνης επεξεργασίας¹) σε επιμέρους τομείς του διοικητικού δικαίου, στο πλαίσιο μάλιστα μιας έννομης τάξης διακριτών δικαιοδοσιών (διοικητικής αφενός, ποινικής² αφετέρου), όπως η ελληνική· δεύτερον, ότι τα ζητήματα αυτά εγείρονται στο πλαίσιο διαλόγου όχι απλώς μεταξύ δικαστηρίων³ (ή εντός του ίδιου δικαστη-

¹ G. Coffey, *A History of the Common Law Double Jeopardy Principle: From Classical Antiquity to Modern Era*, Athens Journal of Law 8/2022, σελ. 253-278.

² Για τα ζητήματα τα οποία εγείρονται από την εφαρμογή της αρχής *ne bis in idem* στο πεδίο του ποινικού δικαίου και ιδιαίτερα του ποινικού δικονομικού δικαίου, βλ., αντί πολλών, Ι. Κλάπα, *Η αρχή ne bis in idem στο ποινικό δικονομικό δίκαιο υπό το φως της ΕΣΔΑ*, [e-Πολιτεία 10/2024](#), σελ. 180-187.

³ Ενδεικτικώς, βλ. την κλασική έκδοση της Ένωσης Δικαστικών Λειτουργών του Συμβουλίου της Επικρατείας, Ευ. Αργυρός (επιμ.), *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο-Νεότερες εξελίξεις*, 2018· και την πλέον πρόσφατη μελέτη του Μ. Πικραμένου, *Το ΕΔΔΑ και το ΣτΕ - Ο διάλογος δύο δικαστηρίων με δικαιοπλαστική εξουσία μεγάλης έντασης*, [e-Πολιτεία 10/2024](#), σελ. 190-213 (ιδίως ως προς τις ιδιαίτερες αναφορές στη

ρίου, από εποχή σε εποχή⁴), αλλά ολόκληρων δικαιοδοσιών (ibidem), ακόμη και «δικαιοταξιών»⁵ (ελληνικής⁶, ενωσιακής⁷ και διεθνούς⁸, αλλά και της «έννομης τάξης της ΕΣΔΑ⁹»). τρίτον, ότι ακόμη και εντός της ίδιας δικαιοδοσίας, η εφαρμογή των γενικών αυτών αρχών μπορεί να εγείρει διαφορετικής φύσης ζητήματα, αναλόγως του κλάδου δικαίου εντός του οποίου λαμβάνει χώρα (χαρακτηριστικές οι ιδιομορφίες της επιβολής κυρώσεων στο πλαίσιο του φορολογικού και του τελωνειακού δικαίου¹⁰, και οι αντίστοιχες προβληματικές οι οποίες εγείρονται στο πλαίσιο των δικών με αντικείμενο την αναγνώριση κοινωνικοασφαλιστικών δικαιωμάτων¹¹, το πειθαρχικό δίκαιο των δημοσίων υπαλλήλων¹², ή την προστασία του απορρήτου της επικοινωνίας και των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα¹³), ή της ειδικότερης φύσης της επιβληθείσας κύρωσης¹⁴ (αναλόγως, π.χ.,

---

σχέση της νομολογίας των δύο δικαστηρίων επί της εφαρμογής της ne bis in idem).

⁴ Πρβλ. ΣτΕ (Ολ.) 1741/2015 (ιδίως σκ. 13), έναντι των κριθέντων δυνάμει της ΣτΕ (Ολ.) 1992/2016 (ιδίως σκ. 20-21).

⁵ Πρβλ. ΣτΕ (Ολ.) 1741/2015, (Τμ. Β', επταμ.) 1992/2016 και τη διαμεσολαβήσασα κρίση της ΕΔΔΑ (Α' Τμ.), απόφαση της 30.04.2015, *Καπετάνιος και λοιποί κατά Ελλάδας* (αριθμός προσφυγών 3453/12, 42941/12 και 9028/13).

⁶ Βλ. ΣτΕ (Τμ. Β', επταμ.) 636/2021, σκ. 14· και πρβλ. ΣτΕ (Τμ. Β') 2403/2015, όπου κρίση περί του ότι η εθνική δικονομική/διαδικαστική αυτονομία πρέπει να υποχωρεί, σε βαθμό που κρίνεται ως αναγκαίος και κατάλληλος, στην περίπτωση κατά την οποία ανακύπτει ζήτημα παραβίασης της αρχής της αποτελεσματικής προστασίας του δικαιώματος που αντλείται από την αρχή ne bis in idem, κατά το ενωσιακό δίκαιο και την ΕΣΔΑ (εν προκειμένω, καθ' ερμηνεία δικονομικών διατάξεων οι οποίες διέπουν την επίκληση και τεκμηρίωση αμετάκλητης αθωωτικής απόφασης ποινικού δικαστηρίου, ενώπιον διοικητικού δικαστηρίου που είχε εκδώσει απορριπτική απόφαση επί προσφυγής κατά διοικητικής πράξης με την οποία επιβλήθηκε διοικητική χρηματική κύρωση λόγω της διάπραξης φορολογικών ή τελωνειακών παραβάσεων κατ' επίκληση του αυτού κρίσιμου πραγματικού. Για τη σχέση μεταξύ της αρχής της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών της ΕΕ και της αρχής της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου, βλ. Δ. Κυριαζή, *Εθνικό δεδουλευμένο και η αρχή της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου: ρωγμές στην αρχή της ασφάλειας δικαίου*, ΤοΣ 2/2023, σελ. 583-620, passim.

⁷ Βάσει των οριζόμενων σχετικά στα άρθρα 47, 48 και 50 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ, ΕΕ C 364 της 18.12.2000, σελ. 1-22). Για την προβληματική της διασταύρωσης της ΕΣΔΑ με τον ΧΘΔΕΕ, ιδίως σχετικά με την αρχή ne bis in idem, βλ. Ο. Τσόλκα, «*Ne bis in idem*» και εσωτερικό δυαδικό σύστημα κυρώσεων για την «αυτή παράβαση»: Μια σύνθετη προβληματική εν μέσω διασταυρώσεων της ΕΣΔΑ με τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, ΠοινΧρ 2015, σελ. 629 επ.· και πρβλ. την κρίση της ΣτΕ (Ολ.) 359/2020, περί του ότι το προεκτεθέν άρθρο 50 του ΧΘΔΕΕ έχει ανάλογο κανονιστικό περιεχόμενο με εκείνο του άρθρου 4 παρ. 1 του 7^{ου} ΠΠ της ΕΣΔΑ. Ανάπτυξη των εγείρομενων σχετικά ζητημάτων, επ' ευκαιρία σχολιασμού της τελευταίας αυτής απόφασης, βλ. σε Ν. Σημαντήρα, *Ισχύς, στάθμιση και όρια της αρχής ne bis in idem στο πλαίσιο του ελληνικού συστήματος δυαδικών κυρώσεων μετά την ΣτΕ Ολ 359/2020*, ΘΠΔΔ 6/2020, σελ. 495-501.

⁸ Βλ. τα οριζόμενα στο άρθρο 14 του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα της 16.11.1996 (κυρωθέντος, αναφορικά με την ελληνική έννομη τάξη, δυνάμει του ν. 2462/1997, Α' 25).

⁹ Με βάση, ως προς το τεκμήριο αθωότητας, τα οριζόμενα στο άρθρο 6 παρ. 1 και 2 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών (ΕΣΔΑ), κυρωθείσας, στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης, δυνάμει του ν.δ. 53/1974 (Α' 256), όπως οι διατάξεις αυτές έχουν διαχρονικώς ερμηνευθεί από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ). Ως προς δε την αρχή ne bis in idem, με βάση τα οριζόμενα στο άρθρο 4 παρ. 1 του (κυρωθέντος με τον ν. 1705/1987, Α' 89) 7^{ου} Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ.

¹⁰ Αναλυτική προσέγγιση των σχετικών ζητημάτων από Ν. Σημαντήρα, *Διοικητικές Κυρώσεις*, 2021, passim.

¹¹ Βλ. σχετικά ΣτΕ (Τμ. Α', επταμ.) 902/2022.

¹² Βλ. Μ. Μουστάκα, *Η Αρχή Ne Bis In Idem και Το Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο*, 2018, ιδίως Β' Κεφάλαιο Πρώτου Μέρους.

¹³ Βλ. Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 19», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Syntagmawatch.gr 2023.

¹⁴ Πρβλ. επί διαφορετικών διοικητικών κυρώσεων επιβληθεισών κατ' εφαρμογή διαφόρων διατάξεων της φορολο-

του προεχόντως «κυρωτικού» ή/και «αποκαταστατικού» χαρακτήρα αυτής)¹⁵, αναλόγως, ακόμη, και του είδους του ενδίκου βοηθήματος ή μέσου στο πλαίσιο της εκδίκασης του οποίου εγείρονται τα σχετικά ζητήματα¹⁶.

Τα ζητήματα αυτά καθίστανται συνθετότερα όταν εγείρονται στο (εξ ορισμού ιδιόρρυθμο) πλαίσιο ενός εκτάκτου ενδίκου μέσου, όπως η αίτηση αναθεώρησης η οποία προβλέπεται στα άρθρα 101-105 του κυρωθέντος με το άρθρο πρώτο του ν. 2717/1999 (Α' 97) Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας (ΚΔΔ)¹⁷. Τούτο ακριβώς έλαβε χώρα στο πλαίσιο των κριθέντων με τη ΣτΕ (Τμ. Β', επταμ.) 2165/2023, σε συνέχεια της προγενέστερης ΣτΕ (Τμ. Β', επταμ.) 636/2021. Με την ανά χείρας μελέτη, αφού υπενθυμισθούν οι σχετικές κρίσεις της προγενέστερης απόφασης και συνδεθούν με τις συμπληρωματικές κρίσεις της πρόσφατης ΣτΕ 2165/2023 [βλ. κατωτέρω, υπό στοιχ. II], θα εξετασθεί η φύση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αίτησης αναθεώρησης, συνδυαστικά με τα αδελφά αυτής έκτακτα ένδικα μέσα της αναψηλάφησης (στο πλαίσιο της πολιτικής δικονομίας)¹⁸ και της επανάληψης της διαδικασίας (στο πλαίσιο της ποινικής δικονομίας) [βλ. κατωτέρω, υπό στοιχ. III]: τούτα, προκειμένου να παρατεθούν εν τέλει ορισμένες σκέψεις επί των κρίσεων των ως άνω αποφάσεων, οι οποίες άπτονται της νομολογιακής διάπλασης νέου λόγου αναθεώρησης και της θεώρησης του αμετακλήτου της αναθεωρούμενης απόφασης ως όριο για την άσκηση του ένδικου αυτού μέσου [βλ. κατωτέρω, υπό στοιχ. IV], ιδίως υπό το πρίσμα των επιπτώσεών τους επί της εξυπηρέτησης της προστασίας του κύρους του δεδουλευμένου, αλλά και της ασφάλειας δικαίου [βλ. κατωτέρω, υπό στοιχ. V].

γικής, ή ειδικότερα της τελωνειακής νομοθεσίας κατ' εφαρμογή των άρθρων 97 παρ. 3 του προϊσχύσαντος Τελωνειακού Κώδικα (ν. 1165/1918, Α' 59/21.03.1918, αναδημ. Α' 73/06.04.1918· βλ., ήδη, τις αντιστοίχου περιεχομένου διατάξεις των άρθρων 137 και 142 επ., του ισχύοντος Εθνικού Τελωνειακού Κώδικα, ν. 2960/2001, Α' 265), 5 και 6 του ν. 2523/1997 (Α' 179), αντιστοίχως], τις κρίσεις των ΣτΕ (Τμ. Β', επταμ.) 1992/2016, 2691, 1389 και 380/2019.

¹⁵ Βλ. ΣτΕ (Τμ. Β') 39/2018, σκ. 11.

¹⁶ Πρβλ. για την ελληνική έννομη τάξη, το ένδικο μέσο της επανάληψης της διαδικασίας (ή: «αίτησης ανάκλησης ή μεταρρύθμισης», στο πλαίσιο της πολιτικής δικονομίας), και τις προϋποθέσεις ευδοκίμησης του επί δικαστικής απόφασης για την οποία κρίθηκε, με απόφαση του ΕΔΔΑ, ότι εκδόθηκε κατά παραβίαση δικαιώματος που αφορά τον δίκαιο χαρακτήρα της διαδικασίας, ή διάταξης ουσιαστικού δικαίου της ΕΣΔΑ, υπό το πρίσμα των οριζόμενων στα άρθρα 69Α του π.δ. 18/1989, Α' 8 (όπως το άρθρο αυτό προστέθηκε δυνάμει του άρθρου 16 παρ. 1 ν. 4446/2016, Α' 240), 105Α ΚΔΔ (όπως το άρθρο αυτό προστέθηκε δυνάμει του άρθρου 23 ν. 3900/2010, Α' 213), 215-222 του ν. 4700/2020, Α' 127, και 525 επ. του κυρωθέντος με το άρθρο πρώτο του ν. 4620/2019, Α' 96, Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, και 758 (όπως η παρ. 1 του άρθρου αυτού ισχύει μετά τις τροποποιήσεις που επέφερε το άρθρο 29 ν. 4491/2017, Α' 152) του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας (ΚΠολΔ, όπως έχει κωδικοποιηθεί δυνάμει του άρθρου μόνου του π.δ. 503/1985, Α' 182, και ισχύει) επί αποφάσεων εκδοθεισών από το Συμβούλιο της Επικρατείας, τα τακτικά διοικητικά δικαστήρια, το Ελεγκτικό Συνέδριο και τα ποινικά και πολιτικά δικαστήρια, αντιστοίχως. Και με το ένδικο αυτό μέσο, κατ' αντιστοιχία με την αίτηση αναθεώρησης (στο πλαίσιο της διοικητικής δικονομίας), επιδιώκεται ανατροπή του δεδουλευμένου, υπό τις καθιερούμενες σχετικώς προϋποθέσεις.

¹⁷ Το αντίστοιχο ένδικο μέσο ενώπιον του Ελεγκτικού Συνεδρίου προβλέπεται στα άρθρα 179-186 του ν. 4700/2020· η ανάπτυξη τούτη, ωστόσο, έχει επικεντρωθεί στα ζητήματα τα οποία έχουν εγερθεί εκ της νομοθετικής κατάστρωσης των περί αίτησης αναθεώρησης διατάξεων του ΚΔΔ και την επ' αυτών εκδοθείσα νομολογία.

¹⁸ Πρβλ. τη διατύπωση του άρθρου 53 παρ. 1 του ν.δ. 170/1973 (Α' 229), το οποίο, στην πρώτη αυτή φάση ανάπτυξης της διοικητικής δικονομίας, αναφερόταν στο ένδικο μέσο της «αναθεώρησης ή αναψηλάφησης», προφανώς ταυτίζοντάς τα.

II. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΑΖΟΜΕΝΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

Κεντρικό εν προκειμένω ζήτημα αποτελεί η αντιμετώπιση του έκτακτου ένδικου μέσου της αίτησης αναθεώρησης από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, κατά την κρίση περί της εφαρμογής ή μη της αρχής *ne bis in idem* στο πλαίσιο διαφοράς αναφυόμενης εκ της επιβολής διοικητικής χρηματικής κύρωσης, λόγω διάπραξης τελωνειακής ή φορολογικής παράβασης (ως προς την πρώτη και τη δεύτερη κατωτέρω απόφαση, αντιστοίχως). Η πρώτη σχετική αναφορά έλαβε χώρα στο πλαίσιο των κριθέντων δυνάμει της ΣτΕ (Τμ. Β', επταμ.) 636/2021, οι κρίσεις της οποίας συμπληρώθηκαν με την πρόσφατη ΣτΕ (Τμ. Β', επταμ.) 2165/2023.

1. Η ΣΤΕ 636/2021

Με την απόφαση αυτή απορρίφθηκε αίτηση αναίρεσης κατά απόφασης διοικητικού εφετείου, δυνάμει της οποίας είχε απορριφθεί προσφυγή κατά πράξης οργάνου της τελωνειακής Αρχής, με αντικείμενο τον χαρακτηρισμό του προσφεύγοντος (και μετέπειτα αναιρεσείοντος) ως υπαιτίου τέλεσης της τελωνειακής παράβασης της λαθρεμπορίας (όπως αυτή τυποποιείται στις διατάξεις των άρθρων 119Α παρ. 2, σε συνδυασμό με τα άρθρα 142 παρ. 2, και 155 του ν. 2960/2001), στο πλαίσιο εμπορίας πετρελαιοειδών προϊόντων. Κατ' επίκληση της παράβασης αυτής, με την ένδικη διοικητική πράξη είχαν καταλογισθεί εις βάρος του υπαιτίου οι διαφυγείσες, λόγω της παράβασης αυτής, δασμοφορολογικές επιβαρύνσεις και επιπλέον πολλαπλό τέλος ανερχόμενο στο τριπλάσιο των εν λόγω επιβαρύνσεων, κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 155 παρ. 1 του ν. 2960/2001.

Ως προς το σχολιαζόμενο ζήτημα¹⁹, με τη ΣτΕ 636/2021 κρίθηκε ότι δεν ιδρύεται κατ' αρχάς λόγος αναθεώρησης απόφασης διοικητικού δικαστηρίου, με την οποία απορρίφθηκε προσφυγή κατά πράξης επιβολής πολλαπλού τέλους λαθρεμπορίας, στην περίπτωση κατά την οποία η ποινική διαδικασία, επί αδικήματος το οποίο αφορά το αυτό πραγματικό για το οποίο επιβλήθηκε και η διοικητική χρηματική κύρωση, περατώνεται αμετακλήτως μετά από τη δημοσίευση της απόφασης του διοικητικού δικαστηρίου. Τούτο, ελλείπει καθιέρωσης αντιστοίχου λόγου αναθεώρησης, μεταξύ των απαριθμούμενων στο άρθρο 103 παρ. 1 του ΚΔΔ.

Ωστόσο, το Δικαστήριο έκρινε²⁰ ότι χωρεί άσκηση αίτησης αναθεώρησης, κατ' αναλογική εφαρ-

¹⁹ Σχολιασμός της απόφασης αυτής, αντί άλλων, από Π. Λαζαράτο, ΘΠΔΔ 2022, σελ. 153 επ.

²⁰ Με μειοψηφία δύο Συμβούλων (σε συνέχεια της αντίστοιχης κρίσης της ΣτΕ 400/2020), κατά την άποψη των οποίων οι διατάξεις των άρθρων 95 παρ. 1 Σ. και 56 π.δ. 18/1989, ερμηνευόμενες, αφενός, κατά τρόπο «φιλικό» προς την ΕΣΔΑ και, αφετέρου, σε αρμονία με πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο, έχουν την έννοια ότι, εάν δεν ήταν δυνατή η λυσιτελής προβολή λόγου περί παραβίασης της αρχής *ne bis in idem* ενώπιον του εκδόντος την αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση διοικητικού εφετείου, διότι η σχετική ποινική απόφαση εκδόθηκε ή κατέστη αμετάκλητη μετά από τη δημοσίευση της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασής του, ο αναιρεσείων μπορεί να προβάλει παραδεκτώς το πρώτον ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας λόγο αναίρεσης περί παραβίασεως της αρχής *ne bis in idem*. Στην κρατήσασα άποψη δεν προσχώρησαν ούτε οι δύο μετέχοντες στη σύνθεση Πάρεδροι, κατά τη γνώμη των οποίων στην ειδικότερη περίπτωση όταν είναι αδύνατη η επίκληση και η τεκμηρίωση ενώπιον του διοικητικού δικαστηρίου και μέχρι να καταστεί αμετάκλητη η απόφαση αυτού, της ύπαρξης αμετάκλητης αθωωτικής απόφασης του ποινικού δικαστηρίου (στην οποία δηλαδή περίπτωση, κατά την άποψη αυτή, δεν υπάρχει σφάλμα και λόγος αναίρεσης της απόφασης του Διοικητικού Εφετείου, για παραβίαση της αρχής *ne bis in idem*), δεν χωρεί αναλογική εφαρμογή των άρθρων 103-

μογή²¹ των οικείων διατάξεων του ΚΔΔ, στην ειδικότερη περίπτωση κατά την οποία, μέχρι να καταστεί αμετάκλητη²² η απόφαση του διοικητικού δικαστηρίου, προκύπτει κατά τρόπο ορισμένο και επαρκώς τεκμηριωμένο ότι ήταν αδύνατη η επίκληση και η τεκμηρίωση ενώπιον του διοικητικού δικαστηρίου της ύπαρξης αμετάκλητης αθωωτικής απόφασης του ποινικού δικαστηρίου. Στην περίπτωση αυτή, το Δικαστήριο διέπλασε νέο λόγο αναθεώρησης, χάριν αποτροπής του κινδύνου «επιγενόμενης παραβίασης» της αρχής *ne bis in idem*. Το Δικαστήριο προέβη στην κρίση αυτή, συνεκτιμώντας (α) τη φύση του ενδίκου μέσου της αίτησης αναθεώρησης [βλ. τα εκτιθέμενα σχετικώς στο επόμενο μέρος, υπό στοιχ. III] και (β) την υποχρέωση ερμηνείας και εφαρμογής των εθνικών δικονομικών διατάξεων προς τον σκοπό της διασφάλισης της αποτελεσματικής προστασίας του δικαιώματος που αντλείται από την αρχή *ne bis in idem*, κατά το ενωσιακό δίκαιο και την ΕΣΔΑ²³. Εξάλλου, στο πλαίσιο πάντα της ως άνω ειδικότερης περίπτωσης, κρίθηκε, κατ' αναλογική εφαρμογή του άρθρου 104 παρ. 1 περ. α' του ΚΔΔ, ότι η αίτηση αναθεώρησης της απόφασης του διοικητικού δικαστηρίου πρέπει ν' ασκηθεί εντός εξηκονθήμερης προθεσμίας, υπολογιζόμενης από την επόμενη ημέρα εκείνης κατά την οποία η απόφαση του ποινικού δικαστηρίου κατέστη αμετάκλητη.

Η αίτηση αναθεώρησης προκρίθηκε από το Δικαστήριο ως το κατάλληλο ένδικο μέσο (μάλλον: το καταλληλότερο, συγκριτικά με την αίτηση αναίρεσης), προς τον σκοπό της διαφύλαξης της προστατευτικής λειτουργίας της αρχής *ne bis in idem* (παρά την έλλειψη αναφοράς σχετικού λόγου αναθεώρησης μεταξύ των αποκλειστικώς απαριθμούμενων στο άρθρο 103 παρ. 1 του ΚΔΔ). τούτο, κατά πρώτον ενόψει της φύσης (ακριβέστερα: του περιεχομένου) του προβαλλόμενου στο πλαίσιο της κρίσιμης εν προκειμένω ειδικότερης περίπτωσης λόγου (ο οποίος έχει ως βάση μεταγενέστερη δικαστική απόφαση ποινικού δικαστηρίου)· κατά δεύτερον, ενόψει των χαρακτηριστικών του κρίνοντος την αίτηση αναθεώρησης δικαστή, ο οποίος (ως δικαστής της ουσίας) είναι καταλληλότερος συγκριτικά με τον αναιρετικό δικαστή να εκτιμήσει το περιεχόμενο της απόφασης του ποινικού δικαστηρίου.

Βάσει των ως άνω κρίσεων της ΣτΕ 636/2021, κατέστη δικονομικώς δυνατή η εκ νέου εξέταση της νομιμότητας πράξης καταλογισμού διοικητικής χρηματικής κύρωσης («ποινικού» χαρακτήρα) –κατά της οποίας ο διοικούμενος είχε ασκήσει προσφυγή, απορριφθείσα με απόφαση διοικητικού δικαστηρίου– εφόσον ο διοικούμενος επικαλεσθεί «*οψιγενή νομική πλημμέλεια*»²⁴ της ένδικης κα-

104 ΚΔΔ περί της άσκησης αίτησης αναθεώρησης, αλλά πρέπει να προκριθεί η αναγνώριση δυνατότητας διοικητικής ακύρωσης της πράξης.

²¹ Όπως *expressis verbis* αναφέρθηκε το πρώτον στη ΣτΕ 2165/2023 (βλ. σκ. 6 της απόφασης), χωρίς ωστόσο το Δικαστήριο να διευκρινίζει αν η ερμηνευτική του μέθοδος συνίσταται σε αναλογία νόμου, ή σε αναλογία δικαίου –παρότι μάλλον πρόκειται για αναλογία δικαίου· βλ. την εύστοχη σχετική παρατήρηση των Π. Λαζαράτου/Αθ. Γεώργα, *Αναθεώρηση αμετακλήτων αποφάσεων στη διοικητική δίκη*, ΘΠΔΔ 3/2024, σελ. 240-245 (240-241).

²² Όταν, δηλαδή, η διοικητική διαδικασία καθίσταται “final”, τόσο κατά την ημεδαπή νομοθεσία όσο και κατά την (αυτόνομη) έννοια της διάταξης του άρθρου 4 παρ. 1 του 7ου ΠΠ της ΕΣΔΑ, όπως έχει ερμηνευθεί από το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης του ΕΔΔΑ στις αποφάσεις του *Zolotukhin κατά Ρωσίας* (προσφυγή 14939/03) και *Mihalache κατά Ρουμανίας* (προσφυγή 54012/10).

²³ Πρβλ. ΣτΕ (Τμ. Β') 2403/2015.

²⁴ Ήτοι, εάν, μέχρι να καταστεί αμετάκλητη η απόφαση του διοικητικού δικαστηρίου, προκύπτει κατά τρόπο ορισμένο και επαρκώς τεκμηριωμένο ότι ήταν αδύνατη η επίκληση και η τεκμηρίωση ενώπιον του διοικητικού δικαστηρίου,

ταλογιστικής πράξης, συνιστάμενη στη, σε χρόνο μεταγενέστερο της διοικητικής δίκης, δημιουργία αμετάκλητης απόφασης ποινικού δικαστηρίου, με την οποία ο καταλογισθείς αθώνεται από την οικεία ποινική κατηγορία με βάση τα ίδια πραγματικά περιστατικά (κατά την έννοια του *idem factum* της νομολογίας του ΕΔΔΑ) επί των οποίων χώρησε ο καταλογισμός του διά της προσβληθείσας ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων καταλογιστικής πράξης της διοικητικής Αρχής.

2. Η ΣΤΕ 2165/2023

Οι σχετικές με το σχολιαζόμενο θέμα κρίσεις της ΣτΕ 636/2021 συμπληρώθηκαν, δυο περίπου χρόνια αργότερα, με τη ΣτΕ 2165/2023 –επί υπόθεσης μάλιστα όχι τελωνειακού, αλλά εν γένει φορολογικού αντικειμένου. Η απόφαση αυτή εκδόθηκε επί αίτησης αναίρεσης, ασκηθείσας κατά απόφασης διοικητικού εφετείου, με την οποία απορρίφθηκε ως απαράδεκτη αίτηση αναθεώρησης που είχε ασκήσει ο (ήδη, στο πλαίσιο της τελευταίας χρονικώς δίκης) αναιρεσείων, κατά προγενέστερης απόφασης του ίδιου διοικητικού δικαστηρίου. Με την τελευταία αυτή απόφαση είχε απορριφθεί προσφυγή του αναιρεσειόντος κατά πράξης της φορολογικής Αρχής, με αντικείμενο τον εις βάρος του καταλογισμό διοικητικού προστίμου, λόγω της διάπραξης παραβάσεων τυποποιούμενων στον Κώδικα Βιβλίων και Στοιχείων (π.δ. 86/1992, Α' 84)²⁵.

Η σχετική με τη σχολιαζόμενη θεματική κρίση του Δικαστηρίου συμπληρώθηκε ως προς το ζήτημα του αψώτατου χρόνου μέχρι τον οποίον χωρεί η άσκηση αίτησης αναθεώρησης, βάσει του νέου λόγου αναθεώρησης ο οποίος διαπλάσθηκε δυνάμει της ΣτΕ 636/2021. Σχετικώς, το Δικαστήριο έκρινε, κατά πλειοψηφία²⁶, και ερμηνεύοντας τις περί αίτησης αναθεώρησης διατάξεις του ΚΔΔ, ότι η δυνατότητα άσκησης του ενδίκου αυτού μέσου, στο πλαίσιο του νέου διαπλασθέντος λόγου αναθεώρησης, διατηρείται εωσότου η πληττόμενη απόφαση του διοικητικού δικαστηρίου καταστεί αμετάκλητη. Η κρίση αυτή βασίσθηκε: Πρώτον²⁷, στο γράμμα του άρθρου 101 του ΚΔΔ (κατά το οποίο, «[σ]ε αναθεώρηση υπόκεινται μόνο τελεσίδικες ή ανέκκλητες αποφάσεις»). Δεύτε-

---

της ύπαρξης αμετάκλητης αθωωτικής απόφασης του ποινικού δικαστηρίου. Η κατασκευή της οψιγενούς νομικής πλημμέλειας, κρίσιμη για την κρίση περί της δυνατότητας άσκησης αίτησης αναθεώρησης κατά απόφασης διοικητικού δικαστηρίου η οποία έχει καταστεί αμετάκλητη, θα μας απασχολήσει παρακάτω.

²⁵ Πέραν των κατωτέρω αναφερομένων παραπομπών, σχολιασμός της απόφασης και από Αθ. Μαυροειδή, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 2165/2023 (7μ) – Απαράδεκτη η αίτηση αναθεώρησης που στρέφεται κατά αμετάκλητης απόφασης, ακόμη κι όταν λόγο αναθεώρησης συνιστά η παραβίαση της αρχής ne bis in idem*, Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιρειών 5/2024.

²⁶ Μειοψήφησε σχετικώς η εισηγήτρια Σύμβουλος και οι δύο μετέχοντες στη σύνθεση Πάρεδροι (με ειδικότερη μειοψηφούσα γνώμη, αποκλειστικώς ως προς το ζήτημα της παραδεκτής άσκησης όσων αιτήσεων αναθεώρησης έχουν ασκηθεί, κατ' επίκληση του νομολογιακώς διαπλασθέντος λόγου αναθεώρησης, εντός εξήντα ημερών από την επομένη της δημοσίευσης της ΣτΕ 636/2021). Κατά τη μειοψηφούσα γνώμη της εισηγήτριας, προκειμένου να μην ματαιωθεί το ωφέλιμο αποτέλεσμα που συνεπάγεται η νομολογιακή διάπλαση του νέου λόγου αναθεώρησης, το μη αμετάκλητο της απόφασης του διοικητικού δικαστηρίου δεν πρέπει να νοηθεί ως (αρνητική) δικονομική προϋπόθεση παραδεκτού του ενδίκου μέσου της αίτησης αναθεώρησης εν γένει, κατά το άρθρο 101 ΚΔΔ, αλλά ως προϋπόθεση παραδεκτού προβολής του νέου λόγου αναθεώρησης περί οψιγενούς πλημμέλειας της καταλογιστικής πράξης· επομένως, κατά τη γνώμη αυτή, δεν κωλύεται η άσκηση αίτησης αναθεώρησης, κατ' αρχήν, και κατά αμετάκλητης απόφασης διοικητικού δικαστηρίου, όταν το εν λόγω αμετάκλητο έπεται χρονικά του αμετακλήτου της οικείας απόφασης του ποινικού δικαστηρίου.

²⁷ Η απαρίθμηση των αιτιολογικών ερεισμάτων της σχολιαζόμενης κρίσης του Δικαστηρίου, όπως και η αντίστοιχη ομαδοποίηση, αποτελεί επιλογή του γράφοντος.

ρον, στον χαρακτήρα της αίτησης αναθεώρησης ως έκτακτο ένδικο μέσο. Τρίτον, στη διατύπωση της ΣτΕ 636/2021, κατά την οποία η άσκηση αίτησης αναθεώρησης, υπό το πρίσμα του νέου νομολογιακώς διαπλασθέντος λόγου, επιτρέπεται εφόσον η αδυναμία επίκλησης και τεκμηρίωσης της ύπαρξης αμετάκλητης αθωωτικής ποινικής απόφασης προκύψει *μέχρι να καταστεί αμετάκλητη [η] απόφαση [του] διοικητικού δικαστηρίου*²⁸. από τη διατύπωση αυτή το Δικαστήριο εξάγει, στο πλαίσιο της ΣτΕ 2165/2023, το συμπέρασμα ότι «οριοθετείται σαφώς ο χαρακτήρας της υπό αναθεώρηση δικαστικής απόφασης ως μη αμετάκλητης»²⁹. Και, τέταρτον, στη «γενική[...] δικονομική[...] προϋπόθεση[...] ότι οι αμετάκλητες δικαστικές αποφάσεις δεν υπόκεινται στο ένδικο μέσο της αίτησης αναθεώρησης»³⁰, της τελευταίας αυτής προϋπόθεσης ορώμενης υπό το πρίσμα της αρχής της ασφάλειας του δικαίου.

Βάσει του ως άνω σκεπτικού, το Δικαστήριο απέρριψε³¹ την αίτηση αναίρεσης, επικυρώνοντας τη νομιμότητα της αναιρεσιβαλλόμενης εφετειακής απόφασης· ιδίως, των κρίσεων της τελευταίας δυνάμει των οποίων είχε απορριφθεί ως απαράδεκτη η αίτηση αναθεώρησης, ως ασκηθείσα κατά δικαστικής απόφασης η οποία είχε καταστεί αμετάκλητη κατά τον χρόνο άσκησης του ενδίκου μέσου.

III. ΤΟ ΕΝΔΙΚΟ ΜΕΣΟ ΤΗΣ ΑΙΤΗΣΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ. ΦΥΣΗ, ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΘΕΣΗ ΣΤΗ «ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ»

Οι τελεσίδικες και οι μη υποκείμενες σε ανακοπή ερημοδικίας ανέκκλητες αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων παράγουν δεδικασμένο ως προς το διοικητικό ζήτημα, δικονομικό ή ουσιαστικό, που κρίθηκε με αυτές (βλ. άρθρο 197 παρ. 1 του ΚΔΔ). Το δεδικασμένο αυτό, ιδίως υπό την ουσιαστική μορφή του, βασίζει το κύρος του (δικαιολογώντας, παράλληλα, την αυθεντία του εντός της έννομης τάξης) στην ισχύ των κανόνων δικαίου οι οποίοι αποτελούν τη μείζονα πρόταση της δικαστικής απόφασης, αλλά και στη γνησιότητα και πληρότητα των αποδείξεων επί των οποίων καταστρώθηκε ο δικανικός συλλογισμός. Η έννομη τάξη προβλέπει, προς αποτροπή του δεδικασμένου, το ένδικο μέσο της *έφεσης*· προς αποτροπή παραγωγής αμετάκλητου δεδικασμένου³², το ένδικο μέσο της *αναίρεσης*· ενώ, προς ανατροπή του δεδικασμένου³³ έχει προβλεφθεί η δυνατότητα άσκησης του έκτακτου ενδίκου μέσου της *αίτησης αναθεώρησης* (βλ. άρθρα 101-105 ΚΔΔ)³⁴, ως αντιστοίχου της *αναψηλάφησης*³⁵, στο πλαίσιο της πολιτικής δικονομίας και της επανάληψης

²⁸ Βλ. ΣτΕ 636/2021, σκ. 14.

²⁹ Βλ. ΣτΕ 2165/2023, σκ. 6.

³⁰ Με ad hoc παραπομπή στη ΣτΕ (Τμ. Α') 2078/2010.

³¹ Κατά πλειοψηφία, σύμφωνα με τα αναλυτικώς προεκτεθέντα.

³² Σύμφωνα με τη διάκριση της ΣτΕ 2165/2023, σκ. [...].

³³ Βλ. Ν. Χατζητζανή, *Ερμηνεία κατ' Άρθρον Κώδικος Διοικητικής Δικονομίας*, 2002, Τόμος Α', σελ. 728 (παρ. 1.1).

³⁴ In toto προσέγγιση της φύσης και των ιδιαιτεροτήτων του ενδίκου αυτού μέσου, πέραν των αναφερομένων κατωτέρω παραπομπών σε Χατζητζανή και Δαγτόγλου, βλ. Π. Λαζαράτο, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, 5^η έκδ., 2023, σελ. 967-981, με περαιτέρω παραπομπές στην κλασική σχετική βιβλιογραφία (σελ. 967, υποσημ. 2).

³⁵ Πρβλ. τη διατύπωση του άρθρου 53 παρ. 1 του ν.δ. 170/1973 (Α' 229), το οποίο, στην πρώτη αυτή φάση ανάπτυξης της διοικητικής δικονομίας, αναφερόταν στο ένδικο μέσο της «αναθεώρησης ή αναψηλάφησης», προφανώς ταυτίζοντάς τα.

της διαδικασίας, στο πλαίσιο της ποινικής δικονομίας. Παρόμοια λειτουργία με την αίτηση αναθεώρησης επιτελεί, στο πλαίσιο της διοικητικής δικονομίας, το ένδικο μέσο της αίτησης επανάληψης της διαδικασίας (βλ. ως άνω, υποσημ. 16), το οποίο ωστόσο παρουσιάζει εκτεταμένη τυπολογία λόγων (αντιστοίχως, πολυσιδή ratio η οποία υπαγορεύει την κατοχύρωσή της, κατά συνέπεια και διαφόρους τρόπους προσέγγισης των σχετικών αναφευομένων ζητημάτων)³⁶. τούτων δοθέντων, η εξέταση του τελευταίου αυτού ενδίκου μέσου παρέλκει στο πλαίσιο της μελέτης τούτης³⁷.

Ειδικότερα, η ratio πρόβλεψης της αίτησης αναθεώρησης, όπως αποτυπώνεται στη θεωρία του διοικητικού δικονομικού δικαίου, συνίσταται στη διόρθωση του δεδικασμένου, στην περίπτωση που έχει επέλθει ανατροπή των θεμελίων του³⁸ (όπως αυτά αναφέρθηκαν ανωτέρω). Διά της ανατροπής, και εν συνεχεία της διόρθωσης του (ουσιαστικού, προεχόντως) δεδικασμένου, σκοπείται η προστασία του κύρους του και διασφαλίζεται η νομιμοποίηση της ισχύος του στο πλαίσιο της έννομης τάξης³⁹. Τούτο επιδιώκεται, στην περίπτωση της αίτησης αναθεώρησης (όπως και των αδελφών αυτής ενδίκων μέσων στις άλλες δικονομίες), διά της κήρυξης «χονδροειδών ακυροτήτων της διαδικασίας», αποκλειστικά για τους αναφερόμενους στον νόμο λόγους, οι οποίοι στηρίζονται σε νέα στοιχεία τα οποία, χωρίς υπαιτιότητα του διαδίκου, δεν είχαν τεθεί υπόψη του διοικητικού δικαστηρίου. Ως εκ τούτου, οι λόγοι για τους οποίους προβλέπεται η άσκηση αίτησης αναθεώρησης δεν ανάγονται σε αιτιάσεις κατά της δικαστικής κρίσεως, ούτε θα μπορούσε, βάσει του περιεχομένου τους, να θεμελιωθεί επ' αυτών σφάλμα της κρίσης του διοικητικού δικαστηρίου που εξέδωσε την αναθεωρούμενη απόφαση⁴⁰. Τούτο επιτρέπεται στην περίπτωση του ετέρου εκτάκτου ενδίκου μέσου, της αίτησης αναίρεσης, στο πλαίσιο της οποίας η προστασία της «αυθεντίας του δεδικασμένου» επιδιώκεται διά του ελέγχου των νομικών σφαλμάτων των τελεσιδίκων δικαστικών αποφάσεων⁴¹.

IV. ΣΚΕΨΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ ΤΩΝ ΣΤΕ 636/2021, 2165/2023

1. Η ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΛΟΓΟΥ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ

Διά των αλληλοσυμπληρούμενων ΣτΕ 636/2021 και 2165/2023, το Δικαστήριο άσκησε το λεπτό, όσο και δυσχερές έργο της ερμηνείας δικονομικών διατάξεων, στο πλαίσιο διαφοράς η οποία

³⁶ Ιδίως επί του ζητήματος της άσκησης αίτησης επανάληψης της διαδικασίας κατόπιν καταδικαστικής απόφασης του ΕΔΔΑ, βλ. Π. Ξυλάκη, *Αρχές επιβολής κυρώσεων – Ne bis in idem – Σχέση μεταξύ ποινικής και διοικητικής δίκης για λαθρεμπορία – Αίτηση επανάληψης διαδικασίας κατόπιν καταδικαστικής απόφασης του ΕΔΔΑ*, ΘΠΔΔ 3-4/2017, σελ. 358 επ.

³⁷ Για το ζήτημα αυτό, βλ. μεταξύ πολλών Ι. Δημητρακόπουλο, «Η αίτηση επανάληψης της διαδικασίας ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας», σε: *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο*, ό.π., σελ. 83 επ. Περαιτέρω, πρβλ. τη διάταξη του άρθρου 51 ν. 345/1976 (Α' 141), δυνάμει της οποίας θεσπίζεται δυνατότητα άσκησης αίτησης επανάληψης της διαδικασίας εφ' ης εκδόθηκε δικαστική απόφαση, στην περίπτωση αναδρομικής κήρυξης της αντισυνταγματικότητας διάταξης νόμου.

³⁸ Περίπτωση κατά την οποία, κατά την έκφραση του Ν. Χατζητζανή, *Ερμηνεία κατ' Άρθρον Κώδικος Διοικητικής Δικονομίας*, ό.π., σελ. 738 (παρ. 2.3.1), το δεδικασμένο πλέον «δεν έχει αντί αληθείας».

³⁹ Βλ. Π. Δαγτόγλου, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, 6η έκδ., 2014, σελ. 767-768 (παρ. 986-988).

⁴⁰ Μεταξύ πολλών, βλ. Ν. Χατζητζανή, *Ερμηνεία κατ' Άρθρον Κώδικος Διοικητικής Δικονομίας*, ό.π., σελ. 733-734 (παρ. 1).

⁴¹ Κ. Μπέης, *Συμβολές στην Ερμηνεία του Δικονομικού Δικαίου*, 1980, σελ. 515.

ανεφύη στο πλαίσιο ενός εκ των δυναμικότερων τομέων του διοικητικού δικαίου. Έργο δυσχερές διότι, με τις περί αίτησης αναθεώρησης διατάξεις του ΚΔΔ, ρυθμίζεται ένα έκτακτο ένδικο μέσο με σημαντική παράδοση, ενόψει των καταβολών του στις άλλες δικονομικές τάξεις –το οποίο μάλιστα επιτελεί λειτουργία σημαντική, διαφυλάσσοντας το κύρος του δεδिकाσμένου. Η δυσχέρεια αυτή επιτάθηκε περαιτέρω, διότι οι σχολιαζόμενες κρίσεις εξηνέχθησαν στο πλαίσιο διασφάλισης της αποτελεσματικής εφαρμογής δικαιώματος που απορρέει από διατάξεις της ΕΣΔΑ, και ήδη του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου⁴². Τούτων δοθέντων, οι απαιτήσεις για ερμηνευτική αρτιότητα, όσο και για διαφύλαξη του πρακτικού αποτελέσματος των ουσιαστικού περιεχομένου διατάξεων περί *ne bis in idem*, ήταν εξ αντικειμένου υψηλές.

Σε πρώτο στάδιο, με τη ΣτΕ 636/2021, το Δικαστήριο χρησιμοποίησε το μεθοδολογικό εργαλείο της αναλογίας δικαίου, δημιουργώντας νέο λόγο αναθεώρησης προς τον σκοπό της διαφύλαξης της προστατευτικής λειτουργίας της αρχής *ne bis in idem*. Η κρίση αυτή ήταν κάθε άλλο παρά αυτονόητη: Ο έκτακτος χαρακτήρας του ενδίκου μέσου της αίτησης αναθεώρησης (και των αδελφών αυτής από τις άλλες δικαιοδοσίες) αποτελεί επιχείρημα για την κατ' αρχήν στενή ερμηνεία του νομοθετικού πλαισίου που διέπει την άσκησή τους. Τούτο προεχόντως εκφράζεται διά του αποκλειστικού χαρακτήρα της απαρίθμησης των λόγων αναθεώρησης⁴³ –πλάσιο στο οποίο ο Δ. Ποταμιάνος υποστήριζε από παλιά ότι η αποκλειστική απαρίθμηση των λόγων για τους οποίους χωρεί η άσκηση της αναψηλάφησης, ενόψει και του έκτακτου χαρακτήρα αυτής, απαγορεύει την αναλογική επέκταση του περιεχομένου των λόγων άσκησης του ενδίκου αυτού μέσου υπό το δόγμα *singlularia non sunt extendenda*⁴⁴. Η θεώρηση αυτή κράτησε επί μακρόν –εκπεφρασμένη και στον χώρο της διοικητικής δικονομίας⁴⁵– χωρίς όμως να είναι και αποκλειστική: προς την αντίθετη κατεύθυνση, επίσης από παλιά προτεινόταν η θεώρηση των δικονομικών κανόνων ως κείμενο ζωντανό, το οποίο οφείλει ν' ακολουθεί την κοινωνική πραγματικότητα, εξυπηρετώντας λυσιτελώς τους εκάστοτε σκοπούς δημοσίου συμφέροντος. Στο πλαίσιο αυτό, ο Κ. Μπέης υποστήριζε ότι χωρεί ερμηνευτική επέκταση των λόγων αναψηλάφησης⁴⁶, υπό τη λειτουργική θεώρηση (αναγόμενη στους κανόνες μεθοδολογίας του δικαίου, όπως αυτοί αναλύονται στα εμβληματικά έργα των Κ.

⁴² Για τα ζητήματα που εγείρονται εκ τη σχέσης μεταξύ εθνικού δεδिकाσμένου αρχής της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου, βλ. Δ. Κυριαζή, *Εθνικό δεδिकाσμένο και η αρχή της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου*, ό.π., σελ. 583-620, ιδίως μέρος IV.

⁴³ Βλ. σχετικώς και την Έκθεση ΙΧ, στοιχ. (ε) της Συντακτικής Επιτροπής του Κώδικα Φορολογικής Δικονομίας (π.δ. 331/1985, Α' 116), η οποία, υπό το πρίσμα αυτό, δεν είχε προκρίνει την ένταξη της «πλάνης περί τα πράγματα» ως λόγου αναθεώρησης, επιλογή που ακολουθήθηκε και κατά την κατάστροση των περί της αίτησης αναθεώρησης διατάξεων του ΚΔΔ. Βλ. επίσης, για την από μακρού θεώρηση επί του ζητήματος αυτού, τις ΣτΕ 3387/1973, 3365-3366/1978, 997/1966. Τέλος, βλ. Π. Δαγτόγλου, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 771 (παρ. 996-999)· πρβλ. ΣτΕ 3387/1973, 1784/1964· Ν. Χατζητζανή, *Ερμηνεία κατ' Άρθρον Κώδικος Διοικητικής Δικονομίας*, ό.π., σελ. 733 (παρ. 1).

⁴⁴ Δ. Ποταμιάνος, *Ερμηνεία των Περί Πολιτικής Δικονομίας και Οργανισμού των Δικαστηρίων Νόμων*, 1902, Παρ. 1283, σελ. 470.

⁴⁵ Βλ. Π. Λαζαράτο, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 970 (όπου και περαιτέρω παραπομπές στη νομολογία και στη θεωρία)· Ν. Χατζητζανή, *Ερμηνεία κατ' Άρθρον Κώδικος Διοικητικής Δικονομίας*, ό.π., σελ. 733 (παρ. 1).

⁴⁶ Ακριβέστερα: «των λόγων οι οποίοι δικαιολογούν την άσκηση αναψηλάφησης»· βλ. Κ. Μπέης, όπως παραπέμπεται στην υποσημείωση υπ' αριθμόν 49.

Engisch⁴⁷, K. Larenz⁴⁸, και Κ. Τσάτσου⁴⁹) κατά την οποία, ακόμη και οι εξαιρετικές διατάξεις μπορούν να τύχουν αναλογικής εφαρμογής, επί περιπτώσεων για τις οποίες «*συντρέχει η ίδια νομοθετική σκέψη που είχε υπαγορέψει την καθιέρωση της εξαιρετικής διάταξης*»⁵⁰. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας λειτουργικής θεώρησης, και προς τον σκοπό της διασφάλισης της αποτελεσματικής εφαρμογής της αρχής *ne bis in idem* [ανακλαστικώς, και του κύρους του δεδिकाσμένου της προς αναθεώρησιν απόφασης· βλ. ως άνω, υπό στοιχ. III], το Δικαστήριο επέλεξε να δώσει στις εφαρμοστέες δικονομικές διατάξεις την προσαρμοστικότητα η οποία προσήκει στον σκοπό τον οποίον εξυπηρετούν, στο πολυπαραγοντικό πλαίσιο και στην εποχή εντός των οποίων έλκονται προς εφαρμογή⁵¹. Δεν είναι η πρώτη φορά που η νομολογία του ΣτΕ προσεγγίζει με ευρύτητα δικονομικές διατάξεις· χαρακτηριστικώς, αναφέρεται η νομολογία⁵² που είχε προηγηθεί της νομοθετικής κατοχύρωσης των διευρυμένων εξουσιών του ακυρωτικού δικαστή κατ' άρθρο 22 του ν. 4274/2014 (Α' 147)⁵³ και η θερμή αποδοχή των διατάξεων αυτών από τη μεταγενεστέρως εκδοθείσα νομολογία⁵⁴. Οι σχολιαζόμενες κρίσεις, ωστόσο, προχώρησαν βήματα παρακάτω· τούτο αφενός διότι δεν αφορούν στην ακυρωτική δίκη, αλλά στον έτερο πυλώνα της διοικητικής δικονομίας, και αφετέρου διότι άπτονται του τεχνικότερου ζητήματος της άσκησης εκτάκτου ενδίκου μέσου, και μάλιστα της δημιουργίας νέου σχετικού λόγου.

2. Η ΘΕΣΗ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΑΙΤΗΣΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ – ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Σε δεύτερο στάδιο, το Δικαστήριο κλήθηκε να θέσει τα όρια (ή: να διαπιστώσει την ανυπαρξία ορίων) εντός των οποίων χωρεί η άσκηση αίτησης αναθεώρησης, κατ' επίκληση του νέου, νομολογιακώς διαμορφωθέντος, λόγου. Με τη ΣτΕ 636/2021, εκκινώντας από το «*σαφ[ές] και αδιάστικ[ο]*» γράμμα του άρθρου 101 ΚΔΔ και εξάγοντας «*γενική δικονομική προϋπόθεση*» κατά την οποία «*οι αμετάκλητες δικαστικές αποφάσεις δεν υπόκεινται στο ένδικο [σ.σ.: αυτό] μέσο*», το Δικαστήριο έθεσε όρια στην κατά τα ως άνω άσκηση αίτησης αναθεώρησης, ορίζοντας ότι το ένδικο αυτό μέσο μπορεί να ασκηθεί μέχρι να καταστεί αμετάκλητη η προς αναθεώρηση απόφαση του διοικητικού δικαστηρίου.

Σχετικώς, σημειώνεται κατά πρώτον η προηγούμενη νομολογία του Δικαστηρίου επί του ζητήματος, η οποία –πέραν του περιπτωσιολογικού της χαρακτήρα– δεν επιβεβαιώνει απαραίτητως

⁴⁷ Κ. English, *Einführung in das juristische Denken*, 1956, σελ. 147.

⁴⁸ Κ. Larenz, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, 2^η έκδ., 1969, σελ. 329.

⁴⁹ Κ. Τσάτσος, *Το Πρόβλημα της Ερμηνείας του Δικαίου*, 1932, σελ. 220.

⁵⁰ Βλ. Κ. Μπέη, *Οι λόγοι Αναψηλαφήσεως και η Ερμηνευτική Διεύρυνσις Αυτών*, 1966, παρ. 4, σελ. 122 επ. Αναφορά στο ζήτημα αυτό και σε *Idem*, *Συμβολές*, ό.π., σελ. 514, με παραπομπή σε Gaul, *Die Grundlagen des Wiederaufnahmerechts und die Ausdehnung der Wiederaufnahmegründe*, 1956, παρ. 10, σελ. 117.

⁵¹ Βλ. τα εκτιθέμενα στην παράγραφο υπό στοιχ. I της μελέτης.

⁵² Βλ. ΣτΕ (Ολ.) 4003/2014 κ.ά· πρβλ. ΣτΕ (Τμ. Ε', επταμ.) 1422/2013, (Τμ. Ε') 1941/2013.

⁵³ Δυνάμει των οποίων προστέθηκαν οι παράγραφοι 3α, 3β και 3γ στο άρθρο 50 του π.δ. 18/1989.

⁵⁴ Βλ. μεταξύ άλλων ΣτΕ (Τμ. Α', επταμ.) 1527-1529, 1342/2023, (Τμ. Γ') 1329/2023, (Τμ. Β') 2105/2022, (Ολ.) 1888-1891/2019, (Τμ. Γ', επταμ.) (Ολ.) 431, 479-481/2018, (Ολ.) 4446, 2287-2288/2015, (Ολ.) 4741/2014.

την ως άνω κρίση της ΣτΕ 2165/2023⁵⁵. Κατά δεύτερον, η θεωρία διαχρονικώς φαίνεται να αρκείται στον οριστικό και τελεσίδικο (ή ανέκκλητο) χαρακτήρα της απόφασης του τακτικού διοικητικού δικαστηρίου, χωρίς να θέτει κάποια επιπλέον προϋπόθεση (ιδίως, να μην έχει αυτή καταστεί αμετάκλητη), ώστε να χωρεί κατ' αυτής άσκηση αίτησης αναθεώρησης⁵⁶. Προς την ίδια κατεύθυνση, θα μπορούσε να παραβάλει κανείς τη στενή ερμηνεία, και πάλι εκ μέρους της θεωρίας, του άρθρου 104 ΚΔΔ, κατά το οποίο η προθεσμία άσκησης του ενδίκου μέσου εκκινεί από τότε που δημιουργήθηκε, ή έγινε γνωστός ο λόγος αναθεώρησης, χωρίς καν να προβλέπεται εν προκειμένω καταχρηστική προθεσμία⁵⁷ για την άσκηση του ενδίκου αυτού μέσου. Ο μόνος προβλεπόμενος εν προκειμένω περιορισμός (όπως προκύπτει εκ του γράμματος του νόμου)⁵⁸ συνίσταται στο απαράδεκτο, μετά την τελεσιδικία της απόφασης του τακτικού διοικητικού δικαστηρίου, της προβολής λόγων οι οποίοι θα μπορούσαν να έχουν προβληθεί με το ένδικο μέσο της έφεσης⁵⁹ –περιορισμός ο οποίος εκπορεύεται αποκλειστικά από την πάγια θεώρηση της πρωταρχίας των τακτικών ενδίκων μέσων, έναντι των εκτάκτων⁶⁰. Κατά συνέπεια, το γράμμα του νόμου, η θεωρία, αλλά και η προηγούμενη νομολογία δεν καταφάσκουν απαραίτητως τη συνδρομή περιορισμού στην άσκηση του ενδίκου μέσου –όχι τουλάχιστον με τον απαιτούμενο βαθμό βεβαιότητας.

Προς την ίδια κατεύθυνση άγεται ο ερμηνευτής του δικαίου και βάσει του κριτηρίου της «γνώσης», εκ μέρους του ασκούντος την αναθεώρηση (ή τα αδελφά αυτής ένδικα μέσα των άλλων δικονομιών), περί της ύπαρξης των στοιχείων τα οποία δικαιολογούν την άσκησή της⁶¹. Ήτοι, εν

⁵⁵ Πρβλ. ΣτΕ (Τμ. Β') 1557/2014· στην αντίθετη κατεύθυνση, και ΣτΕ (Τμ. Α') 2078/2010, στην ίδια κατεύθυνση με τη ΣτΕ 2165/2023, χωρίς ιδιαίτερη αιτιολογία ως προς το κρίσιμο εν προκειμένω ζήτημα. Έτσι και η Ε. Πρεβεδούρου, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας ως διαρκής δικονομικός νομοθέτης. Με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ 636/2021 και ΣτΕ 2165/2023*, παρ. 24, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 12.05.2024), και σε ΘΠΔΔ 2/2024, σελ. 50 επ. Βλ. και Δ. Ράικο, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, 2024, σελ. 522-523· Χ. Χρυσανθάκη, *Διοικητική Δικονομία – Ερμηνεία κατ' Άρθρο – Διοικητικές Διαφορές Ουσίας*, 4η έκδ., 2023, σελ. 367-368.

⁵⁶ Βλ. Π. Λαζαράτο, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 968-969 (σε ανύποπτο χρόνο)· και Π. Λαζαράτο/Αθ. Γεώργια, *Αναθεώρηση αμετακλήτων αποφάσεων*, ό.π., σελ. 240-245 (ως σχόλιο επί της ήδη εκδοθείσας ΣτΕ 2665/2023) – ιδίως 240-241, όπου και εξήγηση ότι το γράμμα του νόμου, κατά το οποίο σε αναθεώρηση υπόκεινται «μόνο τελεσίδικες ή ανέκκλητες αποφάσεις», εννοεί κατά την αληθή έννοια αυτού «όχι αποφάσεις πρωτόδικες, οι οποίες δεν έχουν καταστεί τελεσίδικες, ή είναι ανέκκλητες», με περαιτέρω παραπομπές στη θεωρία στο πλαίσιο της πολιτικής και της ποινικής δικονομίας· περαιτέρω, βλ. σχετικώς Π. Δαγτόγλου, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 768 (παρ. 987-988), 769-770 (παρ. 994, 994Α)· Ν. Χατζητζανή, *Ερμηνεία κατ' Άρθρον Κώδικος Διοικητικής Δικονομίας*, ό.π., σελ. 729 (παρ. 1.4).

⁵⁷ Τούτο επισημαίνεται ως μειονέκτημα από τον Π. Λαζαράτο, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 975-976· τούτο, σε κάθε περίπτωση, δεν θεωρούμε ότι αποτρέπει τη χρησιμοποίηση της επιλογής αυτής του Νομοθέτη για τη διακρίβωση της βούλησής του επί του σχολιαζόμενου με τη μελέτη τούτη ζητήματος.

⁵⁸ Βλ. άρθρο 103 παρ. 2 του ΚΔΔ.

⁵⁹ Βλ. Π. Δαγτόγλου, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 770 (παρ. 995), Ν. Χατζητζανή, *Ερμηνεία κατ' Άρθρον Κώδικος Διοικητικής Δικονομίας*, ό.π., σελ. 729 (παρ. 1.4) και σελ. 730-730 (παρ. 2, 3).

⁶⁰ Πρβλ. τα οριζόμενα στα άρθρα 176 παρ. 1 του Κώδικα Φορολογικής Δικονομίας (π.δ. 331/1985, Α' 116) και 539 του ΚΠολΔ, κατά τα οποία η δυνατότητα άσκησης ανακοπής ερημοδικίας απέκλειε (ή αποκλείει, αντιστοίχως) την άσκηση αίτησης αναθεώρησης (ή αναψηλάφησης, αντιστοίχως). Για τη αρχή της διαδοχικής άσκησης των ενδίκων αυτών μέσων, βλ. Π. Λαζαράτο, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 978-979.

⁶¹ Πρβλ. ΑΠ 892/1975, 334/1977. Η γνώση αυτή, φυσικά, διακρίνεται από τη γνώση περί της σημασίας των εγγράφων αυτών, η οποία δεν ενδιαφέρει στο πλαίσιο της άσκησης της αίτησης αναθεώρησης· πρβλ. ΣτΕ (Τμ. Β') 3583/1988. Από τη μεριά της θεωρίας, βλ. Κ. Μπέν, *ΠολΔ*, 545 II 111, σελ. 2047· και Idem, *Συμβολές*, ό.π., σελ. 520, με περαιτέρω παραπομπές σε Baumbach-Lauterbach (35η έκδ.), παρ. 586 (σελ. 1116), σε Fashing, παρ. 534 (σελ. 529, υποσημ. 3), και σε Stein-Jonas-Grunsky (19η έκδ.), παρ. 586 (σελ. 12). Βλ. ωστόσο και την ενδιαφέρουσα προσέγγιση περί

προκειμένω, της γνώσης περί της αμετάκλητης αθωωτικής ποινικής απόφασης –οι κρίσεις της οποίας δεν μπορεί να θεωρηθεί με δογματική συνέπεια ότι αποδίδουν στην καταλογιστική πράξη της Διοίκησης «οψιγενή νομική πλημμύρα», διακρινόμενη από την ανατροπή πραγματικών περιστατικών, η οποία δικαιολογεί την άσκηση αίτησης αναθεώρησης υπό τους «παραδοσιακούς» λόγους αυτής⁶², όπως φαίνεται ότι υπολαμβάνεται. Υπό το πρίσμα αυτό, ο «γενικός δικονομικός κανόνας» κατά τον οποίον δεν χωρεί αίτηση αναθεώρησης κατά τελεσίδικης απόφασης διοικητικού δικαστηρίου, δεν επιτρέπει συνεκτίμηση του τότε ενεργοποιήθηκε η αρχή ne bis in idem (ήτοι, του τότε κατέστη δυνατή η επίκληση και η τεκμηρίωση ενώπιον του διοικητικού δικαστηρίου της ύπαρξης αμετάκλητης αθωωτικής απόφασης του ποινικού δικαστηρίου), ως προς τον χρόνο κατά τον οποίο η απόφαση του διοικητικού δικαστηρίου κατέστη αμετάκλητη. Τούτο, ίσως να οδηγήσει σε πρακτικά αποτελέσματα αντίθετα με την αρχή «ουδείς υποχρεούται στα αδύνατα», η οποία τυγχάνει εφαρμογής και στο πλαίσιο της άσκησης των εκτάκτων ενδίκων μέσων⁶³, έχοντας μάλιστα υπαγορεύσει και τη δημιουργία του νέου λόγου αναθεώρησης, με τη ΣτΕ 636/2021⁶⁴. Συνεκδοχικά, τούτο θα περιέσπελλε και την αποτελεσματική προστασία του δικαιώματος που απορρέει από την αρχή ne bis in idem⁶⁵.

Τούτων δοθέντων, θα μπορούσαν να διατυπωθούν επιφυλάξεις περί του κατά πόσον το γράμμα του νόμου, η βούληση του νομοθέτη κατά τη σχεδίαση της αίτησης αναθεώρησης, αλλά και η παλαιότερη νομολογία, μπορούν να θεωρηθούν αρκούντως σαφή, και μάλιστα προς την κατεύθυνση του περιορισμού⁶⁶ του δικαιώματος άσκησης του ενδίκου αυτού μέσου βάσει του κριτηρίου του αμετακλήτου χαρακτήρα της απόφασης του διοικητικού δικαστηρίου.

3. Η ΘΕΣΗ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΑΙΤΗΣΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ – Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΑ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ο ερμηνευτής των δικονομικών κανόνων, όταν μάλιστα διακυβεύεται η δυνατότητα άσκησης ενδίκου μέσου επί ολόκληρης κατηγορίας δικαστικών αποφάσεων, δεν μπορεί παρά να αναζητήσει τον σκοπό του νομοθέτη, όταν ο τελευταίος σχεδίαζε το ένδικο μέσο ως θεσμό και θέσπιζε τις ειδικότερες προϋποθέσεις άσκησης του. Τούτο προκύπτει και από την προσέγγιση των ΣτΕ 636/2021, 2165/2023. Στο πλαίσιο αυτό, και υπό το πρίσμα της βασικής ratio της καθιέρωσης της αίτησης

της σχέσης μεταξύ «νέου κρίσιμου εγγράφου» και του πραγματικού γεγονότος το οποίο καθίσταται γνωστό διά του εγγράφου αυτού, σε Π. Λαζαράτο/Αθ. Γεώργια, *Αναθεώρηση αμετακλήτων αποφάσεων*, ό.π., σελ. 240-245 (242).

⁶² Όπως εύστοχα παρατηρούν οι Π. Λαζαράτος/Αθ. Γεώργια, *Αναθεώρηση αμετακλήτων αποφάσεων*, ό.π., σελ. 240-245 (241-242).

⁶³ Βλ. Ν. Χατζητζανή, *Ερμηνεία κατ' Άρθρον Κώδικος Διοικητικής Δικονομίας*, ό.π., σελ. 737 (παρ. 2.2.2).

⁶⁴ Βλ. σκέψη 14 της απόφασης αυτής, όπου και σύνδεση της αδυναμίας επίκλησης και τεκμηρίωσης ενώπιον του διοικητικού δικαστηρίου, της υπάρξεως οικείας αμετάκλητης αθωωτικής ποινικής απόφασης, με την αποτελεσματική προστασία του δικαιώματος που αντλείται από την αρχή ne bis in idem, κατά το ενωσιακό δίκαιο και την ΕΣΔΑ.

⁶⁵ Για την αρχή της αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου και τα ζητήματα που εγείρονται υπό το πρίσμα αυτό, βλ. Α. Πλιάκο, *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο*, 2η έκδ., 2018, σελ. 309-321· και Ε. Πρεβεδούρου, *Κανόνες Soft Law στο Διοικητικό Δίκαιο*, 2017, σελ. 99-100.

⁶⁶ Για τον προβληματισμό αυτό, υπό το πρίσμα και των οριζομένων στο άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος, πρβλ. Η. Κουβαρά, *Το Παραδεκτό στη Διοικητική Δίκη*, 2021, σελ. 9 επ.

αναθεώρησης χάριν προστασίας του κύρους του δεδिकाσμένου⁶⁷, η απαγόρευση άσκησης του ενδίκου αυτού μέσου κατά αμετάκλητων αποφάσεων δεν φαίνεται να δικαιολογείται ούτε σε επίπεδο δογματικό. Σχετικώς, αναφέρεται η διάκριση μεταξύ δεδिकाσμένου ως προς το διαπλαστικό δικαίωμα του αιτούντος δικαστική προστασία, και του δεδिकाσμένου της διάπλασης *ea ipsa* μιας έννομης σχέσης⁶⁸. Η πρώτη ως άνω όψη του δεδिकाσμένου δημιουργείται από την τελεσίδικη διαπλαστική απόφαση· αντιθέτως, η δεύτερη έχει περισσότερο χαρακτήρα αντικειμενικό⁶⁹. Βάσει της διάκρισης αυτής, και εφόσον θεωρηθεί ότι η διαφορά μεταξύ δεδिकाσμένου ως προς το διαπλαστικό δικαίωμα και δεδिकाσμένου της διάπλασης καθαυτής καλύπτεται μεταξύ τελεσιδικίας και αμετακλήτου της δικαστικής απόφασης, η προστασία της «αυθεντίας του δεδिकाσμένου» διασφαλίζεται βέλτιστα υπό τη θεώρηση ότι άσκηση αίτησης αναθεώρησης χωρεί και κατά αμετάκλητης απόφασης διοικητικού δικαστηρίου. Η κατίσχυση της προστασίας του κύρους του δεδिकाσμένου, έναντι της ανάγκης περιορισμού της άσκησης της αίτησης αναθεώρησης χάριν της ασφάλειας δικαίου, μπορεί να εξαχθεί και από το άρθρο 102 παρ. 2 του ΚΔΔ. Δυνάμει των διατάξεων του τελευταίου, θεσπίζεται εξαίρεση από την κατ' αρχήν απαγόρευση άσκησης δεύτερης αίτησης αναθεώρησης από το ίδιο πρόσωπο κατά της ίδιας απόφασης, εάν ο λόγος αναθεώρησης ανακύψει μεταγενεστέρως. Κατά συνέπεια, και η δικονομική αρχή της άπαξ άσκησης των ενδίκων μέσων⁷⁰ υποχωρεί, στην εκτίμηση του νομοθέτη, έναντι της αποτροπής της διατήρησης εν ισχύι εσφαλμένου ουσιαστικού δεδिकाσμένου –παρά μάλιστα τον έκτακτο χαρακτήρα του ενδίκου μέσου, ακόμη κι αν τούτο συνεπάγεται την άσκηση δεύτερης αίτησης αναθεώρησης κατά του ιδίου κεφαλαίου της αναθεωρούμενης δικαστικής απόφασης⁷¹.

V. ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ (Η: ΜΕΤΑΞΥ ΚΥΡΟΥΣ ΤΟΥ ΔΕΔΙΚΑΣΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ)

Στο πλαίσιο των αντίστοιχων διαφορών, το Δικαστήριο δεν θα μπορούσε να έχει εφαρμόσει τη λύση η οποία υπαγορεύεται αποκλειστικά από το γράμμα των διατάξεων του ΚΔΔ (και των αντίστοιχων των άλλων δικονομιών) και την παραδοσιακή δογματική τους προσέγγιση. Στην περίπτωση αυτή, η εκ του νόμου απαρίθμηση των λόγων αναθεώρησης θα είχε θεωρηθεί ως αποκλειστική και θα είχε αποκλεισθεί η δυνατότητα δημιουργίας νέου λόγου άσκησης αίτησης αναθεώρησης δι' αναλογίας δικαίου, χωρίς να έχει ληφθεί πρόνοια περί της διασφάλισης της προστασίας του δικαιώματος που απορρέει από την αρχή *ne bis in idem*. Από την άλλη, το Δικαστήριο δεν θα μπορούσε να έχει εφαρμόσει ούτε τη λύση η οποία υπαγορεύεται αποκλειστικά από την ανάγκη διασφάλισης της αποτελεσματικής προστασίας του δικαιώματος που απορρέει από την αρχή *ne bis in idem*. Στην περίπτωση αυτή, θα υπερείχε προδήλως η προστασία του τελευταίου αυτού δικαιώματος,

⁶⁷ Βλ. ως άνω, υπό στοιχ. III.

⁶⁸ Κ. Μπέης, *Συμβολές*, ό.π., σελ. 516.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Π. Λαζαράτο, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 969-970.

⁷¹ Αναγωγή της ρύθμισης αυτής στη *ratio* άσκησης της αίτησης αναθεώρησης, βλ. Ν. Χατζητζανή, *Ερμηνεία κατ' Άρθρον Κώδικος Διοικητικής Δικονομίας*, ό.π., σελ. 732 (παρ. 5). Για το κρίσιμο εν προκειμένω ζήτημα, βλ. και Π. Λαζαράτο, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 969-970.

χωρίς η άσκηση αίτησης αναθεώρησης να κωλύεται, πέραν των ex lege περιορισμών, κατά αμετάκλητης απόφασης διοικητικού δικαστηρίου, ούτε από οιαδήποτε άλλη διατύπωση, πέραν του πλαισίου του νέου λόγου αναθεώρησης κατά τη ΣτΕ 636/2021. Τούτο θα οδηγούσε πράγματι, όπως έγκαιρα και εύστοχα διείδε η ΣτΕ 2165/2023, στη δυνατότητα ανατροπής, διά της άσκησης αίτησης αναθεώρησης, απεριόριστου αριθμού αποφάσεων διοικητικών δικαστηρίων (οπωσδήποτε μάλιστα τελεσίδικων, ίσως και αμετάκλητων), εις το διηνεκές· η λύση αυτή θα στοιχειοθετούσε πράγματι μη ανεκτό κλωνισμό της αρχής της ασφάλειας δικαίου⁷².

Η ανάγκη συγκερασμού των δύο άκρων αυτών ορίων αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση εγκοίτωσης των παραδοσιακών δομών της δικονομίας (όχι μόνο της διοικητικής), στις σύγχρονες ανάγκες του διοικητικού δικαίου. Αντί της απαγόρευσης άσκησης αίτησης αναθεώρησης μόλις η απόφαση του διοικητικού δικαστηρίου καταστεί αμετάκλητη, η θεωρία προτείνει την ενδιαφέρουσα λύση της θέσπισης καταχρηστικής προθεσμίας εύλογης διάρκειας, με χρονικό σημείο έναρξης τη δημοσίευση της ΣτΕ 636/2021⁷³. Τούτο συνιστά μια κατ' αρχάς δίκαιη λύση (με τη διάρκεια της προθεσμίας, όπως και το σημείο έναρξής της, το οποίο ίσως θα μπορούσε να τεθεί και στη δημοσίευση της ΣτΕ 2165/2023, το περιεχόμενο της οποίας ολοκλήρωσε την «πλήρη δικονομική γνώση» των ενδιαφερομένων επί του σχολιαζόμενου ζητήματος), σε όλους όσους έχουν ήδη επιδοθεί σε δικαστικό αγώνα ενώπιον των διοικητικών και ποινικών δικαστηρίων και βρίσκονται σε σημείο δικονομικής ωρίμανσης το οποίο να επιτρέπει την ένταξή τους στην προβληματική της μελέτης αυτής. Ωστόσο, και υπό τη λύση αυτή, η προβληματική θα ανακυκλωνόταν στο μέλλον για τους διαδίκους οι οποίοι θα βρεθούν στην ίδια θέση μετά από την εκπνοή της (όποιας) καταχρηστικής προθεσμίας –γεγονός για την αποτροπή του οποίου ακόμη και ο επιμελέστερος των διαδίκων ουδέν θα μπορούσε να πράξει.

Στο πλαίσιο αυτό, φρονούμε ότι για το σχολιαζόμενο ζήτημα (όπως για το σύνολο σχεδόν των ζητημάτων τα οποία έχουν ανακύψει εκ της πρόβλεψης παράλληλων διαδικασιών επιβολής διοικητικών και ποινικών κυρώσεων, υπό το πρίσμα της αρχής ne bis in idem), η πραγματικά οριστική λύση μπορεί να δοθεί από τον νομοθέτη· ειδικότερα, ο τελευταίος οφείλει να επέμβει προς την κατεύθυνση ώστε η διπλή (διοικητική και ποινική) διαδικασία, η οποία προβλέπεται στον νόμο για την αντιμετώπιση παραβάσεων φοροδιαφυγής (συμπεριλαμβανομένης της διάπραξης λαθρεμπορίας), να οργανώνεται και να διενεργείται κατά τρόπο ώστε ο ποινικός δικαστής να επιλαμβάνεται (μετά από διακοπή της προθεσμίας παραγραφής του ποινικού αδικήματος) κατόπιν της τελεσίδικης κρίσης της ουσίας της υπόθεσης από τον διοικητικό δικαστή. Τούτο, υπό το πρίσμα όσων παγίως γίνονται δεκτά από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, περί του ότι η εφαρμογή και η επιβολή της διοικητικής νομοθεσίας περί φορολογίας (και ειδικότερα περί των καταλογιζομένων στο πλαίσιο του τελωνειακού δικαίου επιβαρύνσεων) ανάγεται στην άσκηση της κατά το άρθρο 26 Σ. εκτελεστικής λειτουργίας, η δράση της οποίας, σε περίπτωση αμφισβήτησης της νομιμότητας

⁷² Παρόμοια ζητήματα στάθμισης εγείρονται και στο πλαίσιο των υποθέσεων επί των οποίων καλείται να νομολογήσει το ΔΕΕ –χωρίς η προκρινόμενη λύση να επιτυγχάνει οπωσδήποτε τη διαφύλαξη ιδίως της αρχής της ασφάλειας δικαίου· βλ. Δ. Κυριαζή, *Εθνικό δεδικασμένο και η αρχή της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου*, ό.π., σελ. 583-620, ιδίως μέρος IV.

⁷³ Π. Λαζαράτος/Αθ. Γεώργα, *Αναθεώρηση αμετακλήτων αποφάσεων*, ό.π., σελ. 240-245 (244-245).

των πράξεών της, υπάγεται, σύμφωνα με το άρθρο 94 παρ. 1 του Συντάγματος, στο δικαιοδοτικό έλεγχο του διοικητικού δικαστή, ως του «φυσικού δικαστή» των διαφορών οι οποίες ανακύπτουν εκ της ερμηνείας και εφαρμογής της φορολογικής νομοθεσίας. Και δοθέντος, άλλωστε, ότι δεν θα ήταν συνταγματικώς ανεκτή ποινική καταδίκη για φοροδιαφυγή σε περίπτωση που ο διοικητικός δικαστής κρίνει, για λόγους αναγόμενους στην ουσία, ότι δεν είναι νόμιμη η σχετική καταλογιστική πράξη της Διοίκησης⁷⁴. □

---

⁷⁴ ΣτΕ (Ολ). 359/2020, ΣτΕ (Τμ. Β', επταμ.) 1887/2018, 951/2018, 680/2017, κ.ά. Σχετικώς, πρβλ. την πρόσφατη συμβολή της Ε. Παυλίδου, *Ανάκληση υπαγωγής σχεδίου στον επενδυτικό νόμο και «Οι Τρεις Σωματοφύλακες της λειτουργικής αυτονομίας της διοικητικής δίκης»*, 2024, nomarchia.gr (τελευταία πρόσβαση 13.05.2024).

ΣΥΜΒΑΤΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΣΔΑ ΤΑ ΠΕΡΙΟΡΙΣΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΠΟΥ ΕΠΙΒΛΗΘΗΚΑΝ ΣΕ ΑΝΕΜΒΟΛΙΑΣΤΟΥΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΥΣ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ – ΠΡΟΑΙΡΕΤΙΚΟΣ Ο ΕΜΒΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ ΕΔΔΑ, PASQUINELLI Κ.Α. ΚΑΤΑ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΙΝΟΥ, ΑΡ. 24622/22, 29.08.2024

Αναστασία

Παναγιωτοπούλου

Υπ. Διδ. Νομικής Αθηνών

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Στο πλαίσιο της πανδημίας Covid-19, το Σαν Μαρίνο έλαβε μια σειρά από μέτρα για τους εργαζόμενους στον τομέα της υγείας και της κοινωνικής πρόνοιας, με βασικό σκοπό τον περιορισμό των διαπροσωπικών επαφών κατά τη διάρκεια της εργασίας τους και τη μείωση του κινδύνου μετάδοσης της νόσου στους χρήστες των παραπάνω υπηρεσιών¹. Τα μέτρα περιλάμβαναν μια σειρά από ρυθμίσεις και εναλλακτικές δυνατότητες για τους

¹ Σύμφωνα με το άρθ. 14 του ν. 85/2021 του Σαν Μαρίνο, «η αποτυχία του εθελοντικού εμβολιασμού των εργαζόμενων στον τομέα της υγείας και της κοινωνικής πρόνοιας έχει ως αποτέλεσμα την αναστολή του δικαιώματος των ανεμβολίαστων εργαζομένων να ασκούν υπηρεσίες ή καθήκοντα που περιλαμβάνουν διαπροσωπικές επαφές με τους ασθενείς ή τους χρήστες των παραπάνω υπηρεσιών». Σύμφωνα με την ίδια διάταξη, μετά την επιβεβαίωση του «*vaccination status*» κάθε εργαζομένου η αρμόδια υπηρεσία καλεί τους ανεμβολίαστους εργαζομένους να εμβολιαστούν σε συγκεκριμένη ημερομηνία, ώρα και τοποθεσία. Σε περίπτωση μη εμφάνισης του εργαζομένου στο υποδεικνυόμενο ραντεβού για εμβολιασμό, η αρμόδια υπηρεσία ενημερώνει την υπηρεσία διαχείρισης προσωπικού, η οποία οφείλει –σε πρώτο στάδιο– να εξετάσει εναλλακτικά καθήκοντα για τον ανεμβολίαστο εργαζόμενο και εάν δεν είναι δυνατή η απασχόλησή του σε εναλλακτικά καθήκοντα ο εργαζόμενος τοποθετείται σε καθεστώς άδειας άνευ αποδοχών. Ο παραπάνω νόμος τροποποιήθηκε με τον ν. 97/2021, και ο τελευταίος με τον επίμαχο ν. 107/2021. Με τις ρυθμίσεις του ν. 107/2021 μειώθηκε η αυστηρότητα των μέτρων για τη διαχείριση της πανδημίας.

ανεμβολίαστους εργαζομένους (άρθρο 8 του ν. 107/2021, Σαν Μαρίνο): α) μεταβολές στην οργάνωση της υπηρεσίας ούτως ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι επαφές τους με το κοινό, άλλως –όπου αυτό δεν ήταν εφικτό– β) ανάθεση εναλλακτικών καθηκόντων, ήτοι μετακίνηση σε άλλη θέση ή υπηρεσία ή αμειβόμενη παροχή κοινωνικού έργου, γ) χρήση κανονικών ή άλλων αδειών, ή, ως *ultimum refugium*, δ) προσωρινή αναστολή εργασίας, σε συνδυασμό με τη χορήγηση μηνιαίου επιδόματος ύψους 600 ευρώ για τη συμμετοχή τους σε κοινωνικές δραστηριότητες (σκ. 5-10 και 21-25)².

Η συνταγματικότητα των παραπάνω ρυθμίσεων αμφισβητήθηκε ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου του Σαν Μαρίνο, με αίτηση λαϊκής πρωτοβουλίας³. Στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής προβλήθηκαν ισχυρισμοί περί προσβολής της αρχής της ισότητας, της ίσης μεταχείρισης, της απαγόρευσης των διακρίσεων, και παραβίασης των δικαιωμάτων στην ιδιωτική ζωή και την εργασία. Το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε συνταγματικές τις επίμαχες διατάξεις, λαμβάνοντας υπ' όψιν α) τις συνθήκες έκτακτης ανάγκης στο πλαίσιο των οποίων επιβλήθηκαν τα μέτρα (σκ. 14) και β) τις συνέπειες της πανδημίας για τη δημόσια υγεία, την παγκόσμια οικονομία και την κοινωνία (σκ. 19). Το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι οι σχετικές ρυθμίσεις δεν επέβαλλαν τον υποχρεωτικό εμβολιασμό των εργαζομένων, αλλά καθιέρωναν μια προδιαγεγραμμένη, οριοθετημένη και δικαιολογημένη διαφορετική μεταχείριση των εμβολιασμένων σε σχέση με τους ανεμβολίαστους εργαζομένους, με σκοπό την προστασία της δημόσιας υγείας (σκ. 15-16). Εκ του μείζονος στο ελάχιστον, το Συνταγματικό Δικαστήριο αναφέρθηκε στην πρόσφατη απόφαση του ΕΔΔΑ, *Vanříčka κ.ά. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας* (αρ. 47621/13, 08.04.2021) υπενθυμίζοντας α) ότι ο υποχρεωτικός εμβολιασμός των ανηλίκων μπορεί να δικαιολογηθεί για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας, –και δη της υγείας των ευάλωτων τρίτων–, και ακόμα β) ότι για σοβαρές ασθένειες ένα κράτος μπορεί να επιβάλλει ρυθμίσεις περί υποχρεωτικού εμβολιασμού με κυρώσεις σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με την υποχρέωση (σκ. 15).

II. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΟΥ ΕΔΔΑ

Ομάδα εργαζομένων στο Social Security Institute (Ιδρυμα Κοινωνικής Ασφάλισης) του Σαν Μαρίνο, προσέφυγε στο ΕΔΔΑ αμφισβητώντας τη συμβατότητα των άρθρων 2, 6 και 8 του ν. 107/2021 του Σαν Μαρίνο με την ΕΣΔΑ.

1. ΠΡΟΑΙΡΕΤΙΚΟΣ Η ΕΜΜΕΣΟΣ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΟΣ ΕΜΒΟΛΙΑΣΜΟΣ;

Η εξεταζόμενη απόφαση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς το Δικαστήριο «φωτίζει» την έννοια του έμμεσου υποχρεωτικού εμβολιασμού. Πιο συγκεκριμένα, οι προσφεύγοντες υπο-

² Σε περιπτώσεις όπου δεν ήταν δυνατόν να εμβολιαστεί ο εργαζόμενος λόγω ιατρικών αντενδείξεων προβλεπόταν η χορήγηση αδειών μετ' αποδοχών (σκ. 9).

³ Σύμφωνα με το άρθρο 12 του ν. 55/2003 του Σαν Μαρίνο, η προσφυγή στο Συνταγματικό Δικαστήριο του Σαν Μαρίνο γίνεται με *λαϊκή πρωτοβουλία* (σκ. 11). Για την κατάθεση της *αίτησης λαϊκής πρωτοβουλίας* («*application by popular initiative*») απαιτείται η συμμετοχή συγκεκριμένου ποσοστού πολιτών του εκλογικού σώματος (εν προκειμένω προηγήθηκε η συλλογή 750 υπογραφών).

στήριξαν ότι εξαναγκάζονταν εμμέσως να εμβολιαστούν, εξαιτίας των μέτρων που προβλέφθηκαν για τους ανεμβολίαστους εργαζόμενους με το άρθρο 8 του ν. 107/2021, και ιδίως της αναστολής εργασίας σε περίπτωση άρνησης εμβολιασμού. Στο πλαίσιο αυτό, το ΕΔΔΑ όφειλε να εξετάσει και να διευκρινίσει εάν πρόκειται πράγματι για περίπτωση έμμεσου υποχρεωτικού εμβολιασμού.

Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, ο υποχρεωτικός εμβολιασμός εφαρμόζεται από τα κράτη είτε άμεσα είτε έμμεσα⁴. Ειδικότερα, το Δικαστήριο δέχεται ότι ο υποχρεωτικός εμβολιασμός επιβάλλεται με έμμεσο τρόπο όταν προβλέπονται ποινές/κυρώσεις ή άμεσες συνέπειες (σκ. 55 – «*direct consequences*») σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με την υποχρέωση. Για παράδειγμα, στην πρόσφατη απόφαση-σταθμό *Vanříčka κ.ά. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας*, η άρνηση εμβολιασμού είχε ως άμεση συνέπεια την άρνηση εγγραφής των ανηλίκων στην προσχολική αγωγή και την επιβολή προστίμου στους γονείς τους.

Στην προκειμένη περίπτωση, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν τίθεται ζήτημα έμμεσου υποχρεωτικού εμβολιασμού. Πιο συγκεκριμένα, το ΕΔΔΑ διευκρίνισε ότι τα μέτρα που έλαβε το Σαν Μαρίνο για τους εργαζόμενους στον τομέα της υγείας και της κοινωνικής πρόνοιας σε καμία περίπτωση δεν ισοδυναμούν με κυρώσεις/ποινές (όπως πρόστιμα, διοικητικές ή πειθαρχικές κυρώσεις), ούτε επιφέρουν άμεσες/αυτόματες συνέπειες για τους ανεμβολίαστους («*automatic consequences*», σκ. 59-60). Ο εμβολιασμός εκκινεί από εθελοντική βάση ως μια επιλογή για τους εργαζόμενους· σε περίπτωση δε άρνησης εμβολιασμού προβλέπεται μια σειρά από άλλες επιλογές και εναλλακτικές δυνατότητες (όπως η ανάθεση εναλλακτικών καθηκόντων, η χρήση των αδειών κ.ά.), με έσχατη λύση την αναστολή εργασίας (σκ. 53). Προς επίρρωση της κρίσης του το Δικαστήριο εύστοχα επικαλέστηκε, μεταξύ άλλων, τη γραμματική διατύπωση του επίμαχου άρθρου 8, από το οποίο προκύπτει ότι οι εργαζόμενοι θα πρέπει καταρχάς «εθελοντικά να εμβολιάζονται» («*voluntarily be vaccinated*», σκ. 58), η δε αποτυχία του εθελοντικού εμβολιασμού τους «μπορεί να οδηγήσει» σε συνέπειες («*may result in (...)*», σκ. 60).

Ακολούθως, το Δικαστήριο τόνισε την ιδιαιτερότητα της επίμαχης υπόθεσης υπογραμμίζοντας ότι, εν προκειμένω, δεν υφίσταται ένα γενικό καθήκον εμβολιασμού (όπως στην απόφαση *Vanříčka κατά Τσεχικής Δημοκρατίας*) αλλά αντιθέτως τα επίμαχα μέτρα προσφέρουν μια σειρά από επιλογές που «προσαρμόζονται στις ατομικές καταστάσεις των ενδιαφερομένων, υπό το φως των αναγκών των δημοσίων υπηρεσιών» (σκ. 60), με σκοπό τον περιορισμό του κινδύνου μετάδοσης της νόσου. Επεσήμανε δε, συναφώς, ότι δεν τίθεται ζήτημα υποχρεωτικού εμβολιασμού κάθε φορά

⁴ ΕΔΔΑ, *Boffa κ.ά. κατά Σαν Μαρίνο*, αρ. 26536/95, 15.01.1998· ΕΔΔΑ, *Vanříčka κ.ά. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας*, αρ. 47621/13, 08.04.2021· βλ. επίσης *a contrario* ΕΔΔΑ, *Association of Parents κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. 7154/75, 12.07.1978. Για τις μορφές της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού στη θεωρία βλ. *Σύσταση της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής, Δίκαιο Τεχνολογίας & Επικοινωνίας 2/2021*, σελ. 204-211· βλ. επίσης B. Saunders, *How Mandatory Can We Make Vaccination?*, *Public Health Ethics* 15/2022, σελ. 220-232, διαθέσιμο στο [link \(τελευταία πρόσβαση 14.10.2024\)](#)· M. Ch. Navin/M. A. Largent, *Improving Nonmedical Vaccine Exemption Policies: Three Case Studies*, *Public Health Ethics* 2017, διαθέσιμο στο [link \(τελευταία πρόσβαση 14.10.2024\)](#)· B. M. Williams, *The Ethics of Selective Mandatory Vaccination for COVID-19*, *Public Health Ethics* 15/2022, σελ. 74-86, διαθέσιμο στο [link \(τελευταία πρόσβαση 14.10.2024\)](#).

που προβλέπονται συνέπειες σε περίπτωση άρνησης εμβολιασμού, αλλά θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν, στην εκάστοτε περίπτωση, «η σοβαρότητα των συνεπειών και άλλοι σχετικοί παράγοντες»⁵.

2. Η ΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΠΙΜΑΧΩΝ ΜΕΤΡΩΝ ΜΕ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 8 ΤΗΣ ΕΣΔΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο κλήθηκε να κρίνει αν τα μέτρα του άρθρου 8 του ν. 107/2021 εμπίπτουν στο *ratione materiae* πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ για την προστασία της ιδιωτικής ζωής (Α), και αν υφίσταται παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ (Β).

Α. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ «ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ» – RATIONE MATERIAE ΠΕΔΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 8 ΤΗΣ ΕΣΔΑ

Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ, η «ιδιωτική ζωή» αποτελεί μια ευρεία έννοια που δεν μπορεί να ορισθεί κατά τρόπο αποκλειστικό⁶. Ενδεικτικώς αναφέρεται ότι, σύμφωνα με το Δικαστήριο του Στρασβούργου, η ιδιωτική ζωή καλύπτει –*inter alia*– την υγεία, τις επικοινωνίες, το άσυλο της κατοικίας⁷, την ερωτική και σεξουαλική ζωή, τα προσωπικά δεδομένα⁸, το σύνολο της ηθικής και σωματικής ακεραιότητας του προσώπου⁹, αλλά και ορισμένες πτυχές της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου, όπως για παράδειγμα το όνομα του¹⁰. Ακόμα έχει γίνει δεκτό ότι το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή περιλαμβάνει «το δικαίωμα στην προσωπική ανάπτυξη και στη σύναψη και ανάπτυξη σχέσεων με άλλους ανθρώπους και τον εξωτερικό κόσμο γενικότερα»¹¹, καθώς και πτυχές της επαγγελματικής ζωής του ατόμου¹².

Στην παρούσα υπόθεση, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι τα ζητήματα που άπτονται της εργασιακής απασχόλησης των ατόμων δεν αποκλείονται *per se* από το ερμηνευτικό πεδίο της «ιδιωτικής ζωής», κατά την έννοια του άρθρου 8 της Συνθήκης. Σύμφωνα με το σκεπτικό του Δικαστηρίου, υπάρχουν ορισμένες βασικές πτυχές της ιδιωτικής ζωής που είναι πιθανόν να επηρεαστούν από την επιβολή δυσμενών μέτρων στον εργαζόμενο, όπως για παράδειγμα: α) ο περίγυρος του εργαζομένου, β) η ευκαιρία του να δημιουργήσει και να αναπτύξει σχέσεις με τους άλλους, καθώς και γ) η κοινωνική και η επαγγελματική του φήμη. Το Δικαστήριο επεσήμανε, περαιτέρω, ότι μπορεί να ανακύψει ζήτημα που άπτεται της σφαίρας της ιδιωτικής ζωής

⁵ Το Δικαστήριο επικαλείται σχετικώς το ψήφισμα υπ' αριθ. 2383/2021 του Συμβουλίου της Ευρώπης, σύμφωνα με το οποίο μόνο οι σοβαρές συνέπειες από την άρνηση του εμβολιασμού είναι δυνατόν να συνεπάγονται υποχρεωτικό εμβολιασμό.

⁶ Βλ. ενδεικτικά ΕΔΔΑ, *El-Masri κατά πρώην Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας*, αρ. 201239630/09, 13.12.2012, σκ. 248· βλ. επίσης ΕΔΔΑ, *Nada κατά Σουηδίας*, αρ. 201210593/08, 12.09.2012, σκ. 151· ΕΔΔΑ, *Aksu κατά Τουρκίας*, αρ. 4149/04 και 41 029/04, 15.03.2012, σκ. 58· ΕΔΔΑ, *Gillberg κατά Σουηδίας*, αρ. 41723/06, 03.04.2012.

⁷ ΕΔΔΑ, *Bykov κατά Ρωσίας*, αρ. 4378/02, 10.03.2009, σκ. 72.

⁸ ΕΔΔΑ, *S. και Marper κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. 30562/04 και 30566/04, 04.12.2008, σκ. 134.

⁹ ΕΔΔΑ, *Raninen κατά Φινλανδίας*, αρ. 152/1996/771/972, 16.12.1997, σκ. 63.

¹⁰ ΕΔΔΑ, *Guillot κατά Γαλλίας*, αρ. 22500/93, 24.10.1996, σκ. 21.

¹¹ ΕΔΔΑ, *Nada κατά Σουηδίας*, αρ. 201210593/08, 12.09.2012, σκ. 151.

¹² ΕΔΔΑ, *Gillberg κατά Σουηδίας*, αρ. 41723/06, 03.04.2012, σκ. 77.

του εργαζομένου, είτε σε σχέση με τους λόγους επιβολής ενός δυσμενούς μέτρου εις βάρος του («*reason-based approach*») είτε σε σχέση με τις συνέπειες του μέτρου αυτού στην ιδιωτική του ζωή («*consequence-based approach*», σκ. 69)¹³.

Ο υποχρεωτικός εμβολιασμός εμπίπτει στο *ratione materiae* πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι ο υποχρεωτικός εμβολιασμός, ως μη οικειοθελής ιατρική πράξη, συνεπάγεται παραβίαση του άρθρου 8 της Συνθήκης, είτε επιβάλλεται με άμεσο είτε με έμμεσο τρόπο. Ειδικότερα, το ΕΔΔΑ έχει δεχτεί ότι για να υφίσταται επέμβαση στο δικαίωμα της ιδιωτικής ζωής δεν είναι απαραίτητο να έχουν διενεργηθεί εξαναγκαστικά οι εμβολιασμοί, αλλά αρκεί η έμμεση επιβολή της υποχρέωσης, με κυρώσεις ή συνέπειες σε περίπτωση μη συμμόρφωσης¹⁴. Επίσης, ο υποχρεωτικός εμβολιασμός συνιστά επέμβαση στην ιδιωτική ζωή τόσο στις περιπτώσεις όπου τελικά διεξήχθη πράγματι ο εμβολιασμός¹⁵, όσο και στις περιπτώσεις που έχει θεσπιστεί μεν η υποχρέωση εμβολιασμού, αλλά ο ενδιαφερόμενος τελικά δεν εμβολιάστηκε (σκ. 55).

Ο εθελοντικός/προαιρετικός/συνιστώμενος εμβολιασμός δεν εμπίπτει, καταρχήν, στο *ratione materiae* πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Α contrario, έγινε δεκτό ότι ο προαιρετικός εμβολιασμός, αυτός καθαυτός, δεν συνεπάγεται επέμβαση στο άρθρο 8 της Συνθήκης (σκ. 77). Το Δικαστήριο επικαλέστηκε την απόφαση *Association of Parents κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (αρ. 7154/75, 12.07.1978), στο πλαίσιο της οποίας η Επιτροπή υποστήριξε ότι ο «εθελοντικός εμβολιασμός» –όταν δηλαδή τα κράτη δεν εξαναγκάζουν τους πολίτες να εμβολιαστούν ούτε άμεσα ούτε έμμεσα, μέσω κυρώσεων/συνεπειών για τους αρνητές– δεν συνεπάγεται επέμβαση στο δικαίωμα προστασίας της ιδιωτικής ζωής (σκ. 54). Ομοίως, στην απόφαση *Bayture και άλλοι κατά Τουρκίας* (αρ. 3270/09, 12.03.2013), όπου τέθηκε το ζήτημα παραβίασης του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ σε περίπτωση «συνιστώμενου εμβολιασμού» ανηλίκου, το ΕΔΔΑ απέρριψε τον σχετικό ισχυρισμό *ratione materiae*.

Εν προκειμένω, το Δικαστήριο –αφού δέχτηκε ότι ο εμβολιασμός στην εξεταζόμενη υπόθεση είναι προαιρετικός– κλήθηκε να κρίνει περαιτέρω αν τα επίμαχα περιοριστικά μέτρα που προβλέφθηκαν στον εργασιακό τομέα για τους ανεμβολίαστους εργαζομένους, ως αποτέλεσμα της άρνησής τους να δεχτούν τον προαιρετικό εμβολιασμό τους, εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Στο σημείο αυτό, το Δικαστήριο έκανε την ακόλουθη σημαντική διάκριση:

α) Το άρθρο 8 δεν είναι εφαρμοστέο όταν τα επίμαχα μέτρα δεν τίθενται σε εφαρμογή στην πράξη, επειδή οι ενδιαφερόμενοι προέβησαν τελικά στον εμβολιασμό τους (σκ. 73). Υπό την οπτική αυτή, το Δικαστήριο κρίνει ότι η περίπτωση προσφεύγουσας, η οποία εν τέλει εμβολιάστηκε οικειοθελώς με αποτέλεσμα να μην εφαρμοστούν εις βάρος της τα περιοριστικά μέτρα, δεν εμπίπτει στο *ratione materiae* πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ (σκ. 72). Αντιθέτως, σε περιπτώσεις υποχρεωτικού εμβολιασμού, το ΕΔΔΑ δέχεται –όπως επισημάνθηκε παραπάνω– ότι

¹³ ΕΔΔΑ, *Devison κατά Ουκρανίας*, αρ. 76639/112, 05.09.2018.

¹⁴ ΕΔΔΑ, *Solomakhin κατά Ουκρανίας*, αρ. 24429/03, 15.03.2012, σκ. 33· βλ. επίσης ΕΔΔΑ, *Vanjička κ.ά. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας*, αρ. 47621/13, 08.04.2021, σκ. 263.

¹⁵ ΕΔΔΑ, *Salvetti κατά Ιταλίας*, αρ. 42197/98, 09.07. 2002.

το άρθρο 8 εφαρμόζεται σε κάθε περίπτωση, ανεξαρτήτως του γεγονότος εάν ο ενδιαφερόμενος εμβολιάστηκε εν τέλει ή όχι¹⁶.

β) Το άρθρο 8 μπορεί να είναι εφαρμοστέο όταν οι εργαζόμενοι αρνούνται πράγματι τον εμβολιασμό τους και εφαρμόζονται σε βάρος τους τα περιοριστικά μέτρα. Το Δικαστήριο δέχεται ότι τα επίμαχα μέτρα, που επηρέασαν τον εργασιακό βίο των προσφευγόντων, βασίστηκαν σε λόγους που παρεμβαίνουν στην σφαίρα της ιδιωτικής ζωής των εργαζομένων, και πιο συγκεκριμένα στην προσωπική αυτονομία και την ελευθερία επιλογής για ζητήματα που άπτονται της σωματικής τους ακεραιότητας (σκ. 70 και 77). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το Δικαστήριο επέλεξε να βασίσει το σκεπτικό του στους λόγους επιβολής των μέτρων («*reason-based approach*») και όχι στις πιθανές συνέπειες των μέτρων για την εργασιακή και την ιδιωτική ζωή των εργαζομένων («*consequence-based approach*») (σκ. 77).

B. ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΤΑ ΠΕΡΙΟΡΙΣΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΒΑΣΕΙ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 8 ΠΑΡ. 2 ΤΗΣ ΕΣΔΑ

Κατά την κρίση του Δικαστηρίου, τα επίμαχα μέτρα συνιστούν μεν επέμβαση στην ιδιωτική ζωή των προσφευγόντων που αρνήθηκαν τον εμβολιασμό τους, αλλά δεν τίθεται ζήτημα παραβίασης του άρθρου 8, δεδομένου ότι τα μέτρα προβλέπονταν από νόμο, εξυπηρετούσαν νόμιμο σκοπό και κρίθηκαν απαραίτητα σε μια δημοκρατική κοινωνία¹⁷, σύμφωνα με τις προβλέψεις του άρθρου 8 παρ. 2 της ΕΣΔΑ (σκ. 91-109). Επιπλέον, επισημάνθηκε ότι τα μέτρα εφαρμόστηκαν για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (σκ. 101) και ήταν το αποτέλεσμα της ελεύθερης αυτόνομης επιλογής των ατόμων να αρνηθούν τον προαιρετικό εμβολιασμό τους (σκ. 74, 77, 102, 107)· εντάχθηκαν δε στο πλαίσιο της θετικής υποχρέωσης του νομοθέτη να προστατεύσει, εν καιρώ πανδημίας, τη δημόσια υγεία και τη ζωή των ευάλωτων τρίτων (σκ. 95).

3. Η ΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΠΙΜΑΧΩΝ ΜΕΤΡΩΝ ΜΕ ΤΑ ΑΡΘΡΑ 14 ΤΗΣ ΕΣΔΑ ΚΑΙ 1 ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 12 ΤΗΣ ΕΣΔΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

Τέλος, ενώπιον του Δικαστηρίου τέθηκε ισχυρισμός περί διακριτικής ευνοϊκής μεταχείρισης των εμβολιασμένων πολιτών, τόσο με βάση το άρθρο 8 του νόμου 107/2021, όσο και με βάση το άρθρο 2 του ίδιου νόμου, το οποίο προέβλεπε την απαλλαγή των εμβολιασμένων προσώπων από περιοριστικά μέτρα, όπως η χρήση προστατευτικής μάσκας κ.ά.

Απαγορευμένη διάκριση, τόσο κατά το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ όσο και κατά το άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου υπ' αριθ. 12, αποτελεί η *διαφορετική μεταχείριση ατόμων που τελούν σε όμοιες*

¹⁶ ΕΔΔΑ, *Salveti κατά Ιταλίας*, αρ. 42197/98, 09.07.2002· ΕΔΔΑ, *Solomakhin κατά Ουκρανίας*, αρ. 24429/03, 15.03.2012.

¹⁷ Στο σημείο αυτό το Δικαστήριο έλαβε υπ' όψιν ότι α) η πανδημία ήταν ικανή να οδηγήσει σε πολύ σοβαρές συνέπειες για τη δημόσια υγεία, β) τα επίμαχα μέτρα είχαν ως σκοπό την προστασία της δημόσιας υγείας, στο πλαίσιο του υψηλού κινδύνου που είχε δημιουργήσει η πανδημία για το σύνολο του πληθυσμού, και γ) τα κράτη είχαν τη θετική υποχρέωση να λάβουν μέτρα για την προστασία της ζωής των πολιτών, η οποία προστατεύεται ρητώς από το άρθρο 2 της Συνθήκης και είναι πιθανόν να κινδυνεύσει από τις ενέργειες ή τις παραλείψεις των κρατών.

συνθήκες, χωρίς να δικαιολογείται με αντικειμενικό και εύλογο τρόπο (σκ. 123)¹⁸. Τα κριτήρια των διακρίσεων που παρατίθενται στα παραπάνω άρθρα είναι ενδεικτικά και γενικώς γίνεται δεκτό ότι το πεδίο εφαρμογής των άρθρων είναι ιδιαιτέρως ευρύ. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο έκρινε ότι η διαφορετική μεταχείριση εμβολιασμένων-ανεμβολίαστων δεν αποτελεί απαγορευμένη διάκριση: Η νομοθεσία του Σαν Μαρίνο είναι αιτιολογημένη, εξυπηρετεί νόμιμο σκοπό και είναι σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας (σκ. 126). Ειδικότερα το ΕΔΔΑ, υιοθετώντας μια περισσότερο πατερναλιστική οπτική, επεσήμανε ότι «δεν είναι αδικαιολόγητη η αναγνώριση ευνοϊκών μέτρων υπέρ των εμβολιασμένων, οι οποίοι βρίσκονται σε λιγότερο κίνδυνο λόγω του εμβολιασμού τους, τη στιγμή που παραμένουν σε ισχύ αυστηρότερα περιοριστικά μέτρα για τους ανεμβολίαστους οι οποίοι παραμένουν σε κίνδυνο νόσησης και εκδήλωσης σοβαρών συνεπειών για την υγεία τους» (σκ. 128).

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Επομένως, βάσει όσων αναπτύχθηκαν παραπάνω, το Δικαστήριο κατέληξε στα ακόλουθα συμπεράσματα: α) η πρόβλεψη μιας σειράς εναλλακτικών περιοριστικών μέτρων για τους ανεμβολίαστους εργαζόμενους δεν συνεπάγεται έμμεσο υποχρεωτικό εμβολιασμό, β) στην παρούσα υπόθεση δεν εξετάζεται η συμβατότητα του υποχρεωτικού εμβολιασμού με την ΕΣΔΑ, από τη στιγμή που δεν υφίσταται καθήκον εμβολιασμού, γ) τα περιοριστικά μέτρα –που επιβλήθηκαν ως αποτέλεσμα, *inter alia*, της άρνησης των εργαζομένων να προβούν στον προαιρετικό εμβολιασμό τους– είναι πιθανόν να εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, παρόλο που κατά την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου το άρθρο 8 δεν είναι εφαρμοστέο σε περιπτώσεις προαιρετικού εμβολιασμού, δ) παρόλο που υφίσταται –εν προκειμένω– επέμβαση στην ιδιωτική ζωή των εργαζομένων, δεν τίθεται ζήτημα παραβίασης του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Για την τελική του κρίση το Δικαστήριο έλαβε υπ’ όψιν α) το ευρύ περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στα κράτη όσον αφορά την υγειονομική πολιτική και τη διαχείριση των ζητημάτων δημόσιας υγείας, β) τον προσωρινό και ήπιο χαρακτήρα των επίμαχων μέτρων, γ) την πρόβλεψη περισσότερων εναλλακτικών δυνατοτήτων με ελευθερία επιλογής για τους ενδιαφερομένους, καθώς και δ) το έκτακτο πλαίσιο εντός του οποίου τα επίμαχα μέτρα προβλέφθηκαν και εφαρμόστηκαν¹⁹.

Συνολικά, πρόκειται για μια άκρως διαφωτιστική απόφαση, με την οποία διασαφηνίστηκε και εμπλουτίστηκε ακόμα περισσότερο το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, όσον αφορά τις πολιτικές εμβολιασμού και τα περιοριστικά μέτρα που προβλέφθηκαν στο πλαίσιο της πανδημίας. Το Δικαστήριο επικαλέστηκε, σε αρκετά σημεία, την πρόσφατη *Vanjička κ.ά. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας*, διευκρινίζοντας όμως ότι η εξεταζόμενη υπόθεση είναι διαφορετική, καθώς δεν υφίσταται, εν προκειμένω, καθήκον εμβολιασμού.

Ταυτόχρονα, αναδείχθηκε μια πολύ ενδιαφέρουσα νομοθετική πρωτοβουλία για τη διαχείριση

¹⁸ Βλ. επιπλέον ΕΔΔΑ, *Sedjic and Finci κατά Βοσνίας Ερζεγοβίνης*, αρ. 27996/06 and 34836/06, 22.12.2009.

¹⁹ «(E)xceptional and unforeseeable context» (σκ. 97 και 108)· βλ. επίσης, ΕΔΔΑ, *Terhes κατά Ρουμανίας*, αρ. 49933/20, 13.04.2021, σκ. 96.

της πανδημίας· σε αντίθεση με άλλες χώρες (λ.χ. Ιταλία²⁰, Γαλλία²¹, Ελλάδα²²) οι οποίες επέλεξαν να ακολουθήσουν μια περισσότερο επιθετική στρατηγική, επιβάλλοντας τον υποχρεωτικό εμβολιασμό των υγειονομικών με αυστηρές συνέπειες, όπως την αναστολή εργασίας άνευ αποδοχών σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με την υποχρέωση, το Σαν Μαρίνο επέλεξε να υιοθετήσει μια περισσότερο ήπια και λιγότερο παρεμβατική πολιτική: τον προαιρετικό εμβολιασμό των εργαζομένων στον τομέα της υγείας και της κοινωνικής πρόνοιας, σε συνδυασμό με μια σειρά εναλλακτικές δυνατότητες για τους ανεμβολίαστους εργαζομένους, με περιθώριο ελεύθερης επιλογής από τους ενδιαφερομένους και με σκοπό τον περιορισμό της μετάδοσης της νόσου. □

---

²⁰ Βλ. Άρθρο 4 της πράξης νομοθετικού περιεχομένου υπ' αριθ. 44, της 1ης Απριλίου 2021 (*Decreto-legge no 44 - Misure urgenti per il contenimento dell'epidemia da COVID-19, in materia di vaccinazioni anti SARS-CoV-2, di giustizia e di concorsi pubblici*). βλ. επίσης την απόφαση ΔΕΕ C-765/2021.

²¹ Άρθρο 12 με τίτλο «*La vaccination obligatoire pour les soignants*», του γαλλικού ν. 2021-1040, 05.08.2021.

²² Άρθρο 206 του ν. 4820/2021 («*Οργανικός Νόμος του ΕΣ και άλλες διατάξεις*», ΦΕΚ Α' 166/23.07.2021).

ΑΠΔΠΧ 32/2024

ΕΠΙΒΟΛΗ ΠΡΟΣΤΙΜΟΥ 150.000 ΕΥΡΩ ΣΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΓΙΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΝΕΟΥ ΤΥΠΟΥ ΔΕΛΤΙΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Αναστάσιος Γκατζούφας
Υπ. Δρ Δημοσίου Δικαίου
και Τεχνοθικής,
Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης,
Πάντειο Πανεπιστήμιο

I. ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Τον Σεπτέμβριο του 2023 ο Α υπέβαλε την με αρ. πρωτ. Γ/ΕΙΣ/6753/26.09.2023 καταγγελία ενώπιον της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΑΠΔΠΧ, εφεξής Αρχή). Σύμφωνα με την εν λόγω καταγγελία, ο Α απύθυνε στις 25.08.2023 αίτημα προς το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, με το οποίο ζητούσε πληροφορίες σχετικά με τη νομιμότητα της επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων κατά την έκδοση των νέου τύπου δελτίων ταυτότητας¹. Επί του ανωτέρω αιτήματος, και παρόλο που στις 19.09.2023 (ο καταγγέλλων) απέστειλε σχετική υπενθύμιση, το Υπουργείο δεν ανταποκρίθηκε.

Η Αρχή, αφού έλαβε υπόψη της την έντονη κοινωνική ανησυχία και τη δημόσια συζήτηση που εγείρει το σχετικό ζήτημα, προχώρησε σε αυτεπάγγελτη εξέταση της υπόθεσης και απέστειλε έγγραφο προς το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, με το οποίο το καλούσε να καταθέσει τις απόψεις του, σε σχέση με τα διαλαμβανόμενα στην ως άνω καταγγελία.

Στο απαντητικό του έγγραφο, το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη σημείωσε ότι κατά τον χρόνο λήψης του σχετικού αιτήματος από τον καταγγέλλοντα ο εργασιακός φόρτος των υπηρεσιών ήταν αυξημένος, καθώς οι διαδικασίες έκδοσης των νέου τύπου δελτίων ταυτότητας είχαν καθυστερήσει. Μάλιστα, ανέφερε πως η χώρα μας είχε λάβει Προειδοποιητική Επιστολή από

¹ Η διαδικασία έκδοσης των νέου τύπου δελτίων ταυτότητας ξεκίνησε στις 25 Σεπτεμβρίου 2023, δυνάμει της υπ' αριθμ. 3021/19/84-μα Υπουργικής Απόφασης (ΦΕΚ 5328/Β'/07.09.2023).

την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (άρθρο 258 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης) για μη συμμόρφωση με τον Κανονισμό (ΕΕ) 2019/1157. Επισήμανε επίσης ότι η αρμόδια οργανική μονάδα της Ελληνικής Αστυνομίας (ΕΛΑΣ) είχε προβεί στη διενέργεια μελέτης ανάλυσης ρίσκου, ώστε να καταγραφούν τυχόν κίνδυνοι και αδυναμίες του νέου συστήματος έκδοσης ταυτοτήτων και να προταθούν πρόσφορα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα για την αντιμετώπισή τους. Τέλος, τόνισε πως επίκειται η διενέργεια μελέτης εκτίμησης αντικτύπου, καθώς το εν λόγω σύστημα προβαίνει στην επεξεργασία βιομετρικών δεδομένων. Σημειώνεται ότι η συγκεκριμένη υποχρέωση προβλέπεται από τις διατάξεις του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (ΓΚΠΔ).

Κατόπιν των ανωτέρω, η Αρχή κάλεσε το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη προς ακρόαση, προκειμένου αρμόδια στελέχη της ΕΛΑΣ να αναπτύξουν και προφορικά τις απόψεις τους, και έθεσε προθεσμία προσκόμισης έγγραφων υπομνημάτων προς περαιτέρω υποστήριξη των ισχυρισμών τους.

Έπειτα, η ΕΛΑΣ προσκόμισε, εντός της τιθέμενης από την Αρχή προθεσμίας, υπόμνημα που περιείχε μελέτη εκτίμησης αντικτύπου σχετικά με την προστασία δεδομένων. Πέραν αυτού, κατέθεσε και δεύτερο υπόμνημα στο οποίο επισήμαινε, μεταξύ άλλων, ότι (α) έχει καταρτιστεί σχετικό ενημερωτικό υλικό, το οποίο είναι διαθέσιμο στην ιστοσελίδα της και έχει διοχετευτεί στις αστυνομικές αρχές όλης της επικράτειας, για να αναρτηθεί σε ευκρινές σημείο στα γραφεία έκδοσης ταυτοτήτων, με στόχο την ενημέρωση των υποκειμένων των δεδομένων όσον αφορά την επεξεργασία προσωπικών τους στοιχείων που λαμβάνονται και αποθηκεύονται κατά τη διαδικασία έκδοσης της νέας ταυτότητας, (β) υφίσταται κατακερματισμός νομοθετικών και κανονιστικών διατάξεων που ρυθμίζουν την έκδοση των δελτίων ταυτότητας και, ως εκ τούτου, θα εισηγηθεί την τροποποίηση του ΝΔ 127/1969, ώστε η διαδικασία έκδοσης των δελτίων ταυτότητας των Ελλήνων να ρυθμίζεται μόνο από ένα νομοθετικό κείμενο², (γ) θα εξετάσει –στο πλαίσιο της αρχής της ελαχιστοποίησης των δεδομένων– το ενδεχόμενο μείωσης των δεδομένων που συλλέγονται και απαιτούνται (με βάση το ισχύον θεσμικό πλαίσιο) για την έκδοση δελτίου ταυτότητας και, εφόσον διασφαλίζεται η (μοναδική) αντιστοίχιση «κατόχου-δελτίου», θα εισηγηθεί την τροποποίηση της σχετικής νομοθεσίας, (δ) οι διαδικασίες αποθήκευσης των δεδομένων που συλλέγονται κατά την έκδοση των νέων δελτίων ταυτότητας είναι σύμφωνες με τον νόμο και (ε) τα δακτυλικά αποτυπώματα των πολιτών που αιτούνται νέο δελτίο ταυτότητας χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για τις ανάγκες καταχώρισής τους στο –ενσωματωμένο στη νέα ταυτότητα– ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης και διαγράφονται αυτόματα ενενήντα (90) ημέρες μετά την έκδοση του δελτίου.

Ύστερα από νεότερη συζήτηση μελών της Αρχής προέκυψαν περαιτέρω ερωτήματα σχετικά με (α) το είδος της επεξεργασίας που μπορεί να τύχουν τα προσωπικά δεδομένα που τηρούνται στο ψηφιακό μέσο αποθήκευσης της νέας ταυτότητας³, τους φορείς που νομιμοποιούνται να προβούν στην επεξεργασία τους καθώς και τον τρόπο, τα μέσα και τους σκοπούς της επεξεργασίας, (β) τον

² Σημειώνεται ότι ρυθμίσεις που αφορούν στην έκδοση δελτίων ταυτότητας περιλαμβάνονται, κυρίως, στο ΝΔ 127/1969, στον ν. 1599/1986 (ΦΕΚ Α' 75) και στην ΚΥΑ 8200/0-297647/2018 (ΦΕΚ Β' 1476/27.04.2018).

³ Για την ακρίβεια, η Αρχή εξέφρασε αμφιβολίες σχετικά με το εάν ορισμένα από τα στοιχεία που περιέχει το ψηφιακό μέσο αποθήκευσης (και ειδικότερα το επώνυμο πατέρα και μητέρας, ο δήμος εγγραφής, ο αριθμός δημοτολογίου και ο τόπος έκδοσης του δελτίου ταυτότητας) αποτελούν δεδομένα προς αξιοποίηση από ηλεκτρονικές υπηρεσίες. Βλ. ΑΠΔΠΧ 32/2024, σελ. 5.

τρόπο ικανοποίησης των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων και ιδίως του δικαιώματος πρόσβασής τους στα στοιχεία που τηρούνται στο ψηφιακό μέσο αποθήκευσης του νέου δελτίου και (γ) τον τρόπο διαχωρισμού των εθνικών δεδομένων από τα βιομετρικά δεδομένα⁴, και απέστειλε σχετικό έγγραφο προς την ΕΛΑΣ, ζητώντας συμπληρωματικές διευκρινίσεις.

Ακολούθως, η ΕΛΑΣ απέστειλε απαντητικό έγγραφο στο οποίο τόνισε πως (α) τα στοιχεία που περιλαμβάνει το νέο δελτίο ταυτότητας ορίζονται στον νόμο και η αφαίρεση κάποιων από αυτά δεν ήταν δυνατή, λόγω έλλειψης σχετικής εξουσιοδοτικής διάταξης, ενώ η ενσωμάτωση ορισμένων ατομικών στοιχείων στο ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης της ταυτότητας ήταν απόρροια της αδυναμίας εκτύπωσής τους επί του σώματος του δελτίου (εξαιτίας έλλειψης χώρου), (β) οι αρμόδιες οργανικές μονάδες της ΕΛΑΣ δύνανται –ανά πάσα στιγμή– να χορηγήσουν στοιχεία σε πολίτες (τα οποία αφορούν την έκδοση του νέου τύπου δελτίου ταυτότητας), σύμφωνα με τα οριζόμενα στον Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας (ΚΔΔ) και (γ) το ψηφιακό μέσο αποθήκευσης που είναι ενσωματωμένο στις νέες ταυτότητες δεν εμπεριέχει στοιχεία που σχετίζονται με την υποστήριξη/υλοποίηση υπηρεσιών ηλεκτρονικής διακυβέρνησης.

II. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ – ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΑΡΘΡΟ 9Α ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Το άρθρο 9Α του Συντάγματος ορίζει ότι «*καθένας έχει δικαίωμα προστασίας από τη συλλογή, επεξεργασία και χρήση, ιδίως με ηλεκτρονικά μέσα, των προσωπικών του δεδομένων, όπως νόμος ορίζει. Η προστασία των προσωπικών δεδομένων διασφαλίζεται από ανεξάρτητη αρχή, που συγκροτείται και λειτουργεί, όπως νόμος ορίζει*». Οι διατάξεις του συγκεκριμένου άρθρου προασπίζουν το δικαίωμα της πληροφοριακής αυτοδιάθεσης ή, εναλλακτικά, του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού (ή αυτοπροσδιορισμού) του ατόμου⁵. Επί της ουσίας, υπονοούν ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να δραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στον καθορισμό των πληροφοριών που επιθυμεί να γνωστοποιήσει και όχι να μετουσιώνεται (από τους άλλους) σε πληροφοριακό αντικείμενο⁶. Δηλαδή, το δικαίωμα προστασίας των προσωπικών δεδομένων διαφυλάσσει την αυτονομία του ατόμου και όχι το αγαθό της πληροφορίας⁷. Σκοπός της συνταγματικής κατοχύρωσης του εν λόγω δικαιώματος ήταν η αντιμετώπιση των κινδύνων που δύνανται να αναδυθούν εξαιτίας της τεχνολογικής προόδου⁸.

⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 10 του Κανονισμού (ΕΕ) 2019/1157, σε περίπτωση που ένα κράτος μέλος αποθηκεύει δεδομένα για ηλεκτρονικές υπηρεσίες (όπως η ηλεκτρονική διακυβέρνηση) στα νέα δελτία ταυτότητας, τα εθνικά δεδομένα οφείλουν να είναι φυσικά/λογικά διαχωρισμένα από τα αναφερόμενα στην παρ. 5 (του ίδιου άρθρου) βιομετρικά δεδομένα. Βλ. στο ίδιο, σελ. 5.

⁵ Βλ. Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 9Α», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2023, σελ. 7. Διαθέσιμο στο [link](#).

⁶ Βλ. Idem, *Τεχνητή Νοημοσύνη: Ο δρόμος προς έναν ψηφιακό συνταγματισμό. Μια Ηθικο-συνταγματική θεώρηση*, 2023, σελ. 85.

⁷ Βλ. Β. Χρήστου, *Το δικαίωμα στην προστασία από την επεξεργασία δεδομένων*, 2017, σελ. 1.

⁸ Βλ. Σ. Βλαχόπουλο, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, 2η έκδ., 2022, σελ. 233.

2. ΑΡΘΡΟ 4 ΓΚΠΔ

Σύμφωνα με το άρθρο 4 στοιχ. 1 του ΓΚΠΔ, ως δεδομένο προσωπικού χαρακτήρα νοείται «κάθε πληροφορία που αφορά ταυτοποιημένο ή ταυτοποιήσιμο φυσικό πρόσωπο («υποκείμενο των δεδομένων»): το ταυτοποιήσιμο φυσικό πρόσωπο είναι εκείνο του οποίου η ταυτότητα μπορεί να εξακριβωθεί, άμεσα ή έμμεσα, ιδίως μέσω αναφοράς σε αναγνωριστικό στοιχείο ταυτότητας, όπως όνομα, σε αριθμό ταυτότητας, σε δεδομένα θέσης, σε επιγραμμικό αναγνωριστικό ταυτότητας ή σε έναν ή περισσότερους παράγοντες που προσιδιάζουν στη σωματική, φυσιολογική, γενετική, ψυχολογική, οικονομική, πολιτιστική ή κοινωνική ταυτότητα του εν λόγω φυσικού προσώπου».

Επίσης, το άρθρο 4 στοιχ. 14 του ΓΚΠΔ ορίζει τα βιομετρικά δεδομένα ως τα «δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα τα οποία προκύπτουν από ειδική τεχνική επεξεργασία συνδεδεμένη με φυσικά, βιολογικά ή συμπεριφορικά χαρακτηριστικά φυσικού προσώπου και τα οποία επιτρέπουν ή επιβεβαιώνουν την αδιαμφισβήτητη ταυτοποίηση του εν λόγω φυσικού προσώπου, όπως εικόνες προσώπου ή δακτυλοσκοπικά δεδομένα».

Τέλος, το άρθρο 4 στοιχ. 7 του ΓΚΠΔ προβλέπει ότι υπεύθυνος επεξεργασίας είναι «το φυσικό ή νομικό πρόσωπο, η δημόσια αρχή, η υπηρεσία ή άλλος φορέας που, μόνα ή από κοινού με άλλα, καθορίζουν τους σκοπούς και τον τρόπο της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα· όταν οι σκοποί και ο τρόπος της επεξεργασίας αυτής καθορίζονται από το δίκαιο της Ένωσης ή το δίκαιο κράτους μέλους, ο υπεύθυνος επεξεργασίας ή τα ειδικά κριτήρια για τον διορισμό του μπορούν να προβλέπονται από το δίκαιο της Ένωσης ή το δίκαιο κράτους μέλους».

3. ΑΡΘΡΟ 5, 6 ΓΚΠΔ

Σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 1 στοιχ. α), γ) και στ) του ΓΚΠΔ, τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα «υποβάλλονται σε σύννομη και θεμιτή επεξεργασία με διαφανή τρόπο σε σχέση με το υποκείμενο των δεδομένων («νομιμότητα, αντικειμενικότητα και διαφάνεια»), (...) είναι κατάλληλα, συναφή και περιορίζονται στο αναγκαίο για τους σκοπούς για τους οποίους υποβάλλονται σε επεξεργασία («ελαχιστοποίηση των δεδομένων»), (...) υποβάλλονται σε επεξεργασία κατά τρόπο που εγγυάται την ενδεδειγμένη ασφάλεια των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, μεταξύ άλλων την προστασία τους από μη εξουσιοδοτημένη ή παράνομη επεξεργασία και τυχαία απώλεια, καταστροφή ή φθορά, με τη χρησιμοποίηση κατάλληλων τεχνικών ή οργανωτικών μέτρων («ακεραιότητα και εμπιστευτικότητα»)), ενώ η παρ. 2 του ίδιου άρθρου ορίζει ότι «ο υπεύθυνος επεξεργασίας φέρει την ευθύνη και είναι σε θέση να αποδείξει τη συμμόρφωση με την παράγραφο 1 («λογοδοσία»)).

Περαιτέρω, η παρ. 1 του άρθρου 6 του ΓΚΠΔ αναφέρει ότι η επεξεργασία θεωρείται σύννομη εφόσον ισχύει τουλάχιστον μία από τις παρακάτω προϋποθέσεις: α) το υποκείμενο των δεδομένων έχει συναινέσει στην επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα του για έναν ή περισσότερους συγκεκριμένους σκοπούς, β) η επεξεργασία είναι απαραίτητη για την εκτέλεση σύμβασης της οποίας το υποκείμενο των δεδομένων είναι συμβαλλόμενο μέρος ή για να ληφθούν μέτρα κατ' αίτηση του υποκειμένου των δεδομένων πριν από τη σύναψη σύμβασης, γ) η επεξεργασία είναι απαραίτητη για τη συμμόρφωση με έννομη υποχρέωση του υπευθύνου επεξεργασίας, δ) η επεξεργασία είναι απαραίτητη για τη διαφύλαξη ζωτικού συμφέροντος του υποκειμένου των δεδομένων ή άλλου φυ-

σικού προσώπου, ε) η επεξεργασία είναι απαραίτητη για την εκπλήρωση καθήκοντος που εκτελείται προς το δημόσιο συμφέρον ή κατά την άσκηση δημόσιας εξουσίας που έχει ανατεθεί στον υπεύθυνο επεξεργασίας, στ) η επεξεργασία είναι απαραίτητη για τους σκοπούς των έννομων συμφερόντων που επιδιώκει ο υπεύθυνος επεξεργασίας ή τρίτος, εκτός εάν έναντι των συμφερόντων αυτών υπερισχύει το συμφέρον ή τα θεμελιώδη δικαιώματα και οι ελευθερίες του υποκειμένου των δεδομένων που επιβάλλουν την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ιδίως εάν το υποκείμενο των δεδομένων είναι παιδί».

4. ΑΡΘΡΟ 12 ΓΚΠΔ

Με στόχο τη διασφάλιση της αρχής της διαφάνειας, η παρ. 1 του άρθρου 12 του ΓΚΠΔ προβλέπει ότι «ο υπεύθυνος επεξεργασίας λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα για να παρέχει στο υποκείμενο των δεδομένων κάθε πληροφορία που αναφέρεται στα άρθρα 13 και 14⁹ και κάθε ανακοίνωση στο πλαίσιο των άρθρων 15 έως 22 και του άρθρου 34 σχετικά με την επεξεργασία σε συνοπτική, διαφανή, κατανοητή και εύκολα προσβάσιμη μορφή, χρησιμοποιώντας σαφή και απλή διατύπωση, ιδίως όταν πρόκειται για πληροφορία απευθυνόμενη ειδικά σε παιδιά. Οι πληροφορίες παρέχονται γραπτώς ή με άλλα μέσα, μεταξύ άλλων, εφόσον ενδείκνυται, ηλεκτρονικώς. Όταν ζητείται από το υποκείμενο των δεδομένων, οι πληροφορίες μπορούν να δίνονται προφορικά, υπό την προϋπόθεση ότι η ταυτότητα του υποκειμένου των δεδομένων είναι αποδεδειγμένη με άλλα μέσα».

5. ΑΡΘΡΟ 15 ΓΚΠΔ

Στην παρ. 1 του άρθρου 15 του ΓΚΠΔ ορίζεται ότι «το υποκείμενο των δεδομένων έχει το δικαίωμα να λαμβάνει από τον υπεύθυνο επεξεργασίας επιβεβαίωση για το κατά πόσον ή όχι τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν υφίστανται επεξεργασία και, εάν συμβαίνει τούτο, το δικαίωμα πρόσβασης στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα και στις ακόλουθες πληροφορίες: α) τους σκοπούς της επεξεργασίας, β) τις σχετικές κατηγορίες δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, γ) τους αποδέκτες ή τις κατηγορίες αποδεκτών στους οποίους κοινολογήθηκαν ή πρόκειται να κοινολογηθούν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, ιδίως τους αποδέκτες σε τρίτες χώρες ή διεθνείς οργανισμούς, δ) εάν είναι δυνατόν, το χρονικό διάστημα για το οποίο θα αποθηκευτούν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα ή, όταν αυτό είναι αδύνατο, τα κριτήρια που καθορίζουν το εν λόγω διάστημα, ε) την ύπαρξη δικαιώματος υποβολής αιτήματος στον υπεύθυνο επεξεργασίας για διόρθωση ή διαγραφή δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ή περιορισμό της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που αφορά το υποκείμενο των δεδομένων ή δικαιώματος αντίταξης στην εν λόγω επεξεργασία, στ) το δικαίωμα υποβολής καταγγελίας σε εποπτική αρχή, ζ) όταν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα δεν συλλέγονται από το υποκείμενο των δεδομένων, κάθε διαθέσιμη πληροφορία σχετικά με την

⁹ Σημειώνεται πως οι διατάξεις του άρθρου 13 του ΓΚΠΔ ρυθμίζουν την υποχρέωση ενημέρωσης που πρέπει να παρέχεται από τον υπεύθυνο επεξεργασίας εάν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα συλλέγονται από το υποκείμενο των δεδομένων, ενώ οι διατάξεις του άρθρου 14 του ΓΚΠΔ ρυθμίζουν την υποχρέωση ενημέρωσης που πρέπει να παρέχεται από τον υπεύθυνο επεξεργασίας εάν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα δεν συλλέγονται από το υποκείμενο των δεδομένων.

προέλευσή τους, η) την ύπαρξη αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων, συμπεριλαμβανομένης της κατάρτισης προφίλ, που προβλέπεται στο άρθρο 22 παράγραφοι 1 και 4 και, τουλάχιστον στις περιπτώσεις αυτές, σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τη λογική που ακολουθείται, καθώς και τη σημασία και τις προβλεπόμενες συνέπειες της εν λόγω επεξεργασίας για το υποκείμενο των δεδομένων».

6. ΑΡΘΡΟ 24, 25 ΓΚΠΔ

Η παρ. 1 του άρθρου 24 του ΓΚΠΔ αναφέρεται στις υποχρεώσεις του υπευθύνου επεξεργασίας. Ειδικότερα ορίζει ότι «λαμβάνοντας υπόψη τη φύση, το πεδίο εφαρμογής, το πλαίσιο και τους σκοπούς της επεξεργασίας, καθώς και τους κινδύνους διαφορετικής πιθανότητας επέλευσης και σοβαρότητας για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων, ο υπεύθυνος επεξεργασίας εφαρμόζει κατάλληλα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα προκειμένου να διασφαλίζει και να μπορεί να αποδεικνύει ότι η επεξεργασία διενεργείται σύμφωνα με τον παρόντα κανονισμό. Τα εν λόγω μέτρα επανεξετάζονται και επικαιροποιούνται όταν κρίνεται απαραίτητο».

Στο ίδιο πνεύμα, στην παρ. 1 και 2 του άρθρου 25 του ΓΚΠΔ προβλέπεται ότι «1. Λαμβάνοντας υπόψη τις τελευταίες εξελίξεις, το κόστος εφαρμογής και τη φύση, το πεδίο εφαρμογής, το πλαίσιο και τους σκοπούς της επεξεργασίας, καθώς και τους κινδύνους διαφορετικής πιθανότητας επέλευσης και σοβαρότητας για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων από την επεξεργασία, ο υπεύθυνος επεξεργασίας εφαρμόζει αποτελεσματικά, τόσο κατά τη στιγμή του καθορισμού των μέσων επεξεργασίας όσο και κατά τη στιγμή της επεξεργασίας, κατάλληλα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα, όπως η ψευδωνυμοποίηση, σχεδιασμένα για την εφαρμογή αρχών προστασίας των δεδομένων, όπως η ελαχιστοποίηση των δεδομένων, και την ενσωμάτωση των απαραίτητων εγγυήσεων στην επεξεργασία κατά τρόπο ώστε να πληρούνται οι απαιτήσεις του παρόντος κανονισμού και να προστατεύονται τα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων. 2. Ο υπεύθυνος επεξεργασίας εφαρμόζει κατάλληλα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα για να διασφαλίζει ότι, εξ ορισμού, υφίστανται επεξεργασία μόνο τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που είναι απαραίτητα για τον εκάστοτε σκοπό της επεξεργασίας. Αυτή η υποχρέωση ισχύει για το εύρος των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που συλλέγονται, τον βαθμό της επεξεργασίας τους, την περίοδο αποθήκευσης και την προσβασιμότητά τους. Ειδικότερα, τα εν λόγω μέτρα διασφαλίζουν ότι, εξ ορισμού, τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα δεν καθίστανται προσβάσιμα χωρίς την παρέμβαση του φυσικού προσώπου σε αόριστο αριθμό φυσικών προσώπων».

7. ΑΡΘΡΟ 35 ΓΚΠΔ

Το άρθρο 35 παρ. 1 του ΓΚΠΔ αναφέρει ότι «όταν ένα είδος επεξεργασίας, ιδίως με χρήση νέων τεχνολογιών και συνεκτιμώντας τη φύση, το πεδίο εφαρμογής, το πλαίσιο και τους σκοπούς της επεξεργασίας, ενδέχεται να επιφέρει υψηλό κίνδυνο για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων, ο υπεύθυνος επεξεργασίας διενεργεί, πριν από την επεξεργασία, εκτίμηση των επιπτώσεων των σχεδιαζόμενων πράξεων επεξεργασίας στην προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Σε μία εκτίμηση μπορεί να εξετάζεται ένα σύνολο παρόμοιων πράξεων επεξεργασίας οι οποίες ενέχουν παρόμοιους υψηλούς κινδύνους», ενώ η παρ. 3 του ίδιου άρθρου ορίζει ότι «η αναφερόμενη

στην παράγραφο 1 εκτίμηση αντικτύπου σχετικά με την προστασία δεδομένων απαιτείται ιδίως στην περίπτωση: α) συστηματικής και εκτενούς αξιολόγησης προσωπικών πτυχών σχετικά με φυσικά πρόσωπα, η οποία βασίζεται σε αυτοματοποιημένη επεξεργασία, περιλαμβανομένης της κατάρτισης προφίλ, και στην οποία βασίζονται αποφάσεις που παράγουν έννομα αποτελέσματα σχετικά με το φυσικό πρόσωπο ή ομοίως επηρεάζουν σημαντικά το φυσικό πρόσωπο, β) μεγάλης κλίμακας επεξεργασίας των ειδικών κατηγοριών δεδομένων που αναφέρονται στο άρθρο 9 παράγραφος 1 ή δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που αφορούν ποινικές καταδίκες και αδικήματα που αναφέρονται στο άρθρο 10 ή γ) συστηματικής παρακολούθησης δημοσίως προσβάσιμου χώρου σε μεγάλη κλίμακα».

Επιπλέον, η παρ. 4 του ίδιου άρθρου προβλέπει ότι «η εποπτική αρχή καταρτίζει και δημοσιοποιεί κατάλογο με τα είδη των πράξεων επεξεργασίας που υπόκεινται στην απαίτηση για διενέργεια εκτίμησης αντικτύπου σχετικά με την προστασία των δεδομένων δυνάμει της παραγράφου 1. Η εποπτική αρχή ανακοινώνει τον εν λόγω κατάλογο στο Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων που αναφέρεται στο άρθρο 68»¹⁰.

8. ΥΠΟΘΕΣΗ C-61/22 ΔΕΕ

Σε ό,τι αφορά το ζήτημα της αποθήκευσης βιομετρικών δεδομένων στα νέου τύπου δελτία ταυτότητας, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) έκρινε, στην υπόθεση C-61/22, ότι η υποχρέωση ενσωμάτωσης δύο δακτυλικών αποτυπωμάτων σε αυτά, η οποία προβλέπεται στο άρθρο 3 παρ. 5 του Κανονισμού (ΕΕ) 2019/1157, δεν παραβιάζει τα άρθρα 7 (περί σεβασμού της ιδιωτικής και της οικογενειακής ζωής) και 8 (περί προστασίας των προσωπικών δεδομένων) του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ)^{11,12}.

9. ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ 2388-91/2019 ΤΟΥ ΣΤΕ

Με τις ανωτέρω αποφάσεις κρίθηκαν αιτήσεις ακύρωσης κατά της ΚΥΑ 8200/0-297647/2018 (ΦΕΚ Β' 1476/27.04.2018). Πιο συγκεκριμένα, οι αποφάσεις αυτές απέρριψαν τους λόγους με τους οποίους αμφισβητήθηκε η σκοπιμότητα επιλογής του συγκεκριμένου τύπου αστυνομικής ταυτότητας καθώς και τους λόγους με τους οποίους προβλήθηκε υπέρβαση της νομοθετικής εξουσιοδότησης και παραβίαση των συνταγματικών διατάξεων περί προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα (άρθρο 9Α Σ.), ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.), προσωπικής ελευθερίας (άρθρο 5 παρ. 3 Σ.), ελεύθερης κίνησης στη χώρα (άρθρο 5 παρ.

¹⁰ Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, ο κατάλογος με τα είδη των πράξεων επεξεργασίας για τα οποία υφίσταται η υποχρέωση διενέργειας εκτίμησης αντικτύπου σχετικά με την προστασία δεδομένων περιλαμβάνεται στην Απόφαση 65/2018 της Αρχής. Βλ. ΑΠΔΠΧ 32/2024, σκ. 11, σελ. 16 επ.

¹¹ Βλ. στο ίδιο, σκ. 5, σελ. 13.

¹² Το ΔΕΕ έκρινε επίσης ότι ο Κανονισμός (ΕΕ) 2019/1157 εκδόθηκε κατ' εφαρμογήν εσφαλμένης νομοθετικής διαδικασίας (ήτοι της συνήθους διαδικασίας αντί της ειδικής νομοθετικής διαδικασίας) και για τον λόγο αυτό κηρύχθηκε ανίσχυρος (από το ΔΕΕ), διατηρώντας, εντούτοις, τα αποτελέσματά του (για λόγους ασφάλειας δικαίου) το αργότερο έως τις 31 Δεκεμβρίου 2026, για να εκδοθεί νέος –με ορθή νομική βάση– Κανονισμός. Βλ. ΔΕΕ: «Πράσινο φως» για τα δακτυλικά αποτυπώματα στις ταυτότητες, 2024. Διαθέσιμο στο [link](#).

4 Σ.) και θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 13 Σ.)¹³. Ωστόσο, το Συμβούλιο της Επικρατείας δέχτηκε μερικώς τις σχετικές αιτήσεις και ακύρωσε την ΚΥΑ κατά το μέρος που προβλέπει ότι στο ενσωματωμένο ψηφιακό μέσο αποθήκευσης περιλαμβάνονται και στοιχεία που απαιτούνται για τις υπηρεσίες της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης¹⁴. Για την ακρίβεια, το ΣτΕ σημείωσε ότι (α) οι υπηρεσίες αυτές έχουν ιδιαιτέρως ευρύ περιεχόμενο, (β) τα ανωτέρω στοιχεία δεν είναι κρίσιμα για την απόδειξη της ταυτότητας των υποκειμένων και (γ) η συμπερίληψη των εν λόγω στοιχείων στο ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεν βρίσκει έρεισμα στις σχετικές εξουσιοδοτικές διατάξεις¹⁵.

III. Η ΣΥΛΛΟΓΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ, ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΡΑΒΑΣΕΙΣ ΠΟΥ ΔΙΑΠΙΣΤΩΗΚΑΝ

Μέσω υπομνήματος που κατέθεσε στην Αρχή, η ΕΛΑΣ υποστήριξε ότι κατάρτισε ενημερωτικό υλικό το οποίο είναι διαθέσιμο στον ιστότοπό της και έχει αποσταλεί στις αστυνομικές αρχές όλης της χώρας, ώστε να αναρτηθεί σε ευκρινές σημείο στα γραφεία έκδοσης ταυτοτήτων και να ενημερωθούν τα υποκείμενα των δεδομένων όσον αφορά την επεξεργασία προσωπικών τους στοιχείων που λαμβάνονται και αποθηκεύονται κατά τη διαδικασία έκδοσης της νέας ταυτότητας. Από την έρευνα της Αρχής προέκυψε, ωστόσο, ότι η εν λόγω ενημέρωση, πρώτον, αναρτήθηκε καθυστερημένα στην ιστοσελίδα της ΕΛΑΣ, ήτοι στα τέλη Φεβρουαρίου 2024, παρόλο που η έκδοση των νέου τύπου δελτίων ταυτότητας είχε ξεκινήσει τον Σεπτέμβριο του 2023, και, δεύτερον, η αναρτηθείσα ενημέρωση περιείχε νομικές ανακρίβειες¹⁶.

Επιπρόσθετα, η ΕΛΑΣ δεν τεκμηρίωσε –ούτε στα έγγραφα υπομνημάτων της προς την Αρχή ούτε στη μελέτη εκτίμησης αντικτύπου προστασίας δεδομένων που διενήργησε– τους σκοπούς της επεξεργασίας ορισμένων στοιχείων (και ειδικότερα του επωνύμου πατέρα και μητέρας, του δήμου εγγραφής, του αριθμού δημοτολογίου και του τύπου έκδοσης του δελτίου ταυτότητας), με αποτέλεσμα να μη θεμελιώνεται η ανάγκη συμπερίληψης των δεδομένων αυτών στα νέα δελτία ταυτότητας¹⁷. Δεν υπεβλήθησαν επίσης στοιχειοθετημένες απαντήσεις από την ΕΛΑΣ στο ερώτημα της Αρχής σχετικά με το ποιος έχει πρόσβαση στα συγκεκριμένα στοιχεία, ποιος νομιμοποιείται να προβεί στην επεξεργασία τους, με ποιον τρόπο, με ποια μέσα και για ποιους σκοπούς¹⁸.

Εξάλλου, η ΕΛΑΣ δεν συμμορφώθηκε με τις ενωσιακές επιταγές για διενέργεια μελέτης εκτίμησης αντικτύπου προστασίας δεδομένων πριν από την έναρξη της επεξεργασίας (δηλαδή την έναρξη έκδοσης των νέων δελτίων ταυτότητας)¹⁹.

Συνοψίζοντας, η αρχή διαπίστωσε τις ακόλουθες παραβάσεις:

Μη εναρμόνιση του υπεύθυνου επεξεργασίας με τις προβλέψεις των άρθρων 13 και 14 του

¹³ Βλ. ΑΠΔΠΧ 32/2024, σκ. 6, σελ. 13.

¹⁴ Ibidem, σκ. 6, σελ. 14.

¹⁵ Ibidem, σκ. 6, σελ. 14.

¹⁶ Ibidem, σκ. 12, σελ. 17.

¹⁷ Ibidem, σκ. 13, σελ. 18.

¹⁸ Ibidem, σκ. 13, σελ. 18.

¹⁹ Ibidem, σκ. 14, σελ. 18.

ΓΚΠΔ, τα οποία κατοχυρώνουν το δικαίωμα (ακριβούς και σαφούς) ενημέρωσης των υποκειμένων των δεδομένων.

Μη ευθυγράμμιση του υπεύθυνου επεξεργασίας με τις προβλέψεις του άρθρου 24 του ΓΚΠΔ. Για την ακρίβεια, η ΕΛΑΣ δεν ικανοποίησε την αρχή της ελαχιστοποίησης των δεδομένων, δεδομένου ότι δεν τεκμηρίωσε την ανάγκη συμπερίληψης ορισμένων στοιχείων στο –ενσωματωμένο στα νέα δελτία ταυτότητας– ψηφιακό μέσο αποθήκευσης.

Καθυστέρηση διενέργειας της απαιτούμενης μελέτης εκτίμησης αντικτύπου από τον υπεύθυνο επεξεργασίας, κατά παρέκκλιση του άρθρου 35 παρ. 1 του ΓΚΠΔ.

Για τις ανωτέρω παραβάσεις συντρέχει η περίπτωση των άρθρων 58 παρ. 2 στοιχ. θ) του ΓΚΠΔ και 39 παρ. 1 του ν. 4624/2019, σύμφωνα με τα οποία η Αρχή ασκεί διορθωτικές εξουσίες, μεταξύ άλλων, επιβάλλοντας αποτελεσματικά, αποτρεπτικά και αναλογικά διοικητικά πρόστιμα, με βάση τα οριζόμενα στο άρθρο 83 του ΓΚΠΔ.

Σημειώνεται πως κατά την επιμέτρηση του προστίμου, η Αρχή αξιολόγησε²⁰:

Τη φύση των παραβάσεων, οι οποίες αφορούν τις υποχρεώσεις λογοδοσίας του υπεύθυνου επεξεργασίας και τα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων που θεσπίζει ο ΓΚΠΔ.

Το γεγονός ότι η επεξεργασία σχετίζεται με βασική δραστηριότητα του υπεύθυνου επεξεργασίας (και ειδικότερα με την έκδοση δελτίων ταυτότητας).

Τον σημαντικό αριθμό των επηρεαζόμενων υποκειμένων, τα οποία είναι το σύνολο των Ελλήνων που έχουν υποχρέωση να φέρουν δελτίο ταυτότητας.

Τον θεμιτό σκοπό της επεξεργασίας, υπό την έννοια ότι αυτή (η επεξεργασία) δεν συνεπάγεται άμεσες και σοβαρές συνέπειες για τα υποκείμενα των δεδομένων.

Τη λήψη ενδεδειγμένων μέτρων από τον υπεύθυνο επεξεργασίας (κατόπιν και της παρέμβασης της Αρχής), συμπεριλαμβανομένων της διενέργειας μελέτης εκτίμησης αντικτύπου προστασίας δεδομένων και της ενημέρωσης των πολιτών, τα οποία όμως δεν υλοποιήθηκαν σωστά στο σύνολό τους.

IV. Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, η Αρχή²¹:

Επέβαλε χρηματική κύρωση ύψους 50.000 ευρώ στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη (ως υπεύθυνο επεξεργασίας), λόγω παράβασης των άρθρων 13 και 14 του ΓΚΠΔ, σύμφωνα με τα διαλαμβανόμενα στο άρθρο 58 παρ. 2 στοιχ. θ) του ΓΚΠΔ.

Επέβαλε χρηματική κύρωση ύψους 100.000 ευρώ στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη (ως υπεύθυνο επεξεργασίας), λόγω παράβασης του άρθρου 35 παρ. 1 του ΓΚΠΔ, σύμφωνα με τα διαλαμβανόμενα στο άρθρο 58 παρ. 2 στοιχ. θ) του ΓΚΠΔ.

Έδωσε εντολή στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, σύμφωνα με τα διαλαμβανόμενα στο άρθρο 58 παρ. 2 στοιχ. δ) του ΓΚΠΔ, (α) να στοιχειοθετήσει την ανάγκη συμπερίληψης στο ψηφιακό μέσο αποθήκευσης (που είναι ενσωματωμένο στα νέα δελτία ταυτότητας) των στοιχείων που

²⁰ Ibidem, σελ. 19.

²¹ Ibidem, σελ. 20.

δεν προβλέπονται από την ενωσιακή νομοθεσία, επικαιροποιώντας ταυτόχρονα την αντίστοιχη μελέτη εκτίμησης αντικτύπου προσωπικών δεδομένων, και (β) να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες προσαρμογής της επεξεργασίας, εντός 6 μηνών από την κοινοποίηση της Απόφασης, προκειμένου εφεξής τα νέα δελτία ταυτότητας να εκδίδονται σύμφωνα με τα οριζόμενα σε αυτήν.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Αρχή δεν αμφισβήτησε το κύρος των νέων δελτίων ταυτότητας που εκδόθηκαν με βάση το ισχύον κανονιστικό πλαίσιο. Επισημάνε, παρόλα αυτά, την ανάγκη επικαιροποίησης και κωδικοποίησης του υφιστάμενου νομοθετικού πλαισίου που αφορά τη διαδικασία έκδοσης των νέων δελτίων ταυτότητας καθώς και τα στοιχεία που οφείλουν αυτά να περιέχουν, ώστε τα σχετικά ζητήματα να ρυθμίζονται με οριζόντιο τρόπο²².

V. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Απόφαση 32/2024 της Αρχής είναι, αναμφίβολα, μείζονος σημασίας, ιδίως λόγω του μεγάλου αριθμού των επηρεαζόμενων υποκειμένων από τις παραβάσεις του υπεύθυνου επεξεργασίας. Για την ακρίβεια, συγκαταλέγεται ανάμεσα στις ελάχιστες –μέχρι σήμερα– υποθέσεις (που ερεύνησε η Αρχή) οι οποίες καταλαμβάνουν το σύνολο (σχεδόν) του πληθυσμού της Ελλάδας²³. Η ευθύνη, συνεπώς, της Αρχής για τον αποτελεσματικό χειρισμό της υπόθεσης ήταν θεμελιώδης, αφού όφειλε να επιβεβαιώσει τον –αποδιδόμενο από το Σύνταγμα– ρόλο της ως εγγυητή του δικαιώματος προστασίας των προσωπικών δεδομένων. Περαιτέρω, η εν λόγω Απόφαση:

Επιβεβαιώνει τον καίριο ρόλο του υπεύθυνου επεξεργασίας στην προστασία των προσωπικών δεδομένων των ατόμων, ο οποίος έγκειται στον σεβασμό και στην απαρέγκλιτη τήρηση της αρχής της νομιμότητας της επεξεργασίας καθώς και στη λήψη των κατάλληλων τεχνικών και οργανωτικών μέτρων για την περιφρούρησή τους. Η αρχή της λογοδοσίας προβλέπει, άλλωστε, ότι ο υπεύθυνος επεξεργασίας φέρει το βάρος της απόδειξης της νομιμότητας της επεξεργασίας των δεδομένων, την οποία οφείλει να μπορεί να τεκμηριώσει ανά πάσα στιγμή. Σημειώνεται ότι η αδυναμία τεκμηρίωσης από την ΕΛΑΣ των λόγων για τους οποίους το –ενσωματωμένο στα νέα δελτία ταυτότητας– ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης περιλαμβάνει και στοιχεία που δεν είναι απαραίτητα για την ταυτοποίηση των Ελλήνων αποτέλεσε έναν από τους βασικούς λόγους που πυροδότησαν την ενδελεχή έρευνα της Αρχής και, εν συνεχεία, την επιβολή κυρώσεων στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη.

Επαληθεύει τη σημασία του δικαιώματος ενημέρωσης των υποκειμένων των δεδομένων, το οποίο προβλέπει ότι ο υπεύθυνος επεξεργασίας οφείλει να παρέχει –δωρεάν και σε απλή γλώσ-

²² Ibidem, σελ. 20.

²³ Βλ. επίσης την Απόφαση 98/2013 της Αρχής, με την οποία επέβαλε χρηματική κύρωση ύψους 150.000 ευρώ στην (τότε) Γενική Γραμματεία Πληροφοριακών Συστημάτων (ΓΓΠΣ) του Υπουργείου Οικονομικών, για παραβίαση της υποχρέωσης λήψης κατάλληλων μέτρων ασφαλείας, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τη διαρροή δεδομένων του συνόλου σχεδόν των Ελλήνων φορολογουμένων. Ειδικότερα, τα εν λόγω δεδομένα (τα οποία αφορούσαν τα έτη 2000 έως 2012) βρέθηκαν, υπό τη μορφή ηλεκτρονικών αρχείων, στην κατοχή εταιρειών οι οποίες είχαν ήδη προβεί σε παράνομη επεξεργασία τους. Αξίζει να σημειωθεί πως με την υπ. αριθμ. 339/2019 Απόφαση, το ΣτΕ απέρριψε την από 09.01.2014 αίτηση ακύρωσης του Υπουργού Οικονομικών κατά της υπ' αριθμ. 98/2013 Απόφασης της Αρχής. Βλ. Πρόστιμο στη ΓΓΠΣ για τη διαρροή προσωπικών δεδομένων, Ένωση Ελλήνων Νομικών, e-Θέμις, 2019.

σα– πληροφορίες σχετικά με τη φύση και τον σκοπό της επεξεργασίας καθώς και τα μέσα προστασίας των προσωπικών δεδομένων (είτε αυτά συλλέγονται από το ίδιο το υποκείμενο είτε όχι). Μέσω αυτού του δικαιώματος εκδηλώνεται η θεμελιώδης αρχή που διέπει τον ΓΚΠΔ, ήτοι η αρχή της διαφάνειας. Σε ό,τι αφορά την εξεταζόμενη υπόθεση, το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη δεν ευθυγραμμίστηκε με την εν λόγω αρχή, όχι μόνο επειδή η ενημέρωση των υποκειμένων των δεδομένων ήταν καθυστερημένη, αλλά και διότι ήταν ανακριβής.

Προβάλλει το δικαίωμα πρόσβασης των υποκειμένων των δεδομένων, το οποίο συνδέεται στενά με το δικαίωμα ενημέρωσης και προβλέπει ότι τα φυσικά πρόσωπα δύνανται να ενημερώνονται –όποτε το ζητήσουν– από τον υπεύθυνο επεξεργασίας, τόσο για τα προσωπικά τους δεδομένα όσο και για τον σύννομο και θεμιτό χαρακτήρα της επεξεργασίας τους. Ουσιαστικά, το εν λόγω δικαίωμα αξιώνει από τον υπεύθυνο επεξεργασίας να διευκολύνει την απρόσκοπτη πρόσβαση των φυσικών προσώπων στα δεδομένα που τα αφορούν, σεβόμενος τις θεμελιώδεις αρχές της νομιμότητας, της αντικειμενικότητας, της λογοδοσίας και της διαφάνειας. Η μη ανταπόκριση του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη σε αίτημα σχετικά με τη νομιμότητα της επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων κατά την έκδοση των νέου τύπου δελτίων ταυτότητας ήταν, εξάλλου, ο λόγος για τον οποίο ο πολίτης υπέβαλε καταγγελία στην Αρχή.

Αναδεικνύει τη σημασία της αρχής της ελαχιστοποίησης των δεδομένων, σύμφωνα με την οποία αυτά πρέπει να είναι κατάλληλα, συναφή και απολύτως αναγκαία για την πραγματοποίηση των σκοπών για τους οποίους υποβάλλονται σε επεξεργασία. Από τη συγκεκριμένη αρχή προκύπτει η υποχρέωση του υπεύθυνου επεξεργασίας να αιτιολογεί την ανάγκη συλλογής και διατήρησης των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα καθώς και να εξετάζει τη δυνατότητα αξιοποίησης συγκεκριμένων ή ανωνυμοποιημένων στοιχείων²⁴. Επί της ουσίας, η εν λόγω αρχή αποτελεί έκφραση της αρχής της αναλογικότητας, στόχος της οποίας είναι ο εντοπισμός και η διατήρηση μίας αμοιβαία επωφελούς ισορροπίας μεταξύ των δικαιωμάτων και των συμφερόντων του υποκειμένου των δεδομένων και του υπεύθυνου επεξεργασίας²⁵. Στην εξεταζόμενη υπόθεση αυτή η αμοιβαία επωφελής ισορροπία δεν επιτεύχθηκε, αφού η ΕΛΑΣ δεν στοιχειοθέτησε την ανάγκη συμπερίληψης ορισμένων στοιχείων στο ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης που περιέχεται στα νέα δελτία ταυτότητας, με αποτέλεσμα η πράξη επεξεργασίας να έρθει σε ένταση με την αρχή της ελαχιστοποίησης των δεδομένων και, συνεπώς, την αρχή της αναλογικότητας.

Τονίζει τη σπουδαιότητα της σύνταξης μελέτης εκτίμησης αντικτύπου από τον υπεύθυνο επεξεργασίας πριν προβεί σε πράξεις επεξεργασίας οι οποίες έχουν τη δυνατότητα να θέσουν υπό διακινδύνευση τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων. Μάλιστα, η υποχρέωση της σύνταξης μελέτης εκτίμησης αντικτύπου πριν τη διενέργεια συγκεκριμένων τύπων πράξεων επεξεργασίας δεδομένων διατράνώνει το μοντέλο της «οιονεί αυτορρύθμισης», το οποίο έχει υιοθετήσει ο ΓΚΠΔ και αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο για τους φορείς (τόσο τους ιδιωτικούς όσο και τους δημόσιους), ιδίως επειδή τους επιτρέπει να ανιχνεύσουν και να αμβλύνουν τους κινδύνους που πηγάζουν από δραστηριότητες που σχετίζονται με την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων.

²⁴ Βλ. Φ. Παναγοπούλου, *Τεχνητή Νοημοσύνη*, ό.π., σελ. 162.

²⁵ *Ibidem*, σελ. 162.

Με αυτό τον τρόπο όχι μόνο μετουσιώνονται σε θεματοφύλακες του δικαιώματος προστασίας των προσωπικών δεδομένων, αλλά διαφυλάσσουν και την οικονομική τους ευρωστία, αφού τα δυσθεώρητα πρόστιμα που προβλέπει ο ΓΚΠΔ σε περίπτωση παραβίασης των διατάξεών του δύνανται να προκαλέσουν σοβαρούς «κραδασμούς» στη λειτουργία τους. Καίτοι θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι η επιβολή χρηματικών προστίμων από την Αρχή σε δημόσιους φορείς δεν συνιστά κατάλληλο και αποτελεσματικό μέτρο, εξαιτίας της δυνατότητας μετακύλισής τους στους φορολογουμένους, στην πραγματικότητα οι εν λόγω κυρώσεις είναι σε θέση να αποτρέψουν την παραβίαση των διατάξεων του ΓΚΠΔ (από τις διοικητικές αρχές), δεδομένου ότι συνεπάγονται την περιστολή σημαντικών πόρων από τον προϋπολογισμό τους, η οποία μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την απορρύθμισή τους.

Αναδεικνύει μία από τις σοβαρότερες παθογένειες της χώρας μας: τη χαμηλή ποιότητα νομοθέτησης. Πράγματι, λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα της μελέτης με τίτλο «Δείκτης Ποιότητας Νομοθέτησης 2023», διαπιστώνεται ότι η νομοθετική διαδικασία στην Ελλάδα αποκλίνει σε σημαντικό βαθμό από όσα ορίζουν οι διεθνείς και οι εγχώριες πρακτικές καλής νομοθέτησης. Η προαναφερόμενη μελέτη φανέρωσε, μεταξύ άλλων, ότι το 2023²⁶:

Καμία από τις εκθέσεις συνεπειών ρύθμισης νόμου δεν περιείχε ποσοτικά στοιχεία για τις επιπτώσεις στην κοινωνία, στην οικονομία, στο περιβάλλον και στο κράτος.

Τα άρθρα των τροπολογιών παρουσιάζουν αυξητική τάση, φθάνοντας το ιστορικό υψηλό των 6,3 άρθρων ανά τροπολογία.

Περίπου 8 στις 10 τροπολογίες που ψηφίστηκαν ανά νόμο δεν αφορούσαν το κύριο αντικείμενό του.

Σε κάθε περίπτωση, η Απόφαση 32/2024 κατέδειξε τις αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου της «ρυθμιστικής πλημμυρίδας» στην εύρυθμη λειτουργία της Διοίκησης. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, η Αρχή επισήμανε την ανάγκη εξορθολογισμού του υφιστάμενου κανονιστικού πλαισίου που αφορά την έκδοση των δελτίων ταυτότητας.

VI. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η Απόφαση 32/2024 της Αρχής δικαίως απασχόλησε την επικαιρότητα, αφού ένα Υπουργείο που ανήκει στον σκληρό πυρήνα του κράτους υπέπεσε σε σοβαρές παραλείψεις που σχετίζονται, μεταξύ άλλων, με την ενημέρωση των πολιτών για την επεξεργασία των προσωπικών τους δεδομένων κατά τη διαδικασία έκδοσης των νέου τύπου δελτίων ταυτότητας, παραβιάζοντας την –κατοχυρωμένη από τον ΓΚΠΔ– θεμελιώδη αρχή της διαφάνειας.

Πάντως, ζητήματα όπως αυτά που προέκυψαν από τη δράση του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη δύνανται να συντηρήσουν τη συχνά συγκρουσιακή σχέση μεταξύ της Διοίκησης και της κοινωνίας. Ο ρόλος, επομένως, των αρμοδίων πολιτειακών οργάνων στην αποκατάσταση της σχέσης αυτής είναι πρωταρχικής σημασίας. Και αυτό επειδή η (ενδεχόμενη) αδυναμία των διοικητικών αρχών να θεραπεύσουν τις παθογένειές τους και να εναρμονιστούν με τις νομοθετικές

²⁶ Βλ. Δείκτης Ποιότητας Νομοθέτησης 2023 – Αρνητική η φετινή προεκλογική χρονιά για την ποιότητα της νομοθέτησης, Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών, 2023. Διαθέσιμο στο [link](#).

επιταγές (σε διεθνές, ενωσιακό και εγχώριο επίπεδο) είναι σε θέση να εντείνει τη δυσαρέσκεια και τη δυσπιστία των πολιτών απέναντι στη Διοίκηση και, κατ' επέκταση, στο κράτος, πλήττοντας το δημοκρατικό πολίτευμα.

Τέλος, αντίστοιχες υποθέσεις έχουν την ικανότητα να κλιμακώσουν τον φόβο και την καχυποψία της κοινωνίας απέναντι στην τεχνολογική πρόοδο. Το ανωτέρω φανερώνει ακόμη μία σχέση που χρήζει άμεσης αποκατάστασης από τα αρμόδια πολιτειακά όργανα. Σε μία εποχή μάλιστα που διαφαίνεται ότι θα κυριαρχήσει η Τεχνητή Νοημοσύνη, ο έντονος σκεπτικισμός των ατόμων για τις νέες τεχνολογίες είναι ικανός να λειτουργήσει ως τροχοπέδη στην κοινωνική πρόοδο. Εξάλλου, η εμπειρία του παρελθόντος αποκαλύπτει πως η τεχνολογία συνιστά τον σταθερότερο σύμμαχο της κοινωνίας στην προσπάθειά της να αναπτυχθεί και να διευρύνει τους ορίζοντές της, υποδηλώνοντας ότι στον πυρήνα της σχέσης μεταξύ της τεχνολογικής προόδου και του ανθρώπου δεν εντοπίζεται η σύγκρουση, αλλά η σύμπραξη και η αρμονική συνύπαρξη. □

Ο ΔΙΚΑΣΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ Γ. ΚΑΡΑΒΟΚΥΡΗ «ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΙ ΣΚΟΠΟΙ. ΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ ΣΕ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΣΤΡΟΦΗ»¹

Μιχάλης Ν. Πικραμένος

Πρόεδρος Συμβουλίου της Επικρατείας
Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ

Ο Γ. Καραβοκύρης αναφέρει ότι το εγχείρημα της μονογραφίας του δεν έγκειται σε μια αφηρημένη θεωρητική πραγματεία ούτε εξαντλείται σε δειγματοληπτική παρουσίαση του θετικού δικαίου αλλά είναι μια μεθοδολογική και επιστημονική εμβάθυνση στο θετικό συνταγματικό δίκαιο όπως αυτό είναι και όχι όπως θα θέλαμε ή θα έπρεπε να είναι. Ο καθηγητής Καραβοκύρης κάνει πράξη με το έργο του τα λόγια του Μιχαήλ Στασινόπουλου: «Η επιστημονική θεωρία επιδρά επί της δικαστικής λειτουργίας, μεταξύ δε των θεωρητικών εννοιών και των δικαστικών αποφάσεων υφίσταται διαρκής επικοινωνία που ακολουθεί δύο παράλληλα αλλά και αντίστροφα ρεύματα: το πρώτο είναι η επίδραση της επιστήμης επί της δικαστικής απόφασης και το δεύτερο είναι η απήχηση της δικαστικής απόφασης επί της επιστήμης». Οι προσεγγίσεις του επί της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας φανερώνουν τις αρετές που τον διακρίνουν ως άνθρωπο και επιστήμονα: βαθιά γνώση του αντικειμένου που θεραπεύει, πλούτο γνώσεων σε συγγενή επιστημονικά πεδία, όπως η φιλοσοφία, η πολιτειολογία, η πολιτική θεωρία, διαρκή παρακολούθηση των βασικών κλάδων του δημοσίου δικαίου και όλα αυτά συμπυκνώνονται σε ένα ψύχραιμο, κριτικό και στοχαστικό λόγο για το έργο των θεσμών με επίγνωση των εξαιρετικά σύνθετων προβλημάτων ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου κόσμου, στοιχεία που τα έχει ανάγκη ο δημόσιος λόγος στις ημέρες μας.

¹ Εισήγηση στην εκδήλωση του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου τη 19η Νοεμβρίου 2024 στην αίθουσα του ΔΣΑ για τη μονογραφία του Αν. Καθηγητή της Νομικής Σχολής ΑΠΘ Γ. Καραβοκύρη, [Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή](#), e-book ελεύθερης πρόσβασης, epoliteia.gr, 2024.

I. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΞΙΑΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η διεξαγωγή δίκης και η δημοσίευση δικαστικής απόφασης είναι η πρωταρχική αποστολή της δικαιοσύνης ως πολιτειακής λειτουργίας, συνιστούν άσκηση εξουσίας και ταυτόχρονα αναδεικνύονται σε θεμελιώδεις μορφές λογοδοσίας της δικαιοσύνης και των δικαστών. Η διενέργεια των διαδικαστικών πράξεων, ιδίως δε η συζήτηση στο ακροατήριο, κυρίως σε σημαντικές υποθέσεις, και η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης δεν αφορούν μόνο τους διαδίκους της συγκεκριμένης διαφοράς αλλά ενδιαφέρουν ευρύτερα την κοινωνία, η οποία παρακολουθεί την εξέλιξη της δίκης έως τη δημοσίευση της απόφασης. Η δίκη δεν αποτελεί απλώς ένα δικονομικό γεγονός καθώς προσλαμβάνει πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις, δεδομένου ότι η δικαστική απόφαση έχει συχνά όχι μόνο πρακτικές συνέπειες στη ζωή των ανθρώπων αλλά και διαμορφώνει αξίες και αρχές που καθορίζουν την πορεία μιας ολόκληρης κοινωνίας. Και εδώ αναπτύσσεται σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ δικαιοσύνης και κοινωνίας. Από τη μια, η δικαιοσύνη με τις αποφάσεις της επιδρά στη ζωή και το αξιακό σύστημα της κοινωνίας και, από την άλλη, οι πολίτες μετέχουν στο γίγνεσθαι της Πολιτείας, αφενός με την πληροφόρηση που αποκτούν για την άσκηση πολιτειακής εξουσίας και, αφετέρου, με την κριτική που ασκούν στη δικαστική απόφαση και γενικότερα στον τρόπο διεξαγωγής της δίκης. Οι κρίσεις περί του μέλλοντος, που υπερβαίνουν τη διαφορά μεταξύ των διαδίκων και καταλαμβάνουν και άλλες περιπτώσεις που αναφύονται με βάση το ίδιο νομικό πλαίσιο, διατυπώνονται κατά κανόνα στη μείζονα σκέψη και δημιουργούν οιοσδήποτε δικαστικά προηγούμενα που δεσμεύουν τα δικαστήρια στις μελλοντικές υποθέσεις. Η δικαιοδοτική λειτουργία δεν συνδέεται μόνο με το παρελθόν δια του αντικειμένου της, ήτοι της ανόρθωσης της παραβίασης του δικαίου από ορισμένη παρελθούσα συμπεριφορά, αλλά και με το ότι ο δικαστής επηρεάζεται από τις προγενέστερες νομολογιακές λύσεις, διότι, αν και θεωρητικώς ελεύθερος, αισθάνεται εν τούτοις δεσμευόμενος από τις προγενέστερες δικαιοδοτικές κρίσεις επί ομοίων υποθέσεων.

II. Η ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΤΩΝ ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΕΜΠΛΟΥΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Η προσέγγιση του Συντάγματος και των νόμων κατά την επίλυση των διαφορών από τους δικαστές απαιτεί αίσθηση ευθύνης, επίγνωση και τήρηση των ορίων, εντός των οποίων κινείται ο δικαστικός έλεγχος και ταυτόχρονα επιστημονικά και μεθοδολογικά εφόδια. Στη θεμελίωση των νομικών κρίσεων συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό οι γενικές αρχές του δικαίου, οι οποίες ειδικώς στο πεδίο του δημοσίου δικαίου έχουν ως απώτερη καταγωγή την πολιτική φιλοσοφία της δημοκρατίας, η οποία με τη σειρά της οδηγεί στην αρχή του κράτους δικαίου, και αποβλέπουν να συμπληρώνουν τα κενά του νόμου, να αναπληρώνουν τη σιωπή του και να δημιουργούν τεκμήριο σε περίπτωση αμφιβολίας περί την έννοια του νόμου. Οι γενικές αρχές αναλαμβάνουν ενοποιητικό ρόλο στην εξαιρετικά

ευρεία ύλη της διοικητικής νομοθεσίας και συμφιλιώνουν την τήρηση του νόμου με τη διαφύλαξη της κοινωνικής αναγκαιότητας. Το ρυθμιστικό τους περιεχόμενο παρέχει γενική κατεύθυνση και, ως εκ τούτου, απαιτείται συνεχής διαδικασία εξειδίκευσης ενόψει της πολυμορφίας και της περιπλοκότητας της κοινωνικής ζωής. Αυτή η διαδικασία προϋποθέτει ερμηνευτική επινοητικότητα των εφαρμοστών του δικαίου που αποσαφηνίζει το νόημα των γενικών αρχών πυκνώνοντας και ανανεώνοντας το περιεχόμενό τους. Ο Καραβοκύρης σημειώνει ως πρώτη μεθοδολογική πρόταση για τη σχέση σκοπού-κανόνα το συγκεκριμένο και όχι το κείμενο, δηλαδή τη διαλεκτική δύναμη και νοήματος. Στο πλαίσιο αυτό οι γενικές αρχές συνιστούν συνταγματικούς σκοπούς που αναδύονται από τη νομολογία των εθνικών και των ευρωπαϊκών δικαστηρίων. Παρατηρείται σε πρόσφατες αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας η ταυτόχρονη παράθεση πλειόνων αρχών, επί ενός αντικειμένου, που συνιστούν ειδικότερες εκδηλώσεις θεμελιώδους συνταγματικής αρχής, διαθέτουν δε και αυτές συνταγματική βάση. Έτσι, η συνταγματική αρχή του κράτους δικαίου είναι η αρχή-μήτρα από την οποία εκπορεύονται οι αρχές της νομιμότητας, της ασφάλειας δικαίου, της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, της αναλογικότητας, της προβλεψιμότητας, της σαφήνειας, οι οποίες συνθέτουν ευρύτερο πλαίσιο και κάθε μια εκ των οποίων έχει αυτοτελές ρυθμιστικό πεδίο που ανταποκρίνεται στις διαρκώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές ανάγκες οι οποίες υποχρεώνουν τον εφαρμοστή του δικαίου για τη θεραπεία κάθε ανάγκης να εμπλουτίζει με ευρηματικότητα τον κατάλογο των απορреουσών, από το Σύνταγμα ή την καθόλου έννομη τάξη, αρχών.

III. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

Η ιστορία των θεσμών καταδεικνύει ότι η αναθεώρηση της κρατούσας αντίληψης σπάνια συντελείται αποκλειστικά με εσωτερικές ρήξεις και χωρίς εξωγενείς εκλυτικούς παράγοντες. Τα συντηρητικά χαρακτηριστικά του δικαστικού συστήματος και ο αυτοεγκλωβισμός των δικαστηρίων στις υιοθετηθείσες λύσεις καθιστούν εξαιρετικά δυσχερή μια αντιφορμαλιστική στροφή εκ των ένδον. Η συμβολή του ΕΔΔΑ είναι καταλυτική στην αλλαγή του τρόπου ερμηνείας των κανόνων δικαίου από το Συμβούλιο της Επικρατείας.

Κεφαλαιώδους σημασίας είναι η συμβολή του ΕΔΔΑ στην ανάδειξη της παραμέτρου του χρόνου ως θεμελιώδους στοιχείο απονομής της δικαιοσύνης επί τη βάση του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, που κατοχυρώνει το δικαίωμα σε περαίωση της δίκης εντός εύλογου χρόνου. Αυτό το δικαίωμα δεν προκύπτει από τη γραμματική ερμηνεία του Συντάγματος ούτε τα εθνικά δικαστήρια είχαν διαμορφώσει νομολογιακά ως ειδικότερη εκδήλωσή του την περαίωση της δίκης εντός εύλογου χρόνου, παρά το γεγονός ότι θα μπορούσε ευχερώς να συναχθεί ερμηνευτικά από τον συνδυασμό των άρθρων 20 παρ. 1 και 87 παρ. 1 και 2 Σ. Και τούτο λόγω της πυρηνικής θέσης της διάστασης του χρόνου στο δικαίωμα δικαστικής προστασίας, λαμβανομένης υπόψη της ταχύτητας κίνησης των πραγμάτων και των αλματωδών εξελίξεων σε τομείς της κοινωνίας, οπότε η έλλογη χρονική διάρκεια της δίκης προσλαμβάνει καθοριστικό χαρακτήρα για την πραγματική ωφέλεια του πολίτη από την έκδοση της δικαστικής απόφασης στην οποία καταλήγει η διαδικασία της δίκης. Έτσι, η δικαστική προστασία δεν στερείται νοήματος στην πράξη, καθίσταται αποτελεσματική καθότι

παρέχεται σε χρόνο και με τρόπο που εξασφαλίζεται πράγματι η απονομή της δικαιοσύνης.

Το Συμβούλιο Επικρατείας είχε διαμορφώσει τη δεκαετία του '90 μια νομολογία ότι η, κατά τα λοιπά επιτρεπόμενη, κατάθεση αιτήσεως ακυρώσεως σε αστυνομικό τμήμα χωρίς αναγραφή στην οικεία πράξη κατάθεσης του αριθμού πρωτοκόλλου, ο οποίος κατ' αυτό τον τρόπο παρέμενε μόνο στο πρωτόκολλο της αστυνομικής υπηρεσίας, καθιστά το ένδικο βοήθημα απαράδεκτο. Το ΕΔΔΑ, στο οποίο έφτασε η υπόθεση, έκρινε ότι δεν μπορεί να γίνει δεκτός ένας τόσο αυστηρός formalismός διότι συνιστά δυσανάλογη παρεμπόδιση του δικαιώματος πρόσβασης σε δικαστήριο, πολλώ δε μάλλον που δεν μπορεί αυτή η τυπική παραβίαση να καταλογισθεί στην προσφυγούσα. Η συμμόρφωση του ΣτΕ στην απόφαση αυτή δεν άργησε να έλθει. Έτσι με τη ΣτΕ 602/2002 (Ολομ.) απόφαση κρίθηκε ότι ο τύπος αυτός δεν ήταν ουσιώδης.

Σημαντική με την έννοια ότι δημιούργησε μια σχολή νομολογίας για το ΣτΕ είναι η απόφαση του ΕΔΔΑ *ΣΤΡΑΝ, Στρατής Ανδρεάδης κατά Ελλάδας* (09.12.1994). Αφορά το θέμα της επέμβασης του νομοθέτη σε εκκρεμή δίκη. Επρόκειτο για ακύρωση σύμβασης που είχε συναφθεί επί δικτατορίας. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι αν και ο σκοπός ήταν θεμιτός, η επίμαχη επέμβαση παραβίασε τη δίκαιη ισορροπία μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος και του δικαιώματος δικαστικής προστασίας.

Σε θέματα παραβίασης θρησκευτικής ελευθερίας σε συνδυασμό με την απαγόρευση αδικαιολόγητων διακρίσεων αξιολογείται η απόφαση *Θλιμμένος κατά Ελλάδας* (06.04.2000). Επρόκειτο για άρνηση διορισμού σε θέση ορκωτού λογιστού λόγω καταδίκης από στρατοδικείο για ανυποταξία λόγω φιλοσοφικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η άρνηση της Διοίκησης επιβεβαιώθηκε από την Ολομέλεια του ΣτΕ με απόφαση του 1994, με την οποία κρίθηκε ότι ο νόμος απαγορεύει τον διορισμό λόγω καταδίκης στα αδικήματα αυτά. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η καταδίκη για ανυποταξία η οποία δεν προδίδει διαφθορά χαρακτήρα, όταν μάλιστα πρόκειται για ποινή που έχει ήδη εκτιθεί και η οποία σχετίζεται με θρησκευτικές πεποιθήσεις συνιστά μια αδικαιολόγητη διάκριση λόγω πεποιθήσεων. Και ναι μεν ο νόμος δέσμευε τη Διοίκηση, ωστόσο οι διατάξεις της ΕΣΔΑ υπερισχύουν του εσωτερικού νόμου.

Με τη 1300/2004 απόφαση του ΣτΕ κρίθηκε ότι νομίμως ανακάλεσε ο Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας άδεια χορήγησης κατοικίας από δικαιούχο, ο οποίος είχε κατηγορηθεί ότι είχε αποκτήσει την άδεια ύστερα από υποβολή ψευδούς δηλώσεως, διότι αν και είχε αθωωθεί αμετάκλητα από ποινικό δικαστήριο, αυτό είχε γίνει λόγω αμφιβολιών. Το ΕΔΔΑ στο οποίο έφτασε η υπόθεση έκρινε με την από 27.09.2007 απόφασή του (*Σταυρόπουλος κατά Ελλάδας*) ότι η κρίση αυτή, με το να κάνει διακρίσεις στην αιτιολογία της αθώωσης, παραβίασε το άρθρο 6 παρ. 2 της ΕΣΔΑ (τεκμήριο αθωότητας).

Προς την ίδια κατεύθυνση και η απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας 359/2020 που υιοθέτησε τελικά τις θέσεις του ΕΔΔΑ για την αρχή *ne bis in idem* μετά από διαφορετικές θέσεις που εκφράστηκαν κυρίως στην απόφαση της Ολομέλειας 1741/2015.

IV. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΕ ΕΝΑ ΣΥΝΘΕΤΟ ΔΙΑΡΚΩΣ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΟ ΚΟΣΜΟ

Η ζωή των ανθρώπινων κοινωνιών υφίσταται με την πάροδο του χρόνου βαθύτατες μεταβολές οι

οποίες επιδρούν και επί του δικαίου μιας κοινωνίας. Η διαμόρφωση νέων κοινωνικών συνθηκών διαταράσσει την αρμονία μεταξύ γενικής κοινωνικής κατάστασης και της νομοθεσίας που ρυθμίζει την κοινωνική συμβίωση, με συνέπεια η ανάγκη της βαθμιαίας τροποποίησης και συγχρονισμού της νομοθεσίας να παρίσταται αναπόφευκτη. Η προσαρμογή προς τις νέες απαιτήσεις συντελείται κατά κύριο λόγο από τον νομοθέτη αλλά η ταχύτητα των αλλαγών και η δυσκινησία της νομοθετικής διαδικασίας μπορεί να δημιουργήσει χάσματα μεταξύ των νέων αναγκών της κοινωνίας και των υφισταμένων κανόνων δικαίου. Τα χάσματα αυτά καλύπτονται με τη διαπλαστική εξουσία του δικαστή που έρχεται να λειτουργήσει ως συνεργάτης του νομοθέτη με την πλήρωση των κενών, η οποία μπορεί είτε να καταστήσει περιττή τη νομοθετική παρέμβαση είτε να καθοδηγήσει τον νομοθέτη προς μια ορισμένη κατεύθυνση θέσπισης κανόνων δικαίου. Το κείμενο δίκαιο συνιστά γενική, αφηρημένη και απρόσωπη ρύθμιση και η νομολογία συμβάλλει αποφασιστικά στην ερμηνευτική αποκάλυψή του, μέσω των βιοτικών σχέσεων που εξετάζει ο δικαστής επ' ευκαιρία εκδίκασης συγκεκριμένης υπόθεσης, αυτή δε η ερμηνευτική προσέγγιση που αποτυπώνεται στη μείζονα σκέψη του δικανικού συλλογισμού συνιστά ένα προηγούμενο το οποίο δεν μπορεί να αγνοήσει ο δικαστής που καλείται να αποφανθεί για εκκρεμείς ή μελλοντικές υποθέσεις επί ομοίου αντικειμένου.

Οι ανωτέρω επιδράσεις της νομολογίας του ΕΔΔΑ αλλά και του ΔΕΕ στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας αποδεικνύει την ορθότητα των παρατηρήσεων του Γ. Καραβοκύρη σύμφωνα με τις οποίες ο σύγχρονος συνταγματισμός εμπεριέχει αλλά υπερβαίνει κατά πολύ το Σύνταγμα, καθώς από τη μια αυτό διεθνοποιείται και από την άλλη η διεθνής και η ευρωπαϊκή έννομη τάξη συνταγματοποιούνται. Ο λειτουργικός συνταγματισμός υπηρετεί, κατά τον Καραβοκύρη, τη γρήγορη και έξυπνη ρύθμιση της ικανοποίησης και σύνθεσης συμφερόντων, και στο πλαίσιο αυτό η σκοπιμότητα επενεργεί δραστικά και με μεγάλη ένταση στις βάσεις του σύγχρονου κράτους δικαίου. Υπό τις συνθήκες αυτές η δικαιοπλαστική εξουσία του δικαστή διαθέτει ευρεία νομιμοποίηση καθότι διαμορφώνεται μέσα από τον διαρκή, επίμονο και γόνιμο διάλογο τόσο μεταξύ των ευρωπαϊκών δικαστηρίων (ΕΔΔΑ και δικαστηρίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης) όσο και μεταξύ των εθνικών και των ανωτέρω ευρωπαϊκών δικαστηρίων από τον οποίο αναδύονται, αναδεικνύονται και αποκρυσταλλώνονται ερμηνευτικές αρχές και προσεγγίσεις που θεραπεύουν περίπλοκα προβλήματα με δημιουργικές κρίσεις, οι οποίες πριν από μερικές δεκαετίες θα θεωρούνταν ότι κινούνται έξω από τα όρια του κλασικού δικαστικού ελέγχου. Όμως η ως άνω αμφίδρομη κίνηση του συνταγματισμού, όπως περιγράφεται από τον Καραβοκύρη, νομιμοποιεί την «ευρηματικότητα» των ευρωπαίων και των εθνικών ερμηνευτών του δικαίου. □